

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

पण्डितराजमारवाडकेसरिश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारक-
श्रीराजस्थानसंस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-

ॐ त्रिशङ्कुसुम् ॐ

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-
पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा
भाष्यप्रदीपोद्बोधोद्भासितेन महाम-
होपाध्यायश्रीकैश्वटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम् ।

तस्यायम्

अष्टमोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणा पीनेण, व्यायाचार्य,-
पण्डितश्रीशिवनारायणशास्त्रिणा पुनेण,
श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकर
णायाचार्येण महता परिध
मेण सशोधिते दिग्गज्या
संयोजितेन ।

प्रथम रानसस्तरणम् }
१२००

१९२०

{ मूल्याय
१॥

Published by —

Pandit Nandkishore Shastri Ayurvedacharya,
RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH MALA

ॐ Dharmakoop Meerghat BENARES

All Rights Reserved by the Author

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अतः जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण आदि भी इसे शुद्ध होकर शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें पढ़ायें और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायभाजन होंगे।

Printed by —

B K Shastri,

JYOTISH PRAKASH PRESS

Bishweshwarganj BENARES CITY

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीया शान्तिमध्या.—

तत्रादी—ॐ शनो मित्र शब्रुण । शनो भववयमा । शनश्द्रो बृहस्पति ।
शनो विष्णुवक्रम् ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वाधो । त्वमेव प्रयश्च ब्रह्मासि । त्वमेव
प्रत्यथ ब्रह्म वदिष्यामि । अतम वदिष्यामि । सत्य वदिष्यामि । तमामवतु । तद्वत्त्वा
रमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् २ । ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ।

[ॐ वाग्ध मनसि प्रतिष्ठिना मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीम षधि । वदस्य
म आणोस्य ध्रुव मे मा प्रहामीरनेनाऽधीतनाक्षीराश्रामन्दध्याम्यृत वदिष्यामि
सत्य वदिष्यामि तमामवतु । तद्वत्त्वारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् २ ।]

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति । ॐ नम पाणिनिव्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्य ॥

ॐ कारश्वाय शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा ।

ऋण्ड भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिमावुभौ ॥

अन्त च—नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वाधो । त्वमेव प्रयश्च ब्रह्मासि । त्वमेव प्रयश्च
ब्रह्मावादिषम् । अतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तमामावीत् । तद्वत्त्वारमावात् ।
आवीमाम् । आवीवक्तारम् २ । ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

* श्रीगणेशाय नमः *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

❖ व्याकरणमहाभाष्यम् ❖

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपविराजितम् ।

तस्यायम्—

अष्टमोऽध्यायः

* तस्य प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् *

सर्वस्य द्वे ॥८।१।१॥

सर्ववचन निमर्थम् ॥८॥ सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ सर्वप्रहण
नियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्' । 'अलोऽन्त्यस्य

[पदार्थः] सर्वस्य द्वे । सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकास्त्वन्यवृत्ति । द्रव्यमात्स्न्ये
यथा—'सर्वस्वं ददाती'ति । प्रभारकास्त्न्ये यथा—'सर्वाद्य भक्षयती'ति । सर्वप्रकारमज्ञ
भुङ्क्ते इति गम्यते । अवयवमात्स्न्ये यथा—'सर्वैः पयो दग्ध' इति । इह तु पर्यायीना
विशिष्टार्थानां काव्येनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकास्त्वन्याऽसंभवादवयवमात्स्न्यवृत्ति
सर्वशब्दः । तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्थात्रि प्रयोगनिवृत्तये स्थान
षष्ठ्यर्थं वा । तत्र व-व्यमागैलिङ्गनामध्यादिभिरेलोऽन्त्यनिवृत्ति पृष्ट्यर्थप्रकृतिं च
सिद्धा मला, स्थाने द्विर्वचनस्य द्विःप्रयोगद्विर्वचनस्य च फलमेदमपद्यन्
पृच्छति—सर्ववचनमिति । अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नसति
स्थानपद्यभावादनुसहाराऽभाव । स्थाने विज्ञातस्याऽनुसहार इत्युक्तत्वात् । कथ
चान्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति यावता अनेकान्त्वात्सर्वादिशेन तेन भवितव्यम् ।

[उद्द्योतः] सर्वस्य द्वे । ननु 'सर्व'शब्दस्याऽलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनाप्यनुपपत्तिरन
आह—सर्वशब्द इति । उपादानादिति । यथापि 'निष्कवोमवो'रित्यादौ न
कश्चिदिदं उपादायते, तथापि विशेषाऽनुपादानादेव सर्वेषां शब्दानां सिद्धमिति द्रव्य
प्रकारार्थाऽसम्भव इति भावः । स्थानपद्यभावादिति । 'निष्कवोमवो'रित्यादौ

विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य द्विर्वचन मा भूदिति ॥ क पुनरलोन्त्यनित्यर्थे
नाऽर्थं मर्बग्रहणेन ? ॥ 'नित्यवीप्सयो रिति ॥ 'नित्यवीप्सयो'रित्युच्यते,
न चाऽन्त्यस्य द्विर्वचनेन नित्यता वाप्सा वा गम्यते ॥ इह तर्हि—'परेर्वर्जने'
इत्यन्त्यस्याऽपि द्विर्वचनेन वर्ज्यमानता गम्येत । ॥*॥ पठानिर्देशार्थं ॥*॥
पठानिर्देशार्थं च सर्वग्रहण कर्तव्य । पठानिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥*॥ अ
निर्देशे हि वैष्यर्थाऽप्रतिदि ॥ * ॥ अत्रियमाणे हि सर्वग्रहणे पठ्यर्थस्याऽ
प्रसिद्धि स्यात् ॥ कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥ क पुनरिह पठानिर्देशार्थं
नार्थं मर्बग्रहणेन यावता सर्वत्रैव पठ्युच्चार्यते—'परेर्वर्जने' 'प्रसमुपोद

प्र] उच्यते । 'परेर्वर्जने'इत्यादौ तावत् पठा विद्यत एव । 'नित्यवीप्सयो'रित्य
त्रापि सामर्थ्यलभ्या पठौ । यच्चोक्तम'नेनाल्लात्सर्वादेशो भविष्यती'ति, हल
-तेष्वेव तत्स्यात् । अनन्तेषु तु पर्यादिभिवकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति । ननु द्वावि
शारी मवस्य स्यात्ता, यथा डा आ डा इति प्रश्नेपनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति ।
उच्यते—द्वाविशारी कृतैरादेशावादेशत्व प्रतिपद्यते इत्येनाल्लादादेशोऽलोन्त्यस्य
प्राप्नोति । डास्तु प्रश्नेपनिर्देशसामर्थ्याद्विगृहीतरूप सर्वादेशत्व प्रतिपद्य सर्वण
दीर्घत्व प्रतिपद्यते । क पुनरिति । नित्यादिरर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन न योतयितु
शक्यत इति भाव । अन्त्यस्यापीति । यथाऽन्तरेण द्विर्वचन परिवर्जनार्थ
प्रयुज्यते—'परिनिर्गतेभ्य' इति । अन एवोच्यते—'परेर्वर्जने वाचचन'मिति । एव
मन्त्यस्वापि द्विर्वचन परवर्जन प्रतीयेत । पठानिर्देशार्थं चेति । इष्टस्य
पठ्यर्थस्य प्रकृष्ट्यर्थमित्यर्थ । कस्येति । 'नित्यवीप्सयोर्थे शब्दस्तस्य द्वे'
इति सामर्थ्यात् पठ्यर्था लभ्यत इति भाव । इतर शब्दमन्तरेणाऽऽनन्तर्यादि
रपि सगन्ध सामर्थ्याद्विज्ञायेतेति मत्वाह—स्थानेयोगत्वस्येति । क पुनरिति ।

उ] भाव । 'परे'रित्यादौ स्थानपठासत्त्वादाह—कथ वाऽन्त्यस्येति । सामर्थ्यलभ्येति ।
नित्यवीप्सयोर्वर्जमानस्य पदस्य द्वित्वविधानादित्यर्थ । हलन्तेष्विति । तत्र दि-
अन्त्यद्विर्वचनेऽपि आदेशस्याऽनेकाल्त्वेनाऽपवादविषयसत्त्वादलोऽन्त्याऽप्रवृत्तौ सर्वस्यैव
भविष्यतीति भाव । यथा—'डा—आ' इति लुट प्रथमस्यैत्यत्र, यथा च 'बुभ्रदम
इषां षस' इत्यत्र शित्त्वप्रत्याख्यानाया 'अ—अ' इति प्रश्नपेग सर्वाऽऽदेशत्वमुक्त । 'द्वावि
कारा'नित्यादि पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमात्रम्, पठानिर्देशस्य वक्ष्यमाणत्वात्तुल्यभत्वादाह—
इष्टस्येति । आनन्तर्यादिरपीति । वस्तुनो द्वे उच्चारणे इति उच्चारणक्रियानिरूपित

१ 'द्विर्वचने पा० 'इत्यत्रान्यन्यापि' पा० । ३ इद वार्तिकं प्रायोक्तम् । हि काचित्क ।
४ 'त्रे'नाऽत्र पठौ' पा० । ५ 'सामर्थ्यात्' पा० ।

पादपूरण' 'उपर्यध्यधस सामीप्ये' वाक्यादेरामत्रितम्ये ति ॥

इह न काचित् पठ्या- 'नित्यवाप्सयो'रिति ? ॥ ननु चैपैव पठ्या ॥ नैषा पठ्या ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थनिर्देश एव- 'नित्ये चाऽर्थे वाप्साया च'ति ॥

अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावच्चार्यं सर्वग्रहणन । इदं ताजदयं प्रष्टव्यं — 'नित्यव्याप्सयोर्द्वं भवत' इत्युच्यते, द्विशब्द आदेश कस्मान्न भवति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- 'न द्विशब्द आदेशो भवतीति- यदयं 'तस्य परमाग्नेडितम्' अनुदात्त च'त्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापयम् ? ॥ द्विशब्दोऽयमेकाच्, तस्यैकाच्चात्तस्य परमाग्नेडितमनुदात्तं चयेतज्ञास्ति । पश्यति त्वाचार्यो- 'न द्विशब्द आदेशो भवतीति, ततस्तस्य परमाग्नेडितमनुदात्तं चेत्याह ॥

प्र] पठ्या सर्वत्र विद्यत इति भावः । ननु चैपैवति । नित्यं यवचनं शब्दो नित्यो, वाच्यार्थवचनश्च वीष्मेत्याश्रायत इति भावः । अर्थनिर्देश इति । प्रयोक्तृधर्मा वीष्मा यथा आवाधो, नन्वभिधेयधर्मः । यद्वक्ष्यते वाच्युधेयवर्त्ता भवतीति । वीष्मायाश्चाऽर्थे नित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव प्रायो, द्वन्द्वनिदशाद्विभक्तिवत्त्वाऽयोगान् । अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति । ननु च नित्यवाच्यार्थवचनार्थाश्रयणेन पूर्वमेवालोऽत्यविधिनिवारितस्फारिकमर्थं नित्यव्याप्तयो रित्युपादीयते, परैर्वर्तन इत्यादि ह्युपादेयः । प्रकरणोपलभ्यार्थवाच्येषु वा सूत्रेषु परिहारस्य तु न्यत्वाद्दोषः । कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः समाच्यते यावन्ना 'ग्रामो ग्राम' इत्यस्मिन्नथ प्रतिपाद्ये द्विशब्दो न प्रवर्तते । पराभिप्रायेर्गतुच्यते यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रमद्भावमात्रेणागोऽन्त्यविधिं मन्यते तथा 'स्व रूपं शब्दस्य'ति शास्त्रप्रामाण्याद्विशब्दः प्राप्नोति न्यायाश्रये तु स्वरूपविधिवद् गोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति । आचार्यप्रवृत्तिरिति । न्यायसिद्धयर्थं लिङ्गदशनम् । नहि द्विशब्द आदेशो ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न प्रवर्तते । 'नाग्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा'

उ] कर्मत्वमेव प्रत्यायेनेति वाच्यम् । ननु नित्यादिशब्देषु परत्वादेपैव पठ्यात्यनुपपन्नमन आह नित्यार्थेति । भिन्नविभक्तिवदेति । वाच्यार्थ विषयमप्रना, नित्याद्य षष्ठ्यात्त्वव नित्यार्थः । ननु चेति । नित्यव्याप्तयोऽर्थे भवन्त्यर्थे स्थानपद्यभावाद्गोऽन्त्यस्याऽप्रमद् इति भावः । परिहारि-प्रकरणेति । परिहारस्येति । वदन्मागरेत्यर्थः । इत्यस्मिन्नर्थे इति । एवैव शब्दोऽर्थे वीष्माप्रत्ययो न तु द्विशब्दनिर्भावः । सामर्थ्यादिन्यायेति । अदिना इत्यमद्भावः । सर्वस्वेत्यस्य सर्वशब्दरेत्यर्थवाच्य

यदि तद्दि न द्विदाब्द आदेशः भवति के तद्द्विदाब्दो द्वे भवतः ? ॥ द्विदाब्देन यदुच्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ द्विदाब्दोऽपि सङ्ख्यापदं, सङ्ख्यायाश्च सङ्ख्येयमर्थं । सङ्ख्येये द्वे भविष्यतः ॥ के पुनस्ते ? ॥ पदे वाक्ये मात्रे (वा) ॥

तद्यदा तावपदे वाक्ये वा तदाऽनेकास्त्वात्पूर्वादेशः सिद्धः । यदा तावन्मात्रे अपि तदाऽनेकार्थित्वसर्वस्य'ति सर्वादेशो भविष्यति ॥

यदा तदर्थमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति ॥ नैव दोषः । [तदापि सिद्धं] । न चार्थमात्रे द्विरुच्यते ॥ किं कारणम् ? ॥ इह व्याकरणे यत्सर्वाऽल्पीयान् स्वरूपवहारः स मात्रया भवति । नाऽर्थमात्रया व्यवहारोऽस्ति, तनाऽर्थमात्रे न भविष्यतः ॥ एवमपि कुत एतत्—'पदे द्वे भविष्यत' इति, न पुनराक्ये स्यात्ता मात्र वा ? ॥ 'नित्यर्थात्मयोर्द्वे भवत' इत्युच्यते न च वाक्यद्विवचनेन मात्राद्विवचनेन वा नित्यता वाप्या वा गम्यते ॥

प्र] 'नित्यमात्रादिति प्राज्ञा'त्येतदपि चिद्गच्छम् । यदि तद्द्विदाब्देन यदुच्यते इत्युत्तरे ऽपि मामान्याभिवानादिसोपा दुर्दान इति पृच्छति—किं पुनस्तदिति । सङ्ख्येयमर्थ इति । अन्विषयमित्यर्थः । यदुच्यते—'आदेशस्य सङ्ख्या सङ्ख्येयवर्तते तत उत्तरं सङ्ख्यानं सङ्ख्येयं च' इति । पदे इति । शब्दानुशासनप्रस्तावः प्रस्तावोपवासः । यदा तावन्मात्रे इति । यदुच्यते—'द्विवाक्यकारौ कृतैकादेशावेना गदोऽन्वयस्य प्राप्नोता' इति, नन्दयुच, न ह्यप्रवृत्तयोरेकादेशशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति, प्रवृत्तिकाले चाऽनेकास्त्वात्पूर्वादेशोऽस्ति नित्यताऽन्वयविधिः । यदा तद्द्विदाब्देन । परिभाष्येकारस्य द्वे अर्थमात्रे अत्रहणनाऽर्थमात्राया अप्रहादनेनारत्वाऽभावात्प्राप्तः । इति । विशिष्टसर्वात्राद्वयसुधारणाऽयोगादशक्य आदेशः क्तम् । 'तस्यादित उदात्तमर्हस्व मिलनेन तु ह्रस्वादिवर्णस्थायी अर्थमात्राया गुणगत्यान क्रियते । न च वाक्यद्विवचने इति ।

उ] शापकात्तस्माद् नात्रोद्धितस्यान्वयस्येति भाष्ये—सङ्ख्यापदं—सङ्ख्यापदवृत्तिनिमित्तकपदम् । सङ्ख्यायाश्चेति । तत्रवृत्तिनिमित्तकपदस्येत्यर्थः । अनं उत्तरं—द्वयस्य उत्तरं । विशिष्टादय इत्यर्थः । ननु सङ्ख्येयस्याऽनन्तत्वात्पदादीनामेवोक्त्यामोऽप्युक्त्याऽनं अह—शब्दानुशासनेति । प्रकारा—भेदः । भाष्ये—अपि तदेति । तदार्थित्वर्थः । अत्र 'मात्रा' गन्तो वर्णोपलक्षणम् । प्राप्तम् इति । 'अन्तस्य'तिशयः । भाष्ये—व्याकरणे यत्सर्वेति । 'यदिति सामान्ये ननुमकन् । 'य' इति वा पाठः । गुणाऽऽख्यायान क्रियत इति । न तु

पठानिर्देशार्थमेव तद्दि संप्रहण कर्त्तव्यम् ॥

॥३॥ न वा पदाधिकारात् ॥१॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥
 'पदाधिकारात्' । पदस्येति प्रकृत्य द्विवचन वक्ष्यामि ॥३॥ नच गमात्
 तद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम् ॥३॥ तच्चाप्यय पदग्रहण कर्त्तव्यम् ॥ [किं कारण ? ॥
 'समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम्'] । समासनिवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थं वाक्य
 निवृत्त्यर्थञ्च ॥ समासनिवृत्त्यर्थं तावत्-मसपणं । अष्टापदम् । तद्धित
 निवृत्त्यर्थं-द्विपदिना त्रिपदिना । मापदा. कार्पापणश । वाक्यनिवृत्त्यर्थं-
 ग्रामे ग्रामे पानीयम् । माप माप रेहि [इति] ॥

अथ त्रियमाणेऽपि च पदग्रहण 'समासनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिद
 प्र] नित्यत्वाद्यधप्रतिपादनाय तत्प्रतिपादनसमर्थं शब्द प्रयुज्यत, 'स्थानेऽन्तरतम'
 इत्युपस्थानाच्च शब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवत । 'परेर्वर्जने'
 इत्यादौ तु पर्यादिर्नन्दमनिशानाद्विशब्द पर्यादानेव सहस्रयानाचष्ट इति वाक्ये
 मात्रे पदे अपि ये के चिन्न प्रवर्तेते । न वेति । शब्दान्तर पद्यन्तमुपादेयम् ,
 को विशेष इति चदाह-तच्चेति । मसपणं इति । सप्तमङ्गयानि पर्णानि वीप्यन्ते
 न तु तद्वान् वृक्ष इति वाप्यायामेत्त्वस्याऽनन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विवचन
 प्राप्नोति-मसपणमसपणं इति । पदाधिकारात् न भवति । द्विपदिकेति ।
 द्विवचनमङ्गयानुक्त पादार्था वीप्यत इति वीप्याया खान्वेत्त्वत्प्रागेयोर्लिङ्गसहस्र-
 योरनन्तर्भावान् प्राचदितोपत्ते समास कृते पदत्वाऽभावाद्द्विवचनाऽभाव ।
 ग्रामे ग्रामे पानीयमिति । वाक्यस्याऽपदत्वाद्विवचनाऽभाव । अथेति । 'सप्त

उ.] मा)प्यगुर्धारणविषयेति भाव । ननु वत्किञ्चित्पदद्वयमेवाऽऽदश स्यादत आह-अन्त
 रतमे एव द्वे पदे इति । द्विपद एव न तु वक्तव्ये । तादृशपदोपनाऽस्मानर्थेनानन्तरत
 मत्वादिति भाव । नित्यवैभक्त्यर्थं शब्दमन्त्येति षष्ठा स्थानपत्रा मन्त्ये । पर्यादीने
 वेति । प्रथमस्येति भाव । ये केचिदिति । 'पदे अतीत्यनेन मन्त्रध्याने । को विशेष
 इति । षष्ठ्यन्तशब्दान्तरोपदेशाने विभेत्त्वत्पत्त्यर्थं । एकत्वस्यानन्तर्भावादिति ।
 वीप्याविषयव्याप्तिशेषममत्र वृक्षान्त्वत्पर्यादानुमत्वादिभक्त्युत्पत्ते प्रागेव द्विवचित्वय-
 प्यगोत्र विभक्तेरिति । विभक्ते पृथग्भूतव्य । विभक्तिरित्येवत्यर्थं । प्राच विभक्ते'
 रिति तु युक्त पाठ । पदाधिकारे तु 'मसपणं' इति पदवाच्यभ्य वीप्यायगाऽभावात्त्र
 योप । पादार्थ इति । पादशब्दार्थ इत्यर्थं । पदत्वाभावादिति । अदन्तव्यापिन्या
 न्तुपत्ते पूर्वमेवाप्य तद्धित इति भाव । मन्त्ये-'द्विपदिना त्रिपदिना' इत्युत्तर-मापदा
 कार्पापणश इत्युत्तर । पदग्रहणेनाऽपि तत्र त्रिवृत्तेः शब्दत्वात्, समन्तस्यापि पदत्वात् ।

१ इदं कर्त्तव्यम् । २ 'अष्टापद' पा० । ३ 'पर्यायशब्द' पा० । ४ 'र'पदवि' पा० ।

विज्ञायते—समानस्य निवृत्त्यर्थं समाननिवृत्त्यर्थमाहो स्वित्यन्तस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति ॥ किं चात् १ ॥ यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्ध—सप्तपणं सप्तपणो सप्तपणो इति । सप्तपणंभ्या सप्तपणैभ्य इत्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते—समाने निवृत्त्यर्थं समाननिवृत्त्यर्थमिति,—सप्तपणं सप्तपणो सप्तपणो इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

तथा—‘तद्वितनिवृत्त्यर्थं’मिति,—कथमिदं विज्ञायते—तद्वितस्य निवृत्त्यर्थं तद्वितनिवृत्त्यर्थमिति, आहो स्वित्यद्विते निवृत्त्यर्थं तद्वितनिवृत्त्यर्थमिति ॥ किं चात् १ ॥ यदि विज्ञायते तद्वितस्य निवृत्त्यर्थं तद्वितनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्ध द्विपदिका त्रिपदिका [इति], द्विपदिकाम्या त्रिपदिकाम्या मापदा

प्र] पर्ण’ इत्यत्र किं मङ्गलानां वीष्णा, अथ पर्णानाम्, अथ मङ्गलाविशिष्टानां पर्णा नाम् १ इति यत् मनुदायो वीष्णते तदा मनुदायस्य प्राग् द्विवचन पदाधिकारेण निवर्तते । अथ तत्रवचनार्थव्याप्ता तदाऽवयवस्य प्राग् द्विवचनमिति समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थं संपद्यते । एव वचनद्विवचनयोः प्रथमम् ।

यदि विज्ञायते इति । यदा ‘मनुदायो वीष्णा’ इति पक्षः । सिद्धं सप्तपणं इति । विभक्तौ परत समामभ्याऽपदत्वान् । सप्तपणंभ्यामिति । स्वादिपु पूर्वस्य पदत्वाद्द्विवचनप्रसङ्गः । अथेति । यदाऽपदत्वार्थव्याप्ता तदा समाने प्रथमपदभेदेनाऽपदत्वस्य पदत्वाद्द्विवचनप्रसङ्गः । उपरपदस्य नृत्परपदत्वे चाऽपदा द्विविधाविति प्रत्ययत्वं प्रतिषेधा पदत्वाऽभावः । सिद्धं द्विपदिकेति । हल्परदि लोपे तद्वितान्तस्य पदत्वाद्द्विपदिका इति बहुवचनान्तं पठित्वान् । द्विपदि क्यम्यामिति । एकादेशस्याऽन्तवद्भावानद्वितान्तं, ‘स्वादि’ इति पद च ।

उ] कपूर्वभाष्येऽपि मनुदाय एव उच्यते पदत्वात् । वाक्यस्येति । अथवाऽपिने पदत्वप्रभेदे पदत्वमिति न्यायिनि भावः । ‘किं मनुदायो वीष्णा अथ पर्णानां’ नित्यन्तेनावयवार्थव्याप्तौ दर्शितम् । मनुदायव्याप्तौ—अथवेति । उच्यते पदत्वमिति न्यायिनि त्वाह—तत्र यदाति । अथो मत्तनीसमास इत्याह—अथ त्विति । समासे निवृत्त्यर्थमिति । मन्तं विद्वान्तरं निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तद्वितयोरिति । तद्वितपदं तद्वितपर बोधम् । प्रत्ययत्वं प्रतिषेधेति । ‘अन्त इति न्यायिनि न्यायः मन्तं पूर्वं कुर्वन् नृत्परिति भावः । अवयवस्य पदत्वमिति । पूर्वान्ते नर्थः । पदत्वभाव इति । परे तु—अपदाद्विधाविद्यमानं तद्वितपदत्वविधाविद्यमानं न कर्तव्यं । अथवा एव व्याप्तौ दोषानुद्धानेन मापस्य न्यूनता न्यायिनि । भाष्ये त्रिपदिका इत्य

कार्पाणश इत्यत्र प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते-तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धित
निवृत्त्यर्थमिति, द्विपदिका(ः)त्रिपदिका इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

तथा 'वाक्यनिवृत्त्यर्थं'मिति कथमिदं विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं
वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । आहोः स्वित्वावये निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति ? ॥

किं चान्ता ? ॥ यदि विज्ञायते-वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति,-
यदि वाक्य वीप्सायुक्तं, भविष्यमेव द्विर्वचनेन । अथाऽप्यत्रयव, -भवयेव ।
तदेतन्नियमाणेऽपि पदग्रहणे आत्मनिर्वर्तनं भवति, किं चिन्मूर्हान् किं
चिद्गृहीत [च] । ॥५॥ सगतिग्रहणं च ॥६॥ सगतिग्रहणञ्च कर्तव्यम् ।
प्रपचति-प्रपचति, प्रकरोति-प्रकरोतीति ॥

किं पुनः कारणं न मिथ्यमिति ? ॥ न हि सगतिकं पदं भवति ॥

समासनिवृत्त्यर्थेन तावत्तार्थं पदग्रहणेन । समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया
द्विर्वचनं न भविष्यति ॥ किं च भोः 'समामो वीप्साया'मित्युच्यते ? ॥

प्र] मापदा इति । प्रत्ययलक्षणेन मुदन्तं, तद्धितान्तं च । वाक्य वीप्सायुक्त
मिति । वाक्यार्थस्य वीप्सायोगा(ऽभावा)द्दीप्साग्रहणं द्विर्वचननिमित्तोपलक्षण
तेन 'प्रपचति प्रपचती'ति नित्यताया वाक्यस्य द्विर्वचनं भवत्येव । अथेति । यदा
प्रामार्थस्य वीप्सा तदा 'प्रामे प्रामे पानीय'मिति भवति । यदा पानीयस्य तदा
'प्रामे पानीय पानीय स्वा'दिति भवति । तदेतदिति । अतिव्याप्तिर्न कथंचि
त्परिहर्तुं शक्यते । सगतिग्रहणं चेति । पदाधिकारे त्रियमाणे सगतिग्रहण
मधिकं कर्तव्यम् । भाष्यकारे पदाधिकारेण विनापि समामादिनिवृत्तिप्रतिपाद
नायाह-समासेनेति । 'सप्तपर्ण'इति ह्युत्तिशब्दं परिगृहीतावयवार्थविशेषो वृक्ष
विशेषे वर्तते इत्यर्थः । किं च भो इति । ननु न वचनादर्थं शब्दं प्रयाययति

उ] प्राप्नोति । अपिना द्विपदिकाभ्यां मापदा इत्यादौ च दोषः । वीप्साऽयोगादिति ।
वीप्साऽयोगादित्यर्थः । वाक्यस्य-पदममुदायस्य । वीप्सायुक्तमिति भाष्यस्य वीप्सा
पदग्रहणमूषोपासायुक्तमित्यर्थ इति भावः । भाष्ये-अथाऽप्यत्रयव इत्यादिमतमीसमाम
दृषणम् । एतदग्रहणवचनम्-आत्मनिर्वर्तनं । तदाच्ये-किञ्चिदिति । किञ्चिदसद्गृ
हीतमिति । किञ्चिदसत्त्वं न भवति नमित्यर्थ इत्याह अतिव्याप्तिर्न कथंचिदिति ।
वाक्यविषये चाऽव्याप्तिशरणाय वचनान्तरमावदयमित्याह भाष्ये-सगतीति । उच्चा-
च्ये-पदाधिकारे इति । परिगृहीतावयवार्थेति । अनेन योगस्योऽप्यमिति च्यति

वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थं पदग्रहणेन । पदद्विवचनेनोक्तत्वा-
द्वीप्साया वाक्यद्विवचनं न भवति । यत्र च पदद्विवचनेनाऽनुना वीप्सा
भवति तत्र द्विवचनम् । नद्यथा—प्रपचति—प्रपचति, प्रहरति—प्रहरोमीति ॥

[॥३॥ उत्तरार्धन्तु ॥३॥] उत्तरार्धं तद्धि पदग्रहणं कर्तव्यम् ।
'तस्य परमाग्नेडितम्' 'अनुदात्त चे'ति उच्यते । न पदद्विवचने यथा स्या

प्र] दिति शस्त्रप्रत्यय । अन्ये त्वाहु — ऋक्मेकस्मै ददानीति कर्मप्रदानवासाद्वय
प्रतिपादनाय शस्त्रद्विवचने भवति इति, तदयुक्तम्, एकेन पदेन युगपत्कारणद्वयस्या
ऽभिधानाऽसंभवात् । पदद्विवचनेनोक्तत्वादिति । आधारवाच्यत्वाऽऽधेयवीप्साया
आक्षेपादाधेयवाचिरद्विवचनाऽभावः । यत्र चेति । अशास्त्रिभ्यवस्थायां घातू
पसर्गयोः पृथक्त्वपत्तेरिति । परमार्थतः समुदायस्य त्रिव्यविशेषवाचित्वाच्चित्यता

उ] कृतिप्राप्तद्विवचनाऽपरादत्वऽपि शमन्ते तदपरादत्वाऽभावात् । क्वचिदाहु — अल्पाथो
ऽपति । अत्राऽऽश्चिचीनतु तस्याऽल्पाथत्वं न मानं । एगान्ता यत् बहुषु 'एसादाकि
निनि त्यादि मूत्रेषु सदाऽऽमहायान्याथस्त्वैकशब्दस्य भाष्यं उक्तं । एवं गोत्र
इति युनक्षत्रं च भाष्ये लक्षणायां प्रथमार्थकोऽप्युक्तं । एवञ्च प्रधानसमानसाधारण्यऽल्पाथ-
त्वे न मानं, समानसाधारण्यार्थो सदाऽपदैकशब्दयोगेणैव पठितो भवति । विधाऽल्पा-
थकत्वमस्त्वेऽपि तदथत्वनैकशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् 'इह पाप' इति मूत्रे न तद्वत् । किञ्च
सदाऽपदैकशब्दविरक्तशब्दाधानां परिगृह्णानेकज्ञानानेव वीप्सामस्त्वेन ततो द्वित्वाऽपराद-
शमेव प्राप्नोति । किञ्चाऽल्पाथस्व परिमाणविशेषनायां 'अपे' इति नवभाष्येऽप्यथोक्त-
त्वेन प्रसिद्धत्वात् नान्येव परिगृह्णानेकत्वस्यैव वाच्येति भाष्याऽसद्विति । न चैक बहुत्रादिव
दिति तत्र द्वित्वम् न च तस्य शमपरादो नाऽपरायभावादिति वाच्यम्, एतदपदेन शम्भ
प्रसिद्धतरतया सदाऽपदाचकस्यैव ग्रहणेनाऽत्र नदप्राप्तं । एतच्चेदमाकेनि विधापकं भाष्ये ।
किञ्च तेन वीप्सायां कृपद्विवचनद्वयाऽनुवादेन बहुत्रादिवशात्पर्येव विधिः । अत्र एवैकदा
दत्वस्य सिद्धिः । तस्मादपमत्र भाष्यार्थं — सदाऽपदैकत्वनाचक्ष्यत्र चम्प वीप्सायां निवृत्तेन
नन्वन्ध द्वीप्सायां स्वार्थे च शमित्यर्थः । तत्र स्वार्थिकोऽभिधानत्वाभावाद्वादेकशब्दाऽऽहृत-
द्विवचनेनैवैकशब्दाद्यः । तेन नातिप्रसङ्गः । एवार्थिकशब्दप्रवृत्तिकशम्प स्वार्थिकत्वस्यापि
मत्त्वेन न ततो निवृत्तेन वीप्सोक्तिरिति तत्र वीप्साशममावपञ्चद्विवचने कृते तत्र स्वार्थिक-
शसिति । अत्र चेदं भाष्यमेव मानम् । एकशब्दस्यैव तत्राथैकशब्दमन्त वीप्साथकशब्दमन्त वच्य-
शम्भे व्याख्यानं लोकात् प्रसिद्धादिकं निवामकं शो यत् । तद्विदितं स्वार्थिकत्वेन समानतो
वैषम्यमुक्तं । युगपदिति । विप्रतिषेधैवैवविभक्ति विनेत्यादि । आधारव्यपस्येति ।
ग्रामे ग्रामेणानीयमित्यादी । अनन्तैव चापेन यत्तच्छब्दशो प्रदोऽत्र उच्यते वीप्सा नैकशब्द-
] इति वचिन् । २ अत्र पाठ क्वचिदपि न दृश्यते । ३ वदन्ते । ४ 'एत्' । ५ शब्देऽपि '०'

१ इति वचिन् । २ अत्र पाठ क्वचिदपि न दृश्यते । ३ वदन्ते । ४ 'एत्' । ५ शब्देऽपि '०'

द्वाक्यद्विर्वचने माभूत्—मह्य ग्रहीष्यति—मह्यग्रहीष्यति, मामभिव्याहरिष्यति—
मामभिव्याहरिष्यति[र्ता]ति ॥

कथं चाऽत्र द्विर्वचनम् ? ॥ छान्दसत्वात् ॥

स्वरोऽपि तर्हि छान्दसत्वादेव न भविष्यति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि
पदग्रहणं कर्तव्यं, 'पदस्य पदा'दिति वक्ष्यति, तत्पदग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थम् । 'अनुदात्त सर्वमपादादा'दिति वक्ष्यति
तत्सर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ उभयं क्रियते तत्रैव ॥

इहार्थमेव तर्हि पठानिर्देशार्थमन्यतरत्कत्तव्यं, पठानिर्दिष्टस्य स्थाने

प्र] प्रतिपादनाय पदमनुदात्तस्य द्विर्वचनमित्यर्थः । वीप्सयाऽत्र नित्यत्वं लक्ष्यते ।

मह्यमिति । 'आवाधे च'ति द्विर्वचनमित्याहुः । कथमिति । आनाधस्या
ऽसप्रत्ययादर्थान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याऽभावाद्धिर्वचनाऽप्रमत्तः । स्वरोर्पाति ।

अनुदात्तत्वाऽभावे प्रवृत्तिस्वरो भवति । उत्तरार्थमिति । 'सर्वस्ये'ल्पनीय 'पद
स्ये'ति क्रियमाणं मण्डकश्रुतिन्यायन द्विर्वचनप्रकरणमुत्पद्योत्तरत्रोपतिष्ठते ।

इहार्थमेवेति । ननु सामीप्यादिसम्बन्धप्रतीतिनिवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयो
जनं कस्मान्न भवति ? । उच्यते । 'नित्यवीप्सयो रित्यर्थनिर्देशेन अस्मत्स्याज्ञे

पात्—'नित्यवीप्सयोया वर्तते शब्दस्तस्य द्वे भवत'इति प्रक्रियावाक्यस्योपरान्त
नाडिशिष्टपठपर्यावगमात्सामीप्यादिसम्बन्धप्रतीत्यभावः सिद्धः । पक्षद्वयमभवे तु

उ.] नन्वामीष्यत्त्वमित्यस्य क्रियाधर्मत्वादात्तोश्च क्रियावाचिवात्त्वर्थं संप्रत्ययस्य

द्वित्वमत्र आह—अडादीनि । निडधु वीप्सया अमावागाह—वीप्सयेति । एवञ्च पदग्रहणा
ऽभावे सगनिकग्रहणं नुतरादर्थमिति तात्पर्यम् । उल्लङ्घयेति । अत्र ण्याऽभावनाऽम-

म्बन्धादित्यर्थः । न च नित्ये द्वित्वं धातुमाश्रय्य मा भूदिति पदस्येवावश्यकं, किञ्च सुप
प्राग्वर्धिनोऽपि द्वित्वं वारदितुं तत् किञ्चाऽऽवाधादिविषये वाक्यद्वित्वव्यावृत्त्यर्थमिति वाच्यं,

धातुद्वित्वेन नित्याद्यर्थानवगतौ । किञ्च तुवादिभिः स्वार्थे परिपूर्णस्यैव लोप्युत्पत्त्या शब्दा
दुपरिधनस्य बहिर्भूतवोष्पादियोग इति न तद्विर्वचनप्रमत्तिः । आवाधाविपयवाक्याऽमा

वाचः । अत एव माथ्ये छान्दसत्वेन वाक्ये द्वित्वमुक्तम् । न च पदस्ये'यस्याऽभावे गार्थे
भ्यः कौटिल्यमात्रे मात्रवाशे यद् कौटिल्यपीनपुन्योभयविवक्षाया परेण द्वित्वेन वाध्वेत्त,

एव भृशार्थपीनपुन्योभयविवक्षाशामपि । तत्रैव तु बहिरङ्गत्वाद्धिर्वचनस्य दत्तवः ।
अत एव 'स्वरितो वृत्तिमूत्रे लल्लङ्गत्वात्पीना' द्वित्वस्य च ममत्ववत्त्वनि भाष्यकार इति
वाच्यम्, एवं (विधे) विषये उभयविवर्क्षेण नाऽनभिधानादित्याशयात् ।

ननु सामीप्यादीनि । अन्या शब्दाया वीप्सिमभव इति चिन्त्यम् । विशिष्ट

द्विर्वचन यथा स्याद्वि प्रयोगो मा भुदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ 'आम्पञ्चमि पञ्चसि देवदत्ताइ' । 'आम एकांन्तरमामन्त्रितमनन्तिक' इत्येकान्तरता

प्र] पृथीनिर्देशेन 'पृथी स्थानेयोगे ति परिभाषोपस्थानाद्वि प्रयोगा निवर्तते । 'द्वे' इत्येताव युच्यमाने सङ्ख्येयमुच्चारण यद्यपेभते- 'शब्दस्य द्वे उच्चारणे भवत इति,—तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावाऽयोगाद् द्वे प्रयोगा द्विर्वचनमिति पक्षः । यदा तु शब्दरूप सङ्ख्येय तदा 'द्वे शब्दरूपे एकस्य प्रसङ्गे भवत' इति स्थाने द्विर्वचन विज्ञायते । अर्थकाचो द्वे प्रथमस्येत्त्र पृथीनिर्देशास्थान द्विर्वचन कस्मान्न भवतीति । 'अभ्यासाच्चे'त्यनेनाऽभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वविधानाद्भिन्नान् । न हि स्थाने द्विर्वचनेऽभ्यासादुत्तरो हन्ति सभवति, शब्दान्तरत्वादादेशस्य । स्थानिवद्भावादपि समुदायो हन्तिग्रहणेन गृह्यते न तु तदवयव । एकांन्तरतेति । आगृत्तिभेदनिवन्धनया द्विवचनस्यैव स्वाध्वस्यैव त्वस्य निवर्तनान् । तथा चोक्तम्—“एकान्तेका ग्रहणेषु चारुत्तिमङ्गलानादिति ऋषिमहस्यमेका कपिला दत्त्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणा सपञ्चास्तत एन्द्रक्षिणा आनीयन्तामित्युक्ते सहस्रदक्षिणालाज्ज न आनीयन्त' । तत्र आम्पञ्चो निपातत्वादाद्युदात्त । एतस्य 'पञ्चमि'शब्दस्य 'त्रिवृत्ति' इति निघानो, द्वितीया स्याऽनुदात्त चे'त्यामन्त्रितस्य पदान्परस्य निघात प्राप्ते, प्रतिषिद्धे, आमन्त्रितस्य च'त्याद्युदात्तत्वम् । युतस्याऽप्युदात्तत्वम् । अथ स्थान द्विर्वचन कथमेकान्तरता यावत्तत्त्वस्य स्थाने द्वौ शब्दावादेशौ विधीयेत ? । उच्यते—

उ] पृष्टयर्थेति । स्थानरूप कर्मत्वहरो वयथ । कथं पुनरदन्तरोपशनेन द्वि प्रयोग निवृत्तिरत आह—पक्षद्वयसमभवे चिति । तदभावे पक्षद्वयमवमुपशदयति—द्वे इति । शब्दस्येत्युच्चारणक्रियापेक्षया कर्मपृष्टयि भाव । यत्रा चिति । परं तु कारकपष्ठमभव इतरस्या अन्याय्यवन द्वि प्रयोग एव स्यात्, तदर्थं सर्वस्येत्वात्तुक्तिः । तदुन्ने तु तत्सामर्थ्यात्स्थानपृष्टोति भाव ।

ननु 'पञ्चमि'शब्द एक एव, उच्चारणमेव तु भिन्न इति द्वि प्रयोगे एकान्तरता सिद्धे एव आह—भाववृत्तीति । उक्तमिति । अ इ उ नित्यत्र । न ते अर्न दने इत्यतन्प्रथो ग्रथ । प्रतिषिद्धे इति । 'आम एकांन्तरमित्यनेनेत्यर्थ' । आमन्त्रितस्य चेति । पृष्टयर्थं । युतस्याप्युदात्तत्वमिति विघाताननुदात्त पदमित्यस्याऽप्युदात्तत्वमुक्तस्य निघातस्याऽभावादिति भाव । ननु पुन शब्दस्याऽमत्वव्यञ्चन कथं भावमन्वयोपयोगे

न स्यात् । इह च 'पीन पुन्य' 'पीन पुनिक' इति,—अप्रातिपदिकत्वा-
च्छित्तोपत्तिर्न स्यात् ॥

यदि तद्दि स्थाने द्विवचन—राजा राजा वाग्गुरु,—पदस्येति नलोपादीनि
न विध्यन्ति ॥ इदमिह सप्रथमं—द्विवचन क्रियता नलोपादीनीति, किमत्र
कर्तव्यम् ? ॥ परस्वाङ्गलोपादीनि ॥ पूर्वत्राऽमिदं नलोपादीनि । सिद्धाऽमिद-

प्र] एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेशपदत्वम् । पीन पुन्यमिति । पुन पुन-
र्भवितरि वर्तमानान् 'पुनः पुन' शब्दान्नाद्ये प्रथमो, यथा नानात्वमिति नाना-
भूतवृत्तेर्नानाशब्दान् । पीन पुनिक इति । 'पुन पुनर्भव' इति 'मालाट्टन्' ।
तत्र द्वि-प्रयोगे पदस्य विनायमाने वीक्ष्यमानार्थवाचिन्त्वादर्थवत्त्वेऽप्यर्थवत्
ममुदायस्य समामग्रहणाद्विद्यमानार्थादप्रातिपदिकत्वम् । स्यादितन्—अनुपपन्न एव
सुपि पुन शब्दस्य नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्याऽव्ययस्य द्वि प्रयोगो विधास्यते,
ततो मुन्नममुदायत्वादव्याहृत प्रातिपदिकत्वं, यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिक
ममुदायस्य । तत्र न । द्विवचनस्य नित्यत्वाद्यथापिभवाद्दृष्टिर्ज्ञानामुद्युत्पत्ते
रव्ययार्थमात्रापेक्षयाऽन्तरवत्त्वात् । स्थाने द्विवचने तु स्थानिवद्भावात्प्राति
पदिकत्वम् । ननु स्थान्येव मुन्नममात्र प्रातिपदिकम् । नैतदस्ति । मुञ्जुकि
नयप्रत्ययान्तिवान् । न च प्रत्ययगणनाऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकमज्ञानिपेक्षो,
'न द्विगुञ्जो'रिति नलोपनिषधात्किञ्चान् । अन्यत्र प्रातिपदिकत्वाऽभावाङ्गलोपस्य
प्रातिपदिकत्वात्पेक्षो न वर्तव्यः स्यात् । राजाराजेति । पदस्य स्थाने ममुदाय
शब्दभावात्पद न तदप्रत्यय इति पूर्वस्य नलोपाद्यमिदं । अन्तरङ्गवाहिरङ्गान

ड] अह-पुन पुनर्भवितरीति । इतिविषये इति भावः । पुन शब्दस्येति । अत्रानि
गात्वादिमगान्तस्यापि स्वरादिपठित्वेऽप्यर्थः । नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्येति ।
नाट्यक्रियावत्त्वस्येति । अत्रप्यत्र तत्र स्थानादिमिदं । यथैकशेषेति । नस्य
प्रातिपदिकममुदायशब्दस्या विमर्शो परत एकशेष इति पक्षे इदम् । अन्तरङ्गवाहिरिति ।
एवञ्च मुन्नमत्वात्पद मद्भावे पूर्वो भाग पदमिति नियमात्प्रातिपदिकत्वस्यावृत्तिरिति
भावः । तत्राप्यदशब्दस्याऽर्थवत्त्वेऽपि न इति, लोक तदानुपूर्वीकत्वेऽपि प्रयुज्यमाना
दर्थप्रत्ययेनाऽऽद्यस्याऽप्यर्थवत्त्वात् । सो गवृत्तिन्तु 'डा'नित्यादिवशात्पत्त्या । मुञ्जुकीति ।
ननु प्रातिपदिकत्वेऽपि न प्रकृतिमुन्नमत्त्वं मुन्नं, मुन्नमत्त्वद्विगुञ्जोपत्तिरिति सिद्धं इति
चेत् तत्रत्यप्यत्रिदेशेन सामान् । प्रथमग्रहणपरिभाषाया 'यन्नादि'यस्य मत्त्वेन प्रकृते
रुपगतान् प्रातिपदिकप्रकृतिमुन्नमत्त्वस्यापि शाब्दिकत्वम् । इति पूर्वस्येति । इत्यस्य

मेव यस्मिन्, न चैतन्नित्य समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥
कथमनुच्यमान गत्यते ? ॥ 'समानग्रहणमर्थान्' । यद्वि हि यस्मान्
चाऽस्मान् च तत्र स्यात्समानग्रहणमर्थकं स्यात् ॥

अथ वा पुनरस्तु द्विप्रयोगो द्विवचनम् ॥ ननु चोक्तम्—“आप्यचसि
पचमि देवदत्ता ३ ।—आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तर इत्येकान्तरता न
प्राप्तनी”ति ॥ नैप दोष—सुप्तिङ्भ्या पद् विशेषयिष्याम । 'सुप्तिङन्त पद्' ।
यस्मात्सुप्तिङ्भिस्तदादि सुप्तिङन्त च [पदेम्] ॥ ननु चैकस्मादेवात्र
प्र] रेफ पूर्वमन्तरणाऽपि नकारस्य प्रयोगान्पूर्वदा समानपदस्थत्वाऽभाव ।
अथवा स्नानिवद्वावादेरुपपन्नत्व, तत्रवतस्तु पदद्वयामक आदेश । समानग्रहण
मिति । 'रथाभ्या नो ण पद्' इत्येव वक्तव्यं, तत्राऽपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर
ममनादृष्टे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाच्चैरुपपन्नत्वे तिष्ठे समानग्रहण नियमार्थं
माश्रायत इत्यत्र ण्य न भवति । यस्मात्सुप्तिङ्भिरिति । अर्थान्सामान्याम
एव पद्यवत् स एव च तिष्ठति य पूर्वस्माद्विहित म परस्मादपि,
य परस्मान् पूर्वस्मादपि । तदादिग्रहण चानुवर्तते । तेन 'पचसि-पचसी'ति
समुदाय पठ्यत्वादि पद्यवत् इति सिद्धमेकान्तरत्वम् । ननु चेति । ततो नैक पदम् ।

उ] अथवेति । पूर्वं प्रयोगान्तराशयेन समानपदस्थत्व नैत्युक्तम् । इदानीमस्मिन्नेव प्रयोगे
इति विशेष । गुणे सङ्ख्याया इति । उदेत्यगन्तव्यत्वाया सर्वथाविवक्षितत्वात्प्रयो
गान्तरेऽभावस्तैश्च चि-यमिद । तस्मात्पदत्वपर्याप्तविकरणे इत्यर्थं । न च पदमनुदावस्तदेति
बोध्यम् । नियमार्थमिति । नियमश्चाऽऽप्युपपन्नत्वात्प्रयोगस्य । अऽप्युपपन्नत्व-निमित्तानधिक
रणनिमित्तमप्यदाऽप्यित्त्वम् । तेन 'मानृभोगाण' इत्यादौ णत्व । पद् चाऽप्यर्थवापक, तेन
रामनाम 'गन्धवगान मित्यादौ न णत्वम् । नन्वेवमप्यपचत्तपच'मिति उमुत्, 'अप्येऽप्ये'
इति पूर्वस्व 'रामान् रामा'मिति णत्वनिष्ठादिर्कं च न स्यादिति चेत्, 'इ' इति द्विवचनवले
नानस्यमिताऽवयवमेतसमुदावस्यैवादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि पदत्वमिदं । तदुक्त
कैयटेन—'पद्यवत्त्वाऽऽमक आदेश' इतीत्याहु । भाष्ये—सुप्तिङ्भ्यामिति । 'यस्मा'दिति
परिभाषासङ्ख्यात्म्यामान्या पद् पदमज्ञा विशेषविषया करिष्याम इत्यर्थं । ननु यस्मात्सुप्तिङ्
विहितस्तदादि तदन्तरस्यैव पदत्व युक्तम् । 'पचसि पचमा'त्यत्र य आदि 'पच' शब्दो
न तस्मादन्त्यस्ति'मिति कथं समुदायस्य पदत्वमत आह—अर्थरूपेति । य पूर्वस्मात्सुप्तिङ्
विहित म परस्मादन्त्यस्य प्रकृते उभे योगक्षित्य । न च द्वित्वापूर्वं प्रवृत्तत्वा 'लक्ष्ये
स्यगस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्ति लक्ष्यमेवाह । तदादिग्रहणन्वेति । 'प्रथमग्रहण'इति

विचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा—नित्यां धीं नित्या पृथिवी नित्यमाकाश-
मिति । अस्वामीक्ष्ये वर्तते । तद्यथा—नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति ।
तद्य आभीक्ष्ये वर्तते तस्येद ग्रहणम् ॥

प्र] प्वित्येताव युच्यमाने राशेरपि नित्यत्व प्रतीयेत, यस्माद्ययोन क्रियते । तथा
चोच्यते 'तथा कूटस्थ राशिं कुर, नाऽस्माद्यय वर्तव्य' इति । एवमविचा-
लिष्वित्युच्यमाने यदा प्रियारहित द्रव्य भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्ग ।
उभयोपादाने तु 'येऽर्था उत्पादविनाशरहितास्ते नित्या' इत्युक्तं भवति । नित्या
पृथिवीति । अवयवाना विचात्रि वेऽप्यवयवित्त्वभावा पृथिवी स्वरूपात्र चलतीति
नित्योच्यते । तद्विती आभीक्ष्यवचन एवाऽत्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचन ।
कूटस्थवचने हि तद्वाचिना मुनन्ताना स्वार्थ एव द्विवचन स्यात् । न चैव लोके
प्रयोगोऽस्ति, प्रयुक्ताना च दमन्वारयान । हिमवान्—हिमवा' निति तुक्ते वीष्मा प्रती-
यते न तु स्वार्थ । मुनन्तानामेव च नित्यवीष्मात्क्षणद्विवचनविधानेन तिङन्ता-
नि नाऽनुगृह्यतानि स्यु । आभीक्ष्यत्क्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तत्क्षण द्विवचन
तिङन्ताना, वीष्मालक्षणे तु मुनन्तानामि युभयानुग्रह कृत्वा भवति । गौणोपि
चाथा लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रायते, यथा 'शीतोष्णाभ्या कारिणि' 'पाथेनान्वि-
च्छनी'त्यादी । यद्यभीक्ष्ये द्विवचन विधीयते किमर्थं वार्तिकप्रकार - 'क्रिया
समभिहारे द्वे भवन् इति वक्तव्यम्' 'आभीक्ष्ये द्वे भवन् इति वक्तव्य मिति
वक्ष्यति ? । क्रियामभिहारे द्विवचन विधीयमान यथा लोडन्तस्य भवति—
'लुनीहिलुनाहीचेवाय गुनाती ति, तथा पापच्यत इत्यादी यन्तस्य कस्मात्

ठ] त्यागे शोचमाइ—तत्र नित्यशब्दस्येति । शीनरुक्त्वपरितारायाइ—उभयेति ।
नित्यार्थेति । नित्यशब्दप्रतिद्वार्थेत्यर्थ । उभयोपादाने तु त्मामभ्यादभिमतपलाभ
इत्याइ—येऽर्था उत्पादेति । प्रथोऽपत्यमानेत्यादि । ननु पृथ्वीकाराणा घगदीनाम
नित्यत्वदर्शनात्तत्र नित्यत्वमन आइ—अप्रयवानामिति । भाष्ये—तस्येदमित्यत्र तस्यै
वशमित्यस्फारणमित्याइ—आभीक्ष्यवचन एवेति । अत्रोपत्तिमाइ—कूटस्थग्रहणे हीति ।
नित्यदर्शने विशेषः । बहनुग्रहाय च आभीक्ष्यवाधिप्रदृग्मेव न्याय्यमित्याइ मुवन्ता
नामेवेति । आभीक्ष्य—शौन पुन्यन् । गौणेऽपिचेति । एतन्नरममभिव्याडारगम्य
त्वात्तस्य गौणत्वमुक्तम् । जीनेष्णान्शंशुमाश्च मन्दकारिणीं प्रकादंनुत्पुण्वनाङ्गिभा
इति बोध्यम् । यद्यभीक्ष्ये इति । आभीक्ष्येवैव च क्रियामभिहार इत्यभिमान ।
एवमाभीक्ष्ये द्वेवाच्य इत्यस्यापि वैधर्म्यं । शङ्कान्तर करोति—क्रियासमभिहारे इति ।

१ इदं वचित्र । २ 'भवन्' इत्येतदर्थान्तमेव वार्तिकं नित्ये ।

प्र] भवति ? । उच्यते—ज्ञानमुत्पन्नायाः प्रिय विषये विद्विताविति ताभ्यामेव तस्य
 यातित्वात्प्राप्त द्विर्वचन मत्वा तद्विधानम् । प्रत्ययद्विवचनाभ्या सहिताभ्या
 माभीक्ष्ण्य द्योयत इति वा वार्तिककार प्रदर्शयति । क्रियासमभिहारश्च द्विविधो
 मृशार्थे पौन पुन्य च । तत्र मृशार्थे द्विर्वचनस्याऽप्रसङ्ग एव । आभाक्ष्ण्यमपि
 गेट्ऽभिष्वच्मिति तत्रापि तत्र प्राप्नोतीति विधायते । तत्र यत् क्रियासमभिहार
 न्यभिचाराऽभावाद्यदैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारद्योतनाद्यदन्तस्य न भवति ।
 यदा तु मृशार्थे यत् तदा पौन पुन्यप्रतिपादयिष्याया द्विर्वचन भवत्येव-
 पापच्यते—पापच्यते इति । गेट्पि भवति,—पापच्यस्व—पापच्यस्वेति । गेट् तु
 विषयान्तरेऽपि विधानान्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति द्विर्वचनसहित एव त
 द्योतयतीति तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारत्वणद्विर्वचनप्रवृत्ति । अथ नियतायां
 द्विर्वचन विधीयमान धातुमात्रस्य कस्मात् भवति ? धातुर्हि क्रियावाची क्रिया
 धर्मधामी ष्यम् । नैतदस्ति । परिरुद्धीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनीति
 तिष्ठतस्यैव भवति । न च धातुमात्राद्वचनेन नियतस्य द्या यते इति धातु

उ] मृशार्थ—पौन-पुन्य च क्रियामभिहार । अप्राप्त द्विर्वचन मत्वेति । ममानकर्तृ
 कयोः क्रियापिनाऽयान्तरेऽपि तद्विधानात्कृत्वयोस्तद्योतने सामर्थ्याऽभावा मत्वेत्युक्तं तदाह—
 प्रत्ययेत्यादि । एवञ्च न्यायसिद्धाधानुवाकमेव तदिति भव । एवमाभीक्ष्ण्ये इत्यस्य
 मार्षक्यमुक्तवा क्रियासमभिहारे इत्यस्य तदाह—क्रियासमभिहारश्चेति । एवञ्च मृशार्थे
 ऽप्राप्तविषयमेतन्निति भाव । नन्वेवं मृशार्थे इत्येव वक्तव्ये क्रियासमभिहार प्रदर्शनं व्यवसन
 आह—आभीक्ष्ण्यमपाति । विधीयतइति । लोको विध्यान्नी समुच्चये च विधानात्
 भीक्ष्ण्यभिष्वच्नौ केवलस्य सामर्थ्याऽभावाद्विचनमावश्यकमिति प्रतिपादयितुं विधीयत इति
 शास्त्रेणम् । यदन्ते द्वित्व निवारयति—तत्रिति । द्विर्वचन भवत्येवेति । नियतीप्सयाः रित्य
 नेनेत्यर्थ । सकलाऽवयवविशिष्टक्रिया संपादयन् पुन पुन पचर्नत्यथ । नच पौन-पुन्ये
 यद्वि तनो मृशार्थविवक्षायामपि द्वित्वापत्ति सूत्राऽप्राप्त । वार्तिकं तु लोन्तमात्रविषयमि
 त्यग्रे निरूपयिष्याम । लोडपीति । मृशार्थविशिष्टे पौन पुन्यप्रतिपादनाय धातुमन्त्र-
 विवक्षिते लोन्तद्विचने अपि भवन इत्यथ । तद्व-तस्येवेति । लादन्तस्यैव ननु यदन्त
 स्येयर्थ । अतएव क्रियामभिहारे लोन्मध्यमपुरुषैकवचनस्य इ भवन इति वचनं
 क्रियासमभिहारे लो डितिमुत्रे भाष्ये पठितमिति भाव । नच पौन-पुन्ये यद्वि नित्यवी
 प्नयोः रिति यदन्ते दुर्वारम् । नच यदोक्तवाप्रतत् । मृशार्थेऽपि यद्वो विधानेन कवकस्य
 दोषने सामर्थ्याभावापत्ति वाच्य मृशार्थे इत्येव सिद्ध क्रियासमभिहारप्रवृत्त्याऽभीक्ष्ण्ये इ
 इत्यस्माच्च शापकालीन पुन्यस्य कनचिदपोषणे सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्तिशाननेन यदन्ते द्वित्वा

अथ किमिदं वाप्सति ? ॥ आप्सतेरयं विपूर्वादिच्छायायामर्थं सन् विधीयते ॥ यद्येव-चिकीर्षन्ति निर्द्धार्यतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोष-नैव विज्ञायते-‘वाप्सायामभिधेयाया’मिति ? ॥ कथं तर्हि ? ॥ कर्तृविशेषणमेतत् । [वाप्सतीति वाप्से ।] वाप्सश्चेत्कर्त्ता भवतीति ।

अ] मात्रस्य द्विर्वचनाऽभाव । आप्नोतेरिति । व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योग-रूढिर्वाप्साशब्द इति दर्शयति । इतरोरूढित्वमबुद्धाह-यद्येवमिति । करोत्यादिभि क्रियामि कटादीनां या व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वाच्चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्ग । रूढत्वाभयेणाह-नैष दोष इति । चिकीर्षन्ति चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम् । नाऽभिधेया वाप्सा गृह्यते-‘वाप्सावाचिनो द्वे भवत’ इति, किं तर्हि प्रयोक्तृधमा, यथा आनाथ । गतगत इति गुक्ते प्रियस्य चिर गमनेन पीडितो वाक्य प्रयुङ्क्त इति प्रतिपत्ति । वाप्सश्चेत्कर्त्तेति । अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षित । यदा पृथक् सख्यायुत्तानितरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्वायामुवन् वाक्य वक्ति तदा स वक्तृस्य इच्छाविशेषो द्विर्वचनेन

उ] भावसिद्धे । धातुमात्रस्येति । परस्ये त्वधिकाराभावादिति भाव । गृहीतसाधनेति । वृत्तितेरेति सूत्रस्यभाष्यरीत्या पूर्वं धातु साधनेनेति न्यायेन चाऽन्तर्गद्गत्वात् पूर्वं साध नाऽऽकाङ्क्षया तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तुत्तर तद्विषयं एव बहिर्भूताऽऽभीक्ष्ण्यादिसम्बन्ध इति भाव । भावाख्यायान्तेऽपि अन्तरद्गत्वात्प्रत्यये तदनन्तरेनेव द्वित्वमिति तालयम् । अनभि धानादपि धानोदित्वाऽभाव इत्याह नच धातुमात्रेति । क्रियाविशेषेति । व्याप्तिपतिपिपा दधिपारुषे योगरूढिर्यस्येत्यर्थ । ‘रूढिमबुद्ध नि पाठ । तद्वाचित्वादिति । वाप्साशब्दे शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थेऽप्य दोष इत्यर्थ । रूढित्वेति । पञ्चमादिवयोगरूढोऽयमिति भाव । रूढित्वेति पाठो ल्पेत्प्रमादात् । वाप्साया अभिधेयत्वामावेऽनभिधान हेतुमाह-चिकीर्ष तीत्यादि । प्रयोक्तेति । व्याप्तिपतिपिपादधिपारुषेऽभीक्ष्ण्यस्य तथैव सम्बन्धिति भाव । वाप्सास्वरूप दर्शयति-यदेति । पृथक्कमद्वायाऽरिचत्वे हेतु-इतरेतरयोगमप्राप्तानिति । साहित्यमप्राप्तानित्यर्थ । अत्र साहित्यमानाऽभावान् । तेनैकस्य विषये न द्विर्वचन, पृथक्क मद्वायायोगश्च परिगृहीतैकत्वादीनानेव मानादिति बोध्यम् । वचित्तु-इतरेतरयोग प्राप्तानिति पाठ । ‘बोध’ इति शब् । पृथक्कमद्वायायोगाच्चैरशेषतो वैलक्षण्य बोधमित्याहुः, तेषामित रेतरेतरयोग प्राप्तानिति स्वरूपकथनम् । युगपद्गृहणात् क्रमविवक्षाया न द्विर्वचन, यथाऽत्र वनेऽप्य ह्य शोभनोऽप्य वृक्ष शोभन’इति क्रमेण शोभनवप्रतिपादने कर्त्ता शब्दानां प्रयोगो भवति ।

युगपद्वायामुवन्-व्याप्तिरूप सम्बन्ध युगपत्प्रतिपादयन् । अर्थं प्रयोजनमिति । ना

क पुनर्वीप्सार्थं ? ॥३॥ अनवयवाभिधान वीप्सार्थं ॥३॥ अनव
यवेन द्रव्याणामभिधानमेव वीप्सार्थं । ॥३॥ अनवयवाभिधान वीप्सार्थं
इति चेज्जात्यारयाया द्विर्वचनप्रसङ्ग ॥३॥ अनवयवाभिधान वीप्सार्थं इति
चेज्जात्यारयाया द्विर्वचन प्राप्नोति । ब्रीहिर्येव इति ॥३॥ न वैकार्थं वाजाते ॥३॥
न वैष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकार्थत्वाच्चाते' । एकार्थो हि जाति ।

प्र] द्योत्यते । क पुनर्वीप्सार्थं इति । अर्थ प्रयोजनम् । एव भूताया वाप्या
या उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्न । अनवयवाभिधानमिति । साकल्येन
द्रव्याणां त्रियागुणसंबन्धप्रतिपादनं वीप्सापरमित्यर्थं । जाल्यारयायामिति ।
जाती पदार्थं साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति । यथा 'प्राज्ञो न हन्तव्य'
इति सर्वप्राज्ञगहननप्रतिषेध प्रतीयते । न धर्मार्थत्वादिति । यदि व्यक्तिय
तिरिक्ता जातिरथ त्यक्तभेदहेतवो ध्यक्तय एव जाति, उभयथा भेदाभावाच्चाति-
लक्षण एकोऽर्थं तत्र यथागन्यानयने चोदितेऽचोदितमपि पान नान्तराद्यकत्वा
दगन्यानयनस्योपादीयते तथा जाती चोदिताया द्रव्य त्रियाङ्गभावेन प्रतीयते,
ततोऽनवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाच्चात्मिकाभिधाने तदभावाद्द्विर्वचनाऽभाव ।
एकशेषेऽप्यस्मिन्वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन
प्रयोगदर्शनादनवयवाभिधानाऽभावाद्द्विर्वचनाऽभाव । 'प्रमो शमो रमणीय'

उ] मिषय इत्यर्थं । अतः किमिदं वाच्यमित्यनेन न पीनरक्तवम् । अनवयवाभिधान-साकल्य
नाभिधान, व्याप्यत्वमिति फलति । साकल्येन द्रव्याणां त्रियागुणोक्ति । ग्रामे ग्रामे धानी
यमित्यादिषु अस्ति क्रियायां सत्त्वेन तथा सम्बन्धस्य प्रतिपादनान्नदापः परतुण इदमुपलक्षणं
द्रव्याऽभावयोरपि ग्रामे ग्रामे स्वामी शशशश न उक्तमित्युदाहरणे । अथे त्वानीश्वरेति
सप्तमी । भेदाभावाद्दिति । जायमते स्वरूपेन एव तस्याऽभाव । अथे तदानीसत्यागा-
चक्षानाऽभाव । ननु चाते त्रियाङ्गत्वाऽयोगाद्भवत्यपि शब्दवाच्यताया आवश्यकत्वे यत्
बाह-सत्र यथेति । आश्रयाद्व्यप्रतीतिन तु शब्दाच्च तदिति भाव । भेदविषयत्वा
दिति । शब्दवाच्यत्वाऽर्थगनपरस्परनिरूपितभेदविषयत्वाच्चित्यर्थ । शब्दवाच्यमिच्छाविषय
त्वादिति यावत् । द्विर्वचनविषयानवयवाभिधानस्य स्वरूपकथनमिदं । जातिव्यावृत्तने एव
'शुक्लसङ्घातुत्वा'निति पूर्वलक्षणे दत्तम् । अनेनाऽप्यत्र शशशश व्यावृत्तिरित्याह-एकशेषेऽ
पीति । कतिपयानामपीति । परिपूर्वतेव-वानामयावाच्च पृथक्पृथक्पृथक्त्वाऽभाव ।
अत एवैकशेषे प्रत्येक विषेयसम्बन्धो नियमेन न प्रतीयते । नहि साङ्गेष्वप्यत्र दय
मिशुक्ते नियमेन प्रत्येक शश दय (भवति) । 'शश वृक्ष प्रति सिधनी'त्यत्र च तथा प्रतीयति ।

१ गाम्यमिदं न वातिकमित्यर्थे । २ भेदप्रमाण । ३ ब्रीहिर्येव इति । ४ एकार्थत्वाच्च । ५ द्वित्वाभाव 'पा०

‘एकमर्थं प्रयाययिष्यामीति जातिशब्द प्रयुज्यते ॥३॥ अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्साया ॥३॥ अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा । ‘अनेकमर्थं सप्रत्याययिष्यामीति वीप्सा प्रयुज्यते । एकार्थत्वात्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्साया जात्या-रथाया द्विर्वचन न भविष्यति ॥३॥ निवर्तकत्वाद्वा ॥३॥ अथ वा नाऽनेन

प्र] इति तूक्ते नि शेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीति , तथाऽस्मिन्वने वृक्षो वृक्ष शोभन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येक मन्निवेशनिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीति , ‘सर्वं ग्ना शोभना’ इत्यत्र तु सर्वनाम्ना वीप्साया द्योतनाद्विर्वचनाऽभाव । इह तु ‘सर्वं माया ब्राह्मणेभ्यो दत्ता’ इति यद्यपि कस्मै चित्रपो दत्ता कस्मैचिन् पञ्च, तथापि प्रयोगाद्वीप्साऽभाव । यदा त्वेकैको दत्तन्तदा वीप्सासम्भवात्मापोमापो दत्त इति द्विर्वचन भवति । वृत्तिरारंरप्युक्तम्-‘नानावाचिनामधिकरणाना क्रियागुणान्या युगपत्प्रयोक्तुर्न्यामुमिच्छा वीप्से’ति । नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्ष्यं ये शब्दा युजन्ति तेषा यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषा सहाऽविवक्षिताना पृथक् सहाययुक्ताना प्रत्येक क्रियागुणयुक्ताना प्रयोक्तु क्रियया गुणेन वा युग पदेककाला व्यामुमिच्छा सा वीप्सा । तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्द निरास । युगपद्ग्रहणेन नमविवक्षया द्विर्वचननिरास । यथाऽस्मिन्वनेऽय वृक्ष शोभनोऽय वृक्ष शोभन इति नमेश शोभनत्वप्रतिपादने बहून्पि शब्दान् प्रयुङ्क्ते । वीप्सा प्रयुज्यत इति । वाग्माविषयत्वाद्विर्वचन वीप्सा शब्देनोच्यते । निवर्तकत्वाद्देति । नेद द्विर्वचनस्य विधायकमिति जाति

उ] द्विर्वचनविषयेऽनवयवाभिधान स्फोरयति ग्रामो ग्राम इति । सन्निवेशनिरपेक्षेति । माहिन्यनिरपेक्षत्वं । तेनैवशेषाद्विधेयं दर्शितम् । वीप्यान्तरमाह-इह तु सर्वं माया इति । युगपदिति । क्रियागुणान्या युगपदवधारकत्वेनान्वय बोधयितुमिच्छेत्वं । सहाविवक्षितानामिति । माहिल्यमानाऽभावात्तच्च बोध्य, तद्देशऽऽह-‘पृथक्सहाययुक्तानामिति । तदुपपादकमेव ‘प्रत्येक क्रियागुणयुक्तानामिति । ‘युगप’दित्यस्य व्यापरा-एककालेति । नवर्थवैषयाया वीप्साया प्रयोगकमत्वमयुक्तमत्र अह-वीप्सापि पयत्वादिति । अनेन च नानिशब्देयु प्रयोक्तुर्नाम्नाऽसम्भवात् द्विर्वचनवृत्तिरित्युक्त । नेदमिति । ननु द्वि प्रयोगद्विर्वचनपक्षे समुदायपदशापेदमावश्यकमिति कथं निवृत्तार्थं यदा स्वस्वपभिप्रयजनानाप्रयोगेषु सैव पृष्टानि स एव प्रयय इति कस्मात्तत्कृतमथ वयऽर्थभेदादिनि मनुष्यावदन्व दूत्तमिति चेत्, वीप्साविषये परान्तरताप्रयुक्तप्रतिषेधो

द्विवचनं निर्वर्त्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ अद्विवचनमनेन निवर्त्यते । यावन्तस्ते
ऽप्यास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्तोति, नत्राऽनेन निवृत्तिः क्रियते—‘नित्य-
वीप्स्योरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्य’मिति ॥

॥३॥ सर्वपदमगतिग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विवचनविधानात् ॥३॥
सर्वग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ [‘अर्थाभिधाने द्विवचन-
विधानात्’] । सर्वस्यैव हि द्विवचनेनार्थो गम्यते नावयवस्य ॥ ‘पदग्रहण
चानर्थकं’ । पदस्यैव हि द्विवचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽपदस्य । ‘मगतिग्रहणं
चानर्थकं’ । सगतिरूपस्यैव हि द्विवचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽगतिरूपस्य ॥

किं पुनरिति वीप्स्यायां सर्वमभिधीयते आहो स्विदेरम् ? ॥ कश्चाऽत्र

प्र] शब्दानां द्विवचनाऽभावः । इव्यशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरैव
प्रयोग इति नियमः क्रियते । नातिबहुति । बहुशब्दस्य वैपुन्यार्थताद्बहुवच-
नाऽभावः । सर्वपदेति । यदा निवर्तनमिदं तदा सर्वादिग्रहणं न कर्तव्यमि-
त्यर्थः । येषां हि बहूनां प्रयोगः प्राप्तस्तेषां द्विवचनेनाऽप्यौ निवर्तते, न चाव-
यवस्याऽपदस्य गतिमन्निधावगतेषां आगतिप्रसङ्गः । अथ परेर्वर्जनेन इत्यादिषु
विधायकेषु कथमवयवद्विवचनाऽभावः ? । उच्यते। ‘परेर्द्वे भवत’ इत्युक्ते समु-
दायसन्निधौ द्विशब्दं श्रुतं प्रत्यामत्त्या समुदायमेव सङ्ख्येयं प्रतिपादयतीति
सर्वादेशं सिद्धं इति नार्थः सर्वग्रहणेन ।

किं पुनरिति । ‘अनवयवामिधानं वीप्स्यार्थ’ इति यदुक्तं श्लोपपद्यत इति मन्वा

उ] दाहरणऽनभिधानेन क्षायमात्रात् । मृशारम्भेऽपि तदुपपादनाऽममत्रात् । नियमत्वे ममुदा-
येनैव सकलार्थप्रतीक्या एवैकस्यार्थाऽभावान्, निषादकत्वाऽभिमवाचः । स्थाने द्विवचनपक्षेऽपि
प्राप्तऽनेकप्रयोगस्य स्थाने तदवयवीभूत प्रयोगद्वयमेव कर्तव्यमिति बोध्यते । स्थानपथा
निर्देशाक्षेत्रनिवृत्ति —रमगनेन रोपयोरिति दिक् ।

नित्यवीप्स्योरर्थयोरिति भाष्ये नित्यग्रहणं तु सप्तशायतम् । ननु ‘नानि
बहूनीति वक्तव्ये नातिबहुत्वमशुभमत्र आप-बहुशब्दस्येति । आवृत्तिप्रसङ्ग
इति । न चैषामभावे स्थाने द्विवचनत्वं न सिद्धयेत्, द्वि-प्रयोगेऽपि दोषाऽमुकारात् ।
मत्पानि तस्मिं श्रेयचो द्वे’ इतिवद्वि-प्रयोगस्य दुर्बलतया व्याख्यानस्यैव लक्ष्यानुरोधेन
शरणाकर्तव्यतया ‘नित्यवीप्स्यो’रित्यत्र ‘शब्दस्यै’त्यस्य ‘परैरित्यादेशं सचेनाऽदोषाचेति
भावः । उच्यते परैरिति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नन्वनवयवमिधानं वीप्स्यार्थ इत्युक्त-

विशेष ॥*॥ वीप्साया सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धि ॥*॥ वीप्साया सर्वाऽभिधाने वचन न सिध्यति—ग्रामो ग्राम जनपदो-जनपद [इति] ॥ बहुवस्ते ऽथांस्तत्र बहुषु 'बहुवचन'मिति बहुवचन प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्येकम् ॥ ॥*॥ एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगति ॥*॥ एकाऽभिधाने सर्वद्रव्यगतितर्ह्यसिध्यति ॥ अस्तु तर्हि सर्वाभिधानम् ॥ ननु चोक्त—'वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धि'रिति ॥*॥ न वा पदार्थत्वान् ॥*॥ न वैष दोष ॥ किं कारणम्? ॥ 'पदार्थत्वात्' । पदस्याऽर्थो वाप्सा, सुवन्त च पद, दद्यात्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैतत्प्रातिपदिकम् ॥ यत्तहि प्रातिपदिकदृष्टत्वं दृष्टत्वं समित्समिदिति ॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुवन्त न प्रातिपदिकम् ॥ अपर आह—॥*॥ न वा पदार्थत्वात् ॥*॥ न वैष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र] प्रथ । ग्रामो ग्राम इत्येकवचन श्रूयते अर्थास्तु बहुवचनं, तत्र किं श्रुतिग्रामाण्यादेकत्वावनायोऽथाऽर्थवशाद्वा माविषयस्य शब्दस्य बहुवचनं, यथैकशेषशब्दस्य व्यर्थत्वं बहुवचनं वा । कश्चात्र विशेष इति । परिगृहीतैकत्वाना बहुनामर्थाना वीप्सायामभिधानात्मर्वाभिधाने एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भावः । वीप्सायामिति । सर्वं चेद्ग्रामशब्देनोच्यन्ते तदैकत्वविरोधबहुत्वसङ्गोपचननादेकवचनमिष्टं न सिध्यति । एकाऽभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिरिति । यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यते तदा सर्वद्रव्यगतितर्ह्यप्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थः । पदस्यार्थ इति । निर्ज्ञातमङ्गस्यार्थस्य वीप्सायोग इत्यर्थः । उत्तरकाल तु सत्यपि बहुवचने प्रातिपदिकत्वाऽभावाद्बहुवचनाऽभावो यथा 'पश्य मृगो धावती'ति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाऽभावः । न चैतदिति । 'सुवन्तत्वात्प्रत्यय' इति प्रतिषेधात् । एतदप्येति । 'न डिमनुज्यो'रिति तु नलोपविषयमेव ज्ञापकं मन्यते । अपर आहति । पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्

उ] त्वेन कोटिदयाऽभावात्सन्दधानुपपत्तिरन आह—अनवयवाभिधानमिति । एकवचनश्रुत्येकत्वावसायादिति भावः, तदाह—ग्रामो ग्राम इति । नास्ति दोष इति । अन्तरङ्गैकत्वमादाय वचनं बहुविषयबोधकं मिष्टं इति भावः । सर्वाभिधानशब्देन विशिष्टमर्वाभिधानं विवक्षितमित्याह—परिगृहीतैकत्वस्येति ।

निर्ज्ञातसङ्गस्येति । एव च पदाधिकाराऽभावेऽपि इदंपदस्यैव तस्याहचर्यादन्वेषामपि तन्वचनविषयैरिति बोध्यम् । उत्तरकालत्विति । द्विवचनोत्तरकालमित्यर्थः ।

‘पदार्थत्वात्’ । पदास्याऽर्थो वीप्सा । सुबन्तं च पदम् । दयाप्रातिपदिक-
चैस्त्वादिप्रथमेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैतदप्रातिपदिकम् ॥ यत्तर्हि प्राति-
पदिक एषद्-एषत् समित्समिद्रिति ॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं
न प्रातिपदिकम् ॥

अथेह कथं भविष्यति पचति-पचतितरा तिष्ठति, आहोस्विन् पचति-
तरा-पचतितरा तिष्ठतीति ? ॥ पचतिपचतितरा तिष्ठतीति भविष्यति ॥
कथम् ? ॥ द्विर्वचनं त्रियतामातिशायिकं इति द्विर्वचनं भविष्यति विप्रति-
पेधेन ॥ इहापि तद्व्याप्तिशायिकाद्विर्वचनं स्यात्—‘आह्वयनरमाह्वयतरमानये’-

प्र] हुवचनाऽभाव उक्त इदानीमन्ययोच्यते । सङ्ख्यानन्तरेणाऽनाविष्टस्य बहुहुत्वं
तस्य वाचकं शोतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते, वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां
बहुत्वोपपन्नान्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पद्यतीति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनर-
प्रवृत्तिः । ततो ‘न चैतत्प्रातिपदिकं’मित्यस्याऽयमर्थः—सङ्ख्यानन्तरानाविष्टं प्राति-
पदिकमत्र नास्तीति । यत्तर्हि । अर्थाऽभावात्स्वभावतो निवृत्तस्य प्रत्ययस्य
लोपविधानद्वारेणानुपस्तिरेव प्रत्ययलक्षणायां न्वाह्वयस्य इत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रा-
तिपदिकमिति भावः । एतद्वर्षाति । प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणम्—ए-
कत्वम् । तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति । निवृत्ते हि प्रत्यये प्रवृत्तिरेवै-
कत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति, यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याऽप्रतीतिः । ‘एकैक-
मित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सा-
योगान्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति । बहुत्वप्रतीतेषु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाऽभावः ।
एतस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम् । अथेहेति । विनापि चशब्देन

उ] द्वितीयाभाव इति । वचनं प्रतिपादकस्य भावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावादिति भावः ।
मन्यत इति । अत्र एताऽस्वरमाह्वयैऽपर आह्वेति पश्यान्तरोपशानः । तत्र पूर्वस्मादिशुष-
मुपपादयस्तदाशयमाह—पूर्वमिति । सङ्ख्यानन्तरेणाऽनाविष्टस्येति । एकत्वादिने-
त्यर्थः । सङ्ख्यानरावेशे तु अन्तरङ्गत्वात्त्रिमित्तमेव वचनमिति भावः । नन्वेव सति यत्तर्हि
प्रातिपदिकमिति प्रथोऽमहत् इत्यत्र आह—अर्थाभावादिति । ‘एतदपि प्रत्ययलक्षणे-
त्युक्तमुक्तेऽर्थे योनयति—प्रत्ययो लक्षणमिति । प्रत्यायने निमित्तमित्यर्थः । नन्वसत-
मुप. कथमर्थप्रत्यायकत्वं स्यादत्र आह—निवृत्ते हीति । ‘निवृत्तेऽपी’ति कल्पिष्यात् ।
अन्येव पक्षो युक्तो ननु पूर्वोक्त इत्याह—एकैकमिति । अयमर्थः यत्र बहुवचनं दुर्बलं
मिति भावः । शापवेनाऽप्ययमेव पक्षो शापवितु युक्त इत्याह—एतस्यैवेति । निवृत्तइय

ति ॥ अस्यत्र विशेष—अन्तरङ्ग आतिशायिक ॥ काऽन्तरङ्गता? ॥ इत्याप्या
तिपदिभ्यदातिशायिक, पदस्य द्विर्वचनम् ॥ आतिशायिकोऽपि नाऽन्तरङ्ग ॥
कथम्? ॥ समर्थात्तद्विदोऽसावुत्पद्यते, मामर्थं च सुवन्तेन । अथ वा
स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते न चाऽन्तरेण प्रतियोगिन स्पर्धा गम्यते ॥
एव तर्होह द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवर्षे चाऽतिशयश्च, नचैकस्य प्रयोक्तुरने
कमर्थं युगपद्वक्तुं समवोऽस्ति । तदेतत्प्रयोज्यर्थान् भवति, एतस्मिंश्च
प्रयोक्तव्ये च चिन्का चित्प्रभृततरा गतिर्भवति । इह तावन्—पचनिपचति
तरा तिष्ठनीत्येषा प्रभृततरा गतिर्यच्चित्यमुक्त्वाऽतिशय उच्यते ।

प्र] गकस्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहुः । अन्ये तु तिष्ठतीति शत्रन्माहुः ।
निष्ठति देवदत्ते यजदत्त पचन्तराऽपेक्षया पचतिपचतितरामित्यर्थः । नित्यवर्षे
चातिशयश्चेति । यद्यन्येते त्रयोऽर्थास्तथापि प्रयोगभेदाभ्येगैतदुक्तम् ।
तिष्ठन्तेषु नित्यत्वाऽतिशयो द्वावर्षां, सुवन्तेषु बीप्साऽतिशयो । न चैकस्येति ।
यद्यपि वृक्षा इत्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदु-
च्यते । नित्यतातिशययोर्बीप्सातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानाऽसम्भवः ।
प्रयोज्यर्थानिमिति । नन्वभ्युत्तरपदाल्लविद्यानात्कथं क्वलस्याधीनशब्दस्य
प्रयोगः । अवृत्तिना वृत्तिरमहता अधीनादय इत्यदोषः । इनशब्देन वाऽधि
शब्दस्याऽव्ययीभावः परायतनाप्रतिपादनपरः । क्व चिन्काचिदिति । क्रिया
प्रकप प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्ग एव पुन्य पूर्व विवक्ष्यते । इह त्वाव्यतर

उ] स्थान्वयोपपत्तिमाह—विनापीति । अन्येत्विति । एतस्ये पथी चानादर इति सप्तमी ।
भाष्ये पदस्येति । तदर्थस्यैव बहिर्नाभस्पर्द्धादियोगादिति भावः । प्रकारान्तरेणति
शायिकस्य बहिरङ्गत्व दशयति—अथवा स्पर्द्धायामिति । एवच परत्वाद्नन्तरत्वाच्च दित्त्व
प्राप्तेर्नैव भावः । त्रयोऽर्था इति । एवच द्वावर्षावित्येवदत्तपत्रमिति भावः । निमित्त
भेदादिति । श-रभेशादित्यर्थः । दित्त्व नित्यवर्षे वक्ति । तरत्वादि त्वतिशयमिति भावः ।
अवृत्तिना इति । अव्युत्पत्ता । वृत्तिना—तद्विद्वान्तस्यैव इत्यर्थः । इनशा द्वेनेवेति ।
ईश्वराचिनेनशब्देन मन्मथार्थवृत्त्यभिप्रायस्याऽव्यय विभक्त्येति समासः । यो यत्र वक्तव्ये
स तदर्थानो भवति परायतनात् । निडन्ते दिवे कृते प्रकपजन्यर सुवन्ते तु प्रकपप्रत्यये
कृते दित्त्वमित्युक्तं भाष्ये । तत्रोपपत्तिमाह—त्रियाप्रकप इति । पदार्थान्तरापेक्षया प्रकप
योगात्तस्य बहिरङ्गत्वः । एव पुन्य तु स्वार्थेऽप्येव्यन्तरङ्गमिति भावः । सुवन्ते त्वेतिपरोन
नित्याह—इह विविति । बीप्साद्विर्वचने हि स्वमहत्त्वर्थे व्याप्यनाप्रतीति । प्रकृते चाऽतिशय

इहेदानीमाद्यतरमाद्यतरमानयेत्येषा प्रसूततरा गतिर्यदतिशयमुक्त्वा
वीप्साद्विर्वचनमुच्यते ॥ [नित्यवीप्सयो] ॥

परेर्वर्जने । ८।१।५।

॥*॥ परेरसमासे ॥*॥ परेरसमासे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-
परित्रिगतं वृष्टो देव- ॥ तसहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । ['परेर्वर्जनं' इत्येव

प्र] माद्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाद्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्ध
प्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किं च—कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याद्याद्यतरमानयेति
भाव्यम् । ततश्च प्रकर्षार्थो गम्यते न तु वीप्सा । तस्मात् प्राक् प्रकर्षो
विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्ट सिद्धम् ॥ [नित्यवीप्सयो.] ॥

परेर्वर्जने। परित्रिगतमिति । त्रिगतान्वजयित्वा वृष्टो देव इति वर्जन-
क्रियाकृतो वर्पत्रिगताना सवन्ध इति परे सन्निधाने वाक्यवत्प्रमासेऽपि प्रतीयत
इति द्विर्वचनप्रसङ्गे । अस्तहि समास इति । 'जहत्स्वार्था त्रित्तिरिति समास
एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्तते, अवयवौ लनर्थकौ । यदाऽप्यजहत्स्वार्था
वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिवर्तते इति तत्रैव द्विर्वचनं । समासे
तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दी अर्थ परि केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाऽ-
भाव । अत्र पक्षे 'न चात्र परिवर्तने वर्तत' इत्यस्यायमर्थ—शुद्धवर्जने न

उ] विशिष्ट व्याप्यत्वप्रतीती तापर्या पूर्व तरविति भाव । आद्ये तु पौन पुन्यविशिष्टक्रियायाम
निश्चयान्वयेऽनिश्चयविशिष्टाया वा पौन पुन्यान्वये न विशय इत्यन्तरङ्गत्वादित्त्व । सुवन्ने च
निश्चयवद्वाप्यत्वमपि पदार्थान्तरापेक्षामति समन्वेऽपि द्वयोर्विशिष्टे व्याप्यत्वप्रतीनिनिर्वाहाय
पूर्व तरवितिनात्यर्थम् । पूर्वं द्वित्वे विवक्षितार्थाप्रतिपत्तेरप्यय विभागो युक्त इत्याह—किंचेति ।
कृतद्वित्वात्तरपि तदन्तरस्य प्रातिपदिकत्वा सुश्लुकि 'प्रकारेणुणवचनस्येति द्वित्व कर्मधारय
वद्वावा सुश्लुक्ति 'पटुपटु रियादाविवात्रापि प्रवारायो गम्येतेत धार्थप्रतीतिलाभाय पूर्व
प्रकर्षयोग पश्चादप्येतीष्टसिद्धिरित्यर्थः ।

परेर्वर्जने । वाक्यसमानार्थवात्समासस्य वाक्य बहिर्वचने प्राप्ते प्रतिषेध इति प्रति
पादयितु वाक्यवृत्तोरर्थाऽमेद दर्शयन्ति—त्रिगर्तानित्यर्थादिना । सवन्धइति । वाक्ये
पञ्चमीबोधो वृत्तौ तु तदोध्य इत्यर्थः । 'अपरोवर्जने' इति कर्मप्रवचनीयत्वं, 'पञ्चम्याङ्प
रिभि' इति पञ्चमी । अपपरिवर्हि पिति समास । ननु वाक्यवत्समासेऽपि परिणैव वर्जनयो-
त्येते इति किमिति समासस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इत्यन आह—जहदिति । वर्जनं—सव भा
ऽभाव । एवञ्च त्रिगतनिष्ठाऽआद्यप्रतियोगित्यत्र, अत्र द्विर्वचनविशेषः । अत्र च वर्ज्यमानोपसर्

सिद्धम् ॥] । 'परेर्वर्जने' इत्युच्यते न चाऽत्र परिवर्जने वर्तने ॥ कस्ताहि ? ॥
समासः । ॥*॥ परेर्वर्जने वाक्चनम् ॥६॥ [परेर्वर्जने वाक्चनङ्कर्तव्यम्] ।
परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परि त्रिगतेभ्यो वृष्टो देव । परि-परि त्रिगतेभ्यो
वृष्टो देव ॥ [परेर्वर्जने]

वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८।१।८।

॥*॥ असूयाकुत्सनयो कोपमन्त्रितयोश्चैकार्यं दाल्पृथक्निर्देशामर्थक्यम् ॥*॥
असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयो
कोपभर्त्सनयोश्चैकार्यं त्वापृथक्निर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कु सयति, न
चाप्यकुपितो भर्त्सयते ॥ ननु च भो अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान्
भर्त्सयमाना । अन्तस्ते ता शरीराकृति कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति ।

प्र] वर्तते । अन्य एव अर्थं परि समास, अन्यो वाक्ये शुद्धवर्णविषय । कस्ताहि
समास इति । समासविषयत्वात्परिरेव समासः । अन्य एव परिहर्तव्यं इत्यर्थः ।
वाक्ये नित्यं द्विवचनप्रसन्नादाह परेरिति । [परेर्वर्जने] ॥

वाक्या । असूयाकुत्सनयोरिति । यद्यप्यसूयादय परस्परस्माद्भिरास्त
थापि कार्यकारणभावेन न विषयत्वमेवार्थत्व ज्ञेय, तमेव कार्यकारणभाव दर्श
यति-न ह्यनसूयन्निति । तत्र कुत्सनभर्त्सनाऽभावेऽप्यसूया कोपश्च भवतो न
तु कोपाऽसूयाऽभावे भर्त्सनजु सने इति कोपाऽसूययोर्द्विवचन विधायमान भर्त्स
नकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनप्रवृत्तमनर्थक भवतीत्यर्थः ।
ननु चेति । कोपमन्तरेणापि भर्त्सनमद्भावात्पृथग्विधेय द्विवचनमित्यर्थः ।

उ] जेनइति । अवयवो त्वनर्थकाविति । इदं चिन्त्यन् ईदृशवद्वत्कार्यवृत्त इदं चिन्त्य
भाष्यकारेणभ्युपगमान् ॥ अर्थं परिरिति । चिन्त्यमिदं-मूत्राशुरे कवन्ने वचनं वर्तमानपरे
रित्यर्थोऽलाभात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थं-कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविरहितविमलवर्णमवध
परिच्छेदकत्वेन तत्र विभक्त्यभावेन तत्राऽप्यमवाप्तिरर्थं परि । किंच वाक्पृष्टविभक्त्य
वन्तमविण तत्र समासस्वीय शक्तिरूपेण परेणवृत्तवत्त्वाऽभावः । नहि ममामस्य पदार्थं
न्तमविण शक्ति, तत्र तद्घोत्रावेशः । अतएव घनश्यामादाविवापप्रयोगः । परिशुब्दस्तु
वृत्तो माधुत्वमात्रार्थं प्रयुज्यते, 'सन्मूत्राद्यं न्यवधोरित्यारी कर्षिरेवेति । [परेर्वर्जने]

वाक्यादेरा । ननु परवृत्तमहननशुया, कुत्सन चिन्त्य कोप-कोष शब्देनयो
त्पादनं भर्त्सनमिति कथं तेषामेकार्थत्वमत्र आह-यद्यपीति । तत्र कुत्सनेति । कार्यं

एवं तर्ह्यहि—

सामृतैः पाणिभिर्गन्ति गुरवो न विपोकृतैः ।

लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥ १ ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ८।१।९।

इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति—'एक' इति ? ॥ एकस्य द्विवचनै

प्र.]अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति—अन्तत इति । यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नव दारवास्तेभ्यो विभियुरिति कोप प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते । ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात्पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम् । कुत्सनभर्त्सनग्रहण-समर्थनायाह—सामृतैरिति ।

गुरवो हि हितैपित्वादकुप्यन्तोऽपि भर्त्सनम् ।

कुर्वन्ते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान् ॥ १ ॥

विनाऽप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्चयोः ।

निर्देशः सूत्रकारेण विहित सूक्ष्मबुद्धिना ॥ २ ॥

एकम् । इह कस्मादिति । केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयतेऽनि-दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्न । किं पुनरत्राऽनिष्टं यावता कृतेऽपि मुञ्च्यते चतुर्व्रीहिवद्भावादपरः मुञ्च्यते । समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विषय-उ] विनाऽपि कारणं भवति, ननु कारणं विना कार्यमिति भावः । कोपाऽभावे भर्त्सनं न स्यादतस्त्वाप्यारोपितः कोपोऽस्तीत्याह—यद्यकुपिता इति । इदमुपलक्षणं, यद्यसूया-हीना निन्देरश्रित्यस्यापि । तदेव ध्वनयन्नाह—कुत्सनभर्त्सनग्रहणेति । एवं तर्ह्येति । एव तर्हि यत् आह ऋषि—'सामृतैरिति' अत्रोऽसूयाकुत्सनयोः पृथग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तदाह—गुरवोर्हीति । 'विनाप्यसूयये'र्यस्य 'एव मित्यादिः । ननु कोपाऽभावे भर्त्सनैव कथं स्यादत आह—माभ्ये—लालनेति । [वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽमूया] ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ननु द्वित्वमन्त्रियोगेन विधानात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—केवल इति । कुत्सुकमन्त्रुभगस्य दोषाऽभावमुक्त्वा कुत्सुगेव नास्तीति युक्त्यन्तरमाह—समास-ग्रहणं चेति । विध्यर्थत्वे त्वप्रत्यय इति प्रतिषेधं बाधित्वा बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्व स्यादिति भावः । वस्तुनो द्वित्वे कृतेऽपि स्थाने द्विवचनत्वे स्थानिवद्भावेन द्वि प्रयोगपक्षे उक्त्युक्त्या प्रत्ययान्तत्वेनाऽप्रत्यय इति निषेधो दुर्वारः । यदि बहुव्रीहिवद्भावेन तत्र दृष्टत्व-भावेन प्रातिपदिकत्वमुच्यते तर्ह्येदानीमपि तुल्यमिति चिन्त्यमेवैतत् । पुत्रद्वार इत्यपि चिन्त्यम् । स हि सर्वानाम्नां वृत्तिमात्रं शब्देन वाच्यं । स हि वृत्तिव्यवधानेकभागमध्ये पूर्वं भागस्यैव । अत एव शेषे 'दक्षिणपूर्वस्यै' इत्यत्रोत्तरपदस्य च न, नचैव प्रकृते तस्मादेक

सम्बन्धेन बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते न चाऽत्र द्विवचन पश्याम ॥३॥ एतस्य
द्विवचनसम्बन्धेनेति चेदर्थनिदर्श ॥३॥ एकस्य द्विवचनसम्बन्धेनेति चेदर्थ-
निर्देश कर्तव्य । द्विवचनमपि ह्यत्र कस्मात् भवति तस्माद्वाच्यम्—‘अस्मि
न्नर्थे द्वे भवन्तो बहुव्रीहिवच्चे’ति ॥३॥ न वा वीप्साधिकात् ॥३॥ न वा
वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘वीप्साधिकारात्’ । ‘नित्यवीप्सयो’रिति वर्तते ॥
अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् ? ॥३॥ बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोप
पुवद्भावौ ॥३॥ [बहुव्रीहिवत्त्वे सुब्लोपपुवद्भावो प्रयोजनम्] । सुब्लोप-

प्र] मिति प्रत्ययान्तत्वादेक इत्यस्याऽप्रातिपदिकवाच्यत्वात् वा सुब्लुर् प्राप्नोति ।
एव तर्ह्युदाहरणदिनप्रदर्शिता । इदं तूदाहरणमेवेति । अत्र हि पुवद्भावात् प्राप्नोति ।
एकस्येति । ‘द्वे’ इत्यधिकाराद्द्विवचनमस्त्रियोगन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भाव
स्तदभावे न भवति । द्विवचनमायनेन विधीयमानमत्र प्राप्नोतीति मन्वाह-
एकस्येति । नवेति । वीप्साशब्द स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ‘परेर्वचने’ इत्यादाव
र्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्सम्बन्धमननुभूयैर्हो गन्ति । मन्यपि सभवे
वाचनं भवतीति न्यायाद्वाप्साया विधीयमानं वदन्नाहिवद्भावेन द्विवचनस्य
वाचाऽप्रसङ्गादनेनैवोभय विधायते । अथेति । किं वदन्तु हो दृष्टं सर्वं सार्यमिति-

उ.] इत्यादी दधीत्यादाविव सुब्लुकि लक्ष्ये लक्षणस्य न्यायात्तद्दृष्टं तत्र मातृवापत्तिरिति
यथाश्रुतभाष्यमेव रमणीयम् । वृत्ते इति तु लक्ष्येनेदात् पुनर्विभक्तिरिति न दोष । न च
कार्यातिदेशेऽनेनैव सुब्लुपत्तिरिति लक्षणभेदादेव इत्यत्र पुन सुब्लुवर इति वाच्यं, कार्या
तिदेशेऽपि प्रतिपदिकात्पत्रकायमतिदिरयते । एतन्नव वयानरस्य तत्र दशनात् । नन
सुब्लोपादि स्वशास्त्रेणैवोपदेशात् । अतएव प्रयाजनानवत्पदानपरिमद्धान्ताभावे सुब्लोप
पुवद्भावौ इत्यत्र न न्यूनता । अन्यथा सुब्लुपत्तिरपि तत्र वक्तव्या स्यात् । मम तु सुब्लोप
पदेन तत्रिमिच्छभूतप्रातिपदिकत्वलक्षणात् दोष इति बोध्यम् । द्विवचनसंश्लियोगेनेति ।
कृतद्विवचनैकशब्दानुवादेनेत्यर्थ । अनेनैव तद्विधाने हि एकशब्दिति न भिद्येत् ।
परत्वादित्तरयैवापत्ते । अस्य तु न शमपवादः । अनन मह येन नामा क्त्वायाऽभावात् ।
द्विवचनमप्यनेनेति । अर्थविशेषानिर्देशादिति भाव । भाष्ये-वीप्साधिकारादिति ।
समुदायोच्चारणेऽप्येकदेश स्वरितत्वप्रतिज्ञानादींसावदानुवृत्ति । ननु मध्येऽपि मन्व
स्यादित आह-परैरिति । ननु तेनैव वीप्साया द्विवचनस्य सिद्धत्वादेनेन पुनस्तद्विधान
व्यर्थमत आह-सत्यपीति । बहुव्रीहिवद्भावादिति । प्रतिपदिसमसिदशदा

एकैकम् । पुवद्भाव -गतगता ॥ यद्येवम्-॥३॥ सर्वनामस्वरसमासान्तेषु
दोष ॥३॥ सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । [सर्वनाम-] सर्वनामविधो
दोषो भवति-एकैकस्मै । 'न बहुव्रीहा'विति प्रतिषेधः प्राप्नोति । सर्वनाम ॥
स्वर-ननं सुमु । 'नन्सुभ्या'मित्येष स्वर प्राप्नोति । स्वर ॥ समासान्त
ऋगृक् । पू । 'ऋप्ररध्पथामानक्षे' इति समासान्त प्राप्नोति ॥

प्र] दिश्यत अथ किञ्चिदेवेति प्रश्नः । एकैकमिति । सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहि
वद्भावात्सुब्लुकि कृते पुनर्वन्त्रीहिवद्भावादेव सुमुत्पत्तिः । गतगतेति ।
उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ । एकैकेत्यत्र तु पुवद्भावे विशेषोऽभावः ।
अवग्रहे त्वनापि विशेषोऽस्ति । न चाऽत्र नित्या सहिता, 'एकैक्येत्येक' इत्य-
वग्रहकरणात्, 'अग्रे अग्रे सूक्ष्म' इत्युदाहरणाच्च । ननं सुमुइति । 'आवाधे चे'ति
द्विर्वचनम् । ननं करोति सुमु जागर्तान्वेवमादिवाक्यकदेश उदाहृतः । अथ
नन्सुभ्या मित्यन्तोदात्तत्वेऽसति केन स्वरेण भाव्यम् ? अत्र हि चत्वार
स्वराः प्राप्नुवन्ति । समासान्तोदात्तत्वं, पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरो, नन्सुभ्यामित्यन्तो
दात्तत्वमात्रेण्डितानुदात्तत्वं च । तत्र कार्यातिदेश इदमेव कार्याणां विधायकमिति
परत्वादात्रेण्डितानुदात्तत्वमनेन बाध्यते । शाब्दात्तिदेशे विरद्धस्य स्वाश्रय
स्यातिदेशेन निवर्तनाच्च भाव्यमात्रेण्डिताऽनुदात्तत्वेन । यथा च 'नन्सुभ्या'

उ] रिति । अस्याश्रय उक्तः । उत्तरसूत्रेणेति । 'आवाधे चे'त्यनेन । अत्र पुवत्त्वं तु खिया-
पुत्र दित्यनेन अतिदेशव्यतिरेकान्तरपदस्यैकार्येण भिन्नार्थत्वाऽभावेन च सामानाधिकरण्यस्य
मत्त्वादिति भावः । नन्वेतन्मूत्रविषये पुवत्त्वं कुतो नोदाहृतमित्यत्र आह-एकैकैत्यत्रेति ।
नचान्तेति । द्विर्वचनविषये इत्यर्थः । 'सहितैकपदे नित्ये'त्यस्य समामग्रद्वयमामर्थ्येनाऽ
रुण्यपद एव प्रवृत्तेरिति भावः । तदेवाह-अग्रे इति । उदाहरणात् । 'प्रकारे इति सूत्रे माथ्य-
कारेणे'ति शेषः । अत्र 'एकैक्या आहुत्या इत्यत्र 'एकऽएक्ये'त्यवग्रह यानुषां सुर्वन्ति । न
चाऽत्रेत्यादिरुपयोगनिश्चयः । 'मयूरोमभिरित्यादी मुख्यमभासेऽप्यवग्रहणकरणेनाऽव-
ग्रहे सहितानित्यत्वस्याऽप्रतिषेधवन्त्वादिति चिन्तः । ननं सुमु शक्येतावमात्रेण कथमा-
वाधाप्रतीतिरत आह-ननं करोतीति । शून्याशाना कार्यकरणे माघात्पीठित एवप्रबुद्ध,
प्रियस्यात्यन्तः रागरणञ्च पीडितः । समासान्तोदात्तत्वमिति । व्याप्यधमातिदेशेन व्या-
प्यधर्मस्थाप्यतिदेशादिति भावः । पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर इति । बहुव्रीहौ प्रवृत्त्ये'त्यनेन ।
परत्वादिति । अनुदात्तत्वावकाशो सुद्ध'इत्यादी । शाब्दान्तिदेशेऽनुदात्तत्वेन परमत्वं
आह-विरद्धेति । अतिदेशवामाव्यादिति भावः । कार्यातिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्या-

सर्वनामविधौ तावन्न दोषः । उक्तं तत्र बहुव्रीहिसंज्ञकस्य प्रयोजनम्—
'बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिसंज्ञकं प्रतिपेक्षो यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहु-
व्रीहिसंज्ञकं मा भू'दिति । स्वरसमासान्तयोरेपि—प्रकृत समासप्रहणमनुवर्तते,
तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम—'ममासो यो बहुव्रीहि'रिति ॥

प्र] मिल्यस्य समासप्रहणानुवृत्त्याऽनतिदेशादप्रकृतिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याऽ-
पीति समासान्तोदात्तवप्रसङ्गः । उच्यते । 'नन्मुभ्या'मित्यत्रैव 'वं समासे'
इत्यतःसिंहालोकिताभ्यायेन समासप्रहणमनुवर्तते, न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र, तेन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासाऽन्तोदात्तत्वं बाधते । ऋक् ऋगिति ।
समासमात्रादिधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहुव्रीहिवद्भावात्प्राप्नोति ।

उक्तं तत्रेति । 'विभाषा दिक्समास'इत्यतो 'न बहुव्रीहौ'वित्यत्र बहुव्रीहि-
प्रहणानुवर्तनाद्बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्वरस्य सर्वनामसंज्ञानिषेध इत्यति-
देशाच्च प्रवर्तते । स्वरसमासान्तयोरेति । स्वरे व्याख्याताम् । समासान्ते
व्याख्यायते—'समासान्ता'इत्यत्र 'ममासाच्च तद्विषया'दित्यतः समासप्रहण-
मनुवर्तते, तेन मुख्यममासपरिग्रहादतिदेशान्समासान्ताऽप्रसङ्गः । ममासमात्रस्य
समासप्रहणेन विशेषणादर्थाद्बहुव्रीहेरपि विशेषणम् । 'तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम'
इत्येतद्भाष्यमुपपद्यते । अन्ये त्वाह—'बहुव्रीहौ मञ्जुशब्दे उज्ज्वलग'दित्यत

उ] णामुपसृष्टिदेशस्यैव देशत्वोऽन्यैव युक्त्या तद्वारण बोध्यम् । तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्या
दत आह—यथाचेति । अन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग इति । एवञ्च विशेषाऽभावादिधातोऽव्ययबुक्
इति भावः । अनुवर्तत इति । अपकृत्य इत्यर्थः । सन्निहितत्वाच्च 'नन्मुभ्या'मित्यत्रैव
सर्वत्रो न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्येवाद्यत्र । बाधत इति । तेन 'निपाता आमुदात्ता'
इति पूर्वपदमादात्तत्वं, षष्ठमनुदात्तम् । एवञ्च सत्यात्रेतिानुदात्तत्वेऽपि विशेषाऽभावा
भिन्योऽव्ययः । अतिदिस्यमानकार्याणामुपसृष्टिदेशस्यैव देशत्वेन परत्वेनाऽऽभेदितानुदा-
त्तत्वस्यैव प्राप्तेश्च । स्वरे समासप्रहणावर्षेण समासान्तरं मास्य सन्निदिस्यमानार्थं
विरुद्धत्वात्प्रकाराणांभावेन, 'नन्मुभ्या'मित्यतिदेशे आत्रेतिानुदात्तात्वात्प्राप्तेरिति बोध्यम् ।
इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये उपक्रमे मञ्जोरुपवद्भावावेव प्रयोजने उक्ते, आत्रेतिानुदात्तत्वेनैव
स्वरसिद्ध्या विशेषाऽभावाद । अतएव समासबद्धानो नोक् । तथाहि सन्निदिस्यमानार्थ-
पक्षे । तेन मुरपेति । समास एव समास इत्याशयग'दिति भावः । परत्वात्प्राप्ति
सामर्थ्यादनेनानिदेशेन स्योरन्ततिदेश इति वाच्यम् । नन्वेव मतिनेन बहुव्रीहिं विशेष
यि'गन्' इत्युक्तमेत आह—समासमात्रस्येति । एव च भाष्ये नायर्थमिदं परत्वा

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८।१।११।

कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥ * कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुक्लोपपुवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥* ॥ [कर्मधारयवत्त्वे सुक्लोपपुवद्भावान्तोदात्तत्वानि] १ ॥ प्रयोजनं सुक्लोपपटुपटु । [सुक्लोप] ॥ पुवद्भावपटुपटु [पुवद्भावः] ॥ अन्तोदात्तत्वम्-पटुपटु [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२।

गुणवचनस्येति क्रिमर्थम् ? ॥ अग्निर्माणवक गौर्वाहीक । ॥* ॥ प्रकारे

प्र] 'ऋक्पूरब्धु'रिख्यत्र बहुव्रीहिग्रहण, 'मनामाञ्च तद्विपद्या'दित्यत्र समासग्रहण च सबन्धानुत्पत्त्याऽनन्तरैवैर्गे सन्नवमगच्छदुवर्तते । तदुभय वाक्यमेतेन संबध्यते, तेन 'ऋगाद्यन्तात्मामाङ्कार प्रत्ययो भवति । बहुव्रीहिसु समासादेव न त्वतिदेशादित्यर्थ मपद्यते । अथ 'नमे त्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्तलोप कस्मान्न भवति ? । 'वन समासे' इत्यत्र समासग्रहणमग्रन्वानुत्पत्त्या पुवद्भावमविशेषयज्ञलोपेऽनुवर्तते इत्यदोष । [एक बहुव्रीहिवत्] ॥

कर्म । 'कालकालिके'त्यादौ 'न कोपध्याया' इति प्रतिषेधात् पुवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति, पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयवद्भावोऽधिकार ॥ [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे । गुणवचनस्येति क्रिमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणेऽनिष्टप्रसङ्ग इति प्रश्न । अग्निर्माणवक इति । अग्निपुत्रो वदौ इत्यसौऽथ

उ] दक्षितमिति भाव । ननु स्थूलादिभ्य प्रकारवचने क'नियत्तावपि मन्वस्य स्यादन आह-संबंधानुवृत्त्येति । 'वन समासे' इत्यत्र इति । उत्तरपदाक्षिप्तमामान्यतेन विशेषणमुरयमास एव त'प्रवृत्तिरिति भाव । परेण बहुव्रीहिवद्भावेन नोत्तरस्य सुरयसामाचरमावयवत्वम्पुनरुत्तरपदवत्, अतोऽत्र लोप दयात् । इत्यदोष इति । अधिशब्दस्याऽऽवापायादित्ये 'श्वोऽम्बवर्ष' इत्यस्य 'न समास' इति शक्यत्वात्तत्रोपपत्तौ भिन्नाएवैषेणीपदेशिकमामान्यत्वं तत्र ग्रहणमेति बोध्यम् । यद्यभिधानमस्ति । [पूर्व बहुव्रीहिवत्] ॥

कर्मधारयव । ननु 'बहुव्रीहिव' इत्यनुवृत्त्येव सिद्ध विभक्तनेत्यत्र आह-कालकेत्यादि । स्वार्थिकत्वान्मन्त् । आवाक्यविषये तु नैगादृशु पुवत्त्वं । अत्रपत्र तत्रैव कर्मधारयवद्भावो नोक्त । अन्तोदात्तत्वमिति भाष्ये । अत्रटिदातुदात्तत्व तु न, अनिदशेन स्वाशयविरहस्य निवर्तनात् । अनयव'विचारव्य'पि नस्याप्रातुपरिधानिरेति बोध्यम् ॥

प्रकारे गुण । प्रकारोऽत्र मादृश्यत् । अनिष्टप्रसङ्ग इति । सर्वस्यापि साहचरे

सकषा गुणवचनवात्मवंप्रसङ्गं ॥❀॥ [प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्मवंप्रसङ्गं] । सर्वे हि शब्दा प्रकारे वर्तमाना गुणवचना सम्पद्यन्ते । तेनेहापि प्राप्नोति—अग्निर्माणवक । गौर्वाहीक इति ॥❀॥ सिद्धन्तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् ॥❀॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्' । प्रकृत्यर्थं विशेष्यते । नैव विज्ञायते—'प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवत प्रकारे वर्तमानस्ये'ति । अथवा—'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्युच्यते, सर्वश्च शब्द प्रकारे वर्तमानो गुणवचन सम्पद्यते ।

प्र] मिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराणां गुणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं सृष्ट्य सप्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचिन्याऽभावात् द्विरुच्यते । एव 'गौर्वाहीक' इति गोशब्द सास्त्रादिमति वर्तित्वा पूर्ववद्वाहीके वर्तते । प्रकारे सर्वेषामिति । अग्निशब्दोऽग्निगत तैःष्य माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्द । एव गोशब्द सास्त्रादिमद्गतत्वात्प्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते । गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिवन्धनपक्षभावः । सिद्धत्विति । द्विवचनस्य प्रकृति स्थानीति तदर्थं विशेष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्यभिचाराऽभावात्तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्जातस्तस्य सादृश्ये योऽय

उ] वचनानस्य गुणवचनवादिनि भावः । अग्निगततैःष्यमिति । साधारण तदेकाग्रि शब्दलक्ष्यम् एतत्प्रतिपत्तिस्तु व्यञ्जनयति भावः नन्वेव गुणवचनत्वे यस्य शुद्धेतिवत् माणवकस्याग्निरित्यपि वदन्ति प्रयुज्येतेत्यत्र आह गुणगुणिनोश्चति । इति कश्चिन् । परे त्वेव रीत्या व्युत्पत्तौ गौर्वाहीको जड इत्यत्र पौनरुक्त्य सादृश्यादिनिमित्तादभेदोपचारात् लक्षणेष्वप्यसरेण पुथोगादिनिवृत्त्यभावेण विरोधश्च तस्माद्गुणवचनप्रदगुणभावेऽग्निर्माणवक इत्यादौ सादृश्यस्य व्यङ्ग्यतया प्रतीनेद्विवचन स्यादित्याशयः कैवल्याप्यवमेताशयः, अथवा प्रकारे वृत्तिवस्याऽप्यभावात्तदमद्गति । प्रकारे सर्वेषामिति । गुणव्यञ्जनत्वेन सर्वोऽपि गुणवचनस्वरूप लक्षणत्वेनेति भावः । तद्ग्रहणार्थं गुणे भेदान्वयेन पञ्चापि स्यादित्याशयवारणाय 'गुणगुणिनोश्च'त्याहुः प्रकारव्यञ्जनत्वात्प्रयोः गुणवचन इत्यर्थं श्लुत्तरमित्याहुः । द्विवचनस्येति । उपस्थितत्वात् । न तु प्रत्ययस्य प्रकृतिरित्यर्थः न तु प्रकार इति । प्रकारे वर्तमान सन्त्यो गुणवचन इत्येवमर्थं किन्तु गुणवचनस्य प्रकारे वर्तमान इत्यर्थं इति पाठः । तत्र हेतुमाह—तत्र सर्वस्येति । प्रकारे वर्तमानस्य सर्वस्येति । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे योऽर्थो निवृत्तः दण्डित्—तद्ग्रहणाद्गुणवचनो य इति । गुणवचनप्रदगुणमाभ्यर्त्तुं शोऽर्थ इति भावः । सादृश्ये योऽय इति ।

१ ३२ वर्तित्वात्सास्त्रादिनि प्राप्तेः शुद्धम् । २ वर्तमानान् इति कश्चित् ।

नत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—‘माधीयो यो गुणवचन’ इति ॥ कश्च सार्धाय ? ॥
 ये प्रकारे च प्राक्च प्रकारात् ॥ अथ वा ‘प्रकारे गुणवचनस्ये’स्युच्यते,
 सर्वश्च शब्द प्रकारे वर्त्तमानो गुणवचन सपद्यते तं एव विज्ञास्याम —
 ‘प्राक्प्रकाराद्यो गुणवचन’ इति ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये
 द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूलेमूले ह्युल । अत्रेऽत्रे सूक्ष्मा ॥*॥ स्वार्थे

प्र] द्वे भवत इति सूत्रार्थ । ननु वक्ष्यत्येतत्—‘त एव विज्ञास्याम प्राक् प्रकाराद्यो
 गुणवचन’ इति, तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेद ? । उच्यते—इह प्रतिज्ञामात्र इव ‘सिद्ध
 त्वि’ति । तत्र तूपपत्तिर्दृश्यते । तत्र प्रकर्षगतिरिति । सामर्थ्याद्गुणवचनत्वे लब्धे
 पुनर्गुणवचनग्रहण प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थ । प्राक् प्रकारादिति । गुण
 वचनग्रहणसामर्थ्यादवस्थाविशेष परिगृहीत । इह च सादृश्य प्रकार आश्रायते
 न तु भेद । पटुपटुरिति ह्युक्ते पटुसदृश प्रतीयते । ‘प्रकारवचने जात्याय’रित्यत्र
 सादृश्य प्रकार केषा चिन्मते गृह्यतेऽन्येषा तु भेद प्रकार । अत्र क
 चिदाहुः—गुणपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि द्विवचन भवति ‘शुद्धपुद्ग पट’ इति, गुण
 मात्रवाचिनोऽपि शुद्धपुद्ग रूपमिति । अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव

ट] व्यङ्ग्यवक्ष्यथ एव च द्विवचने पटुसदृश शब्दा सादृश्यनिमित्तादभेदोपचायपटुसदृश
 इति भाव । एव हि पटुसादृश्य तत्र चोक्तिर भवति । एव च यस्य परिपूर्ण पटुव च पटु
 वायोणि सर्वाणि करोति तेन यो न्यूनसदृशकार्यकारी स ‘पटुपटु’रित्युच्यते । ‘प्रकारेवतमान
 स्वे’त्यभ्यापि-व्यञ्जनया प्रकारे वतमानस्ये इत्यर्थ । इह प्रतिज्ञामात्रमिति । अथवेति पञ्चान्त
 रोक्तिद्वारेणोक्तेऽर्थे हेतुरभिधायते इति भाव । सामर्थ्यादिति । प्रकारे वर्त्तमानस्य सर्वथा
 गुणवचनत्वादिति भाव । पूवव्याख्यानादुत्तरत्र विशय दशयति—गुणवचनग्रहणेति ।
 गुणवचनस्य प्रकारे वर्त्तमानस्येत्यस्य आश्रीयत इति भाव । ‘गौवाहाक’ इत्यादी तु प्रकार
 वृत्तिगत्या प्राहुः गुणवचनत्वमिति तत्सर्वम् । अयत्तश्च द्वित्वोत्तर प्रकारे व्यञ्जनावृत्तिग्रह,
 द्वितीये प्रकारे तद्ब्रह्मोत्तर द्वित्वमिति पक्षयोर्भेद । अत्रापि पक्ष एव एवादानिति ध्वनयितु
 पुनरप्यथवेत्यादिना भाष्ये तत्सर्वोपाशन । केषाञ्चिन्मतेनेति । वानन्त’ इत्यन्वित्यर्थ ।
 अन्येषान्विधिति । जयादित्यादानम् । तत्राद्यमते प्रव्यवचनेभ्यः सावक’स्य जातो’सरो
 गुणवचने सादृश्येऽनवकाशन द्विवचन प्रतीत्येव वाधो नैष्यत इति धामन । तत्र नाम
 कित्यमिति जयादित्यनतमेव युक्तमिति धोषयितु तत्कल्पनेति । गुणमात्रवाचिनोऽ
 पाति । व्याप्तिव्याप’ इति भाव । अन्येत्विति । वचनग्रहणत्वेन गुणवचनादित्या

१ ‘य’ इति कचित् । २ ‘च’ कचित् । ३ ‘तत्र’ पा० । ४ कचित् आनुपूर्व्ये’
 इत्येव वक्तव्यमिदं वेद वारिकनाए । ५ ‘अत्रे अत्र’ पा० ।

ऽवधार्यमाणेऽनेरस्मिन् द्वे भवत ॥३॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेरस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात्कार्पापणादिह भवद्भया माप माप देहि ॥ अवधार्यमाण इति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्पापणादिह भवद्भया माप देहि द्वो देहि त्रीन् देहि ॥ अनेरस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्पापणादिह भवद्भया माप देहि । मापमेव देहि ॥ किं पुन कारणं न सिध्यति ? ॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं इत्युच्यते, अवयवाभिधानं चाऽत्र गम्यते ।

प्र] द्विर्वचनं मन्यते—‘मूलेमूल इति । अप्रमथ्यमूलानि त्रयो भागाः, तत्रैकमेव मुख्यमग्रमूलं च, अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेशः, अधः सन्निवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेशः । उपरि सन्निवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः । नचकरूपं भागानां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं, यथाग्रं च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्सायाः अभावः । स्वार्थं इति । स्वार्थप्रहणमर्थान्तराऽभावप्रदर्शनार्थम् । अस्मात्कार्पापणादिति । अनेकमापसमुदायं कार्पापणं । तत्र सर्वे मापा दानक्रियया न व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्साऽभावः । मित्रार्थत्वाच्चाऽनेन द्विर्वचनेनैकशपो न बाध्यते । इह भवद्भया मापौ दहीत्युक्ते एकैकं देहीत्यथा न गम्यते । माप माप देहात्युक्तं एकैकदानप्रतीतिः । द्वौ देहीति । माप मापौ मापान्देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतन् । मापशब्दस्य हि द्विर्वचनाऽभावप्रदर्शयितव्यस्तत्र यद्यच्छ दहात्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याऽभावः । मापमेव देहीति । अवधारणमत्राऽस्ताति प्रतिपादयति । किं पुन मिति । यथा द्वावेव मापौ निर्जातौ यदा दानक्रियया व्याप्यते तदा माप माप देहीति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति, एवमनेकमापसमुदायादपि कार्पापणादयो रस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विर्वचनमिति भावः । इतर आह—अनवयवाभिधानमिति । एव मन्यते—वाग्मायां सान्निह्येऽर्थस्य न कस्य चिद्वचन

ठ] दाविवति तदाशयः । ननु वप्साद्विर्वचनेनैवानुस्यूतेऽपि सिद्धत्वात्किं वचनेनेचन आह—अप्रमथ्येति । वीप्साया इति । एकजातीयानां पदार्थानामेकरूपगुणान्वये हि वप्स्यति भावः । मूले मूले षधि विप्रतिपत्तिरिति तु वप्सायानेव द्विवचनं बोध्यम् । स्वार्थप्रहणमिति । अन्यथात्राऽपि एकमितिवद्गीमाथमवयव इति भ्रमः स्यादिति भावः । । यत्त्वमुपपादयति—इह भवद्भयामिति । न गम्यत इति । किन्तु प्रत्येकं मापं न प्रमथ्यते इति भावः । ननु द्वौ दहोत्पाद्युक्तं द्विशब्दाद्वचनोऽभावप्रतिपादनं यथाऽभावोऽस्त्यत्र आह—माप मापामिति । भाष्ये मापं देहीत्यस्य विवरणं— ३३

अतैश्चावयवामिधान यो द्युच्यते—'अस्मात्कार्यापगादिह सर्वज्ञया माप
माप देही'ति । माप मापमसौ दत्त्वा पुन शेष पृच्छति—'किमेत
क्रियता'निति ॥ य पुनरुच्यते—'इम कार्यापणमिह सर्वज्ञया माप माप
देही'ति मापमापमसौ दत्त्वा तूर्णामास्ते ॥ ३ ॥ चापले द्वे भवत ॥ * ॥
चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अहिरहितुंध्यस्व बुध्यस्व ॥ न चावश्य
द्वे ष्व, यावज्जि सार्त्तौ सोऽथो गम्यते तावन्त प्रयोक्तव्या । अहिरहिरहि
बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति ॥

॥ ॥ क्रियानमनिहारे द्वे भवत ॥ ॥ क्रियासमनिहारे द्वे भवत इति वक्त
व्यम् । स भवान् लुनाहिलुनाहात्येवान् लुनाति । पुनाहि पुनाहायेवाऽप्य
पुनाति ॥ ॥ ३ ॥ आभाष्य द्वे भवत ॥ ३ ॥ आभाष्ये द्वे भवत

प्र] मास्ते इह तु वानमस्तीति यीप्याया अभाव । इम कार्यापणमिति । अत्र
वाप्याया द्विवचनमिति नि शेषमापदानावरणम् । चापल इति । आगुप्रति
पादन चापल्म् । अहिरहितिति । यद्यहमेन न बोधयन्ति तदा हन्यत एवायमहि
नति ज्ञावाऽऽपु प्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः । न चावश्यमिति । एव च ह्यु
ताऽनेन नेद शास्त्राय द्विवचन किं तर्हि परप्रत्यायनात् 'अनेकस्व अपरप्रयो'
इत्युक्त भवति । एव अहिरहितित्यादिनात्त्वात्तावाऽभान्तायापाम स्वरो भव
तात्याहुः । क्रियासमनिहार इति । लोऽन्तर्द्वे द्विवचन न यदन्तम्य ता
समुच्चयेऽपि विधानात् क्रियानमनिहारत्वात् । केवलस्य नामधेयमादान्
यत् तु क्रियानमनिहारविषय एवेति तद्भेदेने स्वय नामधेयवापेभ्य
द्विवचनम् । आभाष्य इति । ननु आभीक्ष्य निवचति निवचन्त
योरिति निवचनम् । नतदस्ति । पुन पुन क्रियाप लपतितामीदृशम् ।

उ] देही ति । न कस्यचिद्द्वेनमिति । यथा 'अमी अना रमण'दं 'अमी' एव
भवति । वचनप्रत्यायाने तापमिति माप । लोहन्तस्यैवेति । अथ कादि प्रा
निसिन् । आभाष्य इति वचनस्य प्रयोगे वक्तु निवचनमिति तदोपक्रमप्र
नाशह—ननु चेति । यथा जीवति जीवति । किं तदो वृत्ता वा निवचि वच
प्रभे इत्युच्यते । आभीक्ष्यविषय इति । अस्मादिदं वृत्ते इत्यर्थः । विवचन

१ अथ पा० । २ 'मङ्गल' पा० । ३ 'नाना' पा० । ४ 'वचन' चपल' इति
'चपले इ' इत्येव वा वार्तिकमुद्रा । ५ 'अहिर' पा० । ६ 'अप' पा० । ७ 'अप' पा०
वचन'पि नास्ति । ८ 'वचन' 'आभाष्य' इव वार्तिकमिति । ९ 'न' नाना' इति ।

इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुस्त्वा व्रजति । भोजभोज व्रजति । ॥ ३ ॥ टाचि
च द्वे भवतु ॥ ४ ॥ टाचि च द्वे भवतु इति वक्तव्यम् ॥ पृथ्वा
यति घटघटायति शरशरौयति ॥ ॥ पूर्वप्रथमयोर्थातशयिपशायां

प्र] तथा हि भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीत्युक्तं सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनर्भुक्त्वा पुनर्व्रज
तीति क्रियाऽऽवृत्तिः प्रतीयते । नित्यतो क्रियाया अविच्छेदा यथा 'वीर्याजी
वता'त्युक्ते र्वावयवायमिति प्रतायत न स्वावृत्ति न ह्यमी जीवित्तः प्रियत
मृत्वा वा जीवति जावनमेव दीर्घमविच्छिन्न प्रतायत । यन्तु भाष्यं तद्य
आभीक्ष्य व्रजत इति, - नित्यशब्दस्य विषयोपपक्षणाधम् आभीक्ष्यविषया या
नित्यशब्दस्तस्य ग्रहणमित्यथ । तथा च वृत्तिशारा आहु 'या क्रिया कता
प्राधान्यनाऽनुपरमन्वरोत तन्नियम्' । अन्ये लाटु - भुक्त्वा व्रजतीत्यानी
चाणमुल्लङ्घितस्य द्विवचनं प्राप्नोति निष्कृतस्य च । तत्राभीक्ष्यमन्वरोतन यो
विहितस्तदन्तस्य यथा स्मृतिन्तस्य मा भूदिति नियमाधर्मिणम् । अथ तु
प्रत्ययनाभीक्ष्यस्य यातनादप्राप्तं द्विवचनं विधीयत इत्याहु । अथ प्रत्यागम
मिहारे द्वे भवतु इति मङ्ग आभीक्ष्य द्वे भवतु इति नियममुच्यते । प्रत्याग
मभिहारमशब्दनं यो विधीयत तदन्तस्यैव द्विवचनमिति र्वाधादपयस्यदिति

इ भवेत् ॥ ॥ पूर्वप्रथमयोरित्यातिशयविक्रमाया इे भवन इति

प्र] वाक्यद्वयोपन्यास । शर्चानि । विषयसप्तमीयम् । तेनाऽनुपपन्न एव टाच्यहृत
टिलोपस्य पटदित्वाटद्विर्वचन, ततोऽयत्तानुकरणादिति वाच्य । तर्काटगो । ततो
'नित्यमात्रेडिते शर्चा'ति परम्पलम् । क्वचित्तु परम्पविधानम'उदस्य टाचीति
परसप्तम्यामपि टिलोपात्ताग्निद्विर्वचनमि यस्यापस्य जापकमाट । तदनुक्तम् ।
'पत'दित्वादे इतत्तोगोपस्याऽय्य' छन्दस्य संभवात् । तस्मा'शर्चा'ति विषयसप्तम्ये
वाश्रयणीया । प्रयोगदर्शनरगाचाव्यक्तानुकरणाशर्चाद द्विर्वचन न तु सूत्रान्तर
विहिते इति द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाऽभाव । के चित्तु 'नित्यमात्रे
डिते शर्चा'ति परम्पविधानमेवाऽय्यक्तानुकरणाशर्चा द्विर्वचनमनुमापयती
त्याहु । यदा तु परम्पमरागान्नानुकरणाद्विनीति प्रयोग्यायते तदा द्विर्वचन
वचव्यमेव । बहुप्रहणमत्राऽयेऽधीयंते, तेन द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचना-
भावो, शर्चाति परसप्तम्यामपि नियादपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचन च सिध्यति ।
पूर्वप्रथमयोरिति । क्वचिदादित्रिवक्षायामिति पठन्ति । अन्ये त्वथातिशय
विवक्षायामिति । तत्र भिन्नार्थत्वाद्विर्वचनेनानिशाधिको न वाप्यत इत्याट ।
तथा हि 'पूर्वतर भुङ्क्ते' इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्ष भोवनस्य पूर्वप्रथम
भोजन्तरमाप्यभोवनापेक्षमिति सन्देह । एव 'पूर्वपूतर पुण्यती'त्ययमप्यर्थो

उ] विषयसप्तमीति । परसप्तम्या तु टाचि द्विर्वचनस्य सूत्रान्तरभाष्याऽनित्यम्वन
नियत्वाट्टिलोपे पटपट्यस्याऽभिद्विर्घोन्वाश्रयश्च -टाचि द्विर्वचित्त्वे अन्तरपरंत्व मिति
न तस्मिन् शर्चानिति भाव । ततट्टिलोप इति । उक्तगुण्ट परप च टाच्यग
अदिते परे पूर्वगुण्टस्य परम्पभवति । अन्यथा टाच्यगअदिते परम्पविधानमनर्थक
स्यादिति भाव । यदा तु परम्पमिति । नियमात्रदिने शर्चात्तेनत् । अत्रान्यै
रिति । वृत्तिकारे । आश्रीयत इति । अपहृष्य व्याख्यात इत्यर्थ । बहुलप्रहणस्य
प्रवोनान्तरभाह-परसप्तम्यामपिति । अतएव टात्रभावेऽपि क्वचिद्वचि 'पटपट्येति ।
अतएव 'नात्रेडितनस्यान्त्यस्य नु च'ति चर्चिार्थ । मध्ये टाचिचंति । चेन तदभावेऽपीत्यपि
बोध्यम् । अन्योन्वाश्रयपरिहाराय विषयसप्तम्या अवश्यवत्त्वमिति । केचिदाद्यादिति ।
पाटदवेऽपि पूर्वप्रथमशब्दयोर्दोऽधरनरयानिशाविविख्यायामित्यर्थ । नन्वव विद्यपविहि
नचादाविशाविवस्य द्विर्वचन बाध प्राप्नोत्यत भाह-सत्र भिन्नार्थत्वादिति । व्याति
गायिकशब्दोऽनुश्रुतिवादि । पूर्वत्वमिति । पूर्वत्वानिदय इत्यर्थ । इति सन्देह
इति । प्रवरणदिवशाच्च निर्णय इति भाव । 'पूर्वं पूर्वं सुप्र' इत्यतस्तु अन्येभ्यो लोक्तृभ्योऽ

वक्तव्यम् । पूर्वपूर्वं पुण्यन्ति । प्रथमप्रथम पेच्यन्ते ॥ ॥ इतरडत
मयो मममम्प्रधारणाया स्त्रीनिगदभावे द्वे भवत ॥ ~ ॥ इतरडतमयो
समसप्रधारणाया स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । उभाविमावाङ्मौ,
कतराकतराऽन्योराङ्मता । सर्वं इमे आङ्म, कतमा कतमैषामाङ्मतेति ।
॥ ~ ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो [द्वे भवत] समासवच्च बहुल, यदा न
समासवत्प्रथमैकवचन तदा पूर्वपदस्य ॥ ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे
भवत इति वक्तव्यम् । 'समासवच्च बहुल । यदा न समासवत्प्रथमैक
वचन भवति तदा पूर्वपदस्य' । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति ।

प्र] गम्यते न तावदथ किसलयितो यावदेव पुण्यतीति । 'पूर्वं पूर्वं पुण्यती'त्य
स्मात्तु पुष्पिनृभ्योऽन्येभ्य पूर्वं पुण्यतात्पर्यं प्रतीयते । अत एवाद्यादि
विवक्षायामित्युच्यते । आदेरादिविभक्त्यामादेर्वातिशयविवक्षाया द्विवचनमि
त्यर्थ । इतरडतमयोरिति । इतरडतमान्तस्य द्वे भवत, आङ्मत्वादिना समेन
तुल्येन गुणेन सप्रधारणाया निरूपणाया विषये । तथाहि उभाविमावाङ्मावित्युक्ते
ऽनेकप्रकारात्सलसभवात्प्रतिपत्ता किंकृतमनयोराङ्मत्वमिति मन्दिहान पृच्छति—
'कतराकतरानयोराङ्मते'ति । स्वार्थे चैतद्विवचनम् । स्त्रीनिगदो भाव—ब्रालिङ्ग
शब्दामिधयो भूति, ऋद्धि, सपत्, आङ्मतेति । निगद्यत इति निगद ।
'नौ गदे'त्यप् । क्रिया निगद—स्त्रीनिगद । कर्मव्यतिहार इति । क्रियाव्यति
हार इत्यर्थ । तत्र द्विवचन नित्यं भवति । समासवद्भावस्तु बहुलम् । तत्र बहुल-

उ] तिशयेनेत्यर्थ एव गम्यते । अयमपीति । अन्येभ्य पुष्पिनृभ्योऽतिशयेनेत्यर्थ ।
अन्येभ्य पूर्वमिति । अन्येभ्योऽतिशयेनेत्यर्थ । पाठान्तरेणैव शक्यत्वात्वाह—आदेर्वा
तिशयेति । द्वितीय आदिशब्दोऽतिशयलक्षक इति भाव । एव चेद वचन नावश्यकम्
एकस्य पूर्वशब्दस्यातिशयलक्षणस्योपपत्त । किं कृतमिति । किं साधनमपत्तलनुत
देवकृतमित्यर्थ । परिप्रभे प्रत्ययौ । स्त्रीनिगद इत्यर्थकचन—स्त्री लिङ्गतेति । स्त्रीलिङ्ग
शब्दामिधेने भावे वनमानयोरित्यर्थ । भावश्चातिशयात्कृतद्वितीयमि गृह्यते । तदाह—
भूति ऋद्धि सपत् आङ्मतेत्यादि । निगद—निगदनकर्मभूतोऽय । स्त्रीशब्देन
स्त्रीलिङ्ग शब्द । कर्तृशब्दा समान । क्रियाव्यतिहार इति । परस्परकरणमथ स ।
समासवद्भावस्तु बहुलमिति । अनन्तरत्वात्तेन बहुलशब्दस्य मन्थ इति भाव । अत

१ पेच्यते पा० । २ निगदे भावे' ए० । 'अत्र' इत्यन्तमेव वर्तते इति यथे ।

३ शब्दवत्ता' इति पा० । ४ कर्तृशब्दमिति इत्यन्तमेव वचिपठ्यते ।

अन्योऽन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति । ॥२॥ स्त्रीनपुमकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावः ॥१॥ स्त्रीनपुसकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्यान्यां [चै] भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मण्यौ] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्यान्यां भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मणकुले] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ॥ [प्रकारे गुणवचनस्य] ॥

प्र.] ग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाऽभावात्सुच्छुम्न भवति, नाऽपि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्भेडितानुदात्तत्वं भवति । इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुच्छुम्नसमासस्वरौ भवतः । स्त्रीनपुमकयोरिति । उत्तरपदस्य या विभक्तिस्तस्या आम्भावोऽन्यथानेकाऽन्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्याऽऽम्भावः स्यात् । तत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावे' इति स्त्रीनपुमकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्बिधिः । वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न सदध्यत इति सुच्छोपादि न भवति ॥

उ.] एव भाष्ये यदान समासवदित्येवोक्तम् । समासवद्भावाभावादिति । अत्र नित्यरतदभावः । तथैव भाष्योदाहरणत् । एव च यदेति यत्रेत्यर्थकं भाष्यम् । भाष्ये-प्रथमैकवचनं भवतीति । वदुन्ग्रहणसिद्धोऽयमर्थः । 'परस्पर'शब्दे तस्य क्लृप्तभावो नपुमकेऽन्योन्यमित्यादौ पूर्वलण्डेऽमभावश्च । तत्र एव नित्य इति । तथैव भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये अन्योन्यस्येत्यादि कर्मण शेषविवक्षया पठ्ये, पुत्राधरेण्यया । वार्तिकेषु कर्मधारयवत्पदासक्यशापनावाऽत्र 'समासवदित्युक्तिः । उत्तरपदस्य या विभक्तिरिति । नन्वितरेतरशब्दममामवद्भावानुपां लुकि मनुदायात्सुन लुभिति नोत्तरपदस्यार्थं लुभिति चेन्न, उत्तरपदोत्तरवत्सिद्धुप इत्यर्थेनाऽऽदीपात् । स्त्रीनपुंसकयोरिति । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यस्य 'क्रिया' इति प्रवरणद्वहि पाठेन नपुमकेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र नपुमके पुवत्त्वप्रवृत्ते फल चिन्त्य । पुवत्त्वं तु पूर्वलण्ड एव इत्युक्तम् । इदमपि इतरेतरशब्दविषयम् । अन्योऽन्ये समासवद्भावाऽभावेन वृत्त्वाऽभावात् । नम्नात् दलद्वये टावभाव क्लीवे चाद्द्विरहः स्वमो । समासे सोरलुक चेति सिद्धं बाहुलकाश्रयम् ॥' इति बोध्यम् । अत्रपञ्चतरेरमित्यादावहुटभावः । अन्योन्यसश्रयत्वेनिति क्रियामिति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगः, अन्योन्यसहादा इति 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगश्च सगच्छते । तथा नपुमकेऽन्योन्यमिति पूर्वपदे मोरम्भावोऽपि बाहुलकादेव बोध्यः । परे तु उत्तरदिग्भ्यो विहित्यो र्वनोरहुटित्यर्थेन नर्वदिमुने भाष्ये उक्तत्वादितरेतर मित्यादौ नाऽहुटः प्राप्तिः । 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यविद्यादावपि 'छुदुपहन्तुं शक्व' मितिवत्प्रामाण्ये नपुमकमितिदीत्यऽन्यशब्दस्यैव द्वित्वेन टान् प्रवाऽभावः । 'स्त्रीनपुसक

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा-
ऽभिव्यक्तिषु ।८।१२।१५॥

॥ * ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥
अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । द्वन्द्वं
रुद्रद्विशाखी । द्वन्द्वं—नारदपर्वतौ ॥ अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम् ? ॥
द्वौ युधिष्ठिरागुनौ ॥ लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? ॥ द्वौ देवउत्तयज्ञदत्तौ ।
अथ 'द्वन्द्व'मिति किं निपात्यते ॥ * ॥ 'द्वन्द्व'मिति पूर्वपदस्य चाऽम्भाव
उत्तरपदस्य चाऽयं नपुसंस्त्वं चै ॥ * ॥ द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चाऽम्भावो निपा
त्यते उत्तरपदस्य चात्त्व नपुसकत्व च ॥ * ॥ उक्त वा ॥ * ॥ [उक्तवा] ॥
किमुक्तम् ? ॥ "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्दिङ्गस्ये"ति, तत्र नपुसकत्वम-
निपात्यम् ॥ [द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र] ॥

पदस्य ।८।१।१६। पदात् ।८।१।१७।

प्र.] द्वन्द्वम् । अत्यन्तसहचरित इति । अभिव्यक्तिप्रहणादितिप्रमङ्ग इति वच
नम् । द्वौ युधिष्ठिरागुनाविति । लोकविज्ञानादभिव्यक्त्यादेतौ, न त्वत्यन्तसह-
चरितौ । पूर्वपदस्येति । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुबुक्ति
कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्याऽम्भावः, उत्तरपदावयवस्याऽन्य,ममासान्तोदात्तत्वं च
भवति । [द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा] ॥

पदस्य । अथ किमर्थं पदस्येत्यधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि
पदविषयाण्येव । अर्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वारख्यानं पद चार्थे प्रयुज्यते । न च
समर्थपरिभाषोपग्रहानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते । यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु सार्थेषु

उ] शौरित्यस्य तत्समानाधिकरणशौरित्यं श्लाघु । सुब्लोपादि न भवतीति ।
'मूले मूले स्थूल' श्लाघी । [प्रकारे गुणवचनस्य]

द्वन्द्वं रहस्य । अभिव्यक्तिप्रहणादिति । लोकप्रमिद्धिमाश्रयकत्वात्तरथेति भावः ।
भाष्ये नपुसंस्त्वं चेति । येन कृत्स्नैश्चाशिवचनोत्पत्त्यभावरस्य सङ्घट्ट । [द्वन्द्वं रहस्य] ॥

पदस्य । यावता वक्ष्यमाणानीति । अमन्त्रिननिपातीगुणारमशारेण च सुबलस्थेन
विधीयते । 'तिङ्गिण्ड'इति निपातस्तिङ्गन्तस्येत्यादि द्रष्टव्यम् । कुत्वादिमाधारणेन पदस्यैव
कार्येणेन युक्त्यन्तरमाह—अर्थप्रयुक्तस्य चेति । न चेति । पदद्वयनिबन्धेऽर्थः ।

आ कुत पदाधिकार ? ॥*॥ पदाधिकार प्रागपदान्ताधिकारात् ॥*॥
‘अपदान्तस्य मूर्द्धन्य’ इत्यर्तं प्राक् पदाधिकार ॥

अथ ‘पदा’दित्यधिकार आ कुत ? ॥*॥ पदात्प्राक् सुपि कुम्सनात् ॥*॥
पदादित्यधिकार प्राक्सुपि कुम्सनात् । ‘कुम्सने च सुप्यगोत्राद्’ इति
वक्ष्यति प्रागेतस्मात् ॥ * ॥ यणेऽदेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् ॥ * ॥
यणोकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यं ॥ * ॥ इह वचने ह्यपदान्तस्याऽ

प्र] समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते । सुत्तादीनि त्वेकपद
निबन्धनान्येव । नच भग्नकस्य व्यावृत्त्यर्थं पदाधिकारो, अवयवस्य भवेपि
समुदायपदावयवलाभयकुलादिप्रवृत्त्यभ्युपगमात्—वचरि दोग्धरीति । उच्यते—
नलोपाद्यर्थं पदाधिकार । अगति (हि) तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदि
कान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येव राजानावित्यादावपि स्यात् । पदाधिकारे तु
प्रातिपदिनस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोप । तथा सयोगान्तस्य पदस्य
लोपो भवति गोमानित्यादौ, न तु गोमन्तावित्यादौ । ‘मो नो भातो’रिति
नकार प्रशानित्यादौ भवति न तु प्रशामावित्यादौ । आ कुत इति । कस्य
चित्कार्यस्याऽसिद्धिं मत्वा घृच्छति । प्रागिति । अपदान्तस्येति विरोधु
पादानां प्रागत पदाधिकार । प्राक्सुपि कुम्सनादिति । यदि तत्र पदादित्य
नुवर्तेत ‘देवदत्तो यत्पचति पूती त्वन्नं च निबन्तस्य निघात स्यान्न तु ‘पचति पूती
त्यत्र । यणोकादेशस्वर इति । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणं स्वरितोऽनुदात्तस्ये’ति यणा
श्रय स्वर ‘एकादेश उदात्तनोदात्त’ इत्येकादेशस्वरश्चेडाया वैयस्मान्परो कर्त
व्यौ । इह वचने हीनि । पदस्येति स्थानपठ्यायुदात्तस्वरितयोर्यो यन्तन परो

उ] यत्र समानवाक्याधिकारो नास्ति तथापि तदुपयोगाऽभावमाह—सुत्तादीनि त्विति ।
पञ्च पदद्वयनिबन्धनसामर्थ्यस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वमित्यर्थं । अवयवस्य भवेऽपीति ।
ह्य प्राग्भागस्येत्यर्थं । समुदायपद्वेति । भुवत्तममुदायपदस्य । कस्यचित् कार्य
स्येति । वक्ष्यमाणवधिपरिग्रहे उदात्तस्वरितयोर्यणं इत्यादौ व्यपगताया भवत्कार्यसि
द्धिमभिप्रेत्योत्तरम् । अस्याऽवधेः पदान्तात् लक्ष्यानुगोपनेत्यत आह—यदि स्वरेति । यणेका
देशाश्रय स्वर इति मध्यमपदलोपी समासस्तदाह—यणाश्रय इति । तत्र यणितमित्यम्
पदादेश स्थानी । इडाया वैयस्मान्पराविति । तदन्तमेव पदाधिकारस्योपयोगान्ति
भाव । स्थानपठ्येति । पठ्येति इति परिभाषणादिति भाव । हल्न्वरेति । ‘स्वर

प्राप्तिः ॥ * ॥ इह क्रियमाणेऽपदान्तस्याऽप्राप्तिः स्यात् । उदात्तस्वरितयो-
र्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति । इहैव स्यात्—कुमार्यौ किरोर्यौ । इह न स्यात्—
कुमार्यः किरोर्यः ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः—इहैव स्यात्—वृक्षौ शृक्षौ ।
इह न स्यात्—वृक्षा' शृक्षा' ॥*॥ न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वान् ॥*॥
न बोध्वं पदाधिकारात् कर्तव्यो यणेऽकादेशस्वरः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पदा-
धिकारस्य विशेषणत्वात्' । पदस्येति नैषा स्थानपठौ ॥ का तर्हि ? ॥ विशेष-
णपठौ ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥
प्रत्याख्यायते स्थानपठौ । ॥ * ॥ अन्तग्रहणाद्वा नलोपे ॥ * ॥ अथ वा

प्र] योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोऽन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थः । एव
मुदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्योदात्तभावेऽपि इति स्यात् ।
कुमार्य इति । ह्रस्वरप्राप्तिरत्र नास्तीति व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वाऽभावः । न वेति ।
इह पदस्येति संबन्धमामान्ये पठौ, सा तून्तरेषु वाक्येषु यथायोगे संबन्धविशेषेऽ-
वतिष्ठते । क्व चित्स्थानेपठौ, क्व चिदवयवपठौ । तत्र यणेऽकादेशस्वरयो पदस्ये-
त्यनुवृत्तं कार्यविशेषणार्थं न तु कार्यप्रतिपत्त्यर्थं, तेन पदावयवयोरनुदात्तका-
देशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति । किं वक्तव्यमिति । 'पठौस्थाने
योगे'ति नियमादलभ्या विशेषणपठौति प्रश्नः । प्रत्याख्यायत इति । योगे
प्रत्याख्यायते यत्राऽन्यः संबन्धोऽस्ति यथोद्बुधधाया मोह इति—तत्र विशेषण-
विशेष्यभाव आधीयते—'मोहोऽङ्गस्य योपधा तस्या ऊद्भवती'ति । यत्र तु विशिष्ट
संबन्धो न प्रतीयते तत्र स्थानसंबन्ध एवाधीयते यथाऽस्तेभूरिति । तदुक्त
भाष्ये—'शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्यः समन्वोऽन्वयतः स्थाना'दिनि । एवं यणे
कादेशस्वरयोः स्थान्यन्तरोपादानात्पदस्येत्यवयवपठौ । 'मो नो धातो रिन्यादौ
स्थानपठौ, प्रयोगमूलत्वाद्भावात्करणस्मृतेर्यथाप्रयोगे लक्षणव्यवस्थापनान् । अन्त-
ग्रहणाद्देति । पठ्यमाने योगे विशेषणपठौ न लभ्यते इति लिङ्गेनाऽपि प्रतिपा-

उ] विधावित्यस्यापि न प्रवृत्तिः । स्वरोदेश्यविधेरेभावात् । क्वचित्स्थाने पठौति ।
'नैषा स्थानपठौ'ति भाष्ये तु प्रकृताभिप्रायेणेति भावः । 'प्रत्याख्यायते स्थाने पठौ'ति
भाष्यस्य 'पठौस्थाने योगे'ति सूत्रं प्रत्याख्यायत इत्यर्थं इत्याह—योगे इति । स्थान
संबन्ध एवेति । अन्तर्ग्रहणदिति भावः । स्थान्यन्तरोपादाना'दिनि हेनो मोहन'इत्येव
स्मात्परत्वं मत्वा हेत्वन्तरम'इ—प्रयोगमूलत्वादिति । पठ्यमाने योगे इति । 'पठौ

यद्य 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यन्तग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो-
'विशेषणपष्ठेषा न स्थानपठौ'ति ॥ [पदस्य पदात्]

अनुदात्तं सर्वमपदादौ । ८।१।१८।

सर्ववचन क्रियर्थम् ? ॥ ~ ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् ॥ ~ ॥ सर्व-
वचन क्रियते ॥ [किं प्रयोगेनम् ? ॥ 'अनादेरनुदात्तार्थम्'] । अनादेरप्यनु-
दात्तत्व यथा स्यादिति । तिङ्गुतिष्ठ इति, इहैव स्यात् 'देवदत्त. पचती'ति ।
इह न स्यात्- 'देवदत्त करोती'ति ॥

॥ ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्पुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ।
सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लुटि प्रतिषेधा-
त्सिद्धम्' । यत्र लुटि प्रतिषेध शास्ति 'नलु'टिति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनादेर-
प्यनुदात्तत्व भवती'ति ॥ यथ कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि लुङन्तमाद्युदात्तमस्ति ।

प्र]यते, यदि पदस्येति स्थानपष्ठेष स्यात्-अलोन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वाद्दन्तग्रह-
णमनर्थम् स्यात्तस्माद्दन्तग्रहणात्त्वच्चिद्विशेषणपष्ठेषा विज्ञायते । प्रातिपदिकान्तस्य
चत्यसमासनिर्देशस्तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्य लोप इति सूत्रार्थ ।

अनुदात्तम् । सर्ववचनमिति । चक्ष्यमाणोऽभिप्राय । सर्ववचनम-
नादेरिति । अमति सर्वग्रहणे पदादित्यधिशारात्तादे परस्येत्यनेन पदस्येति
स्थानपष्ठ्या आदावप्यनुमहारादादेरेवोदात्तस्याऽनुदात्तत्व स्यान्न त्वनादेः,
सर्वग्रहणे तु पदस्येति विशेषणपठौविज्ञानान्यदस्य सर्वोऽवयवोऽनुदात्तो भवती-
त्यर्थ मपद्यते । पचतीति । वानुस्वरेणाऽऽद्युदात्त पद, क्षतिपो पित्वादननुदात्त-
त्वात् । करोतीति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्त(त्व)म् । नहि लुङन्तमिति ।
लुङन्तः रुद्धिदन्तोदात्त रुद्धिन्मध्योदात्त इति श्व कर्त्तव्यादौ निघात-

उ] स्थाने वीग त्येद्विभक्तिव्यर्थ । 'न स्थानपठौ'ति भाष्यस्य-न स्थानपष्ठेषेवेत्यर्थ ।
प्रातिपदिकान्तस्य चेति । अस्त्यर्थे । असमासनिर्देश इति । ममामनिर्देशे
उपमर्तनस्याऽन्येन सवधाभाव स्यादित्यर्थः । [पदस्य पदात्] ॥

अनुदात्तम् । आदेरेवोदात्तस्येति । इद स्वरितस्याद्युपलक्षण, यदि समव ।
अनुदात्तस्यानुदात्तविधाने क्त्वाऽमावादिनि भाव । सर्वोऽवयव इति । अवयवकार्त्स्व-
वृत्ति सर्वशब्द इति भाव । प्रत्ययस्वरेण-विररणस्वरेण । कश्चिदिति । लुङन्ते
नर्ध्व तासे परलमावेषाद्युदानुदात्तत्वात्तासिद्धात् । तत्र णिने विषये कर्त्तव्याऽनुदात्त

॥ ॥ अलोन्त्यविधिप्रगङ्गस्तु ॥ ५ ॥ अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्यस्य
विधिः प्राप्नोति । यत्र ह्यादिविधिर्नास्ति अलोन्त्य[स्य] विधिना तत्र भवि-
तव्यम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तिङ्गुनिट्' इति हेतुः स्यात्-देवदत्तयज्ञदत्तौ
कुरत । इह न स्यात्-देवदत्त करोतीति ।

॥ ५ ॥ लृटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ५ ॥ [लृटि प्रतिषेधात्सिद्धमेतत्]
यद्य लृटि प्रतिषेधं शास्त्रिणः अज्ञापयत्याचार्योऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्व भव-
तीति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापयम् ? ॥ न हि लृङ्गन्तमन्तोदात्तमस्ति ॥ ननु
चेदमस्ति भोक्ष्य इति ? ॥ ५ ॥ उक्तं वा ॥ ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'न वा पदाधि-
कारस्य विशेषणत्वा' इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्- 'युष्मदस्मदो षष्ठीचतु-
र्थीद्विर्ताप्यास्थयोर्वाभावा' इति [वक्ष्यति ते] वाग्नाशादय मत्रिभक्तिरस्य यथा
स्यु' इति ॥ एतदपि नाम्नि प्रयोजनम् । 'पदस्ये' ति ङि वनेने । विभक्तयन्त च
प्र.] प्रमङ्गात्किं न लुङिति निषेधेन । निषेधान् लिङ्गात्पदस्येति विशेषण-
षष्ठी विजायते न स्थानपशेति स्थानपशेतिपस्याऽऽदे परस्येयस्योपस्थाना-
भावादानादेरप्यनुदात्तत्व भविष्यति । अलोन्त्यप्रसङ्गस्त्विति । 'अलोऽन्त्यस्ये-
त्यस्यापवाद - 'आदे परस्ये' ति । तत्र लिङ्गादपनादेऽपनीते उत्सर्गण प्रवर्त्यमिति
भावः । कुरत इति । एतत्सर्वधानुक्तस्य प्रत्ययस्वरेणऽन्तोदात्तत्व, विस्तरास्य
तु शेषनिघण्टु । न विस्तरास्वरो एतत्सर्वधानुक्तस्वरं चाधत्ते, तस्मात्सर्वधानुका-
नुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात् । अत्रापि लिङ्गमुच्यते-लृट् इति । 'गन्त्यर्थलोटे' वनेने
लृङ्गन्तस्य निघण्टु प्रतिषिध्यते सर्वं च लृङ्गन्त एतत्सर्वधानुदानुदात्तत्वेन
मध्येदात्तमिति निघण्टुस्य प्रमङ्गाऽभानाऽऽवा निषेधेन । तदन्तस्मात्पिनादलोऽ-
न्त्यविशेषभावः । भोक्ष्य इति । 'एसादत्र उदात्तनादात्त' इत्यन्तोदात्तमत्वम् ।
ततश्चाऽत्र निघण्टुऽभावार्थे चादलिङ्ग लृट् निषेध इत्यलोन्त्यनिघृत्त्यर्थं सर्वप्रज्ञ-
कर्तव्यम् । उक्तं वेति । अत्रापि सर्वप्रज्ञे भूयोत्पत्तिरद्वयेऽनुदात्तविधी

उ] निघृत्तस्वरेऽन्तोदात्त, कर्त्तव्यत्वात् मध्येऽन्त इति भावः । न स्थानपशेति ।
यथाऽलोन्त्यस्येति स्थानपश्या अनुसंहारस्यैव तदन्तरभूतानां परस्परान्तर ।
तत्र लिङ्गादिति । अत्रापि लृङ्गे इह पाठमिदं गन्तोऽयं इति इति । अस्तुत्त-
पीति । 'न तु लिङ्गनेनान्वयवद्वैतमेव लृङ्गने इति न दोषः । अत्रापि मनु-

१ 'अलोन्त्यप्रसङ्ग पाठः २ विभक्तयन्त पाठः ३ इह क्वचित् । ४ लृङ्गन्तस्येति पाठः
५ 'पदाधि' (८-१-१८) इत्यन्तेषु । ६ 'कुरते' इति पाठः । ७ इति क्वचित् ।

पद । तत्रान्तरेण सर्वग्रहण सविभक्तिकस्यै भविष्यति ॥ भवेत्सिद्ध यत्र विभक्त्यन्त पद, यत्र तु खलु विभक्ती पद तत्र न सिध्यति—ग्रामो वा दीयते, ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वा दीयते, जनपदो नौ दीयते ॥

ननु च स्थग्रहण क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भवति ॥ अस्त्यन्यस्य ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ श्रूयमाणविभक्तिविशेषण यथा विज्ञायेत— 'यत्र विभक्ति श्रूयते तत्र यथा स्यु' । इह मा भूवन् 'इति युष्मत्पुत्रो ददाति'

अ] विशेषणपञ्चाप्रधिष्यते न तु स्थानपट्टीत्यर्थ । सविभक्तिकस्येति । अन्यथा च वयोर्युष्मदस्मदोरादेशा स्यु । तत्र पठ्येकवचने ङसिद्धसोश्चेत्यसि पूर्वे कादेशे दोषाऽभावेऽपि वचनाऽन्तरेषु दोषप्रसङ्ग । सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मत्त्वा तद्वचन समुदायो लभ्यत इति युष्मदस्मद्वचनस्य सर्वस्य पदस्य वाचावाच्य आदेशा भवन्ति । पदस्येति हि वर्तत इति । तेन युष्मदस्मद्वत् पदस्यादेशा भवतीत्यर्थ । भवेत्सिद्धमिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी पदे तत्र तद्वत् प्रतिपत्तेरयोगादिति भाव ।

स्थग्रहणमिति । पठ्यादिप्रादेशविधानायुष्मदस्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्थग्रहण निमित्तमहितयुष्मदस्मदप्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशसिद्धि । यथाऽथस्थ आनीयतामिन्पुंके सहैवाऽथेनाऽऽनीयते । श्रूयमाणविभक्तिविशेषण मिति । यत्र श्रूयते विभक्तिस्तत्र तत्स्थत्वं युष्मदस्मदोर्न तु तस्या लुप्तायाम् । प्रलयलक्षणेन च कार्यं नाम्न वाऽतिदिश्यते न तु तास्य, तस्याऽपौरुषेयत्वान् । तदेवमन्यार्थत्वात्स्थग्रहणस्य सर्वग्रहणं सविभक्तिकप्रादेशार्थं वर्तव्यम् । इति

उ] कायानि पठ्यारनापेन्यपि बोध्यन् । ङसिद्धसोश्चेत्यसि पूर्वेकादेश इति । 'ते-अ इत्यादिस्थितौ ङसिद्धसोश्चेति पूर्वेकादेश इत्यर्थ । वचनान्तरेषु—ग्रामो वा, जनपदो नौ इत्यादिषु । तद्वचन इति बहुव्रीहि । ननु युष्मदस्मदो प्रातिपदिकयो पदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्येनाऽवयव वचमुपपद्यतेऽत्र आह—तद्वत् प्रतिपत्तेरिति । किन्तु पदयोयुष्मदस्मदोरित्येव प्रतीति स्थादिति भाव । ननु यत्र पठ्यादिमन्त्रावस्तात्र युष्मदस्मदोरादेशार्थं स्थग्रहण स्यादिति वच सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिरत आह—पठ्यादिप्विति । तत्स्थत्वे लब्धे इति । तत्र नृत्विचमेव तस्य विभक्त्यभिमान । तत्र तत्स्थत्वमिति । अस्य आधारत्वाऽयोगात् । भाष्ये 'श्रूयमाणविभक्तिविशेषण'मिति वचनधारयुग्मं कमधारय । अपौरुषेयत्वादिति । पाणिन्याऽपुस्त्यायत्वाऽभावादित्यर्थ । अशास्त्राद्यत्वादिति वाच्य ।

१ 'सर्व' पा० । २ 'श्रूयमाणविशेषण' पा० । ३ 'स्थादिह मा भूदिति' पा० ।

‘इत्यस्मत्पुत्रो ददाती’ति ॥ ५ ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा ॥ ॥
 समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयो
 जनम् ? ॥ नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो,हराऽनेन । ओदनं पच,
 तव भविष्यति, मम भविष्यति ॥

॥ ५ ॥ पश्यार्थेऽथ प्रतिषेध ॥ ५ ॥ पश्यार्थेऽथ प्रतिषेध समानवाक्य
 इति प्रकृत्य वक्तव्य । इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थाणां युष्मदस्मदासाधन
 तत्र प्रतिषेध स्यात्—ग्रामस्त्वा सप्रेक्ष्य सदृश्य समाक्ष्य गत ॥ ग्रामो
 म] युष्मत्पुत्र इति । ‘इति’शब्दात्पदात्परयो पश्यन्तयोर्युष्मदोर्वल्लसौ न भवत ।

समानवाक्यइति । ‘अर्थैकत्वादेक वाक्य साकाङ्क्ष चेद्विभाग स्या’दिति लौकिक
 वाक्यलक्षणम् । इह तु वाक्य परिभाषितम्— आख्यात साऽव्ययकारविशेषण
 वाक्य’मिति । आख्यातामित्येकञ्च विव यते । ‘अयं दण्डोहराऽनेने ति वाक्य
 द्वयमेतत्, अयं दण्डोऽस्ति हरानेनेनेति तिङन्तद्वययोगान् । तत्रानेनेनेति सर्वनाम्ना
 दण्डस्य परामर्शात्करणत्वादस्ति मामर्थमिति निघातप्रमत्त । ओदनं पचेति ।
 त्वत्कृत्येण पाकेन त्वस्वामिको मन्वतृकगराकेन मस्वामिस्त्वौदनो भविष्य
 तीत्येवहपपाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तात्सादेगप्रमत्त । पश्यार्थेऽथेति ।
 विधी समानवाक्यग्रहण कृत, प्रतिषेधभायमिति वाक्यात्तरारम्भ । तत्र
 समानवाक्ये पश्यार्थयुक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदस्मदर्थ आङ्गाप्रतिषेध । सप्रेक्ष्य

उ] अर्थैकत्वादिति । विभाग मति साकाङ्क्षावयवसमेवाथशेषक पदकदम्बमिति ५ ।
 इहविति । अस्मिन्शब्दे इत्यर्थ । परिभाषितमिति । ममर्थमूत्र इति भाव । पृष्ठञ्च
 विवक्ष्यत इति । अथयाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यत्र निप्रमत्ताप्रतिषेधात्तदर्थस्योऽ
 लौकिकवाक्यलक्षणकरण चानयक स्यादिति भाव । वस्तुत इदं न परिभाषित इति चक
 तिङ्शब्देनेति निरूपित ममर्थमूत्रे अस्मददेशात् वक्तु युक्त । न च प्रैकमर्थेति अस्म
 त्वयमनेनेनेति अह—वास्यद्वयमिति । ममथपरिभाषितानिप्रमत्तनिरामनाऽदुषाद
 —तत्रानेनेनेति । वस्तुनश्चित्त्वमिदं पृष्ठार्थभाषयोर्युष्मदोर्वल्लसौ न भवत
 ऽमावाऽमावात् । व्यपेक्षावत् तत्र मूत्रोऽयं ममथपरिभाषिता अथाप्रवृत्तमित्यु ।
 वस्तुत समर्थ इत्येवात्राधिकारे क्तव्ये समानवाक्ये इति युष्मदर्थस्य अस्मदर्थेन
 त्वयत् । मन्वतृकेण पाकेनेति । मम भविष्यत्येव प्रयोगेन एवमन्वतृकस्य
 मिति भाव । विधाविति । एवमेव निरूपित इति तत्र ममथ इत्येवार्थक वाक्यमिति
 भाव । युक्तयुक्ते चिति । अथ साकाङ्क्षात् १ । १९ सू. पश्य परामर्शेति न प्र

मा सप्रेक्ष्य सदृश्य समीक्ष्य गत । इह न स्यान्-ग्रामस्तव स्व सप्रेक्ष्य
सदृश्य समीक्ष्य गत ॥ ग्रामो मम स्व सप्रेक्ष्य सदृश्य समीक्ष्य गते ॥

सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६ ।

॥३॥ युष्मदस्मदारन्यतरस्यामनन्वादेशे ॥३॥ युष्मदस्मदारन्यतरस्या-
मनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् , ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् ।
ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ अनन्वादेशइति किमर्थम् ? ॥
अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ॥

अपर आह ॥ ॥ नर्व एव वाचावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्या ॥ ॥
कम्बलस्ते स्वम् कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् कम्बलो मम स्वम् ॥
अनन्वादेशइति किमर्थम् ? ॥ अथो कम्बलस्ते स्वम् अथो कम्बलो मे स्वम् ॥
न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं,—सपूर्वाया प्रथमाया विभाषेति ? ॥ वक्तव्यञ्च ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अन्वादेशार्थम्' । अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात् । अथो
ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो
मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ [सपूर्वाया प्रथमाया]

प्र] सदृश्य समीक्ष्येति पर्यायन्वाद्धिरूपेणैषा प्रयोग । भाष्ये तु पदार्थैरित्यर्थ-
ग्रहणप्रयोजनकथनार्थेणानुपादानम् । [अनुपादत्त सर्वमपादादां] ॥

सपूर्वाया । युष्मदस्मदारिति । 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'ति यो विकल्प
मोऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्य आदेशविरित्यर्थ । व्यवस्थितविभा-
षेयमित्युक्तं भवति । अन्वादेशार्थमिति । विरोधात्पूर्ववाक्य 'युष्मदस्मदारन्यतर-
स्यामनन्वादेश' इति बाध्यते, तेनाऽन्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वाया प्रथमाया
विभाषा भवति । [सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा] ॥

उ] चैनेति भाव । समानवाक्याधिकारात् युक्तयुक्तेऽपि भवतीति बोध्यम् । 'नचवेति
सूत्रं तु तत्र समानवाक्ये श्लशस्याऽभावात्पुक्तयुक्ते न प्रवर्तते इति बोध्यम् । अतएव
भाष्ये 'पदार्थैश्च प्रतिषेध इत्येवोक्तम् । विरुद्धेनेति । एतादृशा मह प्रयोगाऽन्वादेशे
भाव । भाष्ये पदार्थोपादान किमर्थमत आह-भाष्येतिविति । [॥ अनुपादत्तं भव ॥]

सपूर्वाया । व्यवस्थितेति । नर्वव ग्दिराऽनन्वादेशे व्यवस्थिति भाव
वाक्यस्य व्याख्यानान्तर भाष्ये-अपर आहिति । ननु पूर्वव्याख्याने 'सपूर्वाया इति
विकल्पोऽन्वादेशे न भवतीत्युक्तम्, इदानीं तु नत्र विकल्प इति पक्षेणात्र कथं मातुः
व्यवस्थेयं न आह-विरोधादिति । परदा व्याख्यया पूर्वव्याख्या वाच्येन इत्यर्थं । 'पूर्व
वाक्य'मित्यस्य पूर्वमेतद्व्याख्यानवाक्यमित्यर्थो बोध्यः ।

१ अपपठ वाचि न । २ अन्वोदाहरणव्यत्ययो बहुषु दृश्यते । ३ 'प्रथमाया' इति क्वचित् ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो । ८।१।२७।

विभिन्न तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण पाठविशेषण- 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोगो गोत्रादीनि भवन्ति तिङ पराण्यनुदात्तानीति, आहो म्विदनुदात्तविशेषण- 'तिङ पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्ति ति ? ॥२॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण पाठविशेषणम् ॥३॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण त्रियते ॥ [कि प्रयोगन?] ॥ पाठविशेषणम्' । पाठो विशेष्यते ॥४॥ अनुदात्तविशेषण च यत्र गोत्रादिग्रहण कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् ॥५॥ अनुदात्तविशेषण हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण कतव्य स्यात्- 'चनचिद्विधगोत्रादिनक्षिताग्रे द्वितेष्वगने'रिति । 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो'रिति वक्तव्य स्यात् ॥६॥ अनुदात्तग्रन्थ वा ॥७॥ अथ वा 'यान्यनुदात्तानीति वक्तव्य स्यात् । तस्मात्पृथ्व्यने- तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण पाठविशेषणमनुदात्तविशेषणे सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमनुदात्तग्रहण धे' ति ॥८॥

तिङुतिङ । ८।१।२८ । १२०१९

अतिङ इति क्रियर्थम् ? ॥ पचति करोति ॥३॥ अतिङ्चनमनघ्नममानवाक्याधिसरान ॥ २ ॥ अतिङ्चनमनघ्नम् ॥ कि कारणम् ? ॥

प्र] तिङो । पाठविशेषणमिति । पठयत इति पाठ । मनिवेशविशेषो ग्रन्थमन्दम ज्ञायत । एतयोरैवाऽर्थयोगो गोत्रादिव्यपदेश प्रविपद्यन्ते नान्यत्रे चर्थ । अथ चत्था या विभागेन लभ्यत । तिङो गोत्रादीनां त्येद्यो योगोऽनुदात्तावर्ष्यर्थ कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो रिति द्वितीयो गोत्रादानां त्यस्याऽनुदात्त्या परिभाषार्थ - 'इत्सनाभीक्ष्ण्ययो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविपदेशेय प्रदाणीति । [तिङो गोत्रा] ॥

तिङुतिङ । पचति करोतीति । विनापि 'च मन्त्रेण समुच्चारागमात् मन्त्रमद्वाव । न चेति । अगत्यात् सा च यत्तारस्विभक्षण वाक्य मिति नियतः ।

उ.] तिङो गोत्रा । पाठग्रन्थेन कमन्तुन्त्या गोत्रादनुच्यन्ते इत्यादि-पठयत इति । मन्त्रेणशास्त्रात्पठयतमनुदात्तविधाने चेतुमर्थ कथं लभ्यत इति अह-अथ चेति । [तिङो गोत्रा] ।

तिङुतिङ । विनाऽपि चेति । तिङुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण सुवय । अर्थेक्यादिति । अतिङ्चनमनघ्नमनुदात्तविधाने इत्यम् । अतिङ्चनमनघ्नमनुदात्तविधाने इत्यम् । अतिङ्चनमनघ्नमनुदात्तविधाने इत्यम् ।

१ अत्र एते तुल्ये इति मन्त्रे ।

गमानवावधाविशारान्' । गमानवावध इति वर्तते, न च गमानवावधे द्वे
निटन्ते स्त ॥ [तिङ्गिति] ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तुचिद्विशेषेणश्चिद्यत्रयुक्तम् । ८।१।३०।

निपातैरिति त्रिमैथम् ? ॥ यत्कृजति शक्यम् । यती कृजति शक्यम् ।
यत् रथ कृजति ॥ निपातैरिति शक्यमप्युक्तम् । यस्मात् भवति-यत्कृ-
जति शक्यम्, यती कृजती शक्यता, यन्रथ कृजतीति ? ॥ लक्षणप्रतिपदो-
क्त्या प्रतिपदोक्तस्येति ॥ नैपा परिभाषेर्ह शक्या विज्ञानुम्, इह हि दोष
स्याद्यावद्यथाभ्याम् । इह न स्यात्-यावत्स्यैव सरो जनेभ्य कृणोत ।
प्र] तादिव्यवस्थायै वाच्यस्य परिभाषणादाग्यातमियेत्त्वस्य त्रिशित्वादेर्ह
स्याख्यातस्य वाच्यवाद्योरख्यातयोरेव वाच्यताऽभाव । आर्यातमित्य-
त्र स्यात्प्रतिपदोक्त्या स्यादिति द्वितीय वाच्यलक्षण वाच्यकारेण पठितम्-
'एतद्विद वाच्य'मिति । अत्रैकशब्देन यत्रेण सङ्ख्या प्रतिपाद्यते । [तिङ्गिति] ॥

निपात । यत्कृजतीति । इण शतरि टणो य'णिति यणि रूपम् ।
यतीति । प्रातिपदिस्रग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति प्राप्ति । यजति ।
गयोगान्तगोपस्याऽभिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य सुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणं प्राप्ति ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिस्स्यानुमानेन रूपाऽत्रधारण, प्रतिपदोक्तस्य
तु प्रत्यक्षेण । प्रत्यक्षानुमानयोः प्राऽविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्ष वयाय ।

यावदिति । यत्परिमाणमस्येति अनुबन्तस्य यावत्-उब्दस्य लाक्षणिस्त्वास्तु
णादिव्यस्य लेटन्तस्य निपातप्रतिपदो न स्यात् । निपातस्यैव तु ग्रहण तस्य स्यात्,
तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणात्प्रतिपदोक्तयोरिति
परिभाषा नोपतिष्ठते । शास्त्राऽपेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयो गमनस्यलाभयण
द.] धिमारं पारिभाषितं च वाच्यमाश्रित्य प्रयाग्यात् । तत्रावश्यव मित्युक्तमेव । अनप्य-
पस्य मृगो वावतात्सादी भावनास्यम्य न निपात । यवोत्तर च मुनीनां शमाप्यमिनिदिव ।
एकस्यस्य विशिष्टत्वादिनि चिन्त्यमि युक्त समर्थम् । [तिङ्गिति] ।

निपातैर्यः खेडन्तस्येति । 'इवि शिमाया'मि'दरयत्यथ । प्रायोगिकमिति । तद्वि-
नित्यमनवदवमिति भावः । शास्त्रापेक्षायामिति । शास्त्रादप्य कृत्विनप्रवृत्तिप्रत्ययाद्य-
वक्तव्य ग्रहणे इत्यर्थे । शास्त्रादप्रतिपदायां शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः । समकस्य

१ 'किम्' पा० । २ 'यन्ती' पा० । ३ 'कृजति रथ' पा० । ४ पा. 'कृजति' पा० ।
५ यावत्तन् उप प्रैव । दरय प्रैव । प्रैव । पा० । ६ 'इणरथ' पा० ।

॥ ❀ ॥ चण्णिद्विसिष्टधेदथ ॥ ५ ॥ चण्णिद्विसिष्टधेदर्थे द्रष्टव्ये । 'अथ च वै मरिष्यति' । अथ चेन्मरिष्यति न च विवृम्य पूर्वैभ्यो दास्यति । अप्रायश्चित्तकृता च स्याताम् ॥ [तिडुनिड] ॥

छन्दस्यनेकमपि साक्षाह्वम् । ८।१।३५ ।

'अनेक'मिति त्रिमुदाहरणम् ॥ यदाह्वसौ मत्तो भवति अथ यत्तपति ॥ नतदस्ति । एतन्मत्र द्वियुक्तमपर यद्युक्ततत उभयोरप्यनिघात ॥

इदं तर्हि 'अनृतं हि मत्ता वदति पाप्मा एतं विपुनाति' ॥ एकं खल्वपि अस्ति हि पूर्वमुदत्तयत्तमिन्द्रोऽनृतं नय'दिति ॥ [छन्दस्यनेकमपि साक्षाह्वम्] ॥

प्र] तत्र निघातग्रहणमिह प्रकरणे एतन्मरिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम् । चेदर्थं इति । आशङ्कावधारणादिकथदर्थ । 'अथ च वै मरिष्यती' नाम्ना गम्यते । अप्यथो वा- अपि मरिष्यन्वय न च दास्यता'ति । [निघातैर्यद्यदिहन्त] ॥

छन्द । हतुहृतुमद्भावस्य योत्नो हिरित्यनेकमपि षिडन्त द्वियुक्तं भवति । उभयोरप्यनिघात इति । लक्षणान्तरेण- हि च'ति निघातैर्यदा'ति च । यद्यपि ह द्वियुक्ते तथापि द्वितीयस्याऽनिघातकरणान्तरमद्भाव'दक द्वियुक्तं मित्युक्तम् । इदं तर्हीति । अनिघातकरणान्तराऽभावात् । पाप्मा एतं न्यस्त । यस्मिन्मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतं वदन्नाप्ये' न युज्यते इत्यर्थ । उदत्तयदिति ।

उ] म्नाऽयुक्तं नतमि निषादाह-नत्रेति । शासनेन निषाह इति भाव । चेदर्थं इति । मनुचपादिषु दृष्टधराद्वेदधेदिति । तदर्थं यद्वा च चित्तमिन्द्रकाकार इति भाष्यमि प्रथ । अप्यथो वेति । तदुपपादकं भाष्ये-न च विवृम्य'इत्यादि । न ये यस्य च नवेयर्थं इति भाव । अप्रायश्चित्तकृता चे'यत्राऽप्यवधारणार्थं इति बोध्यम् । प्रायश्चित्त-प्रश्नश्चित्तम् । अस्याऽप्यथ चे'मरिष्यता'वादेन भाष्ये तदुपपादकं न प्रथ द्विष्टमित्यर्थं इति क्वचित् ॥ [निघातैर्यद्यदिहन्त] ॥

छन्दस्यने । नन्वेकस्य कथं 'हिदो'न स्पष्टं नर-हेतुहेतुमदिति । यद्यपीति । भवति हेतुहेतुमद्भावमदिति भाव । मत्तवाह्वसादनाह तपति यस्मिन्मत्तोऽनृतं इति भाष्यंम् । पाप्मा एतं इति । क्वचित्तु 'पाप्मा मत्' इति पाठः । तत्र पाठहेतु-पाप्मा । मत्तदना हि विवृम्य'दीरु पाप्मात् । यस्मिन्मत्तोऽनृतं- पुष्यो मय पात'दिना म्नाऽयुक्तं नतमदिति नतमत्तं नत एव म्नाऽयुक्तं इति पुष्य पुन'ति । म्नाऽयुक्तं नतमदिति न कृतोपायार्थं । यदा-म्नाऽयुक्तं नतमत्तं तं न स

तुपश्यपश्यताऽहेः पूजायाम् । ८।१।३९।

‘पूजाया’मिति वर्त्तमाने पुन पूजाग्रहण क्रिमर्थम् ? ॥ अनिघातप्रतिपेधाऽभिसवद्ध तैत् । यदि तदनुर्वर्त्तेत इहाऽप्यनिघातप्रतिपेध प्रसज्येत । इष्यते चाऽत्र निघातप्रतिपेध ॥ यथा पुनस्तत्र यावद्यथेत्येताभ्यामनिघाते प्राप्तेऽनिपातप्रतिपेध उच्यते इहेदानीं केनाऽनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिपेध उच्येत ? ॥ इहापि ‘यद्वृत्तादित्य’मित्येवमादिभिः ॥ [तुपश्यपश्य]

एहि मन्ये प्रहासे लृट् । ८।१।४६ ।

क्रिमर्थमिदमुच्यते, न ‘गत्यर्थलोटा लृ’डित्येव सिद्धम् ॥ [॥ नियमाऽर्थोऽयमारम्भ ॥] ॥ नियमाथोयमारम्भ — ‘एहि मन्ये प्रहासे एव यथा स्यात्’ ॥ ४ मा भूत् ? ॥ एहि मन्ये रथेन यास्यसीति ॥ [एहि मन्ये प्रहासे लृट्] ॥ जात्वपूर्वम् । ८।१।४७।

प्र] एकमजयदिति पदमटस्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्त, तत्र पूर्वणानेकस्य निघात-निपेधे प्राप्ते ङ् चिदेःस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टाऽनुविधाना यथाप्रयोग व्यवस्था । [छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्] ॥

तुपश्य । अनिघातेति । ‘यावद्यथाभ्या’मित्यनेनाऽनिर्योत प्राप्ते ‘पूजायानानन्तर’मिति प्रतिषिद्धः । इट् त्वनिघात इष्यत इति पुन पूजाग्रहणम् ॥

एहि । आहपूर्वादिणो लोट् सिप हिरादेशः । एहि मन्य इति । अप्रहासेऽपि वैयविररण्यादुत्तमप्रयोगः । एहि त्व रथेन यास्यसीत्येवमह मन्य इत्यर्थः । ‘यास्यसी’त्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्याऽतन्त्रत्वादेहि मन्यसे रथेन यास्यामीत्यत्रापि नियमादनिघाताऽभाव इति केचिदाहुः । [एहि मन्ये] ॥

उ] वृत्तानि मत्तत्वादेवेत्यर्थः । पापाऽमवध एवाऽथ पवनमिति भावः । एकमजयदिति । आर्वामित्यर्थः । तत्रपूर्वणेति । अतिरहितेनाऽनेनेत्यर्थः । वचनमिति । अपिरूपमित्यर्थः ।

तुपश्यपश्यता । एतद्विपेधे निघाताऽप्राप्त्या न तत्प्रतिपेधसमव इति उद्भूते माथे-यथापुनरित्यादि प्रतिपेध उच्यते इत्यनेन । उत्तरयति—इहापीति । [तुपश्य] ॥

एहि मन्ये । वैयधिकरण्यादिति । अगमनमननयो वन्तृभेदादित्यर्थः । प्रहासे तु एहि मन्ये रथेन यास्यामीत्यादावेककृतृत्व, रथेन यास्यामीति यद्वि त्व मन्यसे’ इत्यर्थः । अतन्त्रत्वादिति । ‘भूत्रे’ इति शेषः । केचिदाहुरिति । वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यानुक्तं चकारचित्त्वम् । [एहि मन्ये प्रहासे लृट्] ॥

किमिदमपूर्वग्रहण जातुविशेषण—‘जानुशब्दात्पूर्वात्तिङन्त’मिति, आहो स्वितिङन्तविशेषण ‘जानुशब्दात्तिङन्तमपूर्व’मिति ? ॥ जातुविशेषण मिन्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं ‘सिद्धं च चिदुत्तर’मिन्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अत्राऽप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते न चाऽस्ति सभवो यत्किं वृत्तं च चिदुत्तर स्यात्तिङन्त चाऽपूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव स्यात् ॥ कथम् ? ॥ सिद्धाच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति ॥ यत्तहि ‘आहो उताहा चानन्तर’मित्यनन्तरग्रहणं करोति ॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ शेषप्रकर्तृत्वार्थमेतन्म्यात्—‘शेषे विभाषा’ ॥ कश्च शेष ? ॥ मान्तर शेष इति ॥ अन्तरेणाऽप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतं शेष ॥ कथम् ? ॥ ‘अपूर्वं’ इति वचने ॥ शेषे विभाषा । ८।१।१० ।

कश्च शेष ? ॥ ॥ ॥ ‘सपूर्वं शेष’ ॥ ॥ इति ॥ [शेषे विभाषा] ॥
 ३ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ❀ । ८।१।१ ।

प्र] जात्व । किमिदमिति । निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति सगयाग्रश्च । कथं ज्ञायते इति । निमित्तस्याऽप्राधान्यात्प्रधाने विशेषणमन्वयस्य युक्तौ विशेषणमन्वय इति प्रश्नः । तिङन्त चाऽपूर्वमिति । चिदुत्तरात्किं कृता परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात् । अत्रापीति । ‘कश्चिद्भुङ्क्ते’ इत्यादावे वाऽनिघातो यथा स्यात् कश्चिदुत्तरपो भुङ्क्ते इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणं स्यात् । यत्तर्हीति । तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणं अन्तरमेतन्पूर्वं भवतीत्याहो दरदत्तं पठताति सपूर्व-शब्देनाऽनिघातो न भविष्यतीति शिमनन्तरग्रहणं, तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमायते । तथा चाहो देवदत्तं पचतीति निमित्तस्याऽपूर्वत्वादनघातं स्यादिति कर्तव्यमनन्तरग्रहणम् । इति महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

व] जात्वपूर्व । निमित्तेति । जातु इत्येवमिति, तिङन्त निमित्तं । जानुशब्दं तिङन्तं जानुशब्दमिति सूत्रार्थः । कश्चित्पुरो भुङ्क्ते इति । अत्र विशेष्ये सिद्धं च चिदुत्तरात् युक्तौ भवत्येवमिति भावः । इति श्रीशिवमन्त्रमुनिविरचिते भाष्यप्रदीपे अष्टमस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् । ८।१।१ ।

१ 'अपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम्' इति कश्चित्कर्मिणोऽपि । २ इदं कश्चित् । ३ इदं कश्चित् । ४ 'नन्तरं करो' पा० । ५ 'उत्तरं' पा० ।

गत्यर्थलोटा लृण्ण चेतकारकं सर्वान्यत् । ८।१।५१ ।

॥३॥ लृण्ण प्रकृतिभावे कर्तृन्यत्व उपसङ्ख्यान कारकाऽयं वात् ॥३॥

लृट् प्रकृतिभावे कर्तुर्यं नैरकमन्यत्तस्याऽन्यत्र उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामभोग्दान भोक्ष्यमे ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ? ॥
'कारकान्यत्वात्' । 'न चेतकारकं सर्वान्य'दियुत्स्यते सर्वान्यत्वाऽत्र कारकम् ॥
किं पुन कारण सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रयते ? ॥

प्र] गत्यर्थ । लृट् इति । निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभाव । कर्तुरिति पञ्चमी ।
कर्तुरन्यत्वारक कर्मादि तस्यान्यत्र इत्यर्थ । आगच्छेति । भोजनगमनयोरेको
देवदत्त कता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्यति कर्मभेदादनिघाताऽत्र
मद्ग । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराधीयते तेन कर्मत्वाऽभेदऽपि प्रार्मा
दनव्यक्तिभेदात्कारकभेदः । किं पुनरिति । कारकमत्र न सर्वमन्यत् , कर्मभेद

उ] गत्यर्थ लोटा । नन्वत्र प्रकृतिभावो न प्रकृतोऽन आह-निघातप्रतिषेधे पृथेति ।
कर्तुरन्यदिति । कर्तृन्यत्र इति वार्तिन कर्तृपदान कर्तृभिन्न लक्ष्ये मयाऽन्यत्वान्यर्थं
कर्तृन्यात्व इति वा वार्तिकपाठः । कर्मभेदादिति । लोडानलृण्ण उधोयत्कारक तमव
ययन्त्र भवता यथादिनि भाव । सर्वान्यदिति --ममामस्तु मौनत्वाद्बोध्य । लुप्तविभक्ति
वा सर्वे ति भिन्न पञ्च । ननु कारकपदवाच्यनच्छत्तरेत्वादन ददत्तत्र कारकमन आह
कारकशब्देनेति । ममार्थादिति भाव । कर्मत्वाभेदऽर्थाति । अत्रान्यत्किञ्च तदकम्
अन एवात्र वक्तव्य- निडभ्यामेकद्रव्यानिधानादिति । न तु सूत्रस्थपदेनैव कारकविधान
दिति । १ च तदत्र च ग्राम पाकर्मो यथापत्ति । एवमोदन पचति देवदत्त शात्र पचत
त्यापत्तिरिति वाच्य कारकविचारमदृष्टे कर्तुरीप्सिततममित्यादिभि क्रियापनरत्न
तत्तदात्वार्थप्रयत्नाद्विज्ञानस्य तत्कारकशक्तविकार्याया निरामकत्ववाचनेन नदशानन
तच्छक्तविकारणादिति भाव । इदं विनय मत्तमार्थार्थो कारकमत्र इति सूत्रस्थावर
विरोधात् । आगमनभोजननिष्पन्नकर्तृत्वशक्तिभेदऽपि कर्तृम मन्त्रादिभ्यो मन्त्रानु
पन्या कारकशब्देन द्रव्य गृह्यत इत्यन्यत् । उद्योगमित्युदाहरण शक्तिपु बहनभोजन
निष्पितशक्तिभेदात् एतद्रव्याभिमाने इतुलमित बोध्यम् । भाष्य-सर्वान्यत्वात्प्रति ।
निडमदवमविभर्त्कारकमर्थे निष्पि यदप्यत्र कारकमित्यर्थः । सर्वान्य प्रतिषेधे
नेति । अत्र पदे मवकारण लोपन्ते यत्रवात्क उ मध्य लृण्णने पविचिदप्यन्यचक्ष
निघातप्रतिषेधे नेत्यर्थः । न पुनरसर्वान्यद्विधानेनेति । लोपन्ते दाप्यकारक तमव
भवत्त, किं निवृत्तपि नपि निघातप्रतिषेध इत्यन्यर्थः । 'सर्वे ति लुप्तविभक्ति
कारकविधानम् । नत्रा न्ये लृण्णमिद्वि दप्यति-कारकमत्र नेति । अन्याऽभिधान

१ 'कर्तुरन्यत्वात् पा० २ यदन्तर्जायते पा० ३ अत्रने पा० ४ इदं वार्तिकम् ।

कर्त्ता चाऽत्राऽसर्वान्यैस्तत कर्तृसामान्यात्मिदम् ॥ * ॥ कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चत्तद्भेदेऽन्यभौमान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्ग ॥ * ॥ कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे-कर्तृभेदे-अन्यस्मिन्कारकसामान्ये प्रकृतिभाव प्राप्नोति । आह देवदत्त शालान्यज्ञदत्त एनान्भोक्ष्यते ॥ एव तद्दि-व्यक्तमेव पठितव्य 'न चेत्कर्त्ता सर्वान्य इतीति ॥ * ॥ न चेत्कर्त्ता सर्वान्य इति चेन्न्याऽभिधान प्रतिषेधमेव ॥ * ॥ 'न चेत्कर्त्ता सर्वान्य' इति चेद्व्याभिधाने प्रतिषेधमेवे इच्छन्ति । 'उद्यन्ता देवदत्तेन शालयो यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्त' इति प्राप्नोति । 'भोक्ष्यन्त' इति चेष्यते ॥ * ॥ सिद्ध तु तिङोरेऽत्रव्याऽभियानात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तिङोरेऽत्रव्याभिधानात्' । यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम् ॥ [गत्यधत्वा]

आम एषान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८।१।५५।

प्र] अपि कर्तुरन्वादि यनिघाता भविष्यतीत्यर्थः । आहरति । अपि न सर्वान्यकारक, शास्त्रक्षणमकवान् । अन्याभिधान इति । यदेकमेव कर्म तत्र द्वयवाच्य कर्तृभेदश्च तदाभ्यासघात इति यते । कर्तृवाच्योपादाने तु न । अभ्यति । एवग्रहण न विरुद्धार्थमपि त्वागमवारपर्यप्रतिपादनार्थम् ।

सिद्ध इति । एवद्रव्य कारकत्वात् विशिष्ट कर्म कर्तृ वा यदा लोडन्यामुच्यते तदाऽभिधान । न चदमपूर्व कर्तव्य सूत्रेण वाऽन्यार्थस्य सङ्गहात् । तथा हि लोडनो मन्त्रिधानात्तदायमवात्र कारकमाश्रायते, लोडनलान्नयोऽर्थाभंगो निमित्तनिमित्तभावः । [गत्यर्थलोडा] ।

उ] इति भाष्यस्य अन्यसमण आद्यानवाचने इत्यस्तदाह-यदेकमेवेति । एक इच्छन्त्यात्परिवाऽन्ये नेच्छन्ति नार्थ इत्याह-एकग्रहणमिति । नरेदमपूर्वमिति । एववक्तव्यमित्यस्य व्याख्यानमिदम् । तद्वाच्यमेवेति । अनरद्वयविति भावः । सर्वप्रकारं तु अगच्छ दवदना ग्राम त्व चद्व्य भोक्ष्याव एतन्मिथ्यापि निवृत्तप्रतिषेधाय 'सर्वं केदारकमन्यत्र तत्र निगतप्रतिषेध इति सूत्रार्थः । वाच्यं न सद्रूपयोगमात्र किंचिद्वारक इत्याह-लोडन्तेति । अर्थाक्षण इति । अर्थाकारक इत्यर्थः । एतदेव वाच्यत्वमिति पक्ष एतदेव द्रव्यस्याभिधानात्-शक्त्याश्रयत्वेन इत्यर्थः । [गत्यर्थः] ।

१ कर्त्ता चात्राऽमर एकारकं तत्र पा० २ व्यर्थपा० ३ वाच्यं मनन्तं पा० ।
४ सर्वान्यो भवन्तीति पा० इति वाचिकं ५ भोक्ष्यन्ते इति पा० ६ मरुद्रव्ये

कस्याय प्रतिषेध ? ॥ ॐ ॥ आम एवान्तर एरश्रुत्यप्रतिषेध ॥ ॐ ॥
 आम एवान्तर ऐकश्रुत्यस्याऽय प्रतिषेध ॥ कथ पुनरप्रकृतस्याऽस्मदादितस्यै
 कश्रुत्यस्य प्रतिषेध शक्यो विज्ञानुम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिक

प्र] आम ए । कस्यायमिति । 'आम्भो देवदत्ते'त्युदाहरणम् । आमिति
 निघातत्वादाद्युत्पत्त । भो इति भवच्छब्दस्य 'विभाषा भवद्भगवद
 धवतामोभावस्य ति रत्वे ओत्वे च रूप, तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य
 चति निघात । देवदत्तत्वस्य निघात प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते । भो शब्दस्य
 नामन्त्रिते इत्यनेनाऽविद्यमानवत्त्वनिषेधान्तरत्वे निघाते च निषेधे
 एरश्रुतिद्वारात्मनुद्धा वित्येकश्रुति प्राप्नोति, 'द्वारादृते' चे नि हुतोदात्तत्व च ।
 तत्र स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थमिति वचनाहुतोदात्ते कर्त्तव्ये पूर्व
 त्राऽनिद्धमित्येकश्रुतेरगिद्धत्वात्हुतोदात्तत्वमेव भवति नैकश्रुति । तत्राऽनेक
 प्रतिषेधमम्भयाप्रध्न । यदि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निघातस्यैव निषेधेन भाध्य,
 नकश्रुते । अथ सामर्थ्यात्प्राप्तस्य निषेध, तदैकश्रुतेरेव निषेधो न
 निघातस्य । ऐकश्रुत्यस्येति । एका श्रुतिर्यस्य तदैकश्रुति, तस्य भाव एक
 श्रुत्यम् । कथ पुनरिति । प्रकृतस्य वा प्रतिषेधो भवति, यथा नान्जलाविनि
 सर्वणमज्ञाया । सदादितस्य वा,—यथा 'न सप्रसारण सप्रसारण मिति ।

इतर मागर्थ्यामाभियाह—अनन्तिक इत्युच्यते इति । ततश्चाथार्थोदश्रुति
 नान्निहिता । कथ पुनरनन्तिक दूरम् ? । उच्यते । कश्चिन्नममामोऽर्थान्तरस्य
 वाचक । यथा अनादर इति,—परिभव अवज्ञान बोध्यते, न त्वादराऽभाव ।

उ] आम एवान्तरमा । ननु भो शब्दस्यामन्त्रित पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे कथमेका
 न्तरत्वमत्र अह भो शब्दस्येति । एवान्तरत्वमिति । अन्तरत्वं त्वत्तर—व्यवधायकम् ।
 एरमन्तर यस्य तद्भाव एरभ्यवहितत्वमित्यर्थ । वस्तुतस्तत्र चकारणेन स्थाप्रधानिवृत्तेन
 चमिति बोध्यम् । नैकश्रुतिरिति । हुतोदात्तत्वोत्तरनेरश्रुत्यप्रकृतं वन वार्थ्यामिति
 चिन्त्यम् । अथ सामर्थ्यादिति । अनन्तिकशब्दस्य दूरत्वाच्चित्तनैकश्रुतेरेव प्रकृता
 दित्यर्थ । यथाचैकश्रुतेरेव प्राप्तिस्थोपरिष्ठात्कृतामविध्यति । ऐकश्रुत्यशब्द भावप्रत्यया
 ऽमन्नति परिहरति—एका श्रुतिरिति । इतर सामर्थ्यामिति । यथाप्रकरणाच्छब्दो
 पाशनादा मन्त्रिधान तथा सामर्थ्यादपत्यर्थ । एरण्यप्रतिषेधोपरिभाषया दूरत्वाचरूपरो

च त्रिम् ? ॥ दूरम् ॥ दूरान्सबुद्धो चेकेश्रुतिरुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥
 किं तर्ह्यिति ॥ ❀ ॥ निघानप्रमङ्गस्तु ॥ ❀ ॥ निघातस्तु प्राप्नोति—आम्भो
 देवदत्ताः । आमन्त्रितस्याऽनुदात्तत्व प्राप्नोति ॥❀ ॥ सिद्ध तु प्रतिपेधाधिकारि
 सरे प्रतिपेधवचनात् ॥❀ ॥ सिद्धमेतत् ॥ षष्मम् ॥ 'प्रतिपेधाधिकारे [प्रतिपेधे
 वचनात्' । प्रतिपेधाधिकारे] प्रतिपेधवचनसामर्थ्याङ्घ्रियानो न भविष्यति ॥
 नैव वा पुनरत्रैकश्रुत्य प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते,
 अन्यच्च दूरमन्यदन्तिरम् ॥ यद्येव हुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, हुतोऽपि हि

प्र] एवमनुदात्तमित्राऽऽर्मादयाऽर्थान्नराभवायिन । तशाऽनन्तिकशब्दोऽभि
 दूरार्थाभिधाया । तत्रानुदात्तत्व 'पचमि देवदत्ते'त्यादी सावराग वाचिन्वा एक
 श्रुतिः प्राप्ताऽनेन प्रतिपिध्यते । निघातस्त्विति । अपवादे प्रतिपिद्धे उन्सर्गस्य
 न्यायप्राप्तवान् । सिद्ध त्विति । निघातप्रतिपेधाधिकार वचनाङ्घ्रियातोऽपि
 प्रतिपिध्यते, अन्यथैकश्रुतिर्दूरान्मन्वद्वाचि'युवा नाम एकान्तर इत्युच्यते । एव
 चामन्त्रितमनन्तिक इति न वक्तव्य भवति । केवलमन्य व निघातस्यैकश्रुत्या
 वाचित'वा'प्रतिपेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयप्रतिपेध । ननु चैकश्रुतिर्देव
 दत्ता ३ अगच्छेत्त्यादी सावकाशा कथमाम् भो देवदत्ताः इत्यादी निघातस्य
 वाधिका १, प्रयुत परत्वादेरश्रुतेर्निघात एव वाधक इति तस्यैवाऽत्र प्रमङ्ग इति
 प्रतिपेधोऽपि तस्यैव न्याय्य । तस्य च प्रतिपेधे एवश्रुति स्यादेव । नैव
 दोष । पदद्वयनिबन्धननिघातपेक्षयाऽधिवनिमित्त दूरान्मन्वोधनमपेक्ष्यमाण
 एकश्रुति' मति शिष्टस्वरो भवतानि तस्यैव भाव्यम् । अन्यच्चेति । अन्तिकमदृश

उ.] चारणेन विहितस्य निषध इति मामप्यमिति भाव । उत्तरमाद्—कश्चिदिति । अर्था
 न्तरस्येति । उत्तरपदार्थविपक्षरूपस्यैवार्थ । ननु परत्वादेकश्रुत्यत्वाऽसिद्धत्वाद्वा निघान
 एव प्राप्नोनेत्यत्र अद्—तत्रेति । ननु भ्रष्टावमरत्वात्कथ निघानप्रतिपेध अद्—अपवाद्
 इति । 'ती म इति निर्देशाम न्यायो नास्त्येवेति भाव । नन्वत्रमेकश्रुतिनिषेधे मना
 भावोऽत्र अद्—केवलस्य चेति । सावकारोति । पदात्परत्वात्भावन निघानाऽप्राप्त
 रिति भाव । परत्वादिनि । इदं च यथान्यामे । वार्तिकोक्तोक्तैः तु अमिदञ्चप्रिगतो
 भविष्यति वि बोध्यम् । सति शिष्टेति । अन्तरद्वयानूर्वं निघाते पद्म—प्रवचनानन्तये
 त्यर्थ । वस्तुतोऽसिद्धत्वादेकश्रुते पूर्वनिघाने तस्या प्राप्त्या मन्त्रिदृष्टव्य बोध्यम् ।
 एतेनाऽर्धकृत्व'शिरद्वयानाप्रयुक्तोऽपि न क्षति । एवञ्च तस्या एव निषेधो युक्तः, प्रतिपेधाधिकारे
 विघान'थ निघातत्वादेति उभयनिषधमिद्विरिति भाव । अन्तिकमदृशमिति ।

‘दूरा’दित्युमच्यते? ॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतम्, आम्भो देवदत्तेत्येष भवितव्यम् ॥

यदितुपर छन्दसि । ८।१।५६ ।

निमर्थमिदमुच्यते यदाद्यैरेवै सर्वै रेतैरनिघानकारणयोगेऽनिघात उच्यते, यथैव पूर्वयोगे एव परैरपि ? ॥ अत उत्तर पठति ॥ * ॥ यदितुपरस्य च्छन्दस्यनिघातोऽयपैरप्रतिषेधार्थं ॥ ॥ यदितुपरस्य च्छन्दस्यनिघात उच्यते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] ‘अन्यपरप्रतिषेधार्थं’ । अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति ।

प्र] यत्र दूर न चान्तिरन्तर्गतत्वान्तिव गृह्यते । अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा दूरमध्ययो सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघानस्याऽप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मन्त्राभिधाप्यनन्तिकशब्द । स्वरव्यङ्ग्य च—आम् भो देवदत्तेत्यादान्तिनाऽनन्तिरत्वम्, अन्तिके निघानस्य निघानान् । अनन्तिके निषेधात् ॥

यद्दि । यदाद्यैरिति । ‘निघातैर्यद्यदी’ति ‘हि चे’ति ‘नुपदये’ति सूत्रैः । जाये स्त्रो रोहावेहीति । आहपूर्वादिणो लोट गिपो हि । ग्लवर्लोटा युक्तस्य ‘रोहावे’त्यस्य ‘लोट चे’त्यनिघात प्राप्तोऽनेन नियमेन निवर्त्यत इति स्व शब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु ‘परमपि छन्दसी’ति वचनान् स्वशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाजाये स्वरित्यस्यामन्त्रित पूर्वमभियमानवदित्यभियमानवत्त्वाभिघातो नैव प्राप्नोति । नैप दोष । ‘अव्ययाना प्रतिषेध’ इति वचनान् परस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादव्ययस्य । यद्वा—पश्यामन्त्रितभारकवचन लक्षितिवचन वा अङ्गवद्भावे आश्रितमिति नाम्नि पूर्वाङ्गवद्भाव । नहि स्व शब्द पश्यन्तो, नाप्यामन्त्रित

उ.] अत्राप्यत्र इव दाविर मादृशफलको नन ननु विपक्षफलक इत्यर्थं । अन्येयेति । प्रतिपत्तिरववाग्नात्वात्प्रवाचिनि भाव । नन्वनानात्त्रप्रदणमामर्थ्य इरमव्ययोकमथारपि अङ्गमस्तवत आह—अथवेति । निघातस्याऽप्राप्तयेति । एकश्रुत्या बाधादिति भाव । क्व पुनरत्रार्थनिगयोऽत आह—स्वरव्यङ्ग्यत्वेति । भाष्ये इत्येव भवितव्यमिति । अत्र पक्षे पुनस्याप्यनेन निषेधः । एकश्रुतेरिव तस्याऽपि प्रतिपदोक्तत्वात् । वार्तिके चैकश्रुत्यप्रदणमप्रावरणिकस्वाप्यथ निषेध इत्यथश्रुत्योपलक्षणमित्याशय । ‘पुनोदात्त’चमेव भवतीति पूर्वकैयस्तु प्राप्तिभावाभिप्राय । एवञ्च ‘मर्षस्य द्वे’ इति मूयस्थे ‘आम्भोनि देवदत्ते’तु दाइरणे पुनरेग्यो लखरप्रमादान् ‘पुन उदात्त’ इति तत्रदत्तैर्योऽप्यवमिति दिक् ।

यदितु । भाष्ये—अन्यपरस्येति । परैर्यागे देवदत्तेव नान्यैरित्यर्थं । निघाना नैवेति । परस्याऽप्यवयाय पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादित्यव्यय । पच्छन्त इति । कर्मशक्तिप्रधानवादिनि भाव । स्वरं चेति । स्वरे इत्यवधारणपथा

१ एव वचिप्र । ‘यदाद्यन्याम पा० । २ निघानकारणै’ पा० । ३ ‘अन्यपरस्य’ पा० ।

जाये स्वो रोहोवेहि ॥ अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्ते 'एही'त्यस्य कस्मान्न भवति ?
 लोट्चगत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति ॥ न हि रहिर्गत्यर्थ ॥ कथं ज्ञायते ? ॥
 यद्य 'गत्यर्थाकर्मरक्षिपशीङ्स्थासवमननरहैर्नीर्यतिभ्यश्चे'ति 'पृथग्रुहिग्रहण
 करोति ॥ यदि न गत्यर्थ, -आरोहन्ति हस्तिन मनुष्या, आरोहयति
 हस्ती स्थल मनुष्यान्', -'गतिबुद्धिप्रत्ययमानार्थरन्दकमांसकर्मकाणामणि

प्र] कारक, नाऽपि तन्निमित्तम् । स्वरे च पूर्वाङ्गवत्त्वविविधनाऽपिद्यमानवत्त्वे ।
 अथेदानींमिति । आङ परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते, न च प्राप्नोति, 'लोट
 चे'ति निषेवात् । केवलोऽपि रहिरुच्छन्दसि मत्यथो दृश्यत इत्याङ इणा योगो,
 न रहिणा । छन्दसि परेऽपी'तिवचनाद्यदि रहिणाऽऽलो योग स्यात्तत्र नाना
 वाच्यत्वादायो निघातो न स्यात् । ननु नित्यवादेकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावा
 दुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेवाच्च निघातो न प्राप्नोति । एव तर्जस्मादत्र
 भाष्यरारविचारादनुमीयते- प्राप्तिघातस्तत एकादेश'इति । न हि रहिरिति ।
 येषामुपसर्गयोगाद्दिना गतिप्रतीतिहेतुव त गत्यर्था । रहिस्तूपसर्गयोगे गति
 वाचा । यद्वाऽवष्टम्भवाची रहि । गतिस्तु तदवयवक्रियेति भाव । यद्यमिति ।
 अनुसर्गस्य स्तेरकर्मरुक्वा'इति च सिद्ध, सोपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वादिति किं
 रहिग्रहणेन ? । तत्रियमाणमुपसर्गयोगेन विना ये गत्यर्थास्ते गत्यर्थग्रहणेन
 गन्तव्ये । अथ वा रहिरवष्टम्भवाची, तदवयवस्तु गति । मत्यपि वा गत्यर्थत्वे
 गत्यर्थग्रहणेन रहिन गृह्यते इति ज्ञापयति । यदीति । उपसर्गयोगेऽपि चे यद्
 थास्ते तदर्थग्रहणेन गन्तव्ये यथा हरतिरन्धवपूर्व प्रयत्नानार्थ इति तद्ग्रहणेन

उ] पत्वादिच प्रति नानिदश एवमवियमानवत्त्व प्रयथानि भाव । ननु केवलस्य स्तेरगत्यर्थ
 त्वाऽभावादिह च तस्मैष्टवेन परत्र धनोऽप्याङ्क पूर्वत्र योचनीय इति समानवाच्यमदन्ताऽ
 भावाद्वाडाश्रयनिघात 'इहो'त्यस्य न स्वप्न आङ-वेदलोपीति । आङो निघातो न
 स्यादिति । आङ परस्य इडाव्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थे । प्राप्तिनिघात इति ।
 ने द्रव्य परस्यति नामावापेक्ष शापकमिति भाव । उपसर्गयोगे इति । आरोहन्ति
 हस्तिन'मित्यादौ कवलोऽपि रहिर्गत्यर्थ । 'छन्दसि दृश्यत' इति प्रागुक्तेन कित्तेना
 तशान्तरमाह-यद्वाऽऽप्रभेति । हस्तिननुपरि गत्वा म्नाश्रयन द्रव्यावगमादिति भाव ।
 एषथ प्राधान्येन न गत्यर्थत्वमिति तापर्यम् । सत्यपीति । कवन्त्यापि स्तेरणी वद
 प्रयोगादिति भाव । उपसर्गयोगेऽपीति । इह चोत्प्रेषणत्विद्यमप्युपलक्षण । कथं

१ 'रहि' पा० । २ 'स्वरे वा' इति पाठ शोधिन इचिपुस्तक ।

स्तां स णा'विति कर्मगता न प्राप्नोति । तस्मात्तत्रैतच्छक्यं वक्तुं 'न रुद्दिगं यथं'
इति ॥ कस्मात्तर्हि रोहावे यनेन युक्तं 'एहं'त्येतस्य न भवति ? ॥

छान्दसम्बान् ॥

[यद्वितुपर छन्दसि] ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिनाम्रेडितेऽप्यगतेः । ८।१।७।

॥ ३ ॥ 'आम्रेडितेष्वगते' 'मगनिरपि ति'द्वित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रह-
णम् ॥ ३ ॥ 'आम्रेडितेष्वगते' 'मगनिरपि ति'द्वित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहण
दृष्टव्यम् । इह मा भून् । शुक्लीकरोति चन कृष्णीकरोति चन । यत्काष्ठ
शुक्लीकरोति यत्काष्ठ कृष्णीकरोति ॥ अपर आह—' सर्वत्रैवाष्टमिद्रे गतिग्रहणे
उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं—'गतिर्गन्तौ' 'तिष्ठि चोद्गात्तप्रति'वजं'मिति ॥ [चनचिदि] ।

यद्वृत्तान्नित्यम् । ८।१।६६।

प्र] गृह्यते । तथा च 'हृक्कोऽन्यतरस्या'मि'युभयत्र विभाषा प्रतिपादिता । तस्मा
दृहृर्गत्वर्थग्रहणेनाऽऽत्तशब्दोपेय ग्रहण । केवलोऽपि रुद्दिछन्दसि गतौ प्रयुज्यत
इति प्रागेवोक्त । गतिरेव रहैरर्थाऽऽत्तम्भस्तु तत्प्रत्ययान्त्यभ्युपेय । 'गत्यर्थात्-
र्मक'त्यत्र तु रुद्दिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ [यद्वितुपर छन्दसि] ॥

चनचिदिव । शुक्लीकरोति चनेति । 'अगते'रिति प्रतिषेधाऽऽभावादनाऽनि
घानो भवयेव । यन्माष्टमिति । शुक्लीशब्दस्य (तु) निघातो न भवति । सर्व-
त्रेति । चादिपु च 'चरायोगे प्रथमे'त्येतयोर्गतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्यु
पसर्ग एव गतिः । [चनचिदिवगोत्रादितद्धिता] ॥

८] तर्हि रोहाक्त्वत्र विनोपसर्गं गतिप्रतीतिम्नप्राह—केवलोऽर्थाति । अयारोपित
प्रेषण 'आरोहयति हन्ता रवन्मिति भाष्योदाहरणम् । तत्र स्थानशब्देन हस्त्युपरि
त्रियमाणं काशादिमवसुपरेऽनरथानमुच्यते । मौक्त्यानिशयाय प्रेरणादृष्टिक्त्वाऽऽश्लेषावि
वृद्ध्या द्विकर्मकं च प्रपञ्चार्थमिति । तेन फलान्तराय नाभिनिवेष्टव्यं मायविरोधादिति
नान्यर्थम् । भाष्ये—छान्दसम्बान्नादिति । सर्वत्रैवाष्टमिद्रे गतिग्रहणे चान्यत्र
[यद्वितुपरम्] ॥

चनचिदिव । अगतेरिति । ऊर्वादीनां गतिमशैव, नोपसर्गमणेति भावः । प्रति
षेधाऽऽभावादिति । निघान्तप्रतिषेधस्य प्रतिषेधाऽऽभावादित्यर्थः । 'अनिघातो भवत्येव'नि
घाट । शुक्लीशब्दस्येति । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधे प्राप्ते 'मगनिरपि'त्यनेन
पुनर्विरोधेन । तत्रोपसर्गग्रहणान्वयस्य प्रतिषेधं पदेवर्थः । [चनचिदिव] ॥

यद्ब्रूत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति-य पचति य पचति येन पचै
 तंति ॥ [॥३॥ उत्तग्रहणेन तद्विभक्तयन्त ॥] वृत्तग्रहणेन तद्विभक्तयन्त
 प्रतीयान् ॥ कथं यत्तर पचति यत्तम पचतीति ॥ [॥३॥ उत्तरउत्तमौ च ॥
 उत्तरउत्तमौ च प्रतीयान् ॥ कथं यदा ददातीति ? ॥ एषोऽपि विभक्तिमज्ज ॥
 कथं 'यावदस्यस्यत्रैष मरो जनेभ्य वृणवन्' ॥ यावद्यथाभ्यामित्येव भवि
 ल्यति ॥ कथं 'यद्यद्वायु पचते' 'यत्कामास्ते जुहुम' ॥ एव तद्धि यदस्मिन्
 वर्तते यद्ब्रूत्, यद्ब्रूत्तादित्येव भवित्यति ॥ ॥३॥ वा याथाकाम्ये ॥३॥
 वा याथाकाम्य इति वक्तव्यम् । यत्र क चन यजते तद्देवयजनं एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्त [प्राप्तादिभ्य] ॥ १११६७ ॥

प] यद्ब्रूत्तात् । यद्ब्रूत्तादित्युच्यते इति । वृत्तमुच्चारणमि युच्यते । यथा त्वदादि
 वृत्तमिति । नतश्चेहैव स्यात् य पचतीति । उत्तग्रहणेनेति । उत्तशब्दोऽपि उरणमा
 धनो वर्ततेऽस्मिन्निति उत्त, यदो उत्त यद्ब्रूत्तम् । 'अधिकरणवाचिना चे'ति प्रतिशब्दे
 प्राप्तोऽत एव निपातनात्मनाम् । यदा ददातीति स्वादत्त एव विभाच्येन प्रसिद्धा
 इतिप्रश्न । एषोऽर्षीति । 'प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिमजाविधानात् । याव
 द्याभ्यामित्येव । निपातैयद्यदी'ति निपातग्रहणात्प्राग्दिशोऽपि प्राग्दिशोऽपि
 परिभाषा नार्थायत इत्युक्तम् । यद्यदिति । यद्वर्ततीति क्विन् । 'विष्वक्देवयाग्रे'ति
 टरश्चादेश । यदस्मिन्निति । सर्वं पद यच्छब्दवद्ब्रूत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः ।
 पद्यमीनिर्देशोऽयत्र व्यवहितस्य कार्यं भवतीति 'पूजनापूजितमित्यत्र
 पूजनग्रहणस्य सम्बन्धिश्चाच्च वापूजितग्रहणे मित्ते पुन पूजितग्रहणेन शक्यते ।
 वा याथाकाम्य इति । याथाकाम्य-यथेच्छ प्रकृतिदेशात्तावन्पेक्ष्य, तत्र
 गम्यमाने वा निघानप्रतिषेधः । [यद्ब्रूत्तादित्यम्] ॥

उ.] यद्ब्रूत्तादित्यम् । त्वदादिवृत्तमिति । त्वदादीनामुच्चारणमित्यर्थः । स्वमिहादि
 उच्चारितत्वेत्येतद्व्याप्यमित्यर्थः स्यादिति भावः । अधिकरणमाधन इति । अक्रमक
 त्वात्तन्मि अधिकरणे कः । यदो वृत्तमिति । वृत्तशब्दो यदस्मिन् पदे वर्तते इत्यर्थः ।
 नार्थायते इति । अत्र हि यावदिति परिमाणार्थकवचनमिति भावः । सर्वं पदमिति ।
 वृत्तग्रहणेन तद्विभक्तयन्त प्रतीयान् । उत्तरउत्तमौ चेत्येतन्नेहोऽपि दन इति भावः । ननु पूजना
 निर्देशात्तद्विने यावदस्य इत्यवशिष्यती कथं प्राप्तिरेव अह-पद्यमीनिर्देशोपीति ।
 पुन पूजितेति । पुनरुत्तदनन्तरपूजितप्रतिषेधमन्वयव्यवहितप्रतिषेधे इत्युक्तमित्यर्थः ।

१ अथ पाठ क्वचित् । २ 'यावदस्य उप मरा' । ३ 'तद्व' ५७ । ४ इत्युक्तम् ।

॥ * ॥ पूजितस्याऽनुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् ॥ ॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्य पूजनादिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-शोभनोऽध्यापकः । ॥ ~ । मलोपवचन च ॥ ॥ मलोपश्च वक्तव्य । दारणाध्यापक । दारणाभिरुपै ॥ [पूजनात्पूजितमनुदात्तम्] ॥

सगतिरपि तिङ् । ८।१।६८।

सगतिग्रहणं विमर्शम् ? ॥ ॥ * ॥ सगतिग्रहणमपत्त्वात् ॥ * ॥ सगतिग्रहणं क्रियते ॥ [स्मिद्धारणम् ?] ॥ 'अपदत्त्वात्' । अपदस्येति कर्तने प्र] पूजनात् । काष्ठादिग्रहणमिति । काष्ठादिभ्य इति, -सूत्रे वार्तिरदर्शना वैश्विदप्रक्षिप्तम् । दारणाध्यापक इति । क्रियाविशेषण दारणाच्चो द्वितीयान्त । तथा 'शाम यत' इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियाया साधनेन योगस्तथा विशेषणनाऽपि । तत्र वैधिकरण्यामनासाऽभावात्तलोपो विधीयते ।

दारणाभिरुपक इति । आनिष्पद्य दारणशब्देन विशेष्यत इति दारणस्य नपुमन्त्व, पूर्ववत्समासाऽभावात् । [पूजनात्पूजितम्] ॥

सगतिः । महदच्चोऽत्र तुल्ययोगे, तेन गतिरपि निहन्यते । अपदत्त्वादिनि । नन्वतिहन्तत्वादिति वक्तव्य, नहि सगतिस्तिहन्तो भवति । उच्यते । अतिहन्तत्वादिदुच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघात, पूर्वेण तु कन्यात्त भवति स्यादेव चोच, तत्रेदमेवामिधानीय म्यात्-अपदत्त्वादिति । तस्मात्पूर्वो-

उ] पूजनात् । ननु 'दारणाध्यापक' इत्यादौ विशेषणमभावे विभक्त्यापेन सिद्धे किं मलोपवचनेनेत्यत आह-क्रियाविशेषणमिति । ननु अपदापकश्च मनासे श्कार्था भूतोपमर्शनाध्यापकश्च कथमस्याऽन्वयात् आह-गुणभूताया अपीति । साधनवदस्यापि क्रियाये उचित्याकाङ्क्षादिति भाव । साधन दशाऽपि क्रिया आकाङ्क्षावतीति वा । नियतेन प्रयोगाऽभावस्तु करणादिप्रयोगाऽभाववदुपपाद्य । वैधिकरण्यादिति । दारण यदध्यापन तत्त्वर्त्तेति बोधन द्रव्यशक्तिना सामानाधिकरण्याऽभावदिति भाव । कश्चित् नरूप्यमकादिवादेवधिकरण्येऽपि समान । अत्रुपेति वा । मनासविषय एव समासात्तो दाल्बान्वादाऽय निरस्त इति तस्य भाष्यविरुद्ध । कर्तृकर्तृणोरुपि पद्या तु न, धात्वर्थे नदनात्रधिकर्तृमाहचक्षेण तदुपस्यैव कर्तृणो उच्यते । इदं च मयानाधिकरण क्रियाविशेषण न तत्रेति बोधम् । अत्रुपस्यैव काष्ठस्य पूजनवचनानोच्यते ॥

सगतिरपि तिङ् । इदं मूल पूजनवार्तिभ्य काष्ठादिभ्य परस्य तिङन्त्व निपातेर्देवदत्ति निरस्तत्त्वे प्राप्ते प्रमिप्रमकार्थे । तत्र सगतिरपि तिङन्त्वाऽभावात्प्राप्ते

चै सगतिरु पद भवति ॥ ❀ ॥ उत्तरार्थञ्च ॥ * ॥ उत्तरार्थं चापि सगति
ग्रहण क्रियते—'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'। सगतिरपि पचति । प्रपचति पूति ॥

अथाऽपिग्रहण क्रियर्थम् ? ॥ अगतिरस्यापि यथा स्यात्—यत्काष्ठा पच
तीति । नैतदस्ति प्रयोजन सिद्ध, पूर्वेणाऽगतिरुच्य ॥ न सिध्यति । मलो
पाभिसम्भ्रद्ध तत् । यदि तदनुवर्तते इहापि मलोप प्रसज्येत—दारण पच
तीति [॥ ❀ ॥ उत्तरार्थञ्च । * ॥] उत्तरार्थं चापि ग्रहण क्रियते—'कुत्सने च
सुप्यगोत्रादौ' । 'अगतिरपी'ति । पचति पूर्णाति ॥ ॥ ति—निघातात्पूजना
पूजितमनुदान विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ ति—निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्

प्र] तरयोरपि योगयोर्यत्साधारणमुत्तर तदवोच्यमपदलादेति । निघातादिति ।
'पूजनात्पूजितमितिहायवर्तते' इत्यनेन मह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूवण सह,
तस्य सुगन्तविषयत्वान्, तत्रैव मलोपस्येष्टत्वान् । काष्ठाध्यापक इति । पूर्वा
त्तरयो सुत्रयोरेकवाक्यत्वान् 'पूजनात्पूजित मित्येतदभिमवन्धाच्चाऽभेदमा
धित्याऽवकाश प्रदर्शित । यत्काष्ठ पचतीति । निघातैर्यद्यदी ति तिङ्
घाते प्रतिषिद्धेऽनेन निघान प्रवर्तते । ननु च 'निघाति' इति निघातस्य
प्रतिषेधोऽपवादस्तस्याऽपि 'सगतिरपि तिङित्यपवाद तत्राऽपवादोपवादत्वा
द्विप्रतिषेधानुपपत्ति । नैतदस्ति । गतेरप्राप्त एवाऽनेन निघातो विधीयत इति
नास्त्यपवादत्वम् । अपिग्रहण उत्तरार्थमपि स्यादित्यपिग्रहणादपिनाऽस्यापवा

उ] सगतिग्रहण क्रियते तेन यथा गते सिद्धि—सहस्राब्दोऽप्रेति । अनेन सहति ।
भाष्ये—'पूजनात्पूजित मित्यनेन तदनुवृत्तिविशिष्ट ग्रहणमूत्र लक्षणमित्यभि भाव । तरय
सुगन्तविषयत्वे युक्तिमाह—तत्रैव मलोपस्येति । यत्र मलोपस्येति मन्त्रिये'तिग्रहणादा
तस्य प्रवृत्तिरिति भाव । नन्वव 'यत्काष्ठाध्यापक इत्यवरोपप्रदर्शनमनुत्तमत्वं ७८—पूर्वा
त्तरयोरिति । एकावक्यत्वादिति । उद्देश्याऽनेकत्वऽपि विधेयस्यापि भाव । उ
दयानेकत्वेऽपि वास्त्यनेश्वरीकाराशाह—पूजनादित्यादिना । ननु चेति । नृनायकशा
प्राप्त प्रथमकशाप्रप्तौ मह न रथतेऽनुवृत्त्यादिति भाव । गतेरप्राप्त पृथेति ।
प्रत्याप्राप्तविषयत्वादिनि भाव । तत्र 'सगतिरित्यस्य विद्यमानतया निघन्तोपादानत्वं
यत्काष्ठा प्रपचति' इति श्रुति । निघो निघातस्यैव इत्यनेनाऽनेन वति मन्दरे परत्वादानेव
नन्वपि प्रतिषेधाऽभाव इति तादर्थ्यम् । नन्वपिग्रहण—दारणेऽन्तत्वाऽपि निघन्तोऽनेन
विधीयते प्रतिषेधप्रधानेति विप्रतिषेधानुसन्दिशतदवरोपस्य ७८—अपिग्रहणत्विति ।

१ 'नहि' पा० । २ अद कचित्र । ३ अय कचित्र । ४ 'वर्तेते' पा० ।
५ 'तदनुवृत्तमिति' इति पा० ।

ज्ञवति विप्रतिषेधेन । तिङ्निघान्त्याऽधकाश—देवदत्त पचति । पूजनात्पू-
जितमित्यस्यावकाश—काष्ठाध्यापक । [काष्ठाभिरूपक] । इहोभय प्राप्नोति-
काष्ठा पचति । 'पूजनात्पूजित'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ क पुनरत्र
विशेषस्तेन वा साधनेन वा ॥ अयमस्ति विशेष । माऽपवादक म विधि,
अय पुनरिपरवादक । यदि हि तेन स्याद्विह न स्यात्—यत्काष्ठापचति ॥ [यगति]

कुम्भे च सुप्यगोत्रादौ । ८।१।६९।

॥ ॥ सुपि कुम्भे क्रियाया ॥ ५ ॥ क्रियाया कुम्भे इति वक्त

प्र] वक्तम् । यथा—पूर्वात्तरयोवागोरेवकार्यत्वाद्भेद विवक्षित्वा विप्रतिषेधोप-
न्यास । तत्र येन नाश्राप्त इति वा मध्येऽपवादा इति वा 'तिङ्निघ' इत्य-
स्यैव 'न तु डिल्लादि प्रतिषेधोऽपवादो, नलस्येति मापवादक' स तिङ्निघ्निकम् ॥

कुम्भे । पचति पूतिरिति । पूति कर्तुर्विशेषण न क्रियाया इति क्रिया
कुम्भनाऽभाव । ननु क्रियाप्रधानत्वादास्यात्स्य विशेषणेन योग साधनस्य
नोपपद्यते । नतदन्ति । यदुपसर्जन जहृत्कार्यनुपसर्जनीभूत्स्वयं वाऽर्थान्तरे
वर्तते तस्य न भवति विशेषणेन योगो, यथा 'राजपुरुष' इति राज्-
वृत्तिविषयस्य । वाङ्मनिषयस्य लक्ष्यन्तरानुपादानाद्भवति विशेषणयोगो, यथा
'मन्त्रा राज पुरुष' 'ऋद्धन्व राज पुरुष' इति । एव साधन क्रिया प्रति
अङ्गभाव गच्छति एवार्थभावाऽभावाद्द्विशेषणेन युज्यते । तथा वृद्धन्ते क्रिया
उपलक्षणभावेनोपान्ता तथैव विशेषणं युज्यते 'शोभनमध्याप' इति । यथा तर्हि
साधनस्य विशेषणेन योग एव क्रियान्तरेणाऽपि प्राप्नोति, तत्र बहुच 'न हि

उ.] अभेद विवक्षित्वेति । अनादत्तस्य भेदविवक्षित्वर्थे । नन्वस्यापि म निषेध
बुद्धौ नेत्यत्र ऋह-तत्र येनमेति । [मन्त्ररति निङ्] ॥

कुम्भे च सु । कर्तुर्विशेषणमिति । प्रत्ययार्थ कर्तुऽव लुक्कृते, क्रिया तु शोभ-
नैव । पूतिशब्द कुम्भेऽर्थात् । साधनस्येति । ऋद्धन्वन्त्यादवन्व इत्युत्पत्ते,
पूर्वादेशेऽर्थः । 'पदार्थ पदार्थेनात्वेन 'व सुपि मङ्गलितेति' इत्यर्थेन । उपसर्जनी
भूतस्वार्थे वेति । अत्रहन्वन्त्यादौ स्वार्थविशेषणकार्यन्तरेणसाधनस्येति । अर्थान्त
रानुपादानादिति । स्वार्थनाश्रयार्थे शेषे नानाऽर्थे । उपलक्षणभावेनेति । अत्र
पदार्थभावेऽपि एवमवहारप्रवृत्तेरिति भाव । उपलक्षणभावेऽपि विशेषणान्तरेणैव
नोप्यम् । 'शोभनमध्याप' इति कुम्भान्तरेऽप्युत्पत्तेः स्वार्थोपलक्षणस्येति भाव ।
इदं चिन्तन्—प्रवृत्तिप्रत्ययौ मन्त्रार्थे मन्त्रादि भाष्यार्थकार्यन्तरेऽपि प्रत्ययार्थ
विशेषणक एव तिङ्निघ्नोपे न पूत्य् लुक्कृतेऽपि इत्यर्थेऽप्येव लाम् । द्विच भाष्यार्थकप

व्यम् । कर्तुं कुसुम मा भूत् । पचति पृति [गिरिति पृति] ॥ २ ॥ पृतिर्था
चानुबन्ध ॥ ❀ ॥ पृतिश्च चानुबन्धा द्रष्टव्य । पचति पृति ॥

॥ ॥ विभाषित चापि बह्वर्थम् ॥ ❀ ॥ विभाषित चापि बह्वर्थं
द्रष्टव्यम् । पचन्ति पति । पचन्ति पृति ॥

प्र] भवति पचति पठता इत ताद्वरुद्धत । अथ मत क्रियावशीकृत क्रियारपतामा
पन्नमारुत्यातवाच्य साधनान्नयान्तरेण न संबध्यत इति, विशेषणनाप्येव न
संबध्येत । संबध्यमान वा क्रियान्पतामापन्न नपुसस्त्वन विशदणन संबध्यत ।
नैप दोष । यथा भाषा पयुननिताऽन्तरसन्ध न सहत स्नानादिस्कार तु
स्वाधमनुनन्यत तथा क्रियाविशिष्ट साधनमामन्यदन्व गमयितु तस्य विशय
पन्न संबन्ध न प्रतिबध्नानि । क्रियान्तराऽऽत्तापानस्तु स्वाथविरोधिनीति ता
नाऽनुचानान् । पृतिश्चेति । पृतिश्चामति मामानाधिकरण्यदमनान् पृतिशब्दा
न क्लृप्तो नापि । चत्त सत्तालान् । तस्मान्प्युत्पन्न प्रातिपदिन्म् ।
तत्र प्रातपादकस्वरेणाऽन्तोदान्त्व । मद्ध । नघाननिमत्तस्त्वं तस्याऽन्तोदात्तव
यथा स्यादयत्र वाद्युदान्तवमिति वचनमित्याहुः । नन्वाद्युदान्तव लक्षणा-

उ] ममामनिवधनेकाथाभावमन्वा इम प्रऽपि तदद्वाकाराश्च अतएव कृदन्तेषु स्वधप्रवृत्ति
निमित्तकत्वक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिव्यवहार । तस्मान्प्युत्पन्नापन्नानिद्यमन विशया
काङ्क्षावन्तद्विशयपदवदत्तपूर्वात्प्रत्यावत् । अङ्गाङ्गावशादत्र कारकाणामिव क्रियाविशय
णामपि पुणभूतक्रियया स्वयं दन्व माप्रतन् । अणव इवपूर्वा वटमित्यादि
मद्गच्छते इत्यु । पचति पन्तानि । एककृतकपारक्रियामनधिकृतका पाठक्रियत
बोधमभव इति भाव । कृन्तव्यमथनात्तदन्तवाच्य विशय शङ्कते अथ मतमिति ।
क्रियापुण भूतस्वरूप क्रियावशाकृतत्व क्रियारपतापन्नत्व इतु । न सहत इति । स्वाथ
विरोधिन्वादिभिभाव विशिष्ट साधनमिति । विशयविशिष्ट साधनमित्यथ । कुस्मिन्नेन
कर्त्ता इय क्रिया निमित्तेन बोधयितुमिति भाव । अत्राऽस्मदुक्ता निवतविशयकाङ्क्षैव
बाधन् । स्वाथविरोधिनाति । स्वाथस्य प्राधान्यविरोधिनात्यथ । अत्र भाव तथाहि
मनि पचति पचन्त्यस्य उत्तराया बोध कारकनिमित्तविशयगतत्वं तदपाम एव तन्ना

१] धनूकुस्मन पा० । इदं क्वचित् । ३ अत्राऽपि ॥ ❀ ॥ मकारत्पश्चादिति
चोक्त्यर्थे ॥ ❀ ॥ मकारत्पश्चादिति वक्तव्यम् । दाहा पचति ॥ इत्यर्थे पाठो
लक्ष्मी भवति । अथवा प्रवृत्तानुपपत्तत्वादर्शं श्लोकावशात्तदो भावना न व्याख्यात इति
मौल्य ॥ ४ श्लाघावर्त्तम् । ५ अत्र स्वाम्परोपपत्तिलिङ् । ६ अत्र पाठ क्वचित् ।

॥ २ ॥ सुपि कुसम क्रियाया मकारलोपोऽतिथीति चोक्तार्थम् ।

पुत्रश्च चानुबन्धो विभाषित चापि बह्वर्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

गतिर्गतौ । ८।१।७०।

गताप्रति क्रिमर्थम् ? ॥ प्रपचति । प्रकरोति ॥ ॥ गतेरनुदात्तत्व
गतिग्रहणानथन्य ति यनवारणान् ॥ ॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थ
कम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तिङ्प्रवधारणान्' । तिङ् चादात्तवतीत्येतन्नि
यमार्थं भविष्यति—'तिङ्पुदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवतीति ॥ ॥ * ॥ छन्दो
य तु ॥ ॥] ॥ छन्दाऽर्थं तद्गतिग्रहण कसंब्यम् । छन्दसि गतौ परतो

प्र] ऽभावात्कथं स्यात् ? । एव तर्हि वसेस्तिविति तिङन्तो बाहुलमादुपाय ।
विभाषितमिति । बह्वर्थं तिङन्त विभाषा न्हिन्यते, यदा च तस्य निघातस्तदा
पृतिरन्तोदात्त । अतिङ्गिति । तिङन्ते मलोपो न भवति दारण पचतीति ।
उक्तार्थमिति । आचार्य परपराकथिनप्रयोजनमेतदित्यर्थः । [कुसने च सुप्यगात्रा] ।

गति । गते शुद्धे वा तिङन्ते प्रयोगो गतिशुक्ते वा । एव वृद्धन्ते । रुटि
शब्देषु तु गवाधादिषु क्रियाया अभावात्ताऽस्ति गत प्रयोग । तत्र वृद्धन्ते
सगतावगतौ च वृत्स्वरथायादिस्वरगतस्वरेषु वृत्तेषु शेषनिघातेन गतेनिघा-
तस्य भावात्तिङ् चोदात्तवताति नियमादनुदात्तो तिङन्ते तदप्रमदात्परिग्रेष्या
द्रतावेव भविष्यताति मत्वाह—गताविति क्रिमर्थमिति । 'तिङ्पुदात्तवत्येव' इति
विपरीतनियमस्तु न भवति, 'तिङ्पुदात्तवति नाऽन्यत्र प्रकारः इत्यादा वि-

उ] राङ्गवाऽत्र वाजमिति । न चिन्तयति इति । स्विया किन्विधानादिति भावः । बाहुल
कादिति । तत्र एव च गुणाऽभावोऽपि बोध्यः । तिङन्ते मलोप इति । मलोपश्चेति
वाचिकोक्तो मलोपस्तिङन्ते नेष्टः । एव चाऽस्य वाक्यस्य विग्रहविषयत्वं यदुक्तं तदाचार्य
परपराकथिन वा प्रमाणमित्यर्थः । [कुसने च सुप्यगात्रादी] ॥

गतिर्गतौ । ननु गतावित्यस्याऽभावः प्रपचनीत्यादावपि निघान स्यादन आह—गते
शुद्धेवेति । एव वृद्धन्तेपीऽति । शुद्धे गतिशुक्ते वत्यर्थः । अभावान्—अप्रतीने । गतिस्वर—
गतिरनन्तर इति । एव च वृद्धन्ते गतिपरगतिनिघातस्य पलाऽभावः । तिङ्पुदात्तव
तेषुत्तरमूत्रेण भवत्येव स । अनुदात्ते तु नियमाप्रयणः प्रवृत्तिरित्याह—तिङ्गि चेति ।
अनन्तरस्य वेति । यथाऽनन्तरस्य नियमेन व्यावृत्तं तु शेषनिघातस्य तथा व्याख्यातु
मुच्यते नायथाऽतो वा विपरीतनियमो नेत्यर्थः । आ मद्रैरिति प्रयोजन पाक्षि

ऽनुदात्तैव यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत् । ना मन्द्ररिन्द्र हरिभिर्याहि मयूरै
 रोमभि ॥ ॥ छन्दाऽर्थमिति चेन्नाऽगतित्वान् ॥२॥ छन्दोऽर्थमिति चेत्तत्र ॥
 किं कारणम् ? ॥ 'अगतिःत्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गयुपसर्गसञ्ज्ञे
 भवन । न चात्राऽऽडो मन्द्रशब्द प्रति क्रियायोग ॥ किं तर्हि ? ॥ याहिशब्द
 प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति-अभ्युद्धरति समुद्रानयति उपममार्द्धधातीति ॥
 अत्रापि नाऽभेदत्वं प्रति क्रियायोग ॥ किं तर्हि ? ॥ हरति प्रति क्रियायोग ॥

प्र] ताष्टमिद्वये शास्त्रारम्भात् । अनन्तरस्य वा नियमा-छपनिघाताऽव्याघातात् ।
 आमन्द्रैरिति । न प्राग्धातो'रित्यत्र द्वौ पञ्चौ प्रयोगनियम मत्तानियमो वा । तत्र
 यदा प्रयोगनियम - धातो प्रागेव गत्युपसर्गा प्रयोक्तव्या' इति, तदा छन्दसि परे
 'प' 'व्यवहिताश्च'त्यारब्धव्यम् । तत्र च चद्रमुक्त - "प्राग्बचन प्रयोगनियमार्थं
 चद्रमुक्तरणस्येति करणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिष्पत्त्यर्थं छन्मि परव्यवहित
 वचन चे ति । अस्मिन्पक्षे याहोऽन्यतदपेक्षया आटो गानदाज्ञिघातप्रसङ्ग ।
 यदा तु सज्ञानियमो धातो प्राक् प्रयुज्यमाना गयुपसर्गमज्ञा भवन्ति न तु
 परे नापि व्यवहिता' इति तदाऽत्रान्ये गतिःत्वाऽभावानिघाताऽप्रसङ्ग ॥

न चात्राड इति । मन्द्रशब्दस्य रुडिशब्दत्वान्क्रियावाचिवाऽभावान् । ननु
 परनिमित्ताऽनुगदाने 'यत्क्रियायुक्तास्त प्रती'ति कथं न्यते । उच्यते । 'पदस्ये'
 'यधिकारात्पदविधित्वा'समर्थपरिभाषापस्थानादेतद्विशेषणम् । नाभेदत्वं प्र

उ] मियाइ-त प्रागिति । तत्रादाइ इति । तपञ्छन्मि परऽपि व्यवहिताश्चत्वस्वप्रदा
 ग्यानात् तदलेन छन्दसि व्यवहितपरयोगेति च भिन्नि भाव । अन्येव भाष्ये उक्तराद्य ।

ननु मद्र रकि मद्रशब्दनिष्पत्तस्तत्र मद्रक्रियानुपक्रामन्द्र प्रति क्रियायोगोऽस्ये
 वन्यत आह-मन्द्रान्द्रस्येति । उगदिषु श्युपस्यधमेव क्रियोशादावने रुड्यर्थे एव
 तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव । ननु परेति । यथोपसर्गाग्यधनि उपसर्गादसमाप्तेऽपि स्यादौ
 नश्चैव यत्क्रिया युक्ता इति यावदेव नाऽत्र तर्हेन भाव । समर्थति । तत्रैव 'येन गते
 सामर्थ्यं त प्रति यो गति म तस्मि'परे निह-यत एवध इति भाव । वित्थमेतत्-
 एकार्थिभावविषय एव एतद्वृत्त न चैतेषु तसमावन्ता माश्रात्रिभ्युदयदोषधेयोद्देश्य
 योवांते स्वकारान् । भाष्यस्यत्वसमर्थं यदा क्रियाऽऽन्वयित्तस्या युत्पन्न प्रत्यव गत्यादि
 मशा । प्रकृते तु यदा क्रियया योगस्तथावहितवन म्शानियमस्य गतिःत्वाऽभावो येन
 नाऽऽवधाना तस्य क्रियात्वाऽभाव इति सर्वथा तन्निश्चाऽभाव इति । 'किं तर्हि याहि

१ अनुदात्त पा० । २ इह वाचिनम् ।
 ३ इह इति । ४ उपसर्गपदानि पा० ।

नेप दोष । उठ प्रैति क्रियायोग ॥ कथम् ? ॥ उत्-हरतिप्रिया विशि-
नष्टि । उदा विशिष्टाम् अभिविशिनष्टि । तत्र 'यत्क्रियायुक्ता' इति अन्वयेन महात्
प्रति क्रियायोग ॥ इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रियाऽऽडाऽभिव्यज्यते-
'आयाहि मन्द्रं रिति ॥ ननु 'पूर्वं धातुत्वसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने'ति ? ॥
नैतत्कारम्- 'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' ॥ किं कारणम् ? ॥
साधन हि क्रिया निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्घृत्तस्य चोप-
सर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्वसां धातूपसर्गयोरभि-

प्र] तैति । उच्छब्दस्य क्रियावाचित्वाऽभावात् । उदमिति । उपसर्ग क्रियाया
समानाधिकरणो विशेषण , तत्राऽन्वयव्यतिरेकाभ्या धातु क्रियावचन । उप-
सर्गाम्नु विशेषस्य वाचका इति वातुपसर्गसमुदाय क्रियाविशेषवचन प्रयत्ने-
गतित्वात्प्रवयवव्यतिरेकण समुदायाऽभावादवयवमुद प्रति गतित्वमित्यर्थः ।

इहापीति । मन्द्रादिकरणमिन्द्रकर्तृक यानमात्रा विशिष्यत इति समुदाय
क्रियाविशेषवाचिन प्र यादो गतित्वमिति वक्तव्यम् । पूर्वं धातुरिति । यानक्रिया
आत्मा विशिष्टा मन्द्रानिभि मावर्तन् सम्बध्यते इति न समुदाय प्रत्यालो गति-
वमपि तु 'याही'त्येतत्प्रतीत्यर्थः । अभिनिर्घृत्तस्येति । सतो ह्यर्थस्य विशेष
षणन सम्बन्धो दृश्यते । साधनायत्त च क्रियाया मन्त्रमिति तस्या प्राप्तसा-
धनन योग , पश्चादुपसर्गण । कथमयती साधनेनाऽभिमन्वध्यत इति चत् ,
साधनेन तस्या उपाद् एव सम्बन्धः । ततश्च साधनादवात्प्रज्ज्मा क्रियोपसर्गेण
विशेष्यत इत्युक्तं भवति । यस्त्वमाविति । नहि साधनादुत्पन्ना क्रियाऽन्वयो

उ] शब्दप्रतीति भाष्यस्य- 'अवहितत्वात्प्रतिवाऽभाव इति भावः । नानार्थस्य धात्वर्थे
विभक्त्यर्थमदारीकृत्य अदेना-न्वयाऽभावादाह-समानाधिकरण इति । अथ तर्हि 'उदं
प्रति अत्र क्रियायोग' नन परिहारवादिनो वचनमत आह-अन्वयव्यतिरेकेणेति ।
मन्द्रादिकरणमिति । मन्त्रात्मक्रियाया आत्मा विशेषणदुच्छब्दादेन मन्त्र प्रत्यपि
क्रियायोगादेतिप्रमदनिवाग्यत गाविति वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये-आडाऽभिव्यज्यत
शब्देन हीवकव्यञ्ज मूचयति । भाष्येऽभ्युद्धरतिविषये आह-गतित्वेति । गतिना तु
विशिष्टः । आहा विशिष्टेति । आह्वयेन वक्तुमुत्तोरदशमयोगानुत्पन्नत्वेत्यर्थः ।
सतरेहीति । शान्दत्यर्थः । क्रियाया मन्त्र-दानम् । अय भाव-साधनकार्यविशेषादि
विशिष्टो धातु साधनविशिष्टावशेषक उपस्थिता चक्रिया विशिष्टगणनन्वध्यत इति । कथ
मसन्तानि । असन्तानेत्यर्थः । उ पाद् एव-दानोत्पद एव दयं । साधनात्-साधन

१ 'प्रत्यय' । २ 'व्यञ्जने' । ३ 'ननु च' । ४ 'कार्ययोगोत्पन्न' । ५ 'ग इति प्र' पा ।

सम्बन्धस्तम्बन्तरीकृत्य धातु साधनेन युज्यते । अवश्य चैतदेव विज्ञेय,
यो हि मन्यते—'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चात्पसर्गणे'ति । 'आस्यते
गुरुणे'त्यकर्मक 'उपास्यते गुरु'रिति केन सकर्मक स्यात् ? ॥

गतिना तु^१ विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः ।

साधने केन ते न स्याद्वाह्यमाभ्यन्तरो हि स ॥ १ ॥

तिङ्घि चोदात्तवृत्ति । ८।१।७१।

तिङ्घ्रहण क्रिमर्थम् ? ॥ ॥ तिङ्घ्रहणमुदात्तवत् परिमाणार्थम् ॥ ५ ॥

प्र] विशेष लभते, अपितु विशिष्टेव क्रिया साधननोपायते, ततश्च प्रयोक्ता
विशिष्टाया क्रियाया साधनेन सम्बन्ध प्रतिपादयितुमोर्षमर्ग(स्य)ममुदाय प्रयु
ङ्क्ते । यथैव यानस्येद साधन न पामादेरिति प्रतिपादनाय याते प्रयोग एव
मागमनस्येद साधन न गमनस्येति प्रतिपादयितु सोर्षमर्गस्य प्रयोग । ततश्च
परमाधतो धातूपसर्गमद्वात् एव । क्रियावाची, पृथगुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरजादि
व्यवस्थार्थ । ततश्चाऽन्तरङ्ग उपसर्गयोगो बहिरङ्ग साधनयोग । आस्यत
इति । केचन आमिरकर्मक इति तस्मान्कर्तृभाष्ययोर्लकार उत्पद्यते । उपसर्गयोगे
न्वर्थान्तर प्रतिपादनाय कर्मक वाच्यमिति लकारोपनि । यदि तु प्राप् साध
नेन सम्बन्ध स्यात्ततोऽकर्मक वाच्यमिति लकारो नोपपद्यते । तस्मात्
क्रियाविशेषणप्रतिपादनाय 'पूर्वं धातुरुपसर्गण युज्यते' इत्याने मन्द्र प्रत्यय
निवृत्ताविति न कर्त्तव्यम् । गतिनेति । ऊर्ध्वताविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना
त्वशेष्यतेऽभ्युदरतीत्येत्यर्थ । साधन इति । गताविशेषिण्यगति आ मन्द्रं रि
त्यत्र मन्द्रशब्दे साधनाभिधायिनि परतो निघात कथं न स्यादिति चोद्यम् ।

उत्तरमाह—वाह्यमिति । साधन वाच्य, तसम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात् । धातूपस
र्गयोगस्यन्तरङ्ग इति मन्द्र प्रत्ययनिवृत्तिधालाऽभाव ॥ [गतिगर्ता] ॥

तिङ्घि चोदा । तिङ्घ्रहणमिति । आ क्रिया यक्रिया, यक्रियया युक्ता

श्लोक इति शेष ।
ते ल्विति । उप
ः कथं तच्छुभ्रान्पूर्वं
इत्यश्लोक्तम् । निघात कथं न स्यादिति । ते-तव,—साधने परत केन न स्यादि
त्यन्वय । धातूपसर्गयोरिति । तदर्थयोश्चिन्तय । [गतिगर्ता] ॥

१ 'मन्त्र' इत्या' मन्त्रे' पा० २ 'उभ'ि' । ३ 'गति'ना नू 'विशि' । ४ 'धातूपसर्ग'म' पा०

तिङ्गहण क्रियते ॥ [कि प्रयोजनम् ?] । 'उदात्तवन परिमाणार्थम्' ।
 तिङ्गुदात्तवति यथा स्यान्मन्द्रशब्द मा भूत्-आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्षाहि ।
 ॥ * ॥ यद्योगाद्रेतिः ॥ * ॥ यन्त्रियायुक्तास्त प्रति गन्धुपसर्गमज्ञे भवतेः
 न चाडो मन्द्रशब्द प्रति क्रियायोगः ॥ कि तहि ? ॥ 'याहि'शब्द प्रति ॥
 ॥ ॥ यद्योगाद्रेतिरित् चन्प्रत्ययोदात्तवेऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ यद्योगाद्रेतिरिति
 चेत्प्रत्ययोदात्तवेऽप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति । तस्मात्तिङ्गहण कर्तव्यम् ॥

यदि तिङ्गहण क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति,—प्रपचतितरा प्रवृत्तवति

प्र] यात्कयायुक्त्वा इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति, क्रियमाणे च तिङ्गहणेऽव्याप्तिः,
 'प्रपचतितरा'मित्यामन्ते निघाताऽप्रसङ्गादिति प्रश्नः । परिमाणार्थमिति असति
 तिङ्गहणे सर्वस्मिन्नुदात्तवति निघात स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्गहणमि-यर्थः ।
 आ मन्द्रैरिति । मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त । यद्योगादिति । गतिशब्द
 पित्रादिशब्दवत्सम्बन्धिगन्धुत्वात्सम्बन्धिघनमाधिपतीति क्रियावाचिन एवोदात्त
 वनो ग्रहण नान्यस्यैव्यर्थः । प्रत्ययोदात्तत्व इति । धातुरेव क्रियावाचित्वा-
 द्गतिसंज्ञानिमित्तमिति धातावेवोदात्तवति गतेनिघात स्यान्न तु प्रयये । तिङ्गह
 णात्तु परिमाणार्थाप्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङ्गहणे गतेनिघातो भवति ।
 प्रपचतितरामिति । यदा गतिशब्दकोपपदाना इन्द्रिरेव समासो नान्येन स च
 प्राक् सुबुत्पत्तेरिति दर्शनं तदा स्वरेणोदात्तवयामन्ते गतेनिघात इत्यमा-
 स्तिङ्गहणं सति न प्राप्नोति, अन्तिमन्तवाद्यमन्तस्य । यदा त्वविशेषेण 'गतीना
 समास प्राक्सुबुत्पत्तेरिति पक्षस्तदाऽऽमन्तन प्रवृत्तस्य समासेऽन्यपूर्वपद

उ] तिडि चो । ननु यस्य वाच्यं क्रिया यन्त्रियेत्याश्रयणे क्रियावाचकधातावेवोदात्तवति
 स्यात् 'यत्प्रपचना स्यादी, ननु 'यत्प्रकरोना'त्यादी प्रयत्नोदात्तवति तिङ्गहणमवश्यं कर्तव्य
 मत्र आह-या क्रियेति । अत्र पक्षस्य प्रति गतिश्च न शब्द प्रति, तत्रार्थे वायोऽममवा
 उद्योषकशब्दे परत कार्य विध यमान क्रियाप्रधाने सर्वत्रोदात्तवति तिङ्गहणार्थमन्यपि
 तिङ्गहणेऽव्याप्यभावे इत्यर्थः । 'आमन्ते निघाते निपाठः । 'आमन्तेन त्वि ल्यपपाठः । तत्प
 रिच्छेदायेति । विग्रहोऽवस्थापनायर्थः । सन्निधनशब्दत्वादिति । क्रियायोगे गतिमहा
 विधानादित्यर्थः । धातुरेवेति । यस्य वाच्यं क्रियेत्यादिति भावः । एवञ्च 'द-प्रवृत्तनी
 त्यादादेव स्यादिति तात्पर्यम् । यदा ग्विति । तदा नवाऽव्याप्तिरिति भावः । शेषनि
 घातेनेति । एवञ्चोदात्तवन परत्वाऽभावात्तस्य तत्र प्राप्तिरिति भावः । यन्तुनोऽत्र मनासो

तराम् । अमति पुनस्तिद्ब्रह्मणे क्रियाप्रधानमाख्यात तन्मादतिशये तरं
 पुःपद्यते, तरन्तास्वार्थं आम्, तत्र 'यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्यु
 पसर्गसजे भवत' इति भवेत्येत सहात प्रति क्रियायोगः । तस्मात्प्रार्थस्तिद्ब्र-
 ह्मणेन ॥ कस्माच्च भवति-आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभि १ ॥
 'यद्योगादिति'रिति । [यद्योगादितिस्त प्रति गत्युपसर्गसजे भवतो न चाटा
 मन्द्रान्द्र प्रति क्रियायोग] ॥ ननु चोक्त-"यद्योगादिति रिति च्प्रत्ययो
 दात्तत्वेऽप्रसिद्धि"रिति ॥ नैव दोष । 'यत्क्रियायुक्ता' इति नैव विज्ञायते
 यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसजे भवत इति ॥ कथ
 तहि १ ॥ या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसजे भवत इति ॥

आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानतत् । ८।१।७२।

वन्करण किमर्थम् १ ॥ स्वाध्वयमपि यथा स्यात् । आम् भो देवदत्ते

प्र] प्रकृतिस्वरेण शदनिपातन च भाव्यम् । अथवा 'गतिकारकापपदाट्ट'-
 दित्यत्र कृद्ब्रह्मप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रान्द्रस्य देपनिपातस्तदा
 तिद्ब्रह्मणस्याऽव्याप्तत्वात् न चोदनीय । कस्मादिति । 'पूर्वं धातु साधनेन
 युज्यते पश्चादुपसर्गानि दर्शने महात् प्रत्यस्य गतिना प्राप्नोति । यद्योगादिति ।
 पूर्वमुपसर्गेण धातोयाग पश्चात्साधनेने नि प्रतिपात्तान् । यस्य क्रियेति ।
 अन्वयव्यतिरेकस्या यस्य क्रिया धातोरेवानौ क्रिया वाच्यति तत्रैव प्रति
 गतिन्व स्यात् । यदि तु या क्रिया यात्रयति क्रियात्प्राप्तार्थ आभावते
 तदाऽर्थ प्रति गति च न शब्द प्रति । तत्राऽथे कार्याऽमम्भय तद्वाचिनि शब्दे
 परत कार्य विज्ञायमान क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् प्रत्ययोदात्तवन शकृदात्तत्वेन
 चोदात्तवति सिध्यति । [निटिचोदात्त] ॥

आमन्त्रित । वन्करणमिति । वतिमन्त्रेणाप्रतिदेशो ऽद्वयत यथा 'गोतो

उ.] यैकल्पिक इति गतिकारकोपपदा दित्यत्र निमित्त । तत्र मनासाभावश्च इद भाष्य
 मितं न कश्चिदो । अस्य गतित्वादिति । अड इत्य । प्रत्येति त्वशठ । पूर्वमुप
 सर्गेणिति । तदर्थेने यथ । यस्य क्रियेति । कुत्र मन्, पश्चात्तत्र भाव-अन्वयव्यति
 रेकेति । एवञ्च य एवगेने यादावभ्यासि र्थादिति भाव । तद्वाचिर्नाति । तद्वाचक
 इत्यर्थः । एवञ्च सूत्रे तिद्ब्रह्मण क्रियाप्रधानोपलक्षणमिति भाव ॥ [निटि चोदात्तवति] ॥

आमन्त्रितं पूर्व । ननु वन्करणस्याव्ययत्वेनाप्यन्त्रेणाप्रतिदेशो तुल्यं इत्याद्युप

१ तर उ' पा० । - देव त्वय पा० ३ इद कतिरिति न्य । ४ अ' पाठ काचित् ।

यत्र 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक' इत्येकान्तरता यथा स्यात् ।
 ॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्यमान वादुत्तरानन्तर्याप्रसिद्धि ॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्य
 मान वादुत्तरानन्तर्याऽप्रसिद्धि स्यात् । इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति
 शुतुद्रि । गङ्गेगन्दाऽथ यमुनेशः प्रयत्निमानवद्भवति । [न तुं मेशः
 प्रति] । तत्रामन्त्रितस्य पदापरस्येत्यनुदात्तव न स्यात् ॥ ~ ॥ तदनु
 पदपूर्वस्यात् यचनात् ॥ । मिदमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'पदपूर्वस्येति वच
 नात्' । पदपूरस्य आमन्त्रितस्याऽविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम् ॥

कानि पुनरस्य यागस्य प्रयोजनानि ? ॥ * ॥ अविद्यमानवत्त्वे प्रयोज
 नमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिष्ठनिघाता ॥ * ॥ [अविद्यमानवत्त्वे आमन्त्रितयुष्म-
 दस्मत्तिष्ठिघाता प्रयोजनम्] ॥ 'आमन्त्रितस्य पदापरस्थानुदात्तो भवती'
 तान्त्रि भवति पचमि देवदत्त' । 'देवदत्त यज्ञत्ते'त्यत्र न नवव्यविद्यमानवत्त्वा
 दामन्त्रितस्य । 'युष्मदस्मदो पृष्टीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वातावी' इतिहिव
 भवति 'ग्रामो वा स्वम्' 'जनपदो नोऽस्म' । 'देवदत्तयज्ञदत्तो युत्रयो स्व मि
 प्र] णि दित प्र । नन्वसति वचरण पूर्वमामान्त्रितमावद्यमानामियुत्र्यमान
 पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्ति स्यात् । नैव शेष । अर्थप्रत्याख्यानय शब्द
 प्रयोगादनिवृत्तस्य शब्दनिवृत्त्यभावात् । अपि परप्रयोगो भवतु पूर्व
 प्रयोगा मा भूदियर्थ कपेत्तवापि रात्रतादिषु परमामान्त्रित च निवृत्तव्य
 स्यात् । स्वाश्रयमर्पति । यस्वाश्रय कार्यमानिदृशिन विरु वते तद्वाप्यत ।
 यथा 'चण्डावदस्मिन् प्राङ्गण वर्तितव्य'मित्थनिदगे कृत ब्राह्मण भोज्यता'
 मियुक्त नाऽमी भाज्यत । तथा च पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय' इति प्रयुदाहरण
 मुक्त, मात रानिवरत्वे 'ख'व्यपदेशन व्यज्यपदेशस्य या इनाङ्गोऽप्रमदान् ।

त] परिहरति-नन्वसतीति । भविष्यतेऽर्थे इति । इत् चि यम् अथाऽनिवृत्तावक
 लोपादिदशनात् । तस्मात्पदे वक्तव्य गुणधारणार्थिदश इति वा दम् । इति वक्तव्य
 स्यादिति । न २ वाक्येऽपि पूर्वप्रयोगात्प्रयोगात्पठ एवमप्यमन्त्रितं परमिदेव
 सिद्धे शपथैवस्थात् । ननु मामर्थादनिदशमेऽपि स्वाश्रयार्थासिद्धि बुद्ध्यात्
 आह-यस्वाश्रयमिति । तद्वाप्यत इति । न खविदृष्ट वाप्यत एवम् । तत्र दृष्टान्त
 माह-यथेति । नैधेय निपूर्वादान कानो लोपे द्वय' इतश्चानिन इति दक ।

१ इयत्र नि वाचितम् । २ न तय प्रमि पा० । ३ इत् कश्चित् । ४ तद्वा पा० ।
 ५ यमुनाऽपि पा० । ६ आमन्त्रितनिवृत्तानुमन्त्रितशाब्दात् इति पुनः पाठ ।

त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । 'तिङ्गितिङ्' इति हेतव भवति—'देव
दत्त पचतीति' । देवदत्त पचसीत्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥
॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेध प्रयोज
नम् । यात्रपचति शोभनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्ध भवति ॥
॥ * ॥ जायपूर्वम् ॥ * ॥ जात्रपूर्व प्रयोजनम् । जातु पचति । देवदत्त
जातु पचसीत्यत्रापि सिद्ध भवति ॥ ॥ आहो उताहो चानन्तरविधौ ॥ * ॥
आहो उताहो चानन्तरविधौ प्रयोजनम् । आहो पचमि, उताहो पचसि ।
आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्ध भवति ॥ * ॥
आम एकान्तरविधौ ॥ * ॥ आम एकान्तरविधौ प्रयोजनम् । आम् पचमि

प्र] एवमिहायेरान्तरताऽविद्यमानवत्त्वन विरोधात्प्रत्ययन वस्त्रणात्तु यद्वाच्यं निव-
र्तते । आम् भो देवदत्तेति । 'नामन्त्रित' इति निषेधादेरान्तरता सिद्धेति चिन्त्य
मेतन् । पूर्वं प्रतीति । पूर्वशब्दस्य सम्प्रतिवशब्दवापर प्रत्यामन्त्रितस्याऽविद्य
मानवत्त्वान् पूर्व तु प्रति विद्यमानत्वमेवेति तत्र व्यवधाना पूर्वाश्रयकार्याऽप्रसङ्ग ।
सिद्ध इति । पूर्वं यपद तदपेक्षयापि पूर्वस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाव्यवधाय
कत्वाऽभाव । अन्ये तु न्यायसिद्ध एवायमर्थ इत्यहु । पूर्वं यस्य परापेक्षवाप

उ] वस्त्रणात्प्रति । तस्मान्मन्त्रितशब्दमपि स्वाथन प्रवृत्तत इत्यथ । आरयानाच्चद
काचिन्मिति नाप्रियम् । चिन्त्यमेतदिति । एवम् वदुवचनात्तु प्रत्युक्तमित्य । तत्र
हि विभाषित विद्युपवचने इत्यनेन पक्षेऽविद्यमानवत्त्वावकाशितानप्रसङ्ग इति भाव । वस्तु
तस्तु 'नामन्त्रित' इति सूत्रे उत्तरमृत्पट्टमामान्यवचनमि यन्न न सर्वव्यवहारादामन्त्रित
इति सप्तम्यन्तार्थे विद्युपवचनत्वात्तत्र मानानाधिकरण्यव्याप्यत्वात्तदा ममानाधिकरण्यद्वय
मन्यन्तममानाधिकरणग्रहणार्थम् । एवम् नाऽत्र निषेधमिति । भो शब्दस्य ममान्यवच
नत्वेऽपि निषान्वादिद्वादिवाचिन्त्वाऽभावन मन्त्रावधेदत्तपदनाऽत्यन्तममानाधिकरण
त्वाऽभावादिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । तेन व्यवधानादिति । गद इत्ययं यमुने शब्द
प्रत्यविद्यमानवत्त्वेऽपि मे'शब्द प्रति विद्यमानत्वाव्यवधानेन, मे'शब्दमिसो यमुने
इत्ययं निषानो न स्यादित्यर्थ । पूर्वं यस्यदमिति । वाग्दे' पद च तपूर्वं चे'ति
कर्मधारय । 'तस्मिन्मन्त्रितशब्दात्तत्रापि अवधानानव इति वाच्योऽर्थेन्यत्पत्तिमाह—
तदपेक्षयापीति । एवम् पूर्वशब्दस्य सर्वविद्युत्पदनात् प्रति अस्माद्वचनात्पूर्वं

१ इदं काचिन्म । * आहो पचमि । आहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्ध भवति ।
उताहो पचमि । उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्ध भवति' १० । ३ वस्त्रान् पा० ।

दवदत्त । अन् नो पश्चमि देवदत्ते यत्रापि सिद्ध भवति । अन्विष्टमानवन्दा
दानमित्रितम् ॥ [अनञ्जिते पूर्वमानवनावत्] ॥

नामञ्जिते समानाधिकरणे ८।१।३५।

इह कस्मात् भवति-जस्ये देवि सरस्यति इष्टे कस्ये सिद्धये पुत्रानि ते
अस्ये नामानि ? ॥ यान् विना करिष्यते-नामञ्जिते समानाधिकरणे
समान्यवचनम् । ततो 'विनापित विशेषवचने' इति ॥ [नामञ्जिते
समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचन विनापित विशेषवचने ८।१।३६।

इह कस्मात् भवति-कस्मात् वैयाकरण ? ॥ 'दहुवचनमिति वक्ष्यन्ति ॥

प्र] रस्य वायें स्तनाननेऽन्यनिमित्त वा वनस्ये अनञ्जितस्मादान्वयनवचनान्ने-
शब्दापरोऽनन्तरो भवति 'रसुने' शब्द इति सिधत्तमिति । [अनञ्जिते पूर्वम्] ॥

नामञ्जिते । इहेति । 'नामञ्जिते समानाधिकरणे' इति सूत्र पठिते, तत्र
सामान्यवचन विनापित विशेषवचने' इति द्वितीय, तत्रश्च पर्यायशब्दानामपि
समानाधिकरण्यादांशमानवचनविषयैवास्ति प्रत्यक्षम् । योर्विभाग इति ।
पद्यावत्तत्र सामान्यवचन वदन्तः सामान्यवचन विशेषवचनम् । एतच्च
अत्रापुत्रानव सर्वपक्षेऽपि भवति । [नामञ्जिते समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचने विनापितम् । इहेति । दहुवचनप्रहृन्प्राप्तिरिति
प्रथम । दहुवचनमिति । तेन 'कस्मात् वैयाकरण इति वा सिधत्तम्', 'कस्मात्

उ] प्रथममिति सिधत्तमस्यो दहुवचनस्य निमित्त सिद्धवदिति भावः । स्वनिमित्तस्य
निमित्तने वेति । एत प्रथममिति सामान्यवचनस्य अर्थः सामान्यवचनम् । सामान्यवचने
पूर्व प्रथममिति भावः । [अनञ्जिते पूर्वमन्विष्टमानवत्] ॥

नामञ्जिते । सामानाधिकरण्यादिति । समानाधिकरणे समानाधिकरणे । तत्र
पददशमाला एतन्मन्त्रेण । सिद्धवदिति नित्यं तु कस्येति सामान्यवचनम् ।
मिति भावः । अथ च दहुवचनस्य दहुवचनस्य अर्थः सामान्यवचनम् ।
इति शब्दे इति सूत्रेण । अत्रापि पद्यावत्तत्र दहुवचनस्य अर्थः सामान्यवचनम् ।
पुत्रानि ते अत्रापि नामानि । इति सूत्रेण । पद्यावत्तत्र दहुवचनस्य अर्थः सामान्यवचनम् ।
एतद्वदिति-अने पदक सैविति । एतच्च नति उच्यते । [नामञ्जिते समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचन विना । ननु पूर्वपक्षे सामान्यवचनप्रहृन्प्राप्तिरिति वक्ष्यन्ति ॥

१ इति सिद्धम् । २ एतद्वदिति । ३ पद्यावत्तत्र प० ।

सामान्यवचनमिति दास्यमवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'विभाषित विशेषवचन'
इत्युच्यते, तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति ॥ किं च
प्रत्येतद्भवति ? ॥ सामान्यवचनम् । अपर आह—“विशेषवचन इति दास्य
मवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'सामान्यवचन विभाषित'मित्युच्यते तेन यत्प्रति
सामान्यवचनमित्येतद्भवति [तस्य भविष्यति] ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥
विशेषवचनम् । सामान्यवचन विभाषित विशेषवचन इति ॥

॥ ५ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमानविरचित व्याकरणमहाभाष्य अष्टमा
ध्यायस्य प्रथम पादो द्वितीयमाह्वम् ॥ पादश्च समाप्त ॥ ५ ॥

पूर्वत्रासिद्धम् । ८।२।१।

येय सपादमसाध्याय्यनुश्रान्ता एतस्यामय पादोनाऽध्यायोऽसिद्धो

प्र.] वैयाकरणे'त्यत्र निय । सामान्यवचनमिति । 'विशेषवचन'इत्यस्य एव
सुबन्धात्पर्यायस्य विशपवाचित्वाऽभावात्पूर्वसूत्राधनपि सामान्यवचनग्रहणं न
कर्तव्यम् 'अप्ये देवी'त्यादौ भवपामामन्त्रिताद्युक्तत्वसिद्धये ॥ ५ ॥ इति वैयट्कृते
महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य प्रथम द्वितीयमाह्विकम् ॥ पादश्च प्रथम ॥ ५ ॥

पूर्वत्रासिद्धम् । येयमिति । वृत्तिग्रन्थापक्षेपेण शास्त्राऽगिद्धत्वमाश्रायत
न तु कार्याऽगिद्धत्व, शास्त्रस्य सन्निवेशात्पौर्वापर्यसम्भवात्, शर्याणां तु प्रयाग
समवायात्पौर्वापर्याऽशोभात् । शास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्य शास्त्रस्य मुरत्र
पौर्वापर्यमिति तस्यैव ग्रहणं व्याप्यमित्युत्सर्गलक्षणकार्यसिद्धिरपि भवतीति दर्श
यति । एतच्च सूत्रमात्रान् विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वा
मन, बोधकस्य बोध्यत्वाऽभावात् । एतस्य चाऽगिद्धत्वे सत्यानिद्धत्वात्सूत्रारम्भ
त्वाऽनर्थकं स्यात् । यथा 'म्वं मिथ्या प्रवामी ति वाक्य वाक्यान्तराणामत्र
मिथ्यात्व प्रतिपादयति । एतस्याऽपि मिथ्यात्व वाक्यान्तराणां मिथ्यात्व

उ] विशेषवचन इति । अयमेव पूर्वेण मवत्, इति मवदिति । ५ इति च नागार्जु-
भट्टकृते भाष्यप्रदीपोदयोते अष्टमस्य प्रथमे पादो द्वितीयमाह्वम् । पादश्च समाप्त

पूर्वत्रासिद्धम् । सूत्रार्थमात्रकथनस्य भाष्ये काऽप्यदृष्टत्वात् एतत्कथनं निमित्तमत्र
आह—वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेणेति । अथैव ह्यस्य दशमोऽप्यनुश्रान्तः । उपक्षेप-
विरस्कारः । अत्र एवाग्रिमत्रप्रतिवचनानुपपत्तिः । कथं तस्य प्रथमस्य कार्याऽगिद्धत्वं

देदितप्य ॥ यदि 'मपादाना मत्ताध्यायामय पादोत्तोरानोऽपिद' इत्यु
 च्यते यं इह मत्तमोनिर्देशा पदमोनिर्देशा पद्यनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेष्व
 मिद्वान् स्यु ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इतो इलि' 'तन्वाद्वात्' 'मयोगान्तस्य
 लोप' इत्येतेषा निर्देशानाममिद्वयात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादि-
 त्पुत्तरस्य' 'पद्यो म्यानेयोग' इत्येता परिभाषा न प्रयत्नेन ॥ नैष दोषः,
 यद्यपीदं तत्राप्रमिद तत्त्वह मिद्वम् ॥ कथम् ? ॥ ॥ ॥ ॥ कार्यकाल संज्ञा
 परिभाषम् ॥ * ॥ यत्र कार्यं तत्रोपस्थित इष्टम् । 'इतो इलि' 'इन्वा
 द्वात्' 'मयोगान्तस्य लोप' । उपस्थितमिदं भवति,—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
 पूर्वस्य' 'तस्मादिपुत्तरस्य' 'पद्यो म्यानेयोगे'ति ॥ यदि 'कार्यकाल मत्ता
 परिभाषामि'मुच्यते इयमपि परिभाषाप्रमि 'विप्रतिपक्षे पर'मिति । सा

प्र] न स्यादित्यनर्थमेव तादाक्य स्यात् । यदिति,—'यद्येवं' यत्रापरिभाष
 नाधिस्य चोत्ते । यदा प्रतिपत्ता यथाश्रुतार्ता 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट पूर्वस्य'
 तस्य सूत्रस्य 'यत्र मत्तमोनिर्देश गद्यस्तत्र पूर्वस्य कार्यं भवतीत्येवमर्थं प्रति
 पद्यते, स तु मत्तमोनिर्देश इ स्यादिति विद्वेष न पर्नालोचयति, तद्वेद्ये यान्तो
 ल्येनादी प्रयोगात्क्ये अतनाधरण पूर्वस्य कार्यं प्रतिपद्यते । अस्मिन्पक्षे 'नो
 इतो ल्येनादी मत्तस्या निर्देशस्याऽनिद्वत्त्वात्परम'पादानाऽमा'यप्रमत्त । तथा
 'मयोगान्तस्य लोप'इत्यत्र 'पद्यो म्यानेयोगे'त्येत'पत्त्याऽमावा'त्त'उपस्याऽश्लो
 म्यस्ये'नन्वाऽपि पलाऽप्रवृत्ताऽन्तरद्वन्वा'न्वा'न्म'वन्व'पिज्ञानेऽपि सर्वस्य पद
 स्य लोपप्रयः । यद्यपीदमिति । यद्येवंपक्षे । तत्त्वह मिद्वमिति । 'कार्य-
 काल मत्तापरिभाषामित्यास्मिन्दर्शने मत्तापरिभाषाया यत्रन्तपराध्याञ्च स्वा

उ.] दोषनाह उ'मगलज्ञेति । 'अनु'मै' इत्यापी स्मादि । अनर्थकमेव तदिति ।
 एवञ्च मत्तमोनिर्देशा मत्ता'मिद्वत्त्वं न प्र'यत्नेन'न्यद । यद्यपि एतां निधत्तप्रतिपत्तादक-
 श्रुतिगार्क्यगमनोऽपि सिद्ध्यन्व प्रतिपत्ते, तथापि शार्क्यव्याप'न'उत्र न स्यात्तदिति
 नन्दन् । यद्यपि परिभाषाया कार्यकालात्कार्यकालात्तदेव युक्तं यद्यपि प्रतिपत्तविशेषादेशो
 यथादेशनाह इत्याह-यदेति । पूर्वस्य कार्यमिति । 'उदे'त्येव'ते'ति शेषः । इत्ये
 त्कथंतामादादिति । 'यत्र'मू'त्तस्य'नन्व'न'उ'व'दि'नर्थ' । पलाऽप्रवृत्तेति । पला-
 प्रवृत्तभावप्रमत्तमदर्थं । सर्वस्य पदस्येति । मत्तोऽन्तरद्वन्वा'न्वा'न्म'वन्व'पिद्वत्त्वा
 यत्रप्रवृत्तेति नव । कार्यकालमिति । अनुकार्यकालात्तदपि नवर्थं मिद्व'मो'र'स्य

ऽवाहोपतिष्ठेते ॥ तत्र भा दोष ? ॥ त्रिफार्यम् अत्रगार्यमिति । गुणाद्वाघत्व
 स्याद्विप्रतिपद्य ॥ अत उत्तर पठति- ॥ ॥ पवत्राऽसिद्ध नास्त ।वप्रति
 पयोऽभावात्तरस्य ॥ * ॥ पूर्वत्रामिद्धे नास्ति विप्रतिपद्य ॥ किकारणम् ? ॥
 अभावात्तरस्य ह्यवाहि साधनाशयो समवस्थितयाविप्रतिपद्य भवति
 न च पूर्वत्राऽसिद्ध पर पूर्व प्रति भवति ॥ यद्यद्य दाम्ना दारु -घत्वम्याऽ
 सिद्धवाङ्मय प्राप्नोति ॥ काष्ठतः कृततः । मयागादिलापस्याऽसिद्धत्वा
 सयोगात्तराप प्राप्नोति । ॥ ॥ अपवाता वचनप्रामाण्यत् । * ॥

प्र] तस्यैव कायादिगमहत्तुन्वम् । केवलमात्रायण गन्वायाऽनकप्रधानाद्भवद्भार
 प्रतिपत्त्य पृथगुपदेश कृत । ततश्च तास्नाज्ञान निर्दिष्ट पूर्वस्य ल्यनन कवत्त
 न क् चित्कृत्यत न ऽप त्ते त्त्त ल्यनन क् त्ति महव काय न्दत
 ततो वचनन्तरे पूर्वस्य नकारस्य नः परस्य अप त्त न त्त्वाथ इत्यस्याक्य
 ताया पौवापसाऽभावात्तमिद्धत्वाऽन व । पूर्वत्रामिद्ध इति । गुण दीघस्याऽ
 सिद्धत्वात्तस्य प्रसङ्गाऽभावात्प्रतिपद्यस्य निमित्ताऽभावात्परभाषाऽनुपस्थाना
 द्गुण एव भवत यद्येवमिति । अभावात्तरस्य त न्याय इव घत्वम्या

उ] तिरस्त एषां शास्त्राणामिद्धत्वे तस्य कथमत्रोपस्थितिरिति प्र नपभ जायण स्वस
 स्वकारण स्ववृत्तिलिङ्गिचि हतपरिभाषाणामात्र क्रियते परमाण अप स्वमस्वायन्वन
 विधीतपभने तत्रमपात्रमत्राप्यव्यामुभयाक ह्ययामवध अत्रलत्त न्द्वयवति नोप
 पवध पभ यमाधारण पूर्वतः । का क लाश्रयेगान्यतरात्तु वि मरध द्युत्तम्
 त्विह सिद्धमिति । परिभाषायाः तु त्रिणा सिद्धमियथ कथमिति नास्नापि
 कथ सिद्ध मयः * सिद्धमिन्कथ तदुपस्थितिरिति भव उत्तरयाह कार्यकाल
 मिति । नन्वस्यापि कारण ममकाल तयो प्रवृत्तिरित्यथ प्रवायस्याऽसिद्धत्व कथ
 तस्मिन्काल प्रवृत्तिरत आह- यत्र कार्य तत्रैवावस्थितमिति । वायणात्प्राप्तियथ
 प्रायस्तत्रैवावस्थितमिति पाठ । कार्यकालश्च तस्य च कार्येण वाच्यने स्वमस्वाय
 स्वमस्विति प्राप्यने इत्यथ । स्वप्रेक्तयारथाया तु दयत्त तत्र ऽसिद्ध तत्त सिद्ध मिति
 भाष्यस्य फल चिदन् पौवापसाभावादिनि । * मपि नि न्यम् एकवचनमात्रेण
 पाणिनीय टित्तसत्रिवशा भव व पयाऽइ ति वनित चेत् तस्मिन्निति निर्दिष्ट न्यत्र
 भाष्ये । तत्र हि उमो हस्त दत्त न्य परत्व तस्मिन्पुत्रस्य दत्त प्रवेत्त इत्युक्त नि
 चैवमन्यो यापय एववात्तान्तात्तर पौवापसाऽभावत्तत्तसिद्धत्वाऽभावात्तत्तान्ता
 चैव कथ्यते न । दीर्घस्य हल चेत्यस्य । निमित्ताभावादिति । इयो म्वाकाशयो
 समवस्थितयाकेव श्रापप्रमहो ति ताच्छरुप्रवृत्तिनिमित्तमित्यथ न च म प्रवृत्ते इति

[अपवादो वचनप्रामाण्यात्] । अनवदाशावेर्तो वचनप्रामाण्याद्भवित्यत । तस्मात्कार्यकालं सज्ञापरिभाषामिति न दोषः ॥*॥ पूर्वत्रासिद्धमधिकारः ॥*॥ 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यधिकाराऽयं द्रष्टव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ * ॥ परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धविज्ञानार्थम् ॥ * ॥ [परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धविज्ञानार्थम्] । पर परा योग पूर्व पूर्वं याग प्रथमिद्धो यथा स्यात् । ॥ * ॥ अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वं विज्ञानम् ॥ * ॥ अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वं विज्ञानम् ॥ * ॥ तत्रको दोषः ? ॥ * ॥ तत्रास्यधेष्टप्रमत्तः ॥ * ॥ तत्रास्यधेष्ट प्रमत्तेत । गोबुद्धमान् गुड

प्र] आसिद्धत्वाद्भवन्प्रमत्तः । अपवाद इति । योऽपवाद स एव भवति, वचनमामर्थ्यात्प्रकरणस्य श्रुत्या बाधनात् । पूर्वत्रासिद्धमधिकार इति । न तु विधिः । तथा हि वक्ष्यमाणत्रिपादीलक्षणासमुदायाद्यपूर्वं तत्र स एव समुदाय सपादमत्ताध्याय्यपेक्षात्त्वपरव्यपदेशोऽनपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्याऽसिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्याथा विज्ञानेत्, अधिकारे तु परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्व मपद्यते । नमलशास्त्रव्यापित्वानरासार्थं तु परिज्ञापत्वं नाधित, तेन तैस्तस्थेत्यादाविनादिपु क्तव्येष्वन्वस्यासद्वत्त्वद्वाराऽन्तनिमित्ता इनादयो न स्युः ।

अनधिकारे हीति । यदि स्वतन्त्रो विधिरस्य म्यादित्वर्थः । यद्यप्यवयवा एव शयषु व्याप्रियन्ते न समुदाय तथाऽयवयवद्वारवन्मस्यापि व्यापारोऽस्ताति वक्ष्यमाणस्य समुदायस्याऽतिक्वात्त समुदायेऽसिद्धत्वं स्यात् । अधिकारे तु सर्वेष्टमद्ग्रहः । अयधेष्टमिति । अयधेष्टमपि प्राप्नोति न तु यधेष्टमेवेत्यर्थः । गोबुद्धानिति । गाबुद्धाऽस्य मतीति मनुष्यः । दादेर्घातोर्घ इति घन्, वदन्स्याऽ

उ] अत्र । भाष्ये-पर पूर्व प्रति भवतीति । पर पूर्वदृष्ट्यापरिवृतं भवतीत्यर्थः । एवम मा यधोदशैवति भावः । अपवादत्वे वचनप्रामाण्यं न हेतुः किं तर्हि, अपवादमवन इत्याह-योऽपवाद इति । तत्र अधिकारसिद्धत्वमन्वये न्यग्रि मत्यपि वचनेन कथमपवादत्वस्यादन आह-प्रकरणस्येति । अस्याऽधिकारत्वनाऽसिद्धत्व प्रकरणत्वमिति भावः । भाष्ये-कार्यकालं सज्ञापरिभाषामिति न दोष इति । इतिपक्षेऽन्वत्त्वाद्गोबुद्ध्या मन्वयेन न दोष इत्यर्थः । अनपेक्षितेति । त्रिगन्तान्तौर्घात्स्य शब्देनाऽनपेक्षितत्वादिति भावः । इत्येतावानिति । एवम विनाया पूर्व प्रति परमसिद्ध न स्यादित्यर्थः । अधिकारे चिति । उत्तरयोपस्थित्या न्यग्रन्त पूर्वमूत्रममुगदन्त पूर्वमूत्रम इत्याह दोषः । १ अत्र षट् कश्चिपि नान्तः । २ वीती विधी । तौ वचनं पा० । ३ कश्चित्तु एद कश्चित्कमिति मन्वन्ते । पूर्वव्यक्तिन मरैव चैनं पठन्ति । ४ सिद्धत्वविदासार्थं पा० । ५ एव कश्चिज् ।

लिप्मानिति,—घत्वद्वत्वयो कृतयो'र्भव' इति चत्र प्रसज्येन ॥

॥ २ ॥ तस्मादधिकार ॥ ३ ॥ तस्मादधिकारोऽय द्रष्टव्य ।

अथाऽमिद्वचन रिमर्थम् ॥ ४ ॥ अमिद्वचन उक्तम् ॥ ॥ [अस्ति द्व्वचने उक्तम्] ॥ रिमुक्तम् ? ॥ तत्र तापदुक्त—“पत्वतुफोरमिद्वचन मादेशलक्षणप्रतिपेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चे' ति । अत्रमिहाऽपि पूर्वत्राऽमिद्वचनमादेशलक्षणप्रतिपेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिपेधार्थं तापन्—राजभि तक्षभिः राजभ्या तक्षभ्याम् राजमु तक्षमु इति । नलोपे कृते'ऽत' इत्यैस्भावादय प्राप्नुवन्ति । अमिद्वत्वात् भवन्ति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च—अमुष्मै अमुष्मान् अमुष्य अमुष्मिन्निति । अत्र मुभावे'ऽत' इति स्मायादया न प्राप्नुवन्ति, अमिद्वत्वाद्भवन्ति । मुपवांणौ ।

प्र] मिद्वत्वादेशाचो बस इति भभाव । ततो चद्व गकार । परानुनासिकत्वे प्रत्यये भाषाया नित्यवचन'मिति दृश्यते । असिद्धवचनमिति । किं शास्त्रस्याऽसिद्धत्वमथ कार्यस्येति प्रश्न । अथवा यच्छास्त्रमुच्चारित तस्याऽसिद्धत्वमथानर्थं नतु मिति प्रश्न । अमिद्वचन उक्तमिति । मिद्वत्वाऽमिद्वचनानतिदेश आधा यते । शास्त्रस्य चाऽमिद्वत्वाद्भाव आधीयत न तु कार्यस्य । अन्यथा सर्गलक्षण कार्यं न सिध्येत् । पत्वतुफोरिति । 'कोऽस्ये'त्यादौ पत्व न भवति । 'अर्धा'चे' न्यादौ पूर्व तुम्भवति पश्चादेशादस्य । राजभिरिति । नगोरणात्मैमादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वात्स्वकारं न प्रदर्शयतीत्येमाद्यभाव । अमुष्मा इति । अदसा

उ.] परिभाषात्वमिति । लिङ्गविशेषानुपादानाच्चे यपि बोधम् शास्त्रत्वमैव लिङ्गत्वे तु मशादसहाभ्याय्यामपि पूर्वं प्रतिपराऽसिद्धत्वापत्ति । मध्ये पाठमानमर्थाश्रयण तु त्रिपाद्यमपि अप्रवृत्ति स्यादिति भाव । दृश्यमाणस्य समुदायस्येति । न तु तदवयवपूर्वं प्रति तदवयवपरमसिद्ध स्यादिति भाव । ननु किंपिदिष्टरथापि सिद्धेरयथेष्ट प्रत्ययेनेत्युक्तमन अह—अयथेष्टमिति । जस्त्वस्याऽसिद्धत्वादिति । इदं सिद्धान्तरात्वात् । भाष्य-वत्त्वं प्रसज्येतेति । न च क्त्वापरत्वाप्रत्यये भाषायामित्यनुन मिश्रत्वे शयोऽमत्वावयवत्वापादनमिति वाच्यम् । एतत्पूर्वं यथोदृष्टत्वमाश्रित्य त्रिपाद्या तदप्रवृत्तिरित्याशयत् । त्रिपादीत्ये परशास्त्रे तदप्रवृत्ते सर्वमननवात् । किं शास्त्रस्येति । भाष्येऽर्थशब्दो विषय पर इति भाव । अथवेति । अयाऽर्थशब्द प्रयोजनपर इति भाव । उभयमपि समापत्त सिद्धस्येति । पत्वं नेति । आदेशलक्षणमित्यर्थं । नुगिति । स्थानित्वात् स्माया

१ 'अर्धे'ति वचिन्न । २ अय पाठो तुम्भ इति मन्वे । ३ इत्प्र'दितम् । ४ 'पत्वतुका

(६-१-८ः) इत्यत्र कसिंठहृत्तोत्पन्न । ५ 'पूर्वत्राऽमिद्वचनम्' इति वचिन्न ।

सुप्राण । णत्वे कृते 'नोपधाया' इति दीर्घत्व न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ।

नलोपः सुप्स्वरसज्ञानुग्विधिषु कृति । ८।२।२।

'सुन्विधि प्रति नलोपोऽमिद्धो भवती'त्युच्यते भवेद्विह राजभि, तक्षभिति, नलोपे कृते 'ऽन' इत्यसंभावो न स्यात् । इह तु खलु राजभ्या तक्षभ्या गजसु तक्षभिविति, -नलोपे कृते दीर्घत्वैवे प्राप्नुत ॥ नैप दोष । ॥ * ॥ सुन्विधिरिति सर्वविभक्तयन्तः समाम् ॥ * ॥ [सुन्विधिरिति सर्वविभक्तयन्त समाम्] । सुपो विधि सुन्विधि, सुपि विधि सुन्विधिरिति ।

प्र] विभक्तौ ल्यदायत्वे कृते पर चाभिन्यत्वाद्भो चप्रसङ्गादकारान्तन्वनिबन्धनस्मायाद्यप्रसङ्ग । उन्वशाब्दस्याऽभिद्धत्वादप्रवर्तनात्पूर्व स्मायादय पश्चादुत्थम् ।

नलो । सर्वविभक्तयन्त इति । सर्वविभक्तयन्ताऽवयवत्वा सर्वविभक्तयन्त । अथ वा अर्थ आदित्वादनप्रत्यय, -सर्वविभक्तयन्तोऽवयवोऽभ्यास्तीति । सर्वग्रहण चाऽननोपलक्षण द्वितीयाद्यमभवात् । ननु चकार्थेन शब्देन भाव्यमिति कथं सर्वविभक्तयन्तत्वमाश्रयते ? उच्यते, प्रवृत्तिनिमित्तविशेषाऽनपेक्षया सुन्विधिगद्वाच्याऽर्थ सुन्विधिरित्याश्रीयते । अथ वा सर्वन्धमामान्ये पृष्ठी त्रयाय पत्रामाम क्रियते । न तु स्वान्यादेशमन्ध एवाश्रीयते, तेन सुपि यो विधि न सुप मरन्वी भवतीति तत्राऽप्यसिद्धत्व भवति । सर्वविभक्तयर्थाऽन्तर्भावाच्च सर्वविभक्तयन्त उच्यते । न चाऽत्र सुप कार्यं विधीयते । तत्र पृष्ठी स्थानत्रोगैल्यस्योपस्थानाऽभाव । 'उदीचामात स्थान' इति स्वानग्रहणात्ज्ञानुनादेऽभ्या परिभाषाया अप्रवृत्ति । यत्र त्वेषा परिभाषा प्रचर्याता तत्राऽपि मेवन्वसामान्यस्योपादानात्तस्य चकारत्वाद्य मन्ध सनिवृष्टोऽय विप्र-

उ] चप्रसङ्ग इति । उत्पत्त्याऽमिद्धत्वाऽपि देवदत्तहन्तृहन्यायेनाऽऽन्तत्वाभावादिभि भाव ।

नलोप सु । भाष्यदीर्घत्वैवे प्राप्नुत इति । न हीमे सुपो विधीय न इति भाव । ननु ममासस्य सर्वविभक्तयन्तत्वममभवात्पत्र आह-सर्वविभक्तयन्तावयवत्वात्तिति । मन्ध सर्वविभक्तयन्तावयवत्व ममामस्याऽनुपपन्नम आह-सर्वविभक्तयन्तिति । तेन पृष्ठीति । विध्यद्भूतपरिभाषाया गशात्तद्विशेषणे एव प्रवृत्तेर्चित्तवदिति भाव । अर्थार्थे लिङ्गमप्याह-उदीचामिति । क्वचित् लक्ष्यानुरोधाद्भवत्यव तत्रापि परिभाषाया प्रवृत्ति, एषोऽन्तस्वरित्वात्प्राप्ती । इत्युक्त इदं चिन्त्यमित्यसकृदावर्तनम् । यत्रा त्वेषेति । यत्र स्थाने इत्येव यथ । सर्वधसामान्यस्येति । सर्वधत्वेन सर्वधस्य पठ्य

१ क्वचित् नद वार्तिक, व्याख्यानाऽदर्शनात् । भाष्यमेवदमित्याहुः । २ इदं उक्तत्वात् ।

अथ सज्ञाविधौ किमुदाहरणम् ? । पञ्च सप्त ॥ पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे कृते 'प्लान्ता प'ङिति पट्सज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ ॥ * ॥ सज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ * ॥ सज्ञाग्रहणं चाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य' । नाऽकृताया पट्सज्ञाया जशशसो लुङ्, न चाऽकृते लुकि पट्सज्ञा, न चाऽकृताया पट्सज्ञाया नलोप प्राप्नोति । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोचनं पञ्चभिः सप्तभिरिति । 'पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि' 'शल्युपोत्तम'मित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ ॥ ॥ स्वरेऽवधारणाच्च ॥ ❀ ॥ स्वरेऽवधारणाच्च सञ्ज्ञाग्रहणमनर्थकम् ॥

प्र] कृष्ट इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति । पञ्चेति । लौकिकाप्रयोगान्नकाराऽ-मभवत् शाल्वाच्च विभक्तयभार मन्यते । तन्निमित्तत्वादिति । यथा विभक्तिलोपशान्वाधीन एव नलोप ततश्चानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यथ । पट्तीति । अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाऽभावादस्याया पट्सज्ञाया 'शल्युपोत्तम'मिति स्वरो न स्यात् । ननु 'त्र सञ्ज्ञाया'इत्याद्युदात्तं पदं श्रूयते । न चाऽत्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते, पट्त्रा'त्यस्य 'पङ्क्ति'रत्वाद्दौ मावशात्त्वात्, शल्युपोत्तम'मित्यस्यापि तिसृभिश्चतुर्भिरत्वाद्दौ । समुदाये ह्यनुवर्तमाने केषु चिदवयवेषु कृतार्थं शब्दं तद्द्वारेण समुदाये प्रकृतमेव भवति । तथा च 'वान्यस्य तयोगादे'रित्यत्र ध्वानिनिवृत्त्यधन्यग्रहणं [कृतम्] । अत एव वार्तिककार परिहारान्तरमाह-स्वरेऽवधारणाच्चेति । स्वरे लोपस्याऽसिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थाया पट्सज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम् । केचित्तु 'पञ्च ब्राह्मण्य' इत्यादौ 'न पट्सज्ञादिभ्य'इति गणप्रतिषेधाय पट्सज्ञाया नलोपस्याऽसिद्धत्वमुच्यते इत्याहुः । तत्र नान्तत्वात्पूर्व

उ] धत्वमिति भावः । नास्तीति । तेनाऽन्तरङ्गत्वात्प्यानमवध एव षष्ठ्यर्थं स्यादिति न शक्यतामिति भावः । ननु पञ्चेत्यत्र मणनिवर्धने नश्यमोर्लुकि ततो नलोप इति ननु पट्सज्ञस्य न पञ्चमत् आह—लौकिकादिति । 'नलोपे कृष्ट'इति भाष्यस्य लोकोनो नकारापत्तेरिति इत्यर्थः । एव नलोप इति । लौकिकापगमस्याऽसिद्धत्वमपि दुर्बलम् । शास्त्रीयत्वादिति भावः । ननु पटिषयक 'शल्युपोत्तम'मित्यत्र रितापमेवाऽन आह—समुदाये हीति । तथा चेति । अन्यथा स्वाविषयस्य षडङ्गोपस्थाऽचरितार्थत्वात् तत्र निस्त्वनिदावन्यग्रहणैवर्था स्पष्टमेव । दाविने तु दाविषये तस्य चरितार्थत्वात्पातौ परत्वाद्द्विषय स्वादिष्यन्यग्रहणम् । पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादाविति । दयनद

म्बरेऽवधारण क्रियते—‘स्वरविधिं प्रती’ति ॥ इदं तद्दि—दृण्डिदत्तौ
दत्तदृण्डिर्ना ।

तुग्विधौ किमुदाहरणम् ? ॥ घृत्रहृम्याम् घृत्रहृभि । नलोपे कृते
‘हृस्वस्व पिति कृति तु’गिति नुरु प्राप्नोत्यसिद्धत्वात् भवति ॥ ३ ॥ तुग्विधौ
चोक्तम् ॥ * ॥ [तुग्विधौ चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ ‘सनिपातलक्षणो विप्रि
प्र.]वाप्राप्तो निषिध्यते, ततो तस्यो लुकि नलोपे चाऽकारान्तत्वाद्वाप्राप्त सोऽपि
निषिध्यते, ‘स्त्रिया यदुक्त तत्पदस्वत्सादिभ्यो न भवतीति सामान्येन निषेध
विधानान् । अत्रान्ये आहु—स्त्रीममानाधिकरणपक्ष स्त्रीसूत्रे नाश्रित, अपि तु
प्रकृत्ययविशेषणपक्ष प्रयथार्थविशेषणपक्षो वेति पदादीनामलिङ्गत्वात्स्त्रीप्रययस्य
प्राप्तिर्नास्तीति नाऽर्थेऽन्निषेधेन । अथापि तप्राप्ति र्नातथापि नलोपस्य बहि-
रङ्गत्वाद्दन्तरङ्ग टाप्यमिदत्वात्ताऽस्ति टाप्राप्ति । सत्यानपि गप्राप्तवन्तरङ्गाया
पदसङ्गाया नलोपस्याऽसिद्धत्वात्सिद्ध एव तप्राप्तिपदः । तुग्विधौ चोक्तमिति ।
द्वयमत्राऽस्ति—सनिपातलक्षणत्व, बहिरङ्गलक्षणत्व च । विभक्तिनिमित्तो हि
नलोप, विभक्तिस्तनुक । सनिपातपरिभाषायास्तु तुगमाव प्रयोक्तव्येनाक्त इति

ट.]यथोक्त्ये प्रोक्ते कृत्या सङ्गा निष्यति । यथा इदमेतदङ्गितेन नास्तीपश्चात्सुवकायाणि
क्रियन्ते तदत्र, पञ्चमिमांशुणां रिचादावपि तद्वदेवाग्ने कार्यं निष्यन्ति बुद्ध्या प्रथमं
महाभरणं दोष, तथापि कादद्यात्पक्षे विभिवान्येनैव वाक्यतापञ्चमशाप्रवृत्तिरिति
तपक्षे इदम् । अतएव स्वरविषये पञ्चमङ्गा सङ्गच्छते । सूत्रविरोधादलिङ्गत्वममङ्गमित्या
शयेनाह—अथापीति । बहिरङ्गत्वात्तिति । परमशाब्दारा विभक्तिज्ञापेक्षन्नेति भावः ।
सत्यामपीति । ‘नात्तत्त्व’ इति तप्राप्तिरित्यभिमान । पञ्चमज्ञायामिति । बहि-
रङ्गत्वेनेति शय । इदं किन्त्य, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयत्वात् । ‘न पठिति निषेधस्तु मृत
पूर्वपदत्वमादाय सिद्ध इति न भाष्ये उक्तः । भाष्ये—दृण्डिदत्ताविति । अत्र हि नलोपे
दृण्डिदत्तस्य विसर्गाया तस्यैव पूर्वनिपातापत्ति, इष्यते त्वनियम । अस्तिदत्त्वे तु विन्वाऽ
भावात्सिध्यति । यद्यपि पूर्वनिपाते नलोपे, नलोपे च विन्व पूर्वनिपात इत्युक्तमिदं
तथापि ‘यस्य पूर्वपदत्वे वित्त्व भवति तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थ इति भावः ।
विभक्तिनिमित्त इति । साद्विधिति परमशाब्दोपेति भावः । त्वेनोक्त इति । हृन्नेऽन्त
मूत्रे, तथैवेति । बहिरङ्गपरिभाषानादरेण सत्रिपातपरिभाषाशयेनेत्यर्थः । भाष्यकृता तु
महानिमित्तस्य न बहिरङ्गत्व, विभक्तिस्तु महानिमित्तम् । नलोपस्य परपरया विभक्तित्वनाशय
बहिरङ्गत्वात्पणे न मानमिषाशयेन सा नोत्तेत्यन्ये । न च ‘वृत्रहृषन’मित्यादावसुत्रिपात

रनिमिन तद्विघातस्य'ति ॥ इदं तर्हि प्रयाजन 'वृत्तानि वक्ष्यामि'ति । इह मा भूत्-ब्रह्महच्छत्रम् । ध्रुणहच्छाया । न ह्येष मनिपातरक्षणा नलाप ॥

न मु ने । ८।२।३।

इह 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तत्प्रति मुभावो नाऽसिद्ध' इत्युच्यते नाभावश्च तावन्न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि,— ॥ २ ॥ न मु तादेशे ॥ ॥ न मु तादेश इति वक्तव्यम् ॥ किमिदं तादेश इति ? ॥ टाया आदेश तादेश ॥ यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशेऽर्थप्रतिषिद्ध भवति ॥ तत्र का दाप ? ॥ 'अमुने'त्यत्र मुभावस्याऽसिद्धवादात्तो दार्ता यन्नि सुषि चेति दीर्घव प्रसज्येत ॥ नैप द्रोप ['तादेश' इति] सर्वविभक्तग्रन्तोऽथ समास—टाया आदेश तादेश, टायामादेश तादेश इति ॥ मिथ्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते नाभावश्च तावन्न प्राप्नोति'ति ॥ नैप दाप । इहद्वितेन षष्टि

प्र.]भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे—सन्निपातेति । इदं तर्हीति । नियमार्थमिदं—'वृत्तानि एव तुग्भाभूत्, छलक्षणस्तुग्यथा स्या दिव्यथ । इह मा भूदिति । तुगभाव । नैप इति । पदत्वमात्रनिबन्धनत्वात्ताऽत्र बहिरद्गो नलाप । [नलोपः सु] ॥

न मु ने । ने यत्कार्यमिति । भूतस्य सप्तमानिदशो युज्यते । परसप्तमा च शास्त्रे प्रसिद्धति निष्पन्ने नाशब्दे परतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धन्व न्यान्यमिति भाव । नाभावश्चेति । नाभाव कर्तव्ये मुभावस्याऽसिद्धत्वा द्विलक्षणो नाभावो न प्राप्नोति, ततश्च सूत्रमवतदमपठ, नाभावस्यैवाऽभावात्, तन्मुतस्तस्मिन्परत कार्यं प्राप्नोति यत्र मुभावस्य सिद्धन्वमुच्येत । इहद्वितेनेति । न निर्देशादेवाऽर्थप्रतिपत्ति, किं तर्हि आचार्य एव स्मरतीत्येतावत् सूत्रनिर्देशा-

उ] लक्षणे नलापे तुगभावात् कृति तुग्ग्रहण तेषामनभिधानमित्याशयात् । एव ददवाह—इदं तर्हीति । स्मरत्तत्प्राप्त्यति—नैप इति । एवच नियमानुपयोग इति भाव । सुप्रसन्नमिति । परमशामान्यनिमित्तकवाचिति लापर्यम् । तदेव प्रत्याख्यान कृति तुग्ग्रहणमिति दिक् ।

न मु ने । ननु ने कर्तव्य इत्येतेन नामात् मिथ्यन्त्वत् अह-भूतस्यति । तस्यै वीरप्रपिकापरत्वौचित्यादिति भाव । 'ने कर्तव्य' इत्यर्थे दीपप्राप्तिस्यो दाप, उक्तार्थे तु नामावाऽमिदिरिति लापर्यम् । 'नलाप सुप्रवरे'त्यत्रास्य स्मरतिवरादाह-परसप्तमो चेति । तत्र त्वमनशास्त्रा इति भाव । न निर्देशादेवेति । न उक्तरणद्वे

नेन निमित्तिनेन महता वा पुत्रनियन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते । एतं देव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्यत्र नाभाव' इति यद्यत्र ने परताऽमिद्व्यप्रतिषेध शस्ति ॥ अथ वा 'द्विगता अपि हेतवो' भवन्ति । तद्यथा—आद्याश्च भिक्षा पितरश्च शीणिता भवन्ति । तथा वाक्यान्वयि द्विगतानि दृश्यन्ते,—धेतो धावति, अलनुमाना योतेति, अथ वा 'दुर्द्वेष्टमारवाक्येन द्विज दृष्टव्यम् । तद्यथा-दुर्द्वेष्टमारवाक्येणात्मा 'वरं दृष्ट्वा' इति, ना वरमदृष्ट्वात्—'पुत्रा मे बहुक्षारपृथभादन वास्यपाया भुर्धर' इति । न च तावदस्या पति भवति कुत पुत्रा, कुतो वा गाव, कुतो धान्यम् ? ॥ तत्राऽन्यैकेन वाक्येन पति पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति । एतमिहापि नेऽमिद्व्यप्रतिषेधं भुवना नाभावोऽपि सङ्गृहीतो भवति ॥ [न मु ने]

उदात्तस्वरितयोर्येण स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८।१।४।

॥ * ॥ यस्वरौ यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम् ॥ ~ ॥ यस्वरौ यणादेशे सिद्धो वक्ष्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वरितयण स्वरितार्थ' । स्वरितयण

३] दवनीयते । तत्राश्च यदाचाया ने यत्र प्राति तत्र मुभावस्व सिद्धय शस्ति एस्मात्ताभावेऽपि मुभावस्य सिद्धय स्मरतीति प्रतीयते । अथ वेति । तत्रापि योगद्वयमुच्चारितम् । अथ वैस्वरायनेऽपि च भवादनैक्यार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः । वाक्यान्वयीति । न केवलमर्थस्याऽनेकप्रयोजनत्वमपि तु गद्यस्याऽपीत्यर्थः । धेतो धावतीति । द्विगतायो धावति ? विवर्णा धावताप्येवमेकेनाऽनेकेन वा पृष्ठ कौशलादेव कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति । अथ वेति । अत्रार्थस्यैऽपि नान्तरीयत्वात्पुपादानं दृश्यते । यथाऽग्निरान्यतामि युत्ते अत्रादितमपि पादानयनमन्दानवनेऽन्तर्भवति, एवमिहाऽपि ने परत प्राप्त वाय प्रति मुभावस्य सिद्धय द्रुवताऽर्थात्तेऽपि र्त्तव्यं सिद्धयमाश्रितम् । [न मु ने]

उदात्त । यस्वर इति । यग्निमेतन्वाद्येण सम्बन्धा स्वरौ यस्वर ।

३.] अथ । द्विगतायनेऽपि च भवादनैक्यार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः । वाक्यान्वयीति । न केवलमर्थस्याऽनेकप्रयोजनत्वमपि तु गद्यस्याऽपीत्यर्थः । धेतो धावतीति । द्विगतायो धावति ? विवर्णा धावताप्येवमेकेनाऽनेकेन वा पृष्ठ कौशलादेव कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति । अथ वेति । अत्रार्थस्यैऽपि नान्तरीयत्वात्पुपादानं दृश्यते । यथाऽग्निरान्यतामि युत्ते अत्रादितमपि पादानयनमन्दानवनेऽन्तर्भवति, एवमिहाऽपि ने परत प्राप्त वाय प्रति मुभावस्य सिद्धय द्रुवताऽर्थात्तेऽपि र्त्तव्यं सिद्धयमाश्रितम् । [न मु ने]

उदात्तस्वरितयोर्येण । ननु इहा स्वरऽमावाद्यस्वर इत्यनुपपन्नमत्र अथ—

१ च । २ नद । ३ वाच । ४ वाच । ५ वाच । ६ वाच । ७ वाच । ८ वाच । ९ वाच । १० वाच । ११ वाच । १२ वाच । १३ वाच । १४ वाच । १५ वाच । १६ वाच । १७ वाच । १८ वाच । १९ वाच । २० वाच । २१ वाच । २२ वाच । २३ वाच । २४ वाच । २५ वाच । २६ वाच । २७ वाच । २८ वाच । २९ वाच । ३० वाच । ३१ वाच । ३२ वाच । ३३ वाच । ३४ वाच । ३५ वाच । ३६ वाच । ३७ वाच । ३८ वाच । ३९ वाच । ४० वाच । ४१ वाच । ४२ वाच । ४३ वाच । ४४ वाच । ४५ वाच । ४६ वाच । ४७ वाच । ४८ वाच । ४९ वाच । ५० वाच । ५१ वाच । ५२ वाच । ५३ वाच । ५४ वाच । ५५ वाच । ५६ वाच । ५७ वाच । ५८ वाच । ५९ वाच । ६० वाच । ६१ वाच । ६२ वाच । ६३ वाच । ६४ वाच । ६५ वाच । ६६ वाच । ६७ वाच । ६८ वाच । ६९ वाच । ७० वाच । ७१ वाच । ७२ वाच । ७३ वाच । ७४ वाच । ७५ वाच । ७६ वाच । ७७ वाच । ७८ वाच । ७९ वाच । ८० वाच । ८१ वाच । ८२ वाच । ८३ वाच । ८४ वाच । ८५ वाच । ८६ वाच । ८७ वाच । ८८ वाच । ८९ वाच । ९० वाच । ९१ वाच । ९२ वाच । ९३ वाच । ९४ वाच । ९५ वाच । ९६ वाच । ९७ वाच । ९८ वाच । ९९ वाच । १०० वाच ।

स्वरितन्व यथा स्यान्,—खलप्यटसि खलप्यध्नाति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥
 न वक्तव्यम् । आह्रास्य—‘स्वरितयण’ इति, न चाऽस्ति सिद्धे स्वरिते,
 तत्राश्रयात्सिद्धत्वं न भविष्यति ॥*॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चतुर्दशान्स्वरित
 दोष ॥ २ ॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चतुर्दशान्स्वरिते दोषो भवति—दध्याशा
 मध्याशा ॥ एष तर्हि यागविभाग करिष्यते । [‘उदात्तयण’] उदात्तयण
 परस्याऽनुदात्तस्य स्वरिता भवति । तत ‘स्वरितयण’ । स्वरितयणश्च
 परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ‘उदात्तयण’ इत्येव ॥ अथ वा स्वरितग्रहण
 न करिष्यते ॥ केनेदानीं स्वरितयण परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भविष्यति ? ॥
 उदात्तयण’ इत्येव ॥ ननु च स्वरितयणा व्यवहितं जातं प्राप्नोति ॥ ‘स्वरविधौ

प्र] खलप्यटतीति । खल पुनातीति खिप । उपपदमभास । कृत्स्वरेणान्तोदा
 तत्वम् । औ परत ‘भोः सुधी’ति यणादण । तस्मान्परस्य षे सुधादनुदात्त
 स्योदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्त ‘नोन्धान्धो रिति निषिद्धेऽनेन स्वार
 तत्व, तस्य यागदेशे वर्तव्येऽसिद्धत्वात् स्वरितयण परोऽटनिशब्दस्य ‘नि
 इति’ इति निघान्तस्याऽभागे न भवतीति तस्य स्वरितत्व न प्राप्नोतीति यण-
 स्वरस्य सिद्धत्वमुच्यते । के चिदाहु —‘एकपदाश्रयत्वादनन्तरं स्वरितत्व, पर
 द्वयाश्रितस्तु यणहिरण्, ततोऽसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यगोऽसिद्धत्वात्
 पूर्वनेति निर्दिष्टविषयाऽभावाद्यगसिद्धत्वप्रसङ्गं स्वरितस्य नास्तीति । तदयुक्तम् ।
 नाजानन्तर्य बहिरङ्गप्रवृत्त रिति बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधान्, इको यणचोति
 द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यणविधानात् । दध्याशातिमिति । दधिशब्दो ‘नच्चिपय
 स्याऽनिमन्तस्ये’त्याद्युदात्त । ‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित’ इति इकार स्वरित ।
 आशागच्छ ‘आशाया अदिगारया चे’दित्यन्तोदात्तत्वादननुदात्तादिस्तत आ
 रस्य स्वरितत्वप्रसङ्ग । उदात्तयण इत्येवेति । तेनोदात्तयण इत्येव यो निर्गुण

उ] यणित्तत्त्वादिनि । ‘निङ्गुणित् इति निङ्गुणस्य नि षट् । निघान्तस्येति षाठे अत्र
 अयचानिपतवत् इत्यर्थं । नाजानन्तर्यं इति । वस्तुस्वैरादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरि
 भाषाऽभावस्य ‘उत्तरवमानसो रिति सूत्रे भाष्ये दक्ष्यमाणत्वात् शङ्क्येव निर्दला । असिद्धपरि
 भाषाया अनित्यत्वादवाऽप्रवृत्तेश्च । भाष्ये—उदात्तात्स्वरित इति । ‘उदात्तादनुदात्तस्येति
 न स्वरितत्वस्याऽपि सिद्धत्वात्तन्निष्कया परस्यपि स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थस्तदाह—

१) ‘स्वरित सिद्ध’ १० । २) ‘भवति’ १० । ३) प्रायो तुमन्दि । ४) ‘दध्याशा निषि
 षट् वैदमन्त । ५) १६ तुम भवेत् । ६) ‘स्वरितस्य दग’ १० ।

व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम् ॥ अथ वा नैव विज्ञायते—
स्वरितस्य यण्, स्वरितयण्, स्वरितयण इति ॥ अथ तर्हि ? ॥ स्वरित यण्
स्वरितयण्, स्वरितयण इति ॥

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादी । १।२।६।

स्वरितग्रहणं शक्यमर्हति ॥ कथम् ? ॥ 'अनुदात्ते परत [पदादीवा]
उदात्त' इत्येव सिद्धम् ॥ केनेदानीं स्वरितो भविष्यति—गाङ्गेऽनूपे इति ? ॥
आन्तर्गत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोगन
तन वच्यमानता मा भूदिति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणं य सिद्ध
य] स्वरितस्तस्य यण परस्त्राऽनुदानस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः । तत्रश्चाऽस्वैव
स्वरितस्याश्रयणात् सिद्धं भवति । स्वस्ति यणीति । 'उदात्तस्वरितयो'रिति
मतमा, उदात्तस्य वा यण स उदात्तेऽपि भवति, तादृशस्यान् । 'स्वस्ति यणी'-
येषां तु परसप्तमी, तत्र लौकिक प्रयोगे य स्वरितस्तस्मिन् परतो यो यण
तत्र परस्य लक्षणवन्नादनुदात्तस्य स्वस्ति मा जुर्भवतीत्यमर्थः । न च दृष्ट्यामि
व्याकारो लौकिके स्वरितज्ञाने न कश्चिदेष । लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यण
कर्मण्ये तस्याऽसिद्धत्वाऽभावे । [उदात्तस्वरितयोर्षण] ॥

स्वरितो वाऽनु । गाङ्गेऽनूप इति । गङ्गाया इदमिति तस्यशमित्यणा प्रत्ययस्वरे-
णाऽन्तोदात्तः । ततो हि सुप्त्वादनुदान । तयोरेकादेश उदात्तः । अपोऽनु
गत्तमनूर्गमिति प्रादिगमात् । 'तपुरुषे तुभ्यावे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्ते-
'ऽनोरप्रधानकनीयमा' इत्युत्तरपदमन्तोदात्तः, शेषनिघातः । 'एः पदान्ताद
र्ग'त्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पक्षे स्वरितः । यक्षे उदात्तः । तेन वच्यमानतेति ।
आन्तरन्म्याद्य स्वरितेऽसिद्धमिति तस्मिन्मिति शेषनिघातन पे'शब्दोऽनुदात्त

ट.] अधिशाब्द इति । भाष्य-स्वरविधाविति । स्वस्ति इत्येक विधावित्यर्थः ।

अनु स्वरितस्याश्रयनिषेधः 'स्वरिते य'णिदनुपपन्नमत आह-तेन लौकिके इति ।
तनु स्वरितस्याऽसिद्धत्वात्कथं स्वस्ति यणत् आह-लौकिकस्येति । शब्दवर्धका
सिद्धमिति भावः । अत्र योगविभाषणं पञ्चवच्यम् । [उदात्तस्वरितयोर्षण] ।

स्वरितो वा । भाष्य-उदात्त इत्येवेति । स च विकल्पेन । वाऽनूपस्य मन्वादिनि
भावः । तेन पक्षे स उदात्तः, पक्षे वाऽनूपस्य स्वरित इति तस्यऽसिद्धिरिति तादृश्यम् ।
पञ्चानुदात्तयोरेकादेशः व्युत्पद्यते-गाङ्गाया इदमिति । स्वरितस्यासिद्धत्वादिति ।

१) इदं वाच्यमिति परे । २) 'उदात्तानुदात्त' इति पदो नागुपमन्तः । ३) इति अधिपत् ।

स्वरितम्नेन वर्ज्यमानता कस्मात् भवति—कन्या-नूप इति ? ॥ बहिरङ्गलक्षणात्वात् । अमिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येव न भविष्यति ॥ यथैव तद्धि क्रियमाणे स्वरितग्रहणे य सिद्ध स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । तस्मात्प्रार्थं स्वरितग्रहणेन । 'अमिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इत्येव सिद्धम् ॥ ४ ॥ एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग [अर्थेऽयावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तमवानुदात्तार्थम्] ॥ ५ ॥ [एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग सिद्धवक्ष्यते । किं प्रयोगनम् ? ॥ ५ ॥ 'अयवायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तमवानुदात्तार्थम्' ॥ ६] ॥ अय-वृक्ष इदम् गृक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् ।

प्र] प्राप्नोत्युदात्तश्चरते । अस्य तु स्वरितस्याऽमिद्धवाच्योक्तदोषाऽभावात् ।

कन्यानूप इति । कन्याशब्द 'कन्यागन्तुमनुयागामन्त' इत्यन्तस्वरितः । ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश जात्यर्थेन स्वरितः । तस्य सिद्धत्वाद्बर्ज्यमानस्वरे म-नुदात्तस्वरितयोयागपय न प्राप्नोति । ततश्चाऽत्र य परिहार स एव 'गाङ्गेऽनूप' इत्यत्र भविष्यतीति भावः । अमिद्धमिति । पदद्वयाश्रयवादेकादेशस्य बहिरङ्गास्वरोऽपि तदागो बहिरङ्गः । एकादेशस्वर इति । एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशे आन्तर्यास्वरिनोऽभिनिर्गमः । तस्य च म-ान एकादेश उदानेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेश नियते इत्येकदर्शनम् । स्वमित्गुणस्थोदात्तगुणमात्रं क्रियते इति द्वितीयम् । एकादेश उदानेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधायते तत्रोपलिङ्गते । तत्रायमथो भवति— आहुणो भवत्युदात्तानुदात्तयोस्त्वाहुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवतीति तृतीयम् । चतुर्थदर्शनं नृदानानुदात्तयोरेकादेश उदानो भवति । स्वरितगुण प्राप्तस्तत्र यन नाप्राप्त इति स्वरितन्वापनाद् उदात्तविधि मन्म-

उ] अनुदात्तमित्यस्या कार्यकाल्पवदपि स्वरितवर्तिज्ञानादधिककार्यं च'दमिद्धेऽप्रवृत्तेरिति भावः । अय चेदमेव भाष्य मानम् । षष्ठमाधेऽपि मृदुमेत् । आन्तर्यात् स्वरित इति । स्वरितो वानुदात्ते इत्यस्य तु न प्रवृत्ति उदात्तेन मूर्द्धकादेशाऽभावादिनि भावः । स्वरोऽपीति । आन्तर्येन अ-ान इत्यर्थः । एकादेशस्याऽमिद्धवाच्यत्वात्स्वरस्य जनाऽमावात्तकवाच्यत्वाऽस्य नेति भावः । अनुदात्त पदमिति त्वकपदविषये स्वरे चरित्प्रथमिति तापत्रम् । गुणमात्रं क्रियते इति । प्रज्ञाऽप्राप्तविवेकवादेनेति भावः । तत्रापी मन

१ इदं वचिषः । २ इदमथे वारिक्त्वेन परे पठ्यते, नेह । ३ परेतिदं पदमप्यत्र कनट्ट ।

अन्तर्यत उदात्तस्य उदात्तोऽप्यदेशो यथा न्यात् ॥ [भृन्] ॥ अन्तरेणो
नास्ति । आद्य-कुनारी इदम् क्रियायां इदम् । उदात्तामुदात्तोरुदात्तस्यै
कादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं च न्यम् । अन्तर्यत उदा
त्तस्य उदात्त आयादेशो यथा न्यात् ॥ गैतदस्ति प्रयोजन, एकादेशे कृते
'उदात्तयनो हल्पूर्वा द्वित्युदात्तो भविष्यति ॥ इदमिह नमप्रधारम्-उदात्तत्वं
त्रियतामेकादश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परन्वादावागन् ॥ नित्य एकादेशः ।
कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति ॥ एकादेशोऽप्यनित्य । अन्यथा-
न्दरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति, 'स्वर्गभिरनित्यो भवति' ॥
अन्तरङ्गन्तर्लोकदेशः ॥ काञ्चरङ्गता ? ॥
दशांशान्तर्यकादेशः पदस्योदात्तत्वं ॥ एव तर्हीदमिह नमप्रधारम् आद्
क्रियतामुदात्तत्वनिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परन्वादावागन् ॥ त्रिभुजा-
त्तत्वं, कृतेऽप्यादि प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति ॥ अद्यपि नित्य, -कृतेऽप्युदा
त्तत्वे प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति ॥ अनित्य आद् । अन्यथान्दरस्य कृते उदात्तत्वे
प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति । 'स्वर्गभिरनित्यो भवति' ॥
उदात्तत्वं नित्यत्वं-अन्तरस्य कृते अदि प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति ।

प्र] उते । तत्र परिभाषापक्षे द्विभुजात्तत्वननादिषु । इतरेषु पक्षेऽपि नित्यत्वं प्राप्ते
सिद्धत्वं नुच्यते । उदात्तोऽप्यदेश इति । अन्यथा स्वरितः स्यात् । कुनारी इद-
मिति । कुनारीशब्द उदात्तत्वं नित्यत्वेऽप्युदात्तत्वं । 'कुनारी ए' इति स्थिते
आयागने कृते दशांशे कोदात्तयनो ह्यपूर्वादिषु उदात्तत्वे अदिःकृतेऽपि
नुदात्तयोः प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति । पश्चाद्भिन्नत्वेऽपि नित्यत्वं । पदस्योदात्तत्वनिति ।
विभक्त्युदात्तत्वं नित्यत्वं । आद् क्रियतामिति । एकादेशोऽपि नित्यत्वं नह दिव

ट] पत्तत्वं । तत्र परिभाषेति । इत्येऽपि पक्षेऽपि नित्यत्वं नमप्रधारं पदस्योदात्तत्वं
उदात्तत्वं । किञ्च परिभाषा वक्तव्यत्वेन, अन्तरङ्गत्वेनाद् क्रियते स्वरित-
त्वं प्राप्ते । अन्तरङ्गत्वेऽपि नित्यत्वं । अन्यथा स्वरित इति । अद्यपि
स्वरितत्वं नह दिव । अद्यपि उदात्तत्वं नित्यत्वं । स्वरितत्वं नित्यत्वं-
स्वरितत्वं स्यादिति भावः । अन्ते-अन्तरेणोऽपि प्राप्तेति । 'स्वर्गभिरनित्यो भवति'
इति भावः । प्राप्तेःकृतेऽपि प्राप्तेति । अन्तरेणोऽपि प्राप्तेति । अन्तरेणोऽपि प्राप्तेति

‘शब्दान्तरस्य च प्रामुख्यं विधिरनित्यो भवति’ । उभयोरनित्ययो परत्वादादागमः । आदि कृतेऽन्तरङ्ग एकादेशः । [आर्ये] ।

आदि-बुद्ध्याविदम् । इक्षोविदम् ॥ उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यात उदात्तस्योदात्त आदादेशो यथा स्यात् । [आर्ये] ॥

एमादेशस्वर -गाङ्गेऽनूप इति । उदात्तानुदात्तयारकादेशः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं, ‘स्वरितां वानुदात्ते पदादा’वियेष स्वरो यथा स्यात् । [एकादेशस्वर] ॥ इतृस्वर -नुदती नुदती । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः, तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । ‘शतुरनुमाऽनघञादिरन्तादात्ता’दित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ नेतदस्ति प्रयाजनम्-आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘मिद्ध एकादेशस्वर-शतृस्वरे’ इति, यद्यमनुम इति प्रतिषेधः शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न ह्यन्तरेणादात्तानुदात्तयारकादेशः शत्रन्तः सनुम्भन्तोदात्तमस्ति ॥

प्र] त्तमुदात्तं च विचायत । ननु च यगादशे कृत विभक्तिस्वरण भाष्य, तत्तथ नदीसज्ञाशा अभावादाप्ये प्राप्नोति । विहितविशेषण नशाग्रहण, नशा या विहितो विहितस्याङ्ग्यदोषः । अन्तरङ्ग एकादेश इति । वर्णावाश्रित्यैकादेशः, पदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन । तस्मान्नाऽर्थं सिद्धत्वं वचनन । गाङ्गेऽनूप इति । एमारोदात्तस्याऽमिद्धत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आन्तर्यात्स्वरित एव स्यात् ननु कदा चिदुदात्तः । नुदतीति । ‘तास्यनुदात्ते’दिति शताऽनुदानः । शप्रत्यय उदान । ‘शतुरनुम’ इत्यन्तरेणादात्तादिता वक्षते । न ह्यन्तरेणेति । अनिद्धस्ये चाऽन्तोदात्त्वाऽभावादेव नुदन्तीत्यादानुदात्तं न भविष्यतीति किमनुम इति प्रातपेधेन । प्रतिषेधात्तु नुमि मिद्धत्वननुनायत । ननु चेति ।

उ] विभक्तेश्च क्रियते तस्मिन्-व्यते परस्मिन् ? अत आदि-विभक्तिरिति । परत्वं पदत्वतनादव बहिर्भूतविमलमवधिचेन बहिरद्वलमिति भावः । आप्ये प्राप्नोतीति । वषं मदीयस्ये इदं, एतश्चाऽपि नित्य इति भाष्यममद्वयमिति भावः । क्वचित्तु यथा पूर्वं बाण्यदादमिति न्यायेनाऽऽडिति चित्त्यमेतदित्याहुः । अहमवधिन्त्याह एव तत्प्रवृत्तिरिति गभ्याशय इत्यन्ये । स्वरितानुदात्तयोरिति । एकादेशः प्रति उदात्तत्वाऽमिद्धत्वं आन्तर्यात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेश इति भावः । ननु कदाचिदुदात्त इति । उदात्तेन मदीयस्यैव इत्यनेन स्वरितविधत्तादिति भावः । प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते इति ।

ननु चेदमस्ति यान्ता वान्तीति ॥ एतदपि निघाते कृते नाऽन्तरेणोदात्ता
 नुत्तदायोरेकादेशेन शत्रन्त मनुम्भमनोदात्त भवति ॥ इदमिह सप्रचार्यं निघात
 क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादिघात ॥ नित्यं पृका
 देशः, -कृतेऽपि निघाते प्राप्तेऽप्यकृतेऽपि प्राप्तेति ॥ पृकादेशोऽप्यनित्य ।
 अन्यथास्वरस्य कृते निघाते प्राप्तेऽप्यन्यथास्वरस्याऽकृते निघाते । 'स्वर
 भित्तस्य च प्राप्तेऽप्यनित्येति भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशे ॥ काऽन्त
 रङ्गा ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशेन पदस्य निघात ॥ निघातोऽप्यन्तरङ्ग ॥
 कथम् ? ॥ उक्तमेतन्, 'पदग्रहण परिमाणार्थ'मिति । उभयोरन्तरङ्गयो
 परत्वादिघातो निघाते कृते एतदपि नाऽन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशेन
 न्तोदात्त भवति । शत्रुम्बर ॥

एकानुदात्त-तुदन्ति लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य 'पृका
 देश उदात्तेनोदात्त' इत्येतद्व्यति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं, तेन वर्तमानता
 यथा स्यात् । [पृकानुदात्त] ॥ मवानुदात्त ब्राह्मणास्तुदन्ति ब्राह्मणा लिखन्ति ।

प्र] अत्र लमार्वाधानुदानुदात्तवस्य निमित्ताऽभावाद्भयोरुदात्तयोरुदात्तेन उदात्त
 इति भावः । शेषनिघात पदस्यति मन्व्यते । एतदप्येति । प्रत्ययस्वरे मनि निघात
 घातोऽनुदात्तवान् । एवमनुम इति ज्ञापक स्थितमेव । पृकानुदात्तेति ।
 एताननुदात्तग्रहणाऽनुदात्त पदमेवर्णं मियेव स्वरोऽभिधीयते । तत्र तुच-
 'मिदं त्वेवानुदात्त' इति । तुदन्तीति विकरण उदात्तो लमार्वाधानुदानुदात्त,
 तत्रोदात्तानुदानयोरेकादेशस्वरस्य धानुस्वरेऽभिदन्ताच्छेषनिघातानुदात्तप्रसङ्गाद्धातो
 रायन्तोदान्त्व स्यात् । ननु चोदात्तानुदानवेऽपि स्वरितेन वर्णानुदात्तस्य
 भविष्यति ? । ननु सिध्यति-यथा स्वरितस्योदात्तता भवतीति प ३ । यद्य तु
 'स्वरितापवाद उदात्त' इति पक्षस्तदैकादेशस्योदात्तत्व निर्धार्यते, तस्य चाऽभि
 द्धत्वे स्वरान्तराऽभावाद्दर्शमानस्वरो न स्यादिति सिद्धत्वमुच्यते । ब्राह्मणा-
 स्तुदन्तीति । अत्रापि 'स्वरितस्य स्थाने उदात्त क्रियत' इति स्थाने उदात्तस्या

उ.] एकादेशोदात्तत्वस्यति शेष 'नुम' इत्यनुदात्तपदस्य मूत्रवि हृते स्वरस्यार्थं 'निमित्त'
 ऽभावा इति पाठः । निघाते इति । पदग्रहण परिमाणार्थमिति भावः । भाष्ये-निघातोऽ-
 प्यन्तरङ्ग इति । परिभाष्येनोदात्तदिभिरेकैकानुदात्तव्यतिषेण इति भावः ।
 धानुस्वरे इति । धानुस्वरेऽपि निघाते कर्तव्ये इत्यर्थः । सिद्धत्वमुच्यत इति ।

उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदान्' इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्व वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'तिङ्तिङ' इति निघातो यथा स्यात् ॥ किमुच्यतेऽन्तरङ्ग इति ? ॥ यो हि बहिरङ्गाऽसिद्ध एवासा भवति-प्रपचतीति, सोममुपचतीति ॥ तत्तद् हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । सर्वत्रैव नुम्प्रतिषेधो ज्ञापक - 'सिद्ध एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग' इति ॥

॥ ॥ सयोगान्तलोपो रोरुत्वे हरिवो मेदिन त्वा ॥ ॥ सयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'हरिवो मेदिन त्वा' । सयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्वर्त्यायुत्त्व न प्राप्नोति ॥ ॥ ङुतिश्च ॥ ॥ ङुतिश्चेत्त्वे सिद्धा वक्तव्याः । 'सुखताश्अत्र भवसी'त्यत्र ङुतेरसिद्धत्वादताज्ञायुत्त्व प्राप्नोति । अधुनाद्द्रष्टुं

प्र] सिद्धत्वेऽपि स्वरितस्य निघातनिधानाद्दुदत्तस्याऽप्रयोग सिद्ध एवेति स्वरिताऽपवाद उदात्तवमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते । अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताऽभावाद्दुदात्त प्रयोगे श्रूयेत । प्रपचतीति । बाह्यपदापेक्षत्वादनादशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरो बहिरङ्ग । तस्याऽसिद्धत्वात्ता चोदात्तत्वात्ति गतनिघातो न भवति । सोममुपचतीति । 'तिङ्तिङ' इति निघात ईकारस्य न भवति । सर्वत्रैवेति । लक्ष्मणाश्रयेण सामान्यविषयमनुमानमाश्रियत । अनुमानत्वाज्जगत्तस्य तत्रैक्यदार्षयनादशस्वर इन्द्र इत्यनुम इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यत । अथ वा 'एकादेश उदात्तनोदान्' इति परिभाषाश्रयित्वेति ज्ञाप्यते । यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्वरस्तस्याऽसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यासिद्धत्व भवत्येव । हरिः इति । हरयोऽस्य मन्तीनि मनुष्य । छन्दसीर इति ध्रुव । मुनुम्सयोगान्तलोपरुवानि ।

उ.] विवरणोदात्तप्रवृत्तिर्नास्तीति तदेकवक्त्रनापनिघातम्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्व प्रवृत्त्या सिद्धेरित प्रयोजन चिन्त्यमिति कश्चित्त्र पदस्य विभक्त्यात्वात्प्याने एनादशन विवरणस्य विनश्य दक्षयत्वात्त्रिमित्तिनिघानाऽऽङ्कृतिरिति भाष्याश्रयत् । अन्यथेति । उदात्तयाऽसिद्धत्वात्पूर्वनिघाते पश्चादेकादेशस्योदात्तत्व स्यादिति भावः । सिद्धत्वे तु परत्वादनादेशोदात्तत्व कृते निघन्तनिघानप्रवृत्तिरिति सति । बाह्यपदापेक्षत्वादिति । तिङ् चेत मूत्र तु 'यत्प्रपचतीत्यादी निघन्तनिघानाऽविषये चरितार्थम् । ईकारस्य नेति । स्वयंऽनदद बहिर्भूतेतिशब्दनिघन्तनया बहिरङ्गत्वनादशस्वरस्याऽसिद्धत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वनिघान पश्चादेकादेशस्वरणेऽसिद्धत्वादिनि भावः । परिभाषाश्रयित्वया इति । चिन्त्यनेत्त्वं उच्चश्रुते । रुचनीति । 'मनुवमो'रिति एवम् । अत्र 'रोरुत्वे' इत्यस्य क्तव्ये कृत्

द्विषु दत्त मी दीर्घन्ते मिद्ध वक्तव्यम् । उपान्वत् । पर्णान्वत् । दन्वस्या
 ऽमिद्धत्वादवसन्तस्येति दीर्घत्व प्राप्नोति । अघातोऽरिति न वक्तव्यं भवति ॥
 नैतदस्ति प्रयोगेन, त्रियन्ते न्याय एव ॥ * ॥ अदम इत्वोत्वे स्वरे बहिष्पद-
 लक्षणे ॥ * ॥ अदम इत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणं सिद्धे वक्तव्ये । अर्मा
 अत्र । अर्मा आसते । अम् आनाते । इत्वोत्पयोगमिद्धत्वादेव इत्ययावेकादेशा
 प्राप्नुवन्ति ॥ क्रिमुच्यते 'बहिष्पदलक्षण' इति ? ॥ यां ह्यन्य 'सोऽमिद्ध
 एवाऽमी भवति । अमुया अमुयोरिति ॥ * ॥ प्रगृह्यसजाया च ॥ * ॥
 प्रगृह्यसजाया च सिद्धे वक्तव्ये । अर्मा अत्र । [अर्मा आपते । अम्
 अत्र] ॥ अम् आनाते । इत्वोत्पयोरमिद्धत्वाददमो मादिनि प्रगृह्यसजा न
 प्राप्नोति ॥ क्रिमर्थमिदमुभयमुच्यते न 'प्रगृह्यसजाया'मित्येव स्वोऽपि बहि
 ष्पदलक्षणे चोदित म्यात् ॥ पुरस्तादिदमाचार्येण इष्ट, स्वरे बहिष्पद
 लक्षणे' इति, तन्पठितम् । न उत्तरकालमिद्ध इष्ट 'प्रगृह्यसजाया च' इति,
 तत्रापि पठितम् । न चेदानीमाचार्यां सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥ * ॥ इति
 स्तुतिविधौ छे च ॥ * ॥ इति स्तुतिविधौ छे च सिद्धा वक्तव्या । अत्राऽ इच्छ-
 तम् । पटाऽ उच्छ्रितम् । इतरेमिद्धत्वाच्छे चंति तुम् प्राप्नोति ॥ क्रिमुच्यते
 छ चंति ? ॥ या ह्यन्योऽमिद्ध एवाऽमी भवति-धमिर्चाऽन् । मोमसूऽन् ।

प्र.] अर्मा स्वरोऽमिद्धत्वे विषये भवति, नत्राऽमिद्धत्वं भवतीत्यर्थे । अमुयेति अदम
 था इति स्थिते त्यदाय चटात् । एकादेशः । उवस्याऽमिद्धत्वादाजि चाप इत्येव
 मयादेशस्ततो मुत्वम् । न चेति । व्याख्यानमूत्रेषु लाघवाऽनादरात् । अत्राऽ इ
 च्छ्रितमिति । एचोऽप्रगृह्यस्ये'त्वाकार एव । इटुनी तु मात्रिकी । तत्र इटुनोर
 मिद्धत्वादेशाराधयो विवपेन नुर प्राप्नोति । हस्वाध्रयस्तु निय इत्यते । इति
 शब्देन तन्महचरिताविदुतो लभ्येत । अग्निचीऽदिनि । इतस्याऽमिद्धत्वात्
 इत्वस्येति नुरभवति । द्विविध चाऽनाऽमिद्धत्व बहिरन्त्वात्, पूर्वनामिद्धमिति च ।

ड] स्वर इति अलिङ्ग इति भावप्रधानं मन्वन्त विषयत्वादेव इति भाव । तत्राऽमिद्धत्व
 मिति । यो ह्यन्य स्वरेणस्मिन् स्वरे परत कार्येऽच्चादानाममिद्धत्वमित्यर्थ । नन्वान्येकव
 त्याम एव कुतोऽत आह-व्यारयानमूत्रेष्विति । अलिङ्ग-व-य-व नन्विदुतो सिद्धत्वे क-वे
 तुवेऽमिद्धत्वमन्वत्तमत् आह 'तुनिदाऽनेनेति । इटुनात्रिति । अ-य-व । अ-य-ये

१ अत्रादाहृणयो क्रमविपर्ययोऽस्ति कर्त्तव्यम् । २ 'न्योऽमिद्ध' पा० ।

३ इदं भाष्यकम् । ४ 'छ इति' पा० ।

॥ २ ॥ श्रुत्व ध्रुत्वे ॥ * ॥ श्रुत्व ध्रुत्वे सिद्ध वक्तव्यम् । अट्श्रुत्योतति
 पट् श्रुत्योतति । श्रुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'टुः' मि ध्रु'डिति ध्रुट् प्रसज्येत ।
 ॥ * ॥ अभ्यासजश्चत्वंमेलनुको ॥ * ॥ अभ्यासजदत्वचत्वंमैवतुकोः
 सिद्ध वक्तव्यम् । वभणतु' वभणु । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वादेत्व प्राप्नोति ।
 उच्चिच्छिपति । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वाच्छे चेति तुक्-प्राप्नोति ॥ ॥ द्विर्व-
 वचने परसवर्णत्वम् ॥ * ॥ द्विर्वचने परसवर्णत्व सिद्ध वक्तव्यम् । सरयन्ता ।
 सँवत्सर तँल्लोक यँल्लोकमिति । परसवर्णस्याऽसिद्धत्वाच्चर इति द्विर्वचन
 न प्राप्नोति ॥ * ॥ पदाधिभारश्चेत्त्वघत्व(दत्वै)नत्वर वपत्वानुनासिक-

प्र.] अट् श्रुत्योततीति । 'श्रुतिर् क्षरणे' इति धातु सकारादि प्रतिज्ञायते,
 मधुश्रुतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे द्विपि 'मधु'गिति रूप यथा स्मन् ।
 अकारादौ मधुडिति स्यात् । उच्चिच्छिपतीति । उच्छी विवासे । तुक् सन् इट् ।
 'अजादेद्वितीयस्ये'ति 'च्छि'शब्दस्य द्विर्वचन, 'सपूर्वा. सय' इति शेष, छस्य
 'अभ्यासे चर्चे'ति चकारस्तस्याऽसिद्धत्वाच्चेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति । सँव्य
 न्तेति । अनुस्वारस्याऽयोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशकरणचोदनाय-

उ.] प्रत्युदाहरणपर भाष्य सङ्गच्छते । बहिरङ्गत्वादिति । दूराद्भूतादित्वापेक्षया भूनां
 बहिरङ्ग । एतच्च छवेति विषयनिर्देशश्चिन्त्यफल आनन्वयात्पूर्वशासिद्धत्वस्यैवाऽनेन निषे
 धादिनि भाव । अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणेन चिन्त्यमिदम् । अत्र चेद भाष्यवातिकमपि
 मान । नन्वय शकारादिरेव धातुरत आह-सकारादिरिति । तदुक्त वृद्धैः- 'नकारजावनु
 स्वारपञ्चमौ क्षलि धातुषु । सकारज. शकारश्चेर्पाटवर्गस्तवगज ॥' इति । सका
 रादिप्रतिज्ञाया फल दर्शयति-मभिधिति । यस्य 'लोपो व्यो'रिति लोप । यत्तु वृत्तौ 'यस्य
 मयोगान्तलोप' इत्युक्त, तत्र, यण प्रतिषेधात् । नच णिलोपस्य स्थानिकत्वात्कथ सवोगा
 दिलोप, 'पूर्वशासिद्धीय' इति तु 'तस्य दोष' इत्यादिना निषिद्धमिति वाच्य, 'हीनुत्'मिति निषे
 धात् । तस्यावाश्रयणे मानं च सकारप्रतिज्ञैव । केचित्तु सकारप्रतिज्ञाफल 'सन्श्रुत्योतती'त्यत्र
 श्रितुग्व्यावृत्ति । किञ्च सयोगान्तलोपे तस्य शब्दे 'वो'रिति दीर्घे 'मधू'रिति रूपमिति तदा
 श्रयणे मानाऽभावात् 'मधु'गिनोति वैयर्थ्यश्चिन्त्य इत्याहु । तुक् सञ्जीति । एव 'लक्ष्य
 रक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनस्तुगप्रवृत्तेश्चिन्त्यमिद वचनमिति भावः । परविषयत्वात्सहितया-
 स्तत्कार्यं तुक् पक्षादेवेत्येव भाष्याशय वर्णयन्ति । सपूर्वा इति । तत्रत्येन 'सपूर्वा' इति
 वातिकेनेति बोध्यम् । केचित्तु 'सपूर्वा. एव' इत्येव पाठः । द्विर्वचने चेति । अनुस्वारस्यैव
 द्वित्वे द्वयोरनुस्वारयोः क्रमेण परसवर्णाविति भावः । अनुस्वारस्य शर्तु पाठेन यत्वेऽपि यन्त्वा

१ 'श्रुत्व ध्रु'डिती'पा० । २ 'पट'पा० । ३ 'न्योऽसिद्ध.' पा० । ३ 'दत्वे'नि कश्चिन्न ।

च्छवानि ॥३॥ पदाधिकारश्चेष्ट इत्यत्र (एव) न वचनपदमदानुनापिकच्छ
 त्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि । तच्च-गौरो गरः । गलो गलः । एव ॥ घ-
 ङोम्पा ङोम्पा । वच ॥ [एव-] ङांटा ङोटा । [एव] ॥ नव सुशो नुब ।
 नुचो नुत्त । नाप ॥ एव-अभिनोऽभिनः । अभिनः अभिनः । एव ॥ पव-माट
 पवमा मातु पवमा । मातु पवमा मातु-पवमा । पितु-पवमा पितु पवमा, पितु
 स्वसा पितु स्वसा । पव ॥ पात्र मापत्रापाणि मापत्रापाणि । मापत्रापाणि माप
 वापाणि । एव ॥ अनुनाम्नक-वाङ्मयन वाङ्मयनम् । वाङ्मयन वाङ्मयनम् ।
 अनुनामिद ॥ छल-वाङ्छपन वाङ्छपनम् वाङ्छयन-वाङ्छयनम् ।
 उभयथा चाप्य ङोपा यथापि न्याने द्विवचनमयापि द्वि प्रयोगः ॥ कथम् ? ॥
 यदि तानन्याने द्विवचन समुच्चयत्वात्प्रवृत्तिप्रत्ययस्य एव चमाव ।

प्र] स्वाद्विवचन च मिथ्याति रूपम् । एतच्चाऽनपेक्ष्य । न द्वित्ववचनम् । पदाधिकारश्चे
 दिति । यात्र लन्वादिषु पदस्यैत्वपेक्ष्यते तत्र लन्वादाना द्विवचनस्य च मनस-
 श्चत्वाद्विवचन कथये दयामामिद-वाङ्मयं द्विवचने सय नेशोऽपि प्रयोगः स्यात् ।
 यथा तु लन्वादिषु 'पदस्य'ति नाऽपेक्ष्यते तत्र द्विवचनस्य बहिःकृत्वादनन्तर-
 ङेषु लन्वादिषु वृत्तेषु द्विवचन मतीष्ट निधन'ति नाऽपि सिद्धवचनेन ।

गल इति । 'अचि विनापे क्षि लक्षम् । ङोम्पेति । 'वा इहमुहे'ति वा न्व, पक्षे
 'हो इ' इति टवम् । नुट इति । 'मुट रट'ति वा निटानन्वम् । अभिन इति ।
 निटर्ल' इति मिपि भमि इति हत्वादिषोपे विपि धानोत्वा' 'दक्षे'ति वा एवम् ।
 मातु पवमेति । 'मातु पितु-न्यामन्यतरस्या'मिति वा पवम् । मापत्रापाणि'ति ।
 'प्रतिपादकान्ते टि वा एवम् । वाङ्मयनमिति । 'यरोऽनुनामि' इति वा
 गदगम्य इकार । वाङ्छपनमिति । 'उम्पोटी'ति शररस्य वा च्छवम् ।

उ.] ऽभाव'घट'शेरनु'म'न'वा'वाऽभाव'वा वा पदान्तस्येयस्य'नु'म'वा'र'प'द'य'स्ये'उ'हृ'का
 ऽनिद्वन्वाच्च चित्त'निदम् एतवेति । 'अन्व'स्वा'स्ये'त्वादि मनु'म'न'पे'ष्य 'द्विवचन' इति
 सिद्ध'वचन'निधय । पूर्व' निद्व'न'द्वि'व'इ'ये'उ'र'ने'र'न' म'वे'न । अनु'म'न'स्य'प्र'नित्य
 लोप'वा'न'न'नि 'उ'मी' इ'ह'र'इ'नि लोप्येन । यदीति । द्विव नु यथा पदाधिकारमावेऽपि
 पदस्यैव भवति तदेवम् । अनिष्टोऽपीति । गौरो गरः गलो गरः इत्यन्वयः । बहि
 रङ्गवादिनि । 'बहिःकृत्वादनन्तर'ति तत्र सत्र बहिःकृत्वादनन्तर'त्वेन 'पदाधिकार'न्त'ङ्गे

[तिनेप द्रोपे सिद्ध] । अथ द्वि प्रयोगो द्विर्वचनेमसिद्ध चाहुत्वादीनि निवर्तेरन् ॥

न लोप प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७।

नलोपेऽन्तग्रहण किमर्थम् ? ॥ ॥ नलोपेऽन्तग्रहण पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥ ॥ नलोपेऽन्तग्रहण क्रियते ॥ कि कारणम् ? ॥ 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्' । पदाधिकारो विशेषणम् ॥ कथम् ? ॥ पदस्येति नैया स्थानपट्टी । का तर्हि ? ॥ विशेषणपट्टी ॥ ॥*॥ अहो नलोपप्रतिषेध *॥ अहो नलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । अहोभ्याम् । अहोभिरिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य । एतत् बाधको भविष्यति ॥ असिद्धो रस्तस्यासिद्धत्वाद्गलोप प्राप्नोति । अनवकाशो रुर्नलोप बाधिष्यते ॥ साऽवकाशो ह ॥ कोऽवकाशः ? ॥ अनन्त्योऽकार ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

प्र] लत्वादीनि निवर्तेरन्निति । द्विर्वचनाप्राद् प्रवर्तेरन् । कृते तु द्विर्वचनेऽनि षोऽपि तद्विभक्त्य स्यात् । ततश्च गलो गरो गरो गल इत्याद्यपि प्रमज्येत ॥

न लोप प्राति । अन्तग्रहणमिति । 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्ये'त्येवाऽस्तु पदस्येति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो निधीयमानोऽलोऽन्यस्येत्यन्यस्य भविष्यतीति प्रश्न ।

नलोप इति । अन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोप स्यात् । ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात् । अह इति । 'अहन्' 'रोऽमुषी'नि स्वरचयो सजुद्धौ मावनाशयान् 'पूर्वनासिद्ध'मित्य सिद्धत्वाद्गलोप प्राप्नोति निषिध्यते । अनन्त्य इति । अकृतनलोपऽपेक्षयाऽनन्त्य । कृते तु नलोपे एतदेव विवृणुत्स्याऽनन्त्यत्वात् एव अह शब्द इति प्रत्यभिज्ञाना

ठ] तत्प्रवृत्तिस्वकारादिति भाव । भाष्यकृत् 'एतद्विमानयो रिति सूत्रे वैशदिकेऽन्तरहे तदप्रवृत्तिमेव वक्ष्यति कार्यबालेऽपि । ननु जानस्य निवृत्त्ययोगाच्चिबर्तेर'प्रत्यमन्नतम आह- न प्रवर्तेरन्निति । शास्त्राणामसिद्धत्वादिति भाव [स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादी] ॥

नलोप । 'नेत्यभिहित्वा वृत्तवद 'प्रातिपदिकत्व'पि तथा । भाष्ये नैया स्थान पट्टीति । स्थानपट्टयेत्यर्थ । ननु स्वरत्वाभ्या बाधकत्वं नलोपनाशिन आह-अह निति । नन्वलोऽन्त्यस्य विधीयमान एव वक्ष्यमानन्त्ये भावकाऽऽदात्त आह-अकृतेति । न चाऽकारस्य रौ रे वा विशेषाऽभावनोभयविधान इत्यर्थे । सजुद्धौ पयो लोपाऽभावेन तयो- धारित्वाद्यमिति भाव । ननु नलोपे कृतेऽचरत्वात् कथं एतन्नन्त्यम आह-

१ अन्तर्गतिक । २ 'द्विर्वचनमिति' इति । ३ 'नलोपप्रति' पा० ।

‘नानन्त्यस्य रभंवता’ति यदयमहन्ग्रहण करोति ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चत्सबुद्धयर्थं वचनम् ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चेत्सबुद्धयर्थमेत्यात् । हेऽह रिति ॥ यत्तहि रुक्व शास्ति ॥ एतदपि सबुद्धयर्थमेव स्यात् । हे दीर्घाहोऽत्र । यत्तहि रूपरात्रिरथन्तरेपूपमज्ञान करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ‘नानन्त्यस्य रभंवता’ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापक ? ॥ न हास्ति विशेषो रूपरात्रिरथन्तरेष्वनन्त्यस्य रं वा रे वा ॥ [नलोप प्रातिपदिकान्तस्य] ॥

न डिसबुद्धयो. ।।।।।।

प्र] दलाऽत्यस्येति वचनादकारस्य रुक्वप्रसङ्ग । यदयमहन्ग्रहणमिति, नकाराऽपरिचागेन निर्देशस्वैतत्प्रयोजन-नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात् । अन्यथा ‘हेऽह’ इति व्र्यात् । सम्बुद्धयर्थमिति । सबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्देशा स्यादिति नलोपाऽभावो न ज्ञाप्येत् । यत्तहि रुक्वमिति । हेऽह रिल्लत्र ‘रोऽमुर्षा’ति रादेशे ज्ञियते । ‘अहो’त्र यनन तु रुक्व विधीयते । तत्राऽकृतनलोपनिर्देशो नलोपाऽभावस्य ज्ञापक एवेति भावः । हे दीर्घाहो ज्ञेयति । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्राहि । इत्त्यादिलोप । प्रत्ययलक्षणं सुप्परत्वाटुत्वम् । यत्तहीति—कारिन्कारवचनं ज्ञापकं नलोपन्यस्यति । न ह्यस्तीति । अतः परस्य रोऽरुक्वमुच्यते अकारस्य तु रौ रेपे वा विनोपामावात्रादेः समेव विदध्यादिति रुक्वविधानान्नलोपाऽभावोऽनुनीयत इति नकारस्वैव रुक्वरुक्वाभ्यां तत्र भाव्यमिति सिद्धमिष्टम् ॥ [नलोप प्रा] ।

उ] नकारेति । दुर्लभमिच्छित्पूर्वं नकारपरित्यागेन निर्देशादित्यर्थः । सबुद्धौ नलोपस्येति । एवञ्च नकारमहित्निर्देशस्याऽलुभनकारमबुद्धयर्थत्वादहोम्यामित्यादी नलोपस्येति । हे, रुक्व च न स्यादवेत्यर्थः । हल्लयादिलोप इति । निर्देशरूपस्य सुहित्त्वाऽन्यत्पर्यन्तत्वात् रुक् । रादेशमेवेति । ‘रोऽमुर्षा’ति सूत्रेणेत्यर्थः । एतन्नाप्यत्र ‘माप्यादम्याऽमृद्धावव प्रवृत्तिरिति’ भोऽहोऽरुपमन्तीत्यदी चारितार्थ्यमिति न ह्यह्य, तदन्निधानत्वं वस्तुतस्त्वनकारो नलोप इति धिष्यते इत्येव सिद्धात्पुत्तिः । न च मृद्धावववद्य, तत्रानि नलोपप्राप्ते । निषेधेनापि बाधित इत्यन्यत् । अत एव तदन्त्यो ऽधि दीयन् न राज्ञं तदायन्, कौटिल्याय तु तदन्त्यादावपि सर्वदा कौटिल्याय तदन्ताननेव भवति । अत एव पूर्वपक्षेणऽत्रैव स्थाने मृद्धौ चारितार्थ्यं नाह्येत् । कन्मवे एव वा दवपक्षमात्र इति वक्तव्यमननुसारी ह्यहो-अनन्त्योऽवकाश इति । ननु नलोपैर्देवदेदी सनापते-आचार्येत्यादीन्दन् । [न लोप प्रातिपदिकान्तस्य] ॥

॥ * ॥ न विसृज्योरनुत्तरपदे ॥ * ॥ न विसृज्युद्धोरनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भून्-चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । राजन् वृन्दा रक रानवृन्दारकेति ॥ * ॥ वा नपुसकानाम् ॥ * ॥ वा नपुसकानामिति वक्तव्यम् ॥ हे चर्म हे चर्मन् । [हे वर्म हे वर्मन्] ॥ नचर्द्धनुत्तरपद इति वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'न विसृज्यो' रित्युच्यते न चाऽत्र विसृज्यो पश्याम ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता नस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध ॥ न क्वचिन्टिलोपन लुप्यते, सर्वत्र लुमतैव । स यथैवेह भवति आर्द्धे चर्मन् लोहिते चर्मन्तिल्येवमिहापि स्यान्-चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । तस्मादुपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम् ॥ एव तहि उपर्येन तावत्ताऽर्थः ॥ * ॥ भवान् लो प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ * ॥ लो प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'भवान्' । भवज्ञाऽत्र भवित्यति ॥ यदि तहि भवज्ञाऽत्र भवति रथन्तरे मा मस्मिन्त्र 'अलोपाऽन इत्यहोप प्राप्नोति ॥ नैव दाप ॥ उक्त मुभयसजा

प्र] नटि । चर्मतिल इति । 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भ्रमज्ञाया अभावा सुपन्त वापद वाजलोप । राजन्वृन्दारकेति । भवयवाऽर्थमवोधनेन समुदायार्थमन्वोधन प्रत्यायत इति सम्बुद्ध्यन्तयोरेव समास । यथैवेहेति । वचनगामर्थ्याः प्रत्ययलक्षणाधयवान् । भवत्वादिति । अयस्मयादि वान् । सम्बुद्ध्यन्तानामिति । पृथगनवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैवाथाभावलक्षणमामर्थ्याऽयोगान् ।

उ] न विस । ननु विनिमित्तकमत्वापत्त्वाऽभावेन कथं नलोपोऽन आह— न लुमतैति । ननु राजन् वृन्दारकति समुदायत्वमवस्थ मवोधनेनाऽयोगान् प्रत्येकमवोधने उमथोरपि विधेयान्वयन परस्परमेकार्थाभावाऽभावात्कथं समानोऽन आह— अवयवार्थेति । अवयवानां समुदायनान्तरात्त्वादिति भावः । भाष्ये न क्वचिन्टिलोपेनेति । नच परमे व्योमज्ञित्वादी घोषालप्रागनिरनुनामिकत्वन्तर्येण पूर्वसवर्णे दकारे तस्य संयोगान्तलोपोऽस्त्येवति वाच्यं प्रक्रियान्तावयव तत्रापि तुक एव प्रवृत्तिरित्याशयः ।

ननु आर्द्धे चर्म नित्यत्रापि तुक एव मत्त्वाऽदृष्टान्तानुपसृत्तन आह— वचनसामर्थ्यादिति क्वचित्तु सामर्थ्यादेव शृण्वन् व्याचक्षते । अयस्मयादिवादिदिति । नच राजन्वान् रति राजन्वति भिषुक इत्यत्राधिकरणाच्चेति क्वचिन्नेव आह— मभव । एतज्ज्ञापनात्प्य दनभिधानेन तत्र क्वचनपठ । एवमूत्रथ कश्चित्त्व च डिप्रहा प्रत्याख्यातन् । न्यायेति । षट्प्रत्यया व्याकरणे माभ्योक्त एव परिहारः । एव वातिकर्थं मर्द्धमहा

१ हे चर्मन् हे चर्म पा० । २ इदं क्वचित् । ३ प्रत्ययलक्षणस्य पा० । इदं क्वचित्कर्मिन्त्ये । ४ भवति पा० । ५ 'यथैवेति' पा० । ६ प्रत्येकमवो पा० ।

यांज्यानुवाक्या भवन्ती'ति ॥ एवं तर्हि परिगणनं कर्त्तव्य ॥*॥ 'त्रिहयधिपत्यै-
मिरे' ॥*॥ त्रि-त्रिवर्तीयांज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि ॥ हरि-हरिवो मेदिन त्वा ।
हरि ॥ अधिपति-अधिपतिवर्तीहोति । अधिपति ॥ अग्नि-चतुरग्निवा-
निव । अग्नि ॥ रे-आरेवानेनु नो विश इति ॥ यदि तर्हि परिगणनं क्रियते
मरन्वर्तीवान् भारतीवान् अपूपवान् दधिवांश्चररित्यत्र न प्राप्नोति ॥ एवं
तर्हि [॥१॥ छन्दसीरो बहुलम् ॥१॥] ॥ छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ।

अनो नुद् ८।२।१६।

यदि पुनरयं नुद् पूर्वान्तः क्रियेत- 'अनो नु'गिति ॥ * ॥ अनो नुकि-
विनामरुविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥ अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्षण्वान्
'पदान्तस्य ने'ति निषेधः प्राप्नोति ॥ रश्च प्रतिषेध्य-सुपधिन्तरः । 'नदठ
व्यप्रशा'निति रः प्राप्नोति ॥ अम्नु तर्हि परादिः ॥*॥ परादौ वलप्रतिषेधो-
ऽवग्रहश्च ॥ * ॥ यदि परादिवन्त्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षण्वानिति ।
'नादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य' इति च्च प्राप्नोति । अवग्रहश्चाऽनिष्टे देसे
प्राप्नोति-अक्षण्वानिति ॥ अम्नु तर्हि पूर्वान्तः ॥ ननु चोक्तम्-'अनो नुकि
विनामरुविधिप्रतिषेध'इति ॥*॥ मन्वान्मदम् ॥*॥ [भन्वारिमद्धमेतत्]
भमंजा वक्तव्या ॥ यदि तर्हि भमंजा 'अलोपोऽन' इत्यलोपः प्राप्नोति ॥

प्र] विशेषणमिति । लक्ष्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनान् । एवं तर्हीति ।
बहुलग्रहणाद्वैशब्दादपि विजन्ताद्वत्वं भवति । अथवा रयिषाब्दस्य 'रसेर्मतौ
बहुल'मिति कृतमंप्रमाणस्य रूपम्-आरेवानिति । [छन्दसीरः] ॥

अनो नुद् । यदीति । यदि पूर्वान्तलिङ्ग पठयेतेत्यर्थः । अक्षण्वानिति ।
अक्षिणब्दस्य मनुपि छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनटादेशः । नुकोऽमिदन्वात्पूर्वं
नलोपो, भूतपूर्वगत्या नुक् । सुपधिन्तर इति । 'नाद्वस्ये'ति नुकि मनि पदान्त-
न्वाक्षकारस्य ह्रस्वप्रमङ्गः परादाविति । नुटो मनुच्चमन्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणा-
द्वत्त्वप्रमङ्गः । भन्वादिनि । अयन्मयादित्वान् । अलोप इति । एतच्चऽलोपे
उ.] छन्दसीरः । विजन्तादिति । रि वि गताविद्यमादिचि गुणः । अत्रेत्त्वाभावेऽपि
बहुलग्रहणाद्वैशब्दात् माव । अथवेति । अत्र पक्षे ईवर्णान्नादिहित्वाद्भवति । भाष्ये-
अपूपवानिति वाक्यमन्द्भेन पठितम् । [छन्दसीरः] ॥

अनो नुद् । भाष्ये-यदीति । कृत्वा चिन्नेयः । यदि पूर्वान्तमत्र को दोष इति प्रश्नः ।

॥ * ॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुःप्रहणं छन्दसि ॥ * ॥ अनस्तु प्रकृति-
भावे मतुःप्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् ॥

इह तर्हि सुपधिन्तर - नान्तस्य टिस्तद्धिते लुप्यत इति लोपः प्राप्नोति ॥

॥ * ॥ घप्रहणं च ॥ * ॥ घप्रहणं च कर्तव्यम् ॥

तत्तर्हिदि बहुवचनव्यं, नुग्वचनव्यो, भमजा च वक्तव्या, अनस्तु प्रकृतिभावे मतु
ःप्रहणं छन्दसि कर्तव्यं, घप्रहणं च कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम् - यत्तावदुच्यते
'नुग्वचनव्य' इति, नुक एष परिहारो 'भत्वात्सिद्ध' मिति ॥ [यदप्युच्यते] 'भसज्ञा
वक्तव्ये' नि । क्रियते न्यास एव - 'अयस्मयादीनिच्छन्दर्मा' ति ॥ यदप्युच्यते
'अनस्तु प्रकृतिभावे मतुःप्रहणं छन्दसि घप्रहणं च कर्तव्य' मिति, न कर्त
व्यम् । उभयमज्ञान्यपि हि छन्दामि दृश्यन्ते । तथा - स सुष्टुभा स ऋजता
गणेन । पदत्वात्कृत्व, भत्वाज्जस्व न भवति । एवमिहापि पदत्वादलोप
टिलोपी न, भत्वादिनामरविधिप्रतिषेधो भविष्यत ॥ सिध्यति - सूत्र तर्हि
भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽभ्यु ॥ ननु चोक्त - 'परादौ वक्षप्रतिषेधोऽवग्रहश्चे'
ति ॥ यत्तावदुच्यते वक्षप्रतिषेध' इति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भ्रमन्ती'-
त्येव न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र] नुकोऽसिद्धत्वमनाश्रित्योन्यते । नुकोऽसिद्धत्वाद्भ्रमन्तत्वाभावो, नलोपस्वन्तोपे
सिद्धो 'नलोप सुस्वरे' ति नियमात् । नाऽपि नलोपाऽपवादत्वानुको नाऽनन्त
त्वमिति शक्यते वक्तुम्, अक्षण्वानिति पूर्वस्य नकारम्याऽपदान्तत्वाण्त्वे कृते
परस्य कृत्वेन सिद्धत्वादिनामविधानस्याऽयुक्तत्वप्रसङ्गात् । घप्रहणं चेति ।
घे नान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेयः । नुक एष इति । आश्रित्य नुक

उ] तस्य पदान्तत्व दर्शयितुमाह - अक्षिशाब्दस्येति । भूतपूर्वगत्येति । सर्वत्र नलोप
प्रसङ्गेन साप्रतिष्ठाऽभावादिनि भावः । वक्षप्रसङ्ग इति । आदे परस्येति तस्य वक्षप्रसङ्ग
इति भावः । असिद्धत्वमिति । 'पूर्वशाऽसिद्ध' मित्यनेन । ननु नलोपस्याऽसिद्धत्वादन
न्तर्वन्त्यलोपोऽन इति दुर्वारमत आह - नलोपस्त्विति । 'नलोपापवादत्वानुको नान
न्त्व' मिति पाठः । विनामविधानस्येति । तस्मात्प्रतोपे कृते नुमिति वार्तिककारम्यदर्श
नम्, अमभवे एव तस्य मनेऽपवादत्वादस्य नलोपदृश्या सिद्धत्वाच्चेति भावः । सुपधिन्तर
इत्यत्र 'नादस्येत्युत्तरमूत्रेण नुट । प्रकृतिभाव इति । घसञ्चत्वरतमयो परत इत्यर्थः ।
आश्रित्य नुकमिति । नुको वक्तव्यं न वार्तिककृत्नो दोषः, नुकमभ्युपगम्यैव 'भत्वा

नुदा व्यग्रहितत्वात् ॥ असिद्धो नुद्, तस्याऽसिद्धत्वाद्भवति ॥

अवग्रहेऽपि, न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्यां, पदकारानां लक्षणमनु-
वर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ [अनो नुद्] ॥

नादस्य । ८।२।१७

॥ * ॥ इन्द्रयिन ॥ * ॥ रथिन ईद्वचव्य. । रथीतर. ॥ * ॥ भूरि-
दास्तुद् ॥ * ॥ भूरिदास्तुद् वक्तव्य. । भूरिदावत्तरो जन. ॥ [नादस्य] ॥

कृपो रो ल । ८।२।१८

॥ * ॥ कृपणादीना प्रतिषेध ॥ * ॥ कृपणादीना प्रतिषेधो वक्तव्य. ।
कृपण । कृपाण । कृपो । कृपीटम् ॥ * ॥ बौलमूलैल्वलमङ्गुलाना वा

प्र] 'भत्वारिमद्ध'मिति परिहाराभिधानास्तुवचव्य इति चोदनमयुक्तमित्यर्थ ।
असिद्धो नुडिति । अनोऽपि नुटो क्त्वाऽभाव । न लक्षणेनेति । पौरुषेयत्वाद्
वग्रहसरणस्य यथालक्षण पदानि कर्तव्यानास्त्यर्थः । [अनो नुद्] ॥

नादस्य । इन्द्रयिन इति । नुटपवाद ईकारो विधीयते न च नलोपे कृते
ईकारस्य विधेय । यदि तु नलोपाऽपवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा
तस्याऽसिद्धत्वादेकादेशाभावाद् रूप न सिध्यन् । भूरिदावत्तर इति । भूरि
ददातीति वनिप् । [नादस्य] ॥

कृपो । कृपण इति । 'रजे. क्यु'मिति बाहुलनात् क्युन् । कृपाण इति ।
'युप्रियुविहदा' क्विचे'ति बाहुलकादानच । कृपीटमिति । 'कृपिभ्या क्रीट'-
मिति क्रीटम् । 'कृपे'त्येतत्तु 'कृपे मप्रमारण चे'ति मिदादिषु पाठान्नुवति ।
ततो लाक्षणिकत्वात्त्वाऽभाव । अथ कृपू मामर्थ्यइत्येव कस्मान्न पठ्यते, ल्प्र हि न
विधेय भवति । नैतदस्ति । अर्चाकृपमिति हि न सिध्यन् । 'ऋकारलकारयो
मवर्णविधि'रिति लृकारस्य ऋकारे कृतेऽचीकृपमिति स्यात् । यदा तु ल्व

ठ] 'मिद' मिति परिहाराभिधानादिति माथार्थं इति भाव । [अनो नुद्] ॥

नादस्य । नुटपवाद इति । रथयश्चात्मन्वर्थादनलाकारपि नुडि प्राप्ते तद्
पवाद ईकार इत्यर्थः । यदि त्विति । नलोपकृत्वाऽस्याऽसिद्धत्वाद्बलोपेऽस्य चारिद्रार्थाच्च
नाऽपवादत्वात् माथमनेऽपि भाव । [नादस्य] ॥

कृपो रो ल. । ततो लाक्षणिकत्वादिति । एवं च वचन विनाऽपि कृपा मिदय
दिति भाव । तद्वचन मिदादिष्वन्वयमिति माथार्थं । ऋकारे इति । 'उर्द्ध'दित्य

लो र(त्व)भाष्यते ॥ ॥ वाल्मूललघ्वलमङ्गुलीना वा लो र(त्व)भाष्यते इति
वक्तव्यम् । वाल^१-अश्वत्थार । अश्व^२वाल । वाल ॥ मूल^३-मूरदेव । मूल^३देव ।
मूल ॥ लघु^४-वरुणस्य लघुस्यद । वरुणस्य रघुस्यद । लघु ॥ अलम्-
अल भर्गार्य । अर भर्गार्य । अलम् ॥ अङ्गुलि^५-सुबाहु स्वङ्गुलि ।
सुबाहु स्वङ्गुरि ॥ ~ ॥ सज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम् ॥ * ॥ सज्ञा
च्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कपिरक । कपिलक । तिलिपि
लिकम् । तिलिपिरिकम् । कल्मषम् । कर्मपम् । रोमाणि । लामानि । पामु
लम् । पामुरम् । कर्म । कल्म । शुक्र । शुक्र । ॥

उपसर्गस्यायतो । १।१।१९।

किमिदमयतिग्रहण रेफविशेषणम्—‘अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स
चेदुपसर्गस्य भवता’ति,—आहोस्त्रिदुपसर्गविशेषणम्—अयतिपरस्योपसर्गस्य
या रेफस्तस्य लो भवती’ति ॥ कश्चात्र विशप ? ॥ * ॥ रेफस्याऽयता

प्र] क्विवते तदा पूर्णनाऽसिद्धामात लवस्याऽसिद्धत्वा पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति
दोषाभाव । तथा चलीकूप्यत इति रीचोऽपि लत्वमिति दोषाऽभाव । तथा
चलाकूप्यत इति रीचोऽपि लत्वसिद्धि । वालेति । ‘वल सवरणे’ । वल्यत इति
वाल । ‘मूल प्रतिश्रया’मित्यस्मादिशुपवलक्षण क । ‘लघिवहोर्नलोपश्चे’ति
दुप्रत्यये लघुशब्द । अङ्गेर्नन्यञीत्युलि प्रत्ययेऽङ्गुलिशब्द । ‘अमर्गुरिश्च लोवे ति
नापेक्षितम् । कपिलकादिषु वा रस्य ल । रोमाणीति । र शब्द इत्यस्मा मनिनि
रोमन् । नामसिति निपातनमनाश्रित्यादाहरणोपयास । पामुरस्मिन्नस्ति
नगपामुराण्डुभ्यश्चे’ति र । कर्मेति । कृपो मनिन । शुक्रै शुक्र इति ।
ऋज्रेद्राभे’ति निपातनाद्युक्त पाठ । [कृपो रो ल] ।

उपसर्ग । किमिदमिति । ‘र’ इति वर्तते । तत्र किं प्राधान्याद्रेफस्यायति

उ] नेन । वा रस्य ल इति । पूर्ववान्नेन रस्य रत्व बोक्तुं अनेन रस्य लो वक्तव्यं ।
कपिलकादिर्विनि विषयसप्तमी । वानिकोऽपि सिद्धये रस्य लो वति शेषा द्रष्टव्य ।
निपातनमनाश्रित्येति । तत्र रोमन्लोमनिति द्वयो पाठादित्यथ । ऋज्रेन्द्रा
येति । तत्र हि शुक्रगुनी दावपि पठितौ । अयुक्त इति । अन्तुन उष्णदिपूत्र पथाऽयुक्त
पाठ इति बोध्यम् । लान्यपाणिनीयानि बोध्यम् । [कृपोराल] ॥

१ इदं लुप्तम् । २ अश्वत्थारशब्दत्र शीर्षार्थे इत्यनेनैव । ३ हरिणस्य लघुस्यद हरिणस्य
रघुस्यदं शुक्र पाठः । ४ ‘अश्वत्थ’ इति पाठः । ५ शुक्रं शुक्र पाठः । ६ लत्वसिद्धि पाठः ।

विनि चेत्यरेरूपमङ्गानम् ॥ * ॥ रेफस्याऽयताविति चेत्यरेरूपमङ्गानं कर्त
 व्यम् । पल्ययते ॥ वचनाद्भवति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥
 श्रूयते । पलायते ॥ अन्तु नहि उपसर्गविशेषणम् ॥ * ॥ उपसर्गस्येति
 चेदेसादेशोऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशोऽप्रसिद्धिर्भवति । श्रूयते
 पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्भवति लम्ब न प्राप्नोति ॥
 अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गं ॥ उभयत आश्रये नान्तादिवद् ॥ एवं तर्ह्येका
 देश पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भव्यवर्गं ॥ प्रनिषिध्यतेऽप्र
 स्थानिवद्भाव 'पूर्वप्रामिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा एते तस्या परि
 भाषाया—'तस्य दोष सयोगादिलोपलक्षणत्वे'ति ॥ अथवा पुनरस्तु
 रेफविशेषणम् ॥ ननु चोक्त—'रेफस्यायताविति चेत्यरेरूपमङ्गानं'मिति ॥
 वचनाद्भवति ॥ ननु चोक्तम्—'अस्ति वचने प्रयोजनं किं, श्रूयते पला
 यत'इति ॥ अत्राप्यकारेण व्यवहिनवाच्च प्राप्नोति ॥ एकादेशे कृते नास्ति
 व्यवधानम् ॥ एकादेशा पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भव्यवधान
 मेव ॥ प्रनिषिध्यतेऽप्रस्थानिवद्भाव—'पूर्वप्रामिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा
 एते तस्या परिभाषायाम्तस्य दोष सयोगादिलोपलक्षणत्वे'ति ॥

प्रविशोपणमुत् श्रुतस्योपसर्गस्येति प्रश्न । पल्ययत इति । यकारेण व्यवधाना
 ल्त्वाऽप्राप्तिः । वचनादिति । सर्वत्र व्यवधानमुद्भावाद्येन नाव्यवधानमिति
 न्यायात् । न च निर्दुर्गावधराण इति वक्तुं शक्यम्, एव हि निर्दुरोरयताविति वक्तव्य
 म्यात् । श्रूयत इति । एकादेशस्य पर प्रत्यादिवत्त्वादयतिप्रहणेन ग्रहणाद्यव
 धानाऽभाव मन्यते । अस्त्विति । प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति, एष एव तेन
 योग इत्याहुः । दोषा इति । ततोऽस्ति स्थानिवद्भाव इत्युभयथाऽप्यदोषः ।

उपसर्गस्य । मन्देशे कीनमाह—तत्र किमिति । काचित्त्वन प्राधान्यम् । सर्वं
 वेति । 'सायत इत्यादानयेऽपरादस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानमुद्भावादिति वाच्यं । वक्तव्य
 म्यादिति । प्रथामत्याऽयथाऽन्वयितारेव निर्दुरोरयतेन निरावधत्वात्कारं पूर्वविशेष
 णचनाऽऽतिशय इति चेत् । नन्वप्रश्ने प्रतेरपि स्यात्, परन्तु मङ्गानेन
 व्यवधानाच्च भविष्यतीत्यत आह—प्रतेरिति । 'प्रत्यय'इत्यादिप्रकारं हि कथमत आह—
 इण पूर्वति । उभयधाराति । उपसर्गविशेषणत्वेन स्थानिवद्भावाद्भवतीति सायत
 इत्यादौ लम्बसिद्धिः । रेफविशेषणत्वे स्थानिवत्त्वेन सर्वत्र व्यवधानाद्येन नाऽव्यवधानमिति
 न्यायान्तेऽप्रसिद्धिरित्यर्थं [उपसर्गस्थायती] ॥

अचि विभाषा ।८।२।२ ।

॥ * ॥ णाबुपेमङ्गानम् ॥ ~ ॥ णाबुपमङ्गवान् स्तब्धम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् निगार्यते निगाल्यते ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ अर्वात्स्यते न चात्राऽजादि पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ॥ एव तर्हि स्थानिवद्भावोऽभिप्रेयति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वप्रासिद्धे न स्थानिवदिति' ॥ अतः उत्तरं पठति ॥ ॥ गिरतेर्लत्वे णाबुक्त्वं ॥ * ॥ [गिरतेर्लत्वे णाबुक्त्वं] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'तस्य दोषः सयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि'ति ॥ [अचि विभाषा] ।

परेश्च घाऽङ्कयोः ८।२।२२ ।

॥ * ॥ योगे च ॥ * ॥ योगे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-परियोगः पलियोगः ॥ * ॥ सङ्घि ललसलोपसयोगादिलोपकुर्वदीर्घत्वानि ॥ 'सङ्घी'ति प्रकृत्य लत्वमलोपसयोगादिलोपकुर्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ * ॥ प्रयोजन-गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरा द्यत्स्थानं काष्ठशक्स्थाता मुञ्चा धुर्यं [इति] ॥ * ॥ [प्रयोजनं गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरा द्यत्स्थानं काष्ठशक्स्थाता मुञ्चा धुर्यं इति] ॥ गिरौ गिर इत्यत्र

प्र] अचिवि । णाविति । पदस्य लत्वविधानात्लत्वान्तरङ्गत्वाऽभावात्पूर्वप्रासिद्ध-मिलासिद्धत्वापि लोपे कृते लत्वाऽप्रमङ्गः । वर्णाश्रय इति । विज्ञेयस्य प्रत्ययस्याऽसविधानादर्णार्थं लत्व न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः ॥ [अचिविभाषा]

परेश्च । सङ्घीति । सनः सकाराशरभ्य आ गहिष्ठो ङकारेण प्रत्याहारः । गिराविति । गिरतेः क्विबन्तादौपमौ । वक्ष्यत्येतदिति । इदं विद्वज्यते 'वक्ष्यत्ये'

ठ.] अचि वि । ननु शिमात्राऽपेभ्येनाऽन्तरङ्गत्वात्पर्व लत्वे पश्चात्पेभ्ये रूपनिर्देः किनु पमङ्गवानेनेत्यत्र आह—पदस्येति । नन्वेवमपि परत्वात्तत्र स्यादत आह—पूर्वप्रेति । नन्वस्याजदी प्रत्यये विधानेन वज्रशपान्याऽभावात्तत्र स निपधोऽन आह—विज्ञेयस्येति । यद्यपि 'धानो स्वरुपग्रन्थे' इति परिभाषया सनिहितप्रत्ययस्य विज्ञेयत्वात् तदापि यद्यपि सन्मत्वेन प्रत्ययलक्षणेनाप्यत्र सिध्यति तथापि तस्याऽविहितशार्थविधानजन्यत्वं न विधेःक वास्तवैत्यादयः । [अचि विभाषा] ॥

परेश्च । सन इति । तेन षानुविहितसर्वप्रत्ययमङ्ग ह । भाष्ये-उक्तमेतदिति ।

‘अचि विभाषे’ति एत्व प्राप्नोति—‘सर्डी’ति वचनात् भवति ॥ नैनदस्ति प्रयो जनम् । उक्तमेतन्—‘धातो स्वल्पग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्ध’मिति ॥

पयो धावतीत्यत्र ‘धि चे’ति सलोप प्राप्नोति—‘सर्डी’ति वचनात् भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन वक्ष्येतत्—‘धिसकारे सिचो लोप’ इति ॥

द्विष्टरामित्यत्र ‘ह्रस्वादङ्गा’दिति सलोप प्राप्नोति ‘सर्डी’ति वचनात् भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि सिच इत्येवाऽनुवर्तिष्यते ॥

दृपत्स्थानमित्यत्र ‘झलो झर्ली’ति सलोपः प्राप्नोति ‘सर्डी’ति वचनात् भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि ‘सिच’ इत्येवानुवर्तिष्यते ॥

काष्ठशकम्धातेत्यत्र ‘स्को मयोगाघोरन्ते चे’ति ककारलोपः प्राप्नोति ‘सर्डी’ति वचनात् भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजन—काष्ठशकेव नास्ति कुतो य काष्ठशक्तिष्ठेत् ॥

प्र] तच्चकाधीत्येव भवितव्य’मिति । तस्मादिदं वक्तव्यम्—एरुपदाश्रयत्वादन्तरङ्ग

रुत्वे कर्तव्यं पदद्वयान्तरान्तरत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्थाऽसिद्धत्वात्पूर्वत्रेति निर्दिष्ट

विषयाऽभावाद्बहुत्वमेवाऽसिद्धत्वाऽभावात्प्रवर्तते । अल्पधित्वाच्च स्थानिकत्वाऽ

भावाद्गोर्लोपाऽभावः । द्विष्टरामिति । द्वौ वारौ द्वि । सुप्रत्ययः । परिपूर्णत्वा-

द्गारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः । तदन्तात् किमेतिव्ययेत्याम्प्रत्ययः । दृपत्स्थानमिति ।

‘उदः स्थास्तम्भो पूर्वस्ये’ति पूर्वसवर्णविधानादिमिचोऽन्वस्य राकारस्य ‘झलो झर्ली’

ति लोपो न भवतीति ज्ञापयन्माहुः । अन्यथा मलोपेनैवोद्योगमित्यादे सिद्धत्वा-

पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं न्यात् । काष्ठशकेवेति । दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणा-

च्चकारान्तेभ्यो धातुभ्य निदभावान् । पक्षस्थातेत्यत्र तु पचे कुचस्थाऽसिद्ध

उ] मृतेर्द्विरित्यत्र ‘धिसकारे सिचो लोप इत्यस्य पूर्वपक्षस्यत्वादिदं सम्भवात्पुनरुपलक्षणमित्याह

इदं विरुध्यत इति । भाष्ये तु वार्तिकरीत्या वार्तिकप्रत्याग्व्यान । भाष्यमते तत्समाधि

माह—अल्पधित्वादिति । वस्तुनस्त्रीपादिकेऽन्तरङ्ग बहिरङ्ग परिभाषाया कार्यकालपक्षेऽप्य

प्रवृत्ते उरवसानयो रिति मूलभाष्ये वक्ष्यमाणनयेदर्शात् चिन्त्यन् । सिचोऽन्वस्येति ।

विधे निर्वर्द्धुं सामान्यापेक्षं शापक । तेन ‘द्विष्टरामित्यादी’ ‘ह्रस्वादङ्गादिति मलोपे न ।

भाष्ये त्वनुवृत्तिपञ्चमाभासिच इत्येवानुवर्तिष्यते इत्युक्तं । शापकनुपपादयति—अन्यथेति ।

वस्तुत इदं शापक ‘झलो झर्ली’ति प्रकरणसलोपस्तिट्प्रत्यय एवेति वर्गनीयः । तेन

पथा धावति’ ‘द्विष्टरामित्यादि न दोष इति ध्येयम् । ननु ट्प्रत्ययस्यैवात्तुत्पन्नभावोऽत्र

अह—दृशिग्रहणादिति । ‘द्विष्टे त्वत्र पूर्वमूलात्दृशिग्रहणमनुवर्तत इति भावः । ‘किप्

क्रुञ्जेत्यत्र चो कुर्शलीति कुञ्च शान्नेति 'सङी'ति वचनात्त भवति ॥
 एतदपि नास्ति प्रयोजन निपातमन्वेतस्मिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥
 'ऋत्विग्दृष्टमस्त्रग्दिगुण्णिगाञ्चुयुत्रिन्मुञ्चा'मिति ॥

धुर्न इत्यत्र 'हलि चे'ति दीर्घत्व प्राप्नोति 'मही'ति वचनात्त भवति ॥
 एतदपि नास्ति प्रयोजन 'न भङ्गुर्धु'रा'मिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

संयोगान्तस्य लोप ॥८।१।२३॥

॥३॥ संयोगान्तस्य लोपे यण प्रतिषेध ॥ ॥ संयोगान्तस्य लोपे यण प्रति
 षेधो वक्तव्यः । दध्यत्र मध्वत्रेति ॥३॥ संयोगादिलोपे च [काक्यर्थं वास्यर्थम्] ॥३॥
 संयोगादिलोपे च यण प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ किमर्थम् ? ॥ 'काक्यर्थं वास्यर्थम् ।
 ॥३॥ न वा झलो लोपात् ॥३॥ न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ॥ 'झलो
 लोपात्' ॥ झलो लोप संयोगान्तलोपो वक्तव्य ॥ । यन्निरङ्गलक्षणवाद्वा ॥ ॥

प्र] त्वालोपाप्रसङ्ग । कुतो य काष्ठशकीयनेन सति मम से निमित्तनिमित्तानो
 ममानपदस्थ वे लोपप्रसङ्गो न तु वास्य इति दर्शयति । एतस्यैवधिकारा प्रत्या
 सत्तिन्यायाश्रयाच्चैरपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तानोर्ग्रहणम् । एवञ्च पयो धावतात्यत्र
 सलोपाऽभाव । [परेश्र घाङ्कयो]

संयोगान्तस्य लोप । काक्यर्थमिति । 'तस्य लोप संयोगादिगोपत्व
 ण वेष्टि नि वचना स्थानिवद्भावात्तपि लोप परिहर्तुं' इत्यय । न वेति । झलोऽन्तः ।

उ] चान्येभ्योऽपि दृश्यत इति ब्रह्मभूनेति सूत्रभाष्यस्थपाठमभिप्रत्ये वद न वनमानेऽपि
 लोपप्राप्ते समासप्रदस्यमनुपयोगीत्यन अट-कुतो य इति । प्रत्यासत्तीति । अन्तरङ्ग
 त्वादिति भाव । अनेनैव न्यायेनाऽन्यत्रापि परिहार इत्याह एवञ्चेति । पयो धावनमिति
 समासधारणाय मुक्तमेव समाधान मुख्य । काष्ठशकीयनेन सति मम से निमित्तानो
 गान्ति लोपप्राप्तिद्योयानाननभिधानमिति भाष्याशयम ये । भाष्यं क्रुञ्जेति । अन्यत्रानु
 स्वारस्य शरत्तवने त्रदाऽस्मिद्धवाञ्जराभावन कस्य कुत्वमिति चेत्त औपदेशिकनोध
 त्वात् । अतएव क्रुञ्जदाङ्कदाङ्गी जश्रवण नोपध व हि नलोप स्वादिति भाव । न च
 अकारोकारण सामर्थ्येन कुत्वाऽभाव निपातनपयन्त धावन न्यध क्रुञ्जदाङ्कदाङ्क
 नापत्ते । निपातनेन तु चवोग कुत्वाऽभा बोधनात्त दोष इति दिक्त । परंतु अनेकशक
 निपातनाश्रयणारेषुदा सञ्जात्येव लपु इति मङ्गीत्वार्थमेव । अतएव निपातनचकदेशिन इत्यादु ।

संयोगान्तस्य । तस्य दाप इति । एव च तदनापदेशमिति भाव । ननु

१ इत्येनदनु' पा० । २ 'संयोगान्तस्य' पा० । ३ इदं मवयं दुर्लभम् । ४ येदं पा० ।

अथ वा बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोप । 'अभिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।
 ॥ * ॥ सयोगान्तलोपे मग्रहणम् ॥ * ॥ सयोगान्तलोपे मग्रहण कर्तव्यम् ।
 'सयोगान्तलोप सस्य चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—श्रेयान्
 भूयान् ज्यायान् ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ? ॥ परत्वाद्गु. प्राप्नोति ॥
 असिद्धो रस्तस्याऽसिद्धत्वाह्लापो भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारण ? ॥
 ॥*॥ रुविधानम्याऽनवकाशत्वात् ॥*॥ अनवकाशो रलोपे बाधेन ॥ माय
 काशो र् ॥ काऽवकाश ? ॥ एय शिर ॥ ननु चाप्रापि जश्च प्राप्नोति,
 स यथैव र्नश्च बाधते एव लोपमपि बाधेन ॥ न बाधते ॥ किं कारण ? ॥
 येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधन भवति न चाऽप्राप्ते जश्चे रराम्यते, लोपे पुन
 प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥*॥ [अर्थः] योगविभागान्तरङ्गम् ॥*॥ अथवा योगवि
 भाग करिष्यत । एष वक्ष्यामि—'सयोगान्तस्य लोपोऽप्रात्' । सयोगान्तस्य
 लोपो भवत्यप्रात् ॥ तत 'सस्य' । मस्य च लोपो भवति सयोगान्तस्य ॥
 किमर्थमुपरिदुस्यते ? ॥ 'प्रतिपिद्वार्थं र्बाधनाथं च' ॥

प्र] त्यत मिहावलोकितन्यायेन स्रग्रहणमिहाऽनुवर्तते । तत्पक्ष्या विपरिणम्यत
 इति यणो लोपाऽभाव । 'स्को सयोगाद्यो'रित्यत्र तु पक्षम्यन्तमेव नवध्यते,
 तेन अल पूर्वयो स्कोलापविधानाद्यण पूर्वयोलोपाऽभाव । अन्तरङ्ग इति ।
 एकपदाश्रयत्वात् । स यथैवेति । यदा लक्षणनिरपेक्ष कार्याणा बाधकत्वमिति
 दशन तदा विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषान्तरं कार्यं बाध्यमिति
 भाव । येन नाप्राप्त इति । यदा 'लक्षण बाध्यत'इति र्गर्भेन तदा येन सर्वा

उ] इत्यग्रहणस्याऽऽग्रहणत्वात्थ इत्यो लोपाऽपि आह-इत्यलोलोतीति विपरिणम्यते इति ।
 तच्च वाक्यभेदेन स्रग्रहणे, तेनाऽऽन्तेऽपि कस्यचित्लोप श्लोकात् । तेन श्लो पूर्वयोरिति ।
 वस्तुस्तु श्रुत्यग्रहणस्य सयोगान्तलोपमूत्र एव मवधे न तु 'स्को रित्यत्र 'इत्यो लोप
 सयोगान्तलोप'इति मायस्वरमादिषु । एकपदाश्रयत्वादिनि । यद्यपि यत्किञ्चि न
 पदद्वयमुपात्त तथापि एतदर्थे पदद्वयाश्रय दणिति भाव । अत्र बहिरङ्गमन्तरङ्गादिनि
 वार्तिकस्वारम्याद्, 'बहिरङ्गो यणादेश इति माप्य'च यणादेश्य'तिरिक्तसयोगान्तलोप
 प्रातिविषय'णवदितप्रयोगाऽनभिधान शोचन् । अथवाऽन्तरङ्गलक्षणत्वाद्दन्तरङ्गो लोप
 इत्येव वदन् । एव च 'वाक्य'कल्प इत्यादि चिन्तमेवति दिक् । बाध्यमान्वाचिन्ताश्रयणे
 नापमाह यदेति । विशपचिन्तावचनमाह-यदेति । प्रतिपिद्वलोप यत्प्र प्रशोत्रन

१ 'सऽपि रुपा' २ अर्थ पाठ्य न प्रमाणिक'पु इत्यत्रे । ३ 'गदा सिद्धमिति तु' गौडा ।

अथ वा यदेतद्वात्सस्येति सग्रहणं तत्पुरस्तादपञ्चस्येते—‘सयोगान्तस्य लोपः’ । ततः ‘सस्य’ । सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति । ततः—
‘रात् ।’ रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवतीति । अथ वा रात्सस्येत्यत्र
‘सयोगान्तस्य लोपः’ इत्येतदनुक्तिप्यते ॥ [संयोगान्तस्य लोपः] ।

धि च ८।१२५

॥३॥ धिसकारे सिचो लोपः ॥३॥ धिसकारे सिचो लोपो वक्ष्यः ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ चैकाद्वीति प्रयोजनम् ॥३॥ इह मा भूत् सलोपः—
‘चराद्धि पलिनं शिरः’ इति ॥ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते
॥३॥ आशाध्वं तु वैथन्ते स्यात् ॥३॥ [‘आशाध्व’ तु कथम् ?] ॥ आशाध्व-
मित्यत्र लोपो न प्राप्नोति ॥३॥ जैश्वं सस्य भविष्यति ॥३॥ जश्वमत्र
सगरस्य भविष्यति ॥३॥ सर्वत्रैव प्रसिद्धं स्यात् ॥३॥ सर्वत्रैव जश्वेन सिद्धं
स्यात् । इहापि आयन्धमारन्धमिति, जश्वेनैव सिद्धम् ॥३॥ ध्रुतश्चापि न
भिद्यते ॥ ॥ ध्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति ॥ ॥ लुहश्चापि न मूर्द्धन्ये

प्र.] विषय आक्रान्तस्तदेव वाध्यते । न हि तदवाधित्वा स्त्वं विषय लभते । यस्य
तु क्वचित्प्राप्तिस्तदवाधेनाऽपि विषयलाभात् तद्वाध्यते । अरादिति । रात्परस्य
सयोगान्तस्य लोपो न भवति । ऊर्त् । अमार्त् । प्रतिपिद्धार्थं चेति । ‘अरा’-
दिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । यथा—मातुः पितुरिति । ‘श्रेया’नित्यादी तु
स्त्वबाधनार्थम् । नन्वानन्तर्या प्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्येत्येतत्स्यान्न तु
स्त्वस्येलाशङ्काह—अथवेति । अथ वा रात्सस्येत्यत्रेति । वाक्यभेदेन संबन्धः ।
‘रात्सस्यैव लोपो भवती’त्येकं वाक्यम् । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इति द्वितीयम् ॥

धि च । धिसकार इति । स्थानिनो लोपः प्रति विषयत्वविवक्षया सकार
इति सप्तमीनिर्देशः । चकाद्वीति । हे शिरः ’ पठितं सच्चकाद्धि शोभस्वेत्यर्थः ।
जश्वमिति । ‘जला जशशी’त्यनेन । श्रुतिश्चापीति । एतस्याऽनेकस्य वा
व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते । लुहश्चापीति । श्लोकवार्तिककारस्याऽ-
उ.] यस्येयं इत्याह—अरादिति । [संयोगान्तस्य लोपः] ॥

धिच । स्थानिन इति । धकारे परतो य सकारविषयो लोपः स मि च एवेति भाष्यार्थं
इति भावः । हे शिरः इति । अनेनायुः प्रार्थ्यते । भाष्ये आयन्धमरन्धमिति एतनुस्वार-
पाठः । भाष्ये—जश्वेनैव सिद्धमिति । एव च धि चेति मूत्रं न कार्त्तमिति भावः ।
ननु जश्वेदरात्परस्य लोपे तु ध एवेति कथं श्रुतिभेदो न स्यादत आह—एकस्येति ।

१ ‘इत्येते’ पा० । २ इतिः क्वचिन्न ३ श्लोकवार्तिकम् ।

ग्रहणम् ॥३॥ तत्रायमर्थ — इण षीर्ध्वलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्र लृट्
 हण न कर्तव्य भवेति ॥ इहापि अच्योङ्ङुमशोऽङ्ङुवमिति षचे मिचो
 घस्य घृत्वे च कृते जन्वेन सिद्धम् ॥३॥ सेटि दुष्यति ॥३॥ सेटि दोषो
 भवति । इदमेव रूप स्यात्—अलत्रिङ्ङुवम्,—इद न स्यात्—अलवि
 ध्वमिति । तस्मात्मिचो ग्रहण कर्तव्यम् ॥ यदि तर्हि सिचो ग्रहणं त्रियते—
 ॥ * ॥ घसिभस्योर्न मिथ्येत्तु ॥ * ॥ घसिभस्योर्न सिध्यति—‘सग्धिश्च मे
 सर्पातिश्च मे’ ‘बन्धा ते हरी धाना’ इत्यत्र न प्राप्नोति ॥३॥ तस्मान्तिज्ज
 हण न तत् ॥३॥ तस्माद्धि चेत्यत्र मिचो ग्रहणं न कर्तव्यम् ॥ कथ ‘चकाद्धि
 पलित शिर’ इति ? ॥ एव तर्हि मि-ग्रहण कर्तव्यम् ॥ कथ मग्धिश्च मे
 सर्पातिश्च मे बन्धा ते हरी धाना इति ? ॥ नैष दोषः । इह तात्त् सग्धि
 रिति, नैतद्वसेरूप ॥ किं तर्हि ? ॥ सघेरेतद्रूपम् ॥ ‘बन्धा ते हरी धाना’
 इति, नैतद्वसेरूप ॥ किं तर्हि ? ॥ बन्धेरेतद्रूपम् ॥३॥ छान्दसो वर्णलोपो

प्र] युक्तमिद वचनम् । अट्टमभूट्मिल्यादौ ‘ह्रस्वादङ्गादिनि’ मिजगेपे मति
 मूर्द्धन्यम्याऽविधाने ऋप न मिथ्येत् । सग्धिरिति । अदे चिनि बहुल छन्दसी’ति
 घस्लादेशः । ‘घसिभस्योर्न च’त्युपवालोप , तत्र ‘अगे यला’ति मलोपो न
 न प्राप्नोति इष्यते च । बन्धामिति । भसेर्लोपि तामि औ द्विवचने पूर्ववटुपवा-
 लोप । सघेरिति । सघ हिंसायामित्यस्य स्वरभेदोऽपि नास्ति, चिन्त्याद्युदात्तवा-
 स-पुहपे तुत्यार्थति पूर्वपदप्रकृतिसंरिधानाच्च । अनेकार्थत्वाच्च वातना समाना
 दने सघिवर्तत इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति । बन्धेरिति । ‘बन्धबन्धने’इत्यस्य भस्तेरथे
 वतमानस्य लोटि तामि व्यत्ययेन शपो लुकि नलोपे वर्णव्यत्ययेन पकारस्य
 वसारे बन्धामिति भवति । ऋचिद्वधेरिति पाठ , सन्वयुक्त वधे सन्विपय

उ] अनेकस्येति । एकान्तकानेकरथेत्यर्थ । इयञ्जनपरस्येति । पञ्चमीत पुन्यवदुमी
 शोरत्तत्रेण निर्देश । अकृद्गमिति । एदर्थं मूर्द्धन्ये लृट् हणस्यावङ्गाव, पूर्वपक्षवात्तु
 भगवता मूर्धेश्चिवा न कृतेति भाव । तादृशानामनाभिधानमिति तदाशय कश्चित् ।
 भाष्ये अच्योङ्ङुमिति च्युक्तपुडो रूपे । इद न स्यादलविध्वमिति । विमापेत्
 शकस्याऽप्राप्ते , विचेयग्याऽभावाच्च । तस्मान्नुद्ध हण विचेति च कार्यमिति भाव ।
 कल्पुरपे इति । समाना विवरिति समासेष्याद्युदात्तत्वमेव यर्थ । ननु सर्वोद्गमार्थव्याप्त
 मानादनङ्गणार्थाऽङ्गाभ्योऽन अद-अनेकार्थत्वाच्चेति । सन्विपय-श्रुतिरिति । मन्वयनेन

वा यद्येकतारमध्वरे' ॥ * ॥ अथ वा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति । 'यद्येकतारमध्वरे' । तद्यथो- 'तुभ्येदमग्ने' ॥ तुभ्यमिदमग्ने इति प्राप्ते । 'आम्बानो चरु' । नाग्ना चरुरिति प्राप्ते । 'आव्याधिनी रगणा' । आव्याधिनी सुगणा इति प्राप्ते । 'इष्कर्तारमध्वरस्य' । निष्कर्तारमिति प्राप्ते । 'शिवा उद्रस्य भेषर्जा' । शिवा रुद्रस्य भेषर्जरिति प्राप्ते ॥ तस्मात्सिञ्जग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् । यदेतद्रासस्येति सकारग्रहणं तत्सिञ्चो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ कथम् ? ॥ 'रात्सस्ये'त्युच्यते न चाऽन्यो रेफात्परं सकारोऽस्यन्यदत सिञ्च ॥

ननु चायमस्ति 'मातु' 'पितु'रिति । तस्मात्सिञ्चो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् ॥ कस्माच्च भवति 'चरुादि पलित शिर' इति ? ॥

इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं, 'चरुार्पी'त्येव भवितव्यम् ॥

* ॥ यित्तकैरे सिञ्चो लोपश्चरुादीति प्रयोजनम् ।

आशाध्य तु कथं ते स्याज्जदत्व सस्य भविष्यति ॥ १ ॥

मर्चत्रैव प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।

लुब्धापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि तुष्यति ॥ २ ॥

घसिमस्योर्न सिध्येतु तस्मान्मिञ्जग्रहणं न तन् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यद्येकतारमध्वरे ॥ ३ ॥ ❀ ॥

दादेर्घातोर्घः । ८।२।३२ ।

इह दोग्धा दोग्धुमिति घञस्याऽसिद्धत्वाद्बुत्वं प्राप्नोति ॥ नैप दोषः ।

प्र.] त्वादित्याहुः । छान्दस इति । घसिमस्यो सकारस्य लोपे वा रूपमिद्विरित्यर्थः । 'इष्कर्तारमध्वरस्ये'त्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्मसर्गा । यदेतदिति । तदेव चोत्तरत्राशुनर्गत इति भावः । मातुरिति । उभयोः स्थाने भवत एकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशाद्बुत्वात् स्थानिकत्वाद्भ्रपरत्वे सति सकारस्य लोपः ।

दादेः । घञस्यासिद्धत्वादिति । 'पूर्वत्रामिद्ध'मित्यस्य प्रतियोगोपस्थानात्

उ] निष्पत्तिं सन्निधानादिति भावः । कर्णान्तरे तत्र प्रयोगाऽभाव एवेति बोध्यम् । तत्र सिञ्चो ग्रहणोऽपि ग्रहणे किमावात्तम आह-तदेव चेति । [पि च] ॥

१ अथ पाठ कचिन्न । २ 'पथा' पा० । ३ श्लोकावधिकानिमानि ।

उक्तमेतत्—‘अपवादो वचनप्रामाण्या’दिति । अथ वैव वक्ष्यामि—‘होटो-
ऽदादे.’ । हो हो भवत्यदादे । ततो ‘धातोर्ध.’ इति । ‘दादे’रित्यनुवर्तते ‘ने’ति
निवृत्तम् ॥ [पूर्वमपि ‘घा’ दादे’रित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—अधोक् ॥ छ
तर्हि स्यात् ॥ मा स्म धोक् ॥ नैप दोषः । ‘धातो’रिति नैषा दादिसमानाधि-
करणा पठौ ‘दादेर्धातो’रिति ॥ का तर्हि ? ॥ अवयवयोगैषा पठौ—‘धातोर्धो
दादिरवयव’ इति । सा चावश्यमवयवयोगा पठौ विज्ञेयोत्तरार्था ॥ कि
प्रयोजनम् ? ॥ ‘एकाचो यशो भस्त्रपन्तस्य स्वो’रिति, इहापि यथा स्या-
द्गर्भयतेरप्रत्ययो गर्भेविति ॥ यद्यवयवयोगा पठौ,—दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न
प्राप्नोति ॥ एषोऽपि व्यपदेशिकत्वात् धातोर्धादिरवयवो भवति ॥

प्र] देतत्सूनारम्भाच्च घत्वटत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गः । उक्तमिति । न ह्युत्तमार्गापवादयो-
र्विकल्पो युक्तः । इहैव विकल्पविवरणार्थः स्यात् । अदादेरिति । अगमर्थ-
ममासो ‘दादेर्न भवती’ति । ‘धातोर्ध’ इत्यत्र दादिग्रहणमनुवर्तते न तु नञ् ।
एषोऽर्थाति । प्रयोगभेदाद्भिन्नस्य धातोर्धमवयव इति बुद्ध्या परिस्त्वानात् ।

उ] दादेर्धा । विकल्पेति । एव चाऽसिद्धवच्छास्त्राधो नेतिभावः । नहीति । श्रुत्या
प्रकरणत्वात् एव युक्तं न्यासाय । न्याससिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह—इहैवेति । अगमर्थमामे-
नयो दादिग्रहणेन सवन्धाऽभावात्तस्य क्वलस्योत्तरत्रानुवृत्तिरपि सुमेत्याह—धातोर्ध
इति । निषेधार्थकं ‘अ’शब्दस्तु अप्रानाणिक इति तात्पर्यम् । न चाऽत्र न्यासे इहै
हंत्वाऽनापत्तिः । ‘वा इहै’त्यनेन विकल्पद्वारा दानुवृत्त्या तस्यापि विधानादितिभावः । नन्वेम
प्युत्तरत्र दादिग्रहणानुवृत्तिर्नैर्धा, अमिदत्वेन दादिभिन्नविषये टत्वस्वैव प्रवृत्त्या व्यावस्थाऽ
भावादिति चेन्न, दादेर्नित्यस्य उपदेशवशादिलक्ष्यत्वात् । तेन दामन्त् पादलिङ्गित्यादी
वक्ष्यमाणवैयधिकरणान्वयेऽपि न ध्व । नच हत्वमपि न स्याददादेरिति निषेधादिति वाच्यम्,
अर्थाधिकारानुरोधेनोपदेशवशादेरेव तेन निषेधादिति भावः । उक्तमर्थमनामानं शक्यते
माभ्ये—एवमपीति । ‘एकाच’ इत्युत्तरमूर्तार्थं प्रमद्वाङ्मिणेतुम् ‘अधो गित्यस्य दादिपद-
लक्षणमाधारणत्वाऽभावः च दर्शयितुं तदुपेक्ष्य समाप्यन्तरमाह—माभ्ये—नैप दोष
इति । सा चावश्यमिति । उत्तरार्थेति च । अनेनाव सूत्रे तस्याऽनावदयकत्वात् ध्वनिना ।
तद्वोग्धु दादिपदलक्षणया निर्वाह इति । अन्यथा ‘अधो गित्यादी’ ध्वन्प्रवृत्तिरप्यत्रोच्यते
नरसिद्धयेऽत्रैव सूत्रे वैयधिकरणान्वयदावदयकत्वेनोत्तरार्थेनावदयकत्वमितिपादनस्य
निर्वाहतापत्तिरिति दिक् । प्रयोगभेदादिति । यथा ‘शिलापुत्रकस्य शरर’ ‘राहो
शिर’इत्यादी । [दादेर्धातोर्ध]

॥ * ॥ ह्रप्रहो[र्भ]श्च-दति हस्य ॥ ॥ ह्रप्रहोरुच्छन्दमि हस्य भन्व
 चत्तव्यम् । गर्द्धमेन सभरति । भरदम्य गृभ्णाति । सामिधेन्यो जग्निरे ।
 उद्गाभञ्ज निग्राभञ्ज ब्रह्म देवा अर्वागृधन् ॥ [दादर्धातोर्ध] ।

दधस्तथोश्च । ८।२।३८ ।

किमर्थश्चकार १॥ [॥*॥ चकारस्ध्वोरनुकरणार्थ ॥॥] ॥ स्वोरित्येत
 दनुकृष्यते ॥ नैनदस्ति प्रयोनन-मिद्ध स्वो पूर्वेणैव ॥ न मिष्यति ॥ कि
 कारणम् १॥ अत्रशादिस्वात् ॥ ननु च जश्चे कृते वशादि ॥ असिद्ध जश्च,
 नस्याऽसिद्धत्वात् वशादि ॥ एव तहि सिद्धकाण्डे पठितम'भ्यामजश्चत्वंमे
 च्वतुनो'रिति ॥ एवतुकोर्ग्रहण न करिष्यते । 'अभ्यासजश्चत्वं सिद्ध'मि
 ख्येव ॥ एवमप्यज्ञपन्तत्वात् प्राप्नोति ॥ लोपे कृत ज्ञपन्त ॥ स्थानिवद्भावात्
 ज्ञपन्त । अत उत्तर पठति—॥*॥ दधस्तथोरनुकरणार्थक्य स्थानिव प्रति
 पेधात् ॥ * ॥ दधस्तथोरनुकरणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् १॥ 'स्थानि
 च्प्रतिपेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भाव पूर्वासाद्धे न स्थानिव'
 दिति ॥ स चायस्य प्रतिषेध आश्रयितः च ॥ * ॥ इतरथा ह्यलोपे प्रति
 पेध ॥*॥ यो हि मन्यतेऽनुकरणसामर्थ्यान्मेऽत्र भरति, अलोपे तेन प्रतिपेधो
 वक्तव्य स्यात्—दर्धाति दर्धामि ॥ तथोश्चापि ग्रहण शक्यमकर्तुम् ।
 कथम् १॥ 'श्लि ज्ञपन्तस्ये'त्युच्यते तथोश्चास्य श्लि ज्ञपन्तो भरति नान्यत्र ॥

अथाप्येतन्नस्ति 'पूर्वासाद्धे न स्थानिव'दिति, एवमपि नैवाऽर्थोऽनु
 करणार्थेन चकारेण, नापि तथोर्ग्रहणेन । आनन्तर्यमिहाश्रायते—'श्लि
 ज्ञपन्तस्ये'ति । च चिच सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमानानन्तर्यं,

प्र] दधस्त । एवतुकोर्ग्रहणमिति । फलिभिर्ग्रहण नामान्येन सिद्धत्वस्य
 ज्ञपन्तमिति भाव । श्लि ज्ञपन्तस्येति । ज्ञपन्तग्रहणाऽनुगता स या ज्ञपन्त

उ] दधस्तथश्च । दध इति कृत्-इ-वस्य धानो प्ररूप । फलिभर्जाति । दधम्याम
 जश्चादेरमिद्धत्व स्वात् फलिभिर्ग्रहण न कुर्यात् अनादेरादिचापूर्वेणैव सिद्ध
 तत्त्वं तयो मिद्धत्व सर्वकार्यविषय एवयति, नत्वेत्वं एवमेव दर्धं । भाष्ये तथोश्चा
 पीति । येन स्वोक्षे-दर्धं । इति मण्डूक्युक्त्या स्वकार्ये ननादिक्कृत्यर्थे ज्ञपन्तस्ये
 ननु इतिरपि दर्धेनान्येऽप्युक्तम् । ज्ञपन्त चान्यथानुपपत्त्येति । सर्वत्र स्थानिवद्भा

१ 'अभ ट' पा० । २ इद एवमिति न्ये । ३ 'शात्र । ४ ददाति' । ५ 'दधाति' प्र० ।

क चिन्नैव सञ्चिपातकृत नापि शास्त्रकृतम् । लोपे सञ्चिपातकृतमानन्तर्यं
शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् , अलोपे नैव सञ्चिपातकृत नापि शास्त्रकृतम् ।
यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्याम ॥ [दधस्तथोश्च] ॥

अष्टमस्तथोर्धोऽधः । १८।२।४०।

‘अध’ इति किमर्थम् ? ॥ घत्त । घत्थ ॥ ॥ ॐ ॥ ‘अध’ इति
शक्यमर्वात्तुम् ॥ * ॥ कस्मात्तु भवति-घत्त घत्थ इति ? ॥

॥ ॐ ॥ तद्वे योगविभाग ॥ ॐ ॥ [जश्चे योगविभाग] करिष्यते ।
इदमस्ति ‘दधस्तथोश्चे’ति । ततो वक्ष्यामि-‘शला जश’ । शला जशो
भवन्ति दधस्तथो । तत ‘अन्ते’ । अन्ते च शला जशो भवन्तीति ।
तत्र जश्चे कृतेऽप्यन्तत्वाच्च भविष्यति ॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्या
ध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाहिकम् ॥ - ॥

रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द् । १८।२।४१।

रदाभ्यामिति किमर्थम् ? ॥ चरित मुद्रितम् ॥ ननु च ‘रदाभ्यां’मि
युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा ॥ न रेफ

प्र] न्वाऽन्यथानुपपत्त्या ध्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते । स्थानिवत्त्वकृत तु
व्यवधानं वचनप्रतिबन्धकमित्यथ । [दधस्तथोश्च] ।

अष्टमस्त । तत्र जश्चे इति । ‘पूर्वत्राऽसिद्ध’मिति भम्भावे जश्चेत्याऽ
निद्धत्वात् अपन्तत्व । धवे तु परस्मिन्सिद्ध जश्चेमिति वत्त्वाऽभावः ॥

इति श्रीकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाहिकम् ॥

रदा । विचारस्य मद्भावाद्वा प्रयुदाहरणोपन्याय । अत्र प्राप्नोतीति । निष्ठा
त्वसमस्त एतत्परीकृत पद, तेन रदाभ्यां परा वा निष्ठा तस्यास्त्कारस्य नञ्

ट] वादिति भावः । ध्रुतिकृतमिति । तेन ‘दधार्त्ता’त्यादी नाना एव ‘न्धोश्चे’ति प्रत्यात्तान्म् ।
अष्टमस्त । यदि दधस्तथोश्चे विधीयते तदाऽऽत्तपत्राच्च घत्तइत्यादी भम्भावो न

न्वात्त आह-पूर्वत्रेति । इति भाष्यप्रदीपोदयोतेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाहिकम् ।
रदाभ्यां निष्ठा । भाष्ये प्रयुदाहरणोपन्यासोऽनर्थक इत्यत्र आह-विचारस्येति ।
ननु समाप्ते गुणभूतनिष्ठापदस्य विशेषणवशाद्दोषोऽत्र प्राप्नोतीत्यमङ्गलमत्र आह-

१ ‘मकर्तुम्’ पा० । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ अत्र पाठो दुर्लभः ।

४ इदं कश्चिन्न । ५ इति कश्चिन्न । ६ ‘मिति भाव’ पा० ।

दकाराभ्या निष्ठा विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ तकारो विशेष्यते—'रेफ्यकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवन्ति स चेद्विष्ठाया' इति ॥

अथ [निष्ठादेशे] पूर्वग्रहण किमर्थम् ? ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहण परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहण कियते ॥ [किं प्रयोजन ? ॥ परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्] । परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भि । छिन्नवद्भ्याम् । छिन्नवद्भि ॥*॥ पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्य ॥*॥ 'पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्ये'ति परस्य प्राप्नोति ॥ ॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध ॥*॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ प्रयोजनं कार्तिक्षातफौल्य ॥*॥ [प्रयोजनं कार्तिक्षैतिफौल्य] । कार्तिरिति वृद्धौ कृताया 'रदा

त्र] मिते सूत्रार्थाध्ययान् । न रेकेति । 'निष्ठात्' इति समामनिर्देश । ननु निष्ठाया उपसर्गनत्वाद्विरोधेनाऽमम्बन्ध । प्रधानस्य तु तकारस्य मम्बन्ध ।

अपेति । 'भिन्नवद्भ्या'मित्यादौ निष्ठादकारस्य बहिरङ्गत्वात्प्राक्पिक्वाच्च नत्वाऽभावापूर्वस्यैव भाविष्यतीति प्रश्न । निष्ठादेश इति । अगति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रयामश्चेति तदकारस्यैव नत्वेन भाव्य नाऽन्यस्येति बहिरङ्गत्वात्पिक्त्वयोरहेतुत्वम् । विश्व-पदस्येत्त्वधिकारात्पदावयवस्य दस्य नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्व नास्ति । केवलस्य च वर्णस्यानुपदेशाद्वर्णग्रहणेषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अव्यापार । पञ्चमीनिर्दिष्टादिति । यद्यपि प्रख्यामत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि रदाभ्या परस्य दस्य नत्वेन भाव्यमिति सामर्थ्यात्निष्ठादकारस्यैव नत्वप्रसङ्ग । ईतिरिति । वृद्धिरेवाऽत्र नत्वस्य निमित्त, 'क्षियो दीर्घा'दिति वचनान् ।

ठ] निष्ठेतीति । ननु पूर्वग्रहणाऽभावे रदाभ्या निष्ठानस्य नो दस्य च प्रधानस्य निष्ठाया एतेत्यर्थेन रदाभ्या परस्य दस्य निष्ठामवधिष्येन एव संभवेन च भिन्नवद्भ्यामित्यादौ दोषोऽन अह-भिन्नवद्भ्यामित्यादाविति । अहेतुत्वमिति । नत्वाप-सोपसर्गात्किमप्यमत्तिन्यायेन तद्वैर्वाध इति भाव । वस्तुस्तु प्रयत्नोरेव नास्ति यद्-किंचेति । त्रिषाया बहिरङ्गपरिभाषाऽभावाद्येदपि दोष्य । केवलस्यचेति । माक्षादुकारणेन बोधिन हि प्रतिपदानम्, अनुमेयं च लक्षणिकं न च दत्ताऽस्मिन्पा, ममुदायान्कन्वेनैवोच्चारणेन तस्य सर्वानुमेयत्वादिति भाव । इदानीं पूर्वग्रहणस्य विश्व-नापेक्ष्यते इति । लक्ष्यानुमेयत्वमिति भाव । तदुपक्षेपेने मद्भ्य बन्तोर-रद्भ्य च दर्शयति-वृद्धिरेवेत्यादिना । बहुव्रीहिसंज्ञे क्षीणे वृद्धिरेव ऐकारो ननु वृद्धिनि-

भ्या'मिति नत्व प्राप्नोति । क्षैतिरिति वृद्धौ कृताया 'क्षियो दीर्घा'दिति नत्व प्राप्नोति । फौहिरिति वृद्धौ कृतायामुदुपधत्सद्वियोगेन लत्वमुच्यमान न प्राप्नोति ॥ अथोच्यमानेऽपि प्रतिषेधे 'वृद्धिनिमित्ता'दिति कथमिदं विज्ञायते,—वृद्धिरेव निमित्त वृद्धिनिमित्त, वृद्धिनिमित्तादिति, आहो स्थिद्वि निमित्तमस्य सोऽय वृद्धिनिमित्त, वृद्धिनिमित्तादिति ? ॥ किं चात ? ॥ यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्त वृद्धिनिमित्त वृद्धिनिमित्तादिति,—क्षैति सद्गृहीत कार्तिरसद्गृहीत । अथ विज्ञायते वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽय वृद्धिनिमित्त, वृद्धिनिमित्तादिति,—कार्ति सद्गृहीत क्षैतिरसद्गृहीत । उभयथा च फौहिरसद्गृहीत ॥ यथेच्छमि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्त वृद्धिनिमित्त, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्त—'क्षैति सद्गृहीत कार्तिरसद्गृहीत'इति ॥ कार्तिश्च सद्गृहीत ॥ कथम् ? ॥ वृद्धिर्भवति गुणो भवति^१ रेफशिरा गुणवृद्धिमर्जकोऽभिनिर्वर्तते । अथ वा पुनरस्तु—वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽय वृद्धिनिमित्त, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्त—'कार्ति सद्गृहीत क्षैतिरसद्गृहीत'इति ॥ क्षैतिश्च सद्गृहीत ॥ अथ ? ॥ यत्तद्वृद्धि

प्र] कार्तिरिति । नत्वस्याऽऽसरो न निमित्त, किं तु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । उभयथेति । न हि वृद्धिर्लत्वस्य निमित्त नापि वृद्धिहेतुकापरो निष्ठातकार । न चाऽत्र लत्वनिषेध इत्यतः । रेफशिरा इति । ननु चाऽक्तस्वरस्याऽक्तपरिमाणस्य च वृद्धिसजाविमानात्त्वमारित्यस्य वृद्धिमज्ञा । अथ पूर्वान्तत्वाद्रेफस्य वृद्धिग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते तदा विमनेनोक्तेन— रेफशिरा गुणवृद्धिमर्जक'इति । यद्यपि प्रमज्जमानोऽण् रपरो न भवेदपि तत्परकाऽपरन्व विधीयते तथापि लङ्कत्वात्कार्ति सद्गृहीत एव । एव तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाऽभाव ।

उ] मित्तक इति तदमद्ग्रह । नहीति । उदुपधत्वमेव हि तस्य निमित्त न वृद्धि । बहु ब्रह्मव्यमद्ग्रह दर्शयति—नार्पति । यथा कार्तिरित्यत्र वृद्धिनिमित्ताद्रेफापरो निष्ठातकारो नेवमिदेल्यथ । अचात्रेति । एव च फौहिरनेन निषेधनाऽमद्गृहीत इत्यर्थ । अक्त-रूपस्य—आ इत्येव रूपस्य । अक्तपरिमाणस्य—दिमात्रस्य । नत्वग्रहणीयमानस्य । एव च रेफशिरस्वरस्य वृद्धिसंज्ञक वाऽभावा कथं कार्ति प्रतिषेधप्राप्तिरिति मात । अथेति । एव च वृद्धिग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिमर्जकत्वव्यवहार इति मात । विमनेनोक्तेनेपुक्त, नदुक्तेरेपरस्य स्पष्टयति यद्यपीत्यादिना । एव तर्हीति । प्रमज्जमानोऽण्पर इत्यस्यैव तत्र मिदाने

शास्त्रं तस्मिन्वृद्धिश्चदो वर्तते ॥ स तद्दि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥
 ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यं ॥ किं कारणम् ? ॥
 बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्ग तत्रम् । 'असिद्ध बहिरङ्गमन्त-
 रङ्गे ॥ एव च कृत्वा एवमपि सिद्धं भवति फौहिरिति ॥ [रदाभ्यां निष्ठात]

त्वादिभ्यः । ८।२।४४।

॥ * ॥ ऋकारत्वादिभ्यः । चक्षिष्टवत् ॥ ॥ ऋकारत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठा-
 वक्तव्यतांति वक्तव्यम् । काणि गार्णि लुनि धूनि ॥ * ॥ दुग्दोदीर्घश्च
 ॥ * ॥ दुग्दादीर्घश्चेति वक्तव्यम् । आदून विगून । ॥ * ॥ पूजो
 विनाश ॥ * ॥ पूजो विनाश इति वक्तव्यम् । पूजा यवा ॥ विनाश इति
 किमर्थः ? ॥ पूत धान्यम् ॥ * ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥ सिनोते
 ग्रासकर्मकर्तृकस्यति वक्तव्यम् । सिना ग्रास स्वयमेव ॥ ग्रासकर्मकर्तृकस्ये-
 ति किमर्थः ? ॥ सिता पाप्तेन सूकरा ॥ [त्वादभ्यः] ॥

क्षियो दीर्घात् । ८।२।४६।

प्र] यत्तदिति । एव प्रतिषेधस्य व्यापकत्वात्प्रयणादनुग्रहो भवताति गौण शब्दार्थ-
 आधीयत । फौहिमाधारण परिहार ब्रवीति-न वेति । [रदाभ्या निष्ठातो न] ॥

त्वादिभ्यः । कर्णागिरिति । कृगृहपूजा हपाणि । दुग्दोरिति । दुग्दु गतावि-
 लस्य दीर्घहण न तु दुग्दु उपताप इत्यस्य, सानुबन्धकत्वात् । पूजा इति ।
 अनेकार्थत्वादात्तूना पूत विनाशार्थः । सिनो ग्रास इति । बन्धनाभ्यायामान-
 कृत्यात्तवर्माऽपि प्राग् कर्तृत्वन विवक्ष्यत । [त्वादिभ्यः] ।

उ] स्थितपथत्वात्तदनुमारेण रेफश्चिदा इत्यादुक्तमिति भावः । यत्रपि रफा निमित्त न
 वृद्धिविशिष्टा तथापि अवयवद्वारा स्व निमित्तमिति बोध्यम् । ननु गोऽनुत्पन्न्यादेन
 कवमस्य अइणमन अह एव प्रतिषेधम्यति । [रदाभ्या निष्ठातो न]

त्वादिभ्यः । ऋकारेण दपप्रहणं नन्वर्थदायमन्दिशो न कार्यात्तरयः । तेन पूनि-
 रित्यादी पूजन्तमीतीति विनाशो न । न तु दुग्दु इति । दूने तथाप्यैव प्रतीतेरिदं चिद्य ।
 पूजिनाशार्थ इति पाठः । पूहिनि त्वरपाठः । तत्र पाठे चोऽनु रिति कुत्व वाः बन्धन-
 क्रियायामिति । यत्र बन्धमाने ऽपि क्रियायोगे ग्रासो दध्यादिव्य न्नवशात्तवानुत्पन्न-
 धनिपयत्रे तदा वमनं कर्तृत्वस्य प्रयोगः । प्रयुगाहरण-पाठनेन वरणं कर्तव्या ॥

१ वक्तव्यम् पा० । २ ऋत्वादिभ्यः । ३ 'यूनि पा० । ४ इदं प्रायेऽनुग्रहम् । ५ 'दन्' ।

दीर्घादिति किमर्थम् ? ॥ अक्षितमसि मा मे क्षेष्टा । दीर्घादिति शक्य-
मकर्तुम् ॥ कम्माञ्च भवति—अक्षितमसि मा मे क्षेष्टा इति ? ॥ निर्देश-
नादेवेदमेभिव्यक्त दीर्घस्य ग्रहणमिति । यदि ह्रस्वस्य ग्रहणस्यात् 'क्षे'रित्येव
ब्रूयात् ॥ नाऽत्र निर्देश प्रमाण शक्य कर्तुम् । यथेवाऽत्राऽप्राप्ता विभक्ति
रेवमियदादेशोऽपि ॥ नाऽत्राऽप्राप्ता विभक्ति, सिद्धाऽत्र विभक्ति 'प्राति
पदिका इति ॥ कथं प्रातिपदिकसज्ञा ? ॥ अर्थवत्प्रातिपदिक'मिति ॥

ननु चाऽधानुरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष धानुर्धातोरेपोऽनुकरणम् ॥
यद्यनुकरणमियदादेशो न प्राप्नोति ॥ 'प्रकृतिवदनुकरण भवती'तीत्यदादेशो
भवित्यनि ॥ यदि 'प्रकृतिवदनुकरण भवती'त्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥
एव तद्व्यतिदेशिकाणां स्वाश्रयाप्यपि न निवर्तन्ते इति । अधाप्येत्तर्थास्ति

प्र] शिष्यो । अक्षितमिति । अक्षय क्षितमिति भावः क । भावश्च प्यदर्थ इति
दीर्घाऽभावात्तत्त्वाऽभावः । क्षेरिति । इयदादेशात्परत्वाद्धेर्द्वितीति गुणस्य
न्याय्यत्वात् । नात्र निर्देश इति । न हीयदादेशादीर्घस्य ग्रहणं प्रयेतु शक्यते,
इयद्विमित्तस्य विभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोऽप्राप्ता यथा विभक्ति सौत्रत्वादिदेशस्य भव-
त्येव ह्रस्वस्वार्थीयदादेशः स्यादिति दीर्घग्रहणमर्थवत् । नैष धानुरिति । क्रियावा-
चिनो धानुसंज्ञाविधानसामर्थ्यादिदेशे चाऽक्रियावाचिन्त्वात् । प्रकृतिवदिति ।
अर्थमेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदात्तान्त्रिक कार्याऽतिदेशः । स्वाद्युत्पत्तिर्नेति ।
अधानुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकमज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात् । आनि
देनाच्छानामिति । अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकानि । अतिदेशभा-
व्युच्यन्ते । ननु यदतिदेशकार्येणाऽविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मानिदृशम्, यत्तु

उ.] शिष्यो व्री । अक्षय क्षितमिति । यदा त्वयमं कलाकर्षरिक्तं अक्षेष्टेऽर्धेऽन्येनोर्वा
शिष्यो वृत्तिलक्षणा दीर्घसंज्ञायादस्वोदाहरणं बोध्यम् । ननु विभक्तेर्दुर्लभत्वं तदर्थमेव दत्तं
कार्यं, इयदादेशान्नु दीर्घनिर्देशः प्रमाणमेवेत्यत्राह—ततोऽप्राप्नोति । एव च मन्दाह-
निकृतेषु दाषा दिगीति भावः । ननु 'ही'त्यस्य गमे पाठान्तरो न पाठान्तरेण अह—क्रियेति ।
निर्देशे स्वरूपपरत्वादिति भावः । निषेधादिति । पतुंदासपक्षेऽपि अनुमानिनो निषेधोऽ-
स्येव शारुतात्पर्यविषयभूत इति भावः । अतिदेशः प्रयोजनमिति । यथानुदेश-
निमित्तकार्यमित्यने तानन्यथं । तदाह—अतिदेशमाज्ञानि । यत्तु विरुद्धमिति । प्र'उ

१ 'बहुम्' पा० । २ 'वेद' पा० । ३ 'इत्यत्र' पा० । ४ 'शक्य' । ५ 'यथैव
दत्तं' पा० । ६ 'करण' पा० । ७ इति वाचिकम् । ८ 'अत्र' पा० ।

‘आतिदेशिकानां स्वाध्याप्यपि न निवर्तन्ते’ इत्येषमपि न दोषः । अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्व्यक्त्या । तद्यथा—नेविश ‘परिव्यवेभ्य क्रिय’ ‘विपरान्यौ जे’रिति ॥ अर्थोप्येतद्वास्ति ‘प्रवृत्तिवदनुकरण भवतीत्येवमपि न दोषः । धातोरजादौ यद्रूप तदनुक्रियते ॥ [क्षियो दीर्घात्] ॥

प्र] विरुद्धं तत्कथं न निवर्तते ? । एव तर्थाधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याऽभावाद्धातोर-यन्वात् स्वाध्या प्रातिपदिकसज्ञा प्रवर्तते, प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिकः स्यात् । इयदादेशस्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्भवति, स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् । अथापीति । यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः । अवश्यमिति । यस्मात्प्रातिपदिकस्य ज्ञाननिषेधादप्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना तुसा तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । नेविश इति । न रिति तुसाविभक्तिराव्ययानुस्रणाञ्जिर्देशाऽर्था विभाक्, विग इति निदशादेवाऽप्राप्ता विभक्तिः । इयद् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् ।

अथापीति । इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुसरोति कदाचिद्विशेषम् । तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृता वदृष्टत्वादानुकरणेऽप्यभावः । यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्नियन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्तते । तत्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमाप्रमनुक्रियते तत्रैवोऽप्राप्सरिति चिक्षियतु रित्यादौ कृतेयदादेशस्येदमनुकरणमिति दीर्घादिति कर्तव्यम् ।

उ] एदिकत्व । तद्धि अतिर्देशकनदभावन विरुद्धं । प्रसज्यप्रतिषेधेति । वस्तुन पर्युदासोऽप्यनिर्देशन धात्वन् दीर्घे धातुभिन्नत्वाऽभावन प्रातिपदिकत्वाऽभावोऽपिदश फलमिति तत्रशुचिरस्येव । यद्यन्तेत्साशाप्र शास्त्रेय तथापि शास्त्रानुस्यविषय भवत्येव । तद्विरुद्धं च स्वाऽऽप्य प्रातिपदिकत्व न भवेत् यथाऽपचत्तण्डुलानि वादौ प्रातिपदिकत्व नठि वक्तु शक्यम् । अर्थोप्येतन्न ति भाष्यस्याऽयमेवाऽय । विरुद्धानि स्वाऽऽप्यगिति निवर्तन् एवे ति देशोन्वदान्श त्वयुक्तं सामान्यप्रवृत्तभाष्यस्य विनाऽनुपपत्तम धातुरितिप्रातिपदिकमहास्यविशयपरत्वाऽयोगात् अन्तिर्देशकानामित्यद्विवृत्तवचनाऽम श्लेषः । ‘सादृशव श्रियि’ इत्यादावनिदेशविन्दमपयानां दिनित्तश्च । विदा इति । अत्रसा विभक्तिर्निर्देशदेवत्यन्वयः । अन्तिर्देशानुकरणेन धातुस्वार्थि भावः । ननु वचने अप्रति कथं नाम्नीरनुस्यतेऽन आइ-इहानुकर्तेति । सामान्य-धात्वधातुसामान्यं क्षिमाप्रमिति एत । तदेवोऽप्राप्सरिति । धातुत्वाऽभावादिनि भावः । कर्तव्यमिति । इत्येव दृष्टमप्य

अञ्जोऽनपादाने । ८।२।४८ ।

॥ * ॥ अञ्जेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेध ॥ * ॥ अञ्जेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । व्यक्तमेतन्न कथयतीति ॥ * ॥ अञ्जिविज्ञानान्मिदम् ॥ * ॥
[अञ्जिविज्ञानान्मिदमेतत्] ॥ नैतदञ्जे रूपम् । अञ्जेरेतद्रूपम् ॥ अञ्जत्यर्थो
वै गम्यते ॥ क पुनरञ्जत्यर्थः ? ॥ अञ्जति प्रकाशने वर्तते । अञ्जितं गच्छति,
प्रकाशयन्त्यात्मानमिति गम्यते ॥ न वै लोकेऽञ्जितं गच्छतीति प्रकाशने
गम्यते ॥ किं तद् ? ॥ समाधानं गम्यते । समाहितो भूत्वा गच्छतीति ॥
एव तदञ्जितेरङ्क, अङ्कश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते, अन्याभ्यो
गोभ्यः प्रतीक्ष्यन्ते ॥ * ॥ अञ्जत्यर्थ इति च दशेस्तदधत्तौत्पिदम् ॥ * ॥

प्र.] अञ्जो । अञ्जेरिति । प्रकाशनार्थं व्यक्तशब्दे न च प्राप्नोति, न चेप्यते
इति वचनम् । अञ्जितं गच्छतीति । गमनक्रियाविशेषणमेतत् । प्रकाशत्वेन च
गमनं पूज्यत इति पूजानिवन्वतो नलोपप्रतिषेधः । न वै लोके इति ।
गर्वस्य गन्तुस्तत्पमये तस्य च गमनस्य प्रकाशवादिनि भावः । समाधान-
मिति । गमनस्याऽऽध्याकुलत्वमि[ता]त्यर्थः । तथा च 'नागाश्चाञ्जितगामिनः'
इति प्रयोगो दृश्यते । गमनस्य च समाधानमेव पूजा । अङ्कश्चेति । प्रकाशयते
ऽनेनेति त्युट् । 'अङ्क' इत्यत्र तु 'हृल्ले'ति करणे घञः । 'अङ्कपदलक्षणयो'रित्य-
स्याप्येतद्रूपं भवति । अञ्जेस्त्वङ्क इति न सिध्यति । अङ्किता इति । अङ्कुत्वा-
कृता इत्यर्थः । मात्वन्तादङ्कश्चात्तन्प्रतीतिं णिचि इति इष्टवद्भावात्पु-
नः ।

उ.] मत्र विभक्तिकरणे चातिरेकाऽन्विष्यत्वात्पक्षमिति नत्वम् । एतान्त्वानुकरणमिति तु
चित्तव्यं, एतन्भावः । न च 'चिञ्चित्तु'रित्यादिभ्यस्त्वाऽनुकरणेऽप्येव एतन्निहा न हि
तद्रूपानुकरणेन धातु प्रत्यायदितुं शक्नोतीति 'ञि' इति ऋमिति बाध्यं दद्यादिति मान-
स्येन भिय इति दीर्घविधानमामर्थ्येन च स्वातुकायमूलभूतस्यापि ग्रहणं शक्यं दोषः ।

अञ्जोऽनपादाने । प्रकाशनेति । 'समन्न इत्युदाहरणेपु गतिरेवाप्यर्थः इति
भावः । नन्वचित्तमिदञ्च प्रकाशनार्थत्वे पूज्यत्वात्प्राधान्येति नलोपप्रतिषेधो नत्वात्,
अथ पूजापामिनीट् च न स्यादन् अङ्क-प्रकाशत्वेनेति । भाष्ये- 'प्रकाशयदा मान-
नित्यादि फलितार्थं कथनं गमनस्य प्रकाशत्वं कर्तुं प्रकाशत्वं एव भवेति भावः ।

प्रतिषेध इति । इत्येवपि बोध्यम् । सर्वस्य गन्तुरिति । एतन्न तदर्थकविशेषण-
वैषम्यं, नापि तेन गमनस्य पूजापामिनीट्ते भावः । तत्समये-गमनसमये सर्वो-गत्या-
नलोप गमनं च प्रकाशनार्थमेवार्थः । पूजेति । पूजप्रयोगमिति भावः । 'अङ्कतेरङ्क'

अञ्जत्यर्थं इति चेदञ्जिरप्यञ्जत्यर्थं वर्तते ॥ कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्यार्थं वर्तते ? कथमञ्जिरप्यर्थं वर्तते ? अनेकार्था अपि धातवो भवेन्तीति ॥ अस्ति पुन क्व चिद्व्ययत्राऽप्यञ्जिरञ्जत्यर्थं वर्तते ? ॥ अस्तीत्याह । अङ्गोरञ्जनम्, अञ्जनं च प्रकाशनम् । 'अङ्केऽक्षिणी' इत्युच्यते यत्तस्मिन् च आऽस्मिन् चैत प्रकाशयति । तथाऽङ्गेर्व्यञ्जनं व्यञ्जनं च प्रकाशनम् । यत्तन्नेहेन मञ्जुरेण च जडाकृतानामिन्द्रियाणां स्पृशितात्मनि व्यवस्थापनं स रागस्तद्व्यञ्जनम् । अन्यर्थं खरक्षिपि निर्वचनं 'व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जनमिति ॥ [असोऽनपा] ।

प्र.] क्लृप्तिं टिलोपे च रूपम् । अङ्गेरिति । ननु यद्यप्यञ्जिरञ्जत्यर्थं स्तथाप्यञ्जते मोर्षो भवतीति तस्य 'व्यक्तमिति न सिध्यति, 'व्यक्तमिति प्राप्नोति । एव तर्हि 'व्यक्तमि युक्ते प्रकाशनं न गम्यत इति व्यक्तशब्दप्रवृत्तिरिचिरेव प्रकाशने वर्तते न त्वञ्जिरित्यदोषः । कथं पुनरिति । अर्थान्तरे ऋतोऽन्य - अन्यस्याऽथा न्तरवाचिनोऽर्थे - नथ प्रवर्तत इत्यर्थः । अनेकार्था इति । धातुपाठं न क्रिया वाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशो न तु नियमार्थः । तथा च 'कुर्वन्कुर्वन् गुदं गुदं क्री- टायामेवेत्येवमार पठित । अस्ति पुनरिति । अन्यत्र दर्शने व्यक्तशब्दोऽपि न दर्शत्वमञ्जे शक्यते साधयितुं नाऽन्यथेति प्रथमः । अञ्जनमिति । अज्येते येनाऽक्षिणी तदञ्जनम् । तत्रैतस्याद्द्रष्टिशब्दोऽयम्, ऋद्धिषु च व्युत्पात्तमित्यस्यैव क्रिया न तु शब्दप्रवृत्तिमित्यस्यैवाऽऽशङ्क्याऽऽशङ्क्यशब्दमुदाहरति - अङ्क इति । व्यत्ययेन छन्दस्यात्मनेपदम् । यत्तस्मिन् चैत । मित्ताऽमिते सुतरा विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः । तथेति । व्यज्यतेऽनेन रम इति व्यञ्जनम् । राग इति । रज्यतेऽनेनेति रागो व्यञ्जनमेव । अन्यर्थमिति । यौगिको व्यञ्जनशब्द इत्यर्थः ।

उ.] इति भाष्यद्वयं वदे लक्षणे चेति धातुरनार्थं इत्यन्ये । टिलोपे चेति । वि मनोर्तुं किं भाष्य कारणे टिलोपस्यानिष्टेऽस्त्विति तस्माद्दृक्शब्दाचारणादित्वादिन्यप्रत्ययेऽङ्गुण इति भाष्यव्यन्ये । नञ्चिति । अनिष्टनिवृत्त्यर्थं वचनमावश्यकमिते भावः । नत्त्वञ्जिरिति । प्रकाशनार्थेणेभिधानेन निष्ठाऽभाव इति भावः । अर्थान्तर इति । अङ्कं व्यक्तित्वमङ्गानि धिति पाठान् । अर्थान्तरेति । प्रकाशनादिवृत्ते । अन्यत्रेति । अन्यथाऽऽदर्शने तु विवादविषये निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः । अज्येते - प्रकाशने इत्यर्थः । अथ परमैषदि त्वादाह - व्यत्ययेनेति । व्यज्यतेऽनेनेति । जिह्वाया जटीभावनिराकरणेन रसो व्यञ्जन इत्यर्थः । भाष्येऽपि - 'इन्द्रियं चन्द्रेण जिदेव । व्यक्तित्वं वाङ्मयवचनं । भाष्ये - रश्मिगता

१ 'रश्मिगता' । २ इति वचनम् । ३ यत्तस्मिन्सितं पा० । ४ 'वने' पा० ।

निर्वाणोऽवाते । ८।२।५० ।

॥ * ॥ अवाताऽभिधाने ॥ * ॥ अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—निर्वाणोऽनिर्वातेन । निर्वाण प्रदीपो वातेन [इति] [निर्वाणोऽवाते] ॥

अनुपसर्गात्पुल्लक्षीप्रकृशोद्धाघाः । ८।२।५५ ।

अनुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—परिकृशमिति ॥ * ॥ कृशे र एष विहित इत्युपधात् ॥ * ॥ नैतन्नित्यन्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ कृश पूर्ण इत्युपधात्को विहित ॥ नैव शक्यम् ॥ * ॥ स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥ * ॥ नैव शक्यम् ॥ इह हि परिकृश इति, स्वरे दोष स्यात् । 'अन्त' 'याथ घञ्जात्रवित्रकागा'मित्येष स्वर प्रसज्येत ॥ * ॥ पदस्य लोपो विहित इति मतम् ॥ * ॥ एष तर्हि पदस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्य । पर्यागत काश्येन

प्र] निर्वाणोऽवाते । अवाताभिधान इति । तेन 'निर्वातो वात' इत्यत्रैव नत्वनिषेधा न तु भावे निष्ठायामिति 'निर्वाण वातेने'ति भाव्यमिति वार्तिककारस्य दर्शनम् । अन्ये तु वातकर्तृके वात्पर्ये सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति—'निर्वाता वातो 'निर्वात वातन'ति । 'निर्वाण प्रदीपो वातेन'त्यत्र तु वात. करणमिति प्रतिषेधाऽभावात् । [निर्वाणोऽवाते] ।

अनुपसर्गात् । यद्यपि पुल्लक्ष्य पञ्चाद्यर्चाद्युपधलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च घञ्जनादित्यादिभिर्यसिद्धये क्षीवितौद्यनिष्ठशब्दनिवृत्तये च निपातनम् । स्वर इति । तनूकरणवृत्ते कर्मणि के 'गतिरनन्तर' इत्याद्युदात्त पद भवति । तनूभवनवृत्तेस्तु कर्तरि कःऽन्तोदात्त पद स्यात् । पदस्येति । गम्यमानाऽर्थत्वा-

ट] त्मर्नाति । रसात्वादग्राहकबलक्षण स्वस्वरूपे इत्यर्थः । यौगिक इति । न तु ऋमुमादिक्रम इत्यर्थः । [अङ्गोऽनपादाने] ॥

निर्वाणोऽवाते । तनेति । वाते निष्ठात्वेनाभिधये नेत्यर्थः । इत्यत्रैवेति । वातेर कर्मकवात्कर्तृरि क्तः । अन्येत्विति । अत्राऽऽचिस्तु भाव्यवार्तिकविरोधः, कर्तृन्तुपानुपादानाद्वात करणमित्यपि चिन्त्यम् । [निर्वाणोऽवाते] ॥

अनुपसर्गात्पुल्ल । पञ्चाद्यर्चीति । पुल्लक्षीवलावृषातुम्य इत्यर्थः । इत्येकेषुपधलक्षणे व कृश इति सिद्धः । ननु निष्ठात्वेऽपि थायादिस्वरेण भाव्यमिति क स्वरे दोषो न भवति—तनूकरणेति । तनूभवनेति । तदर्थेऽकर्मकवात्कर्तृरि क्त इत्यादिति थायादि

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ आकवात्कर्तृमेतद् ॥ 'इय' पा० । ३ 'एव पा० ।

४ इदं कश्चित् । ५ 'पुदिता' पा० । ६ 'कर्तृरिक्ते' इति नागेश्वरमतं पाठः ।

परिकृशे ॥ * ॥ जगत्पनूना भवति हि रुचिरा ॥ * ॥ [जगत्पनूना भवति हि रुचिरा] ॥ * ॥ फलेर्त्वे उत्पूर्वस्योपसङ्गानम् ॥ * ॥ फलेर्त्वे उत्पूर्वस्योपसङ्गानं कर्तव्यम् । उत्पूर्वोऽनृतं कथयति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वोऽिति ॥ * ॥ उत्पूर्वस्योपसङ्गोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्पूर्व । सफुल्ल ॥ कृशे क एष हि विहित इगुपधात्स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥

पदस्य लोपो विहित इति मतं जगत्पनूना भवति हि रुचिरा ॥ १ ॥

नुदविदोन्दवाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८।१।५६ ।

किमयं विधिराहो स्वित्प्रतिषेधः ? ॥ किं चात ? ॥ यदि तावद्विधिर्नकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यं । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतं ? ॥ 'रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द' इति ॥ तद्वा अनेनेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥ अथ प्रतिषेधो, हाप्रहणमर्थकं, न ह्येतस्माद्विधिरस्तीति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्विधिः ॥ ननु चोक्तं—“नकारग्रहणं प्र.] दप्रयोग एव लोपस्तत्र गमिं प्रति परिहृयमर्गा न तु कृशिमिल्यनुपसर्गादात्परेनिष्ठान्त एव कृशशब्दः । अव्ययस्वरेणाद्युदात्तं परिकृशशब्दः, परेर्गति-त्वाऽभावात् । जगतीति । येषु परिकृशशब्दस्य युपतिं प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना-परिपूर्णा रूपे स्वरे च दोषाऽभावात् । [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविद । किमयमिति । कश्चिद्विधिनाऽर्था कश्चिन्निषेधेन, ततो वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । नकारग्रहणमिति । प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तत्र उ.] स्वरेण्यन्तोदात्तं स्यात् न च नेत्यन इति तन्नुदात्तवृत्तिरेवात्र कृशिः । एव चायुदात्तत्वेनेत्यने, न च कृशे कर्त्तुरि के तत्स्वरेणैति भावः । कर्त्तुरि के ई'व पाठस्तु युक्तः । निष्ठान्तं ष्वेति । एवञ्च प्रतिषेधो । कथं पुनरेव मत्त' इत्यनेन अइ—अव्ययस्वरेणेति । 'त'पुष्वे तुभ्यार्थेत्यनेन । गतित्वाऽभावादिति । तेन धावपनिच्यन्तोदात्तवनेति भावः । भाष्ये पर्यागतं कादर्थ्येनेति । परिकृशशब्दे कृशशब्दो भावविधानः । कृशत्वनपरितं प्रत्यय इत्यर्थः । तेन परितं कृश इत्यथलाभ इति भावः । जगति-शाब्द-स्वरे दारे सर्वत्र । [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविदोन्द । कश्चिद्विधिः । हाधात् । तस्याऽप्रत्ययादिति भावः । कश्चिद्विधिः । तस्मात्परिकृतं सर्वं । तेषां प्राप्तादिति भावः । ननु प्रतिषेधश्चापि निषेध्यमसर्गाद्यं नकारग्रहणं कर्तव्यमेवेत्यन अइ-प्रतिषेधे न्विति । उत्तरसूत्रस्थो नप्रश्नैव पठनीय इति

१ पर्यागतं परिकृश' पा० । २ इदं व्याख्या भाष्यं तुल्यं स्यात् । ३ 'नूनं पा० ।

४ भाष्यवर्तिवमन्याय वा वाच्यं । ५ 'अनेनेनित्यं' पा० । ६ अनर्थकं भवति' पा० ।

कर्त्तव्य न कर्त्तव्य प्रकृतमनुवर्तते, व प्रकृते, रदाभ्यानिष्ठातो न पूर्वस्य च ढ इति, तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यचच्छिन्न न शक्यमनुवर्तयितु 'मिति ॥ मव म्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देश । 'नुद विद्वोन्द्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्यारयापमूर्च्छिमदा'मिति ॥ अथ वा पुनरस्तु प्रतिषेध ॥ न नु चोक्त 'हीप्रहणमनर्थक नद्योतस्माद्विधिरस्ती'ति ॥ नानर्थकम् । एतदेव ज्ञापय'याचार्यो 'भवत्येतस्माद्विधि'रिति यदय हीप्रहण करोति ॥

वित्तो भोगप्रत्यययो । १८।२।५८ ।

बहव इमे विदय पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्य नित्य नन्व कस्य विभाषा कस्य प्रतिषेध कस्य इडिति ? ॥ अत उत्तर पठति— ॥ * ॥ यस्य १।४८ १।५८ तर्परव तनवचने तद्वा प्रतिषेधौ ॥ * ॥ श्रविकरणस्य विभाषा श्रविकरणस्य प्रतिषेध ॥ * ॥ द्या वर्करणात्तद्विधिरिच्छदितुच्य ॥ * ॥ इयन्विकरणाद्विदेर्नविधिरिच्छदिना तुल्य ॥ * ॥ लुग्विकरणो वित्पर्यवपत्र । * ॥ लुग्विकरणो विदिवैलादी पर्यवपत्र ॥ एष एवार्थ —

प्र] भवतात्पन्तरेणाप नकारग्रहण म्ब्यति । प्राकरणिकस्य प्रतिषेधविज्ञानादति प्रमदाऽभाव । द्विनकार(क) इति । 'वा पदान्तस्येति परसवर्णाऽभावपक्षे एको नकार आदेशो द्वितीयो न न सम्बन्धी । परमवर्णपक्षे तु 'हला यमा यमि लोप' इति मध्यमनकारलोप । एतदेवेति । न ह्यप्रमचस्य प्रतिषेध सम्भवति । [नुदविद्वोन्द्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्] ।

वित्तो भोगप्रत्यययो । यस्य विदेरिति । 'नुदविद्वे'त्यत्रोन्दिना रौघा इकन साहचर्याद्बद्ध विचारण इत्यस्मान्नविद्वेप । यद्यपि नुदिना तौदादि कन साहचर्य तथापि शब्दपरविप्रतिषेधात्पुनरत्र एतदस्थाने तु नुदि ।

उ] नापयम् । नन्व चादयोऽपि न स्युस्त आह—प्राकरणिकस्येति । ननु परसवर्णेन श्योनकार इति द्विनकारक'इत्युक्तमत आह—वा पदान्तस्येति । नन्व नदभावपक्षेऽपि मध्यमनस्य नलोप इति लोपो दुर्वार सौत्रवाक्येति भाव । [नुदविद्वोन्द] ॥

वित्तो भा । ज्ञान यस्य विदेरिति मामा देन विदिवयनिर्देश । अशक्यविति । कप्र त्यय स्थायिक । यदोर्निधे श्चौ वि इती तद्वा तनोऽन्यद्व्यपरवेनलुग्विकरणस्यनवविधि विषये यथाक्रम विकृतप्रतिषेधविन्दय । इति नुल्य इति । यथा इतिदिच्छन्न इत्यन नित्य

१ इद इति । २ तस्मात्तद्व्याख्या पा० । ३ मत्र पा० । ४ श्रौतवातिकमेतद् ।

५ इत्युक्तौ पा० । ६ तदर्थत्वं पा० । ७ श्रौतक पा० ।

‘यैर्विद्यो धैश्यायुचौ तयोर्नखस्य वान्नौ ।
ययोस्तु श्युनौ ताम्या छिदिवैचन्द्रदिप्यते ॥

अपर आह—

॥ * ॥ वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विज्ञ इप्यते ।

विन्तेर्विज्ञश्च विज्ञश्च वित्तो भोगेषु विन्दते ॥ * ॥

भित्त शकलम् । ८।२।५९।

‘भित्त शकल’मित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—भित्त भिन्नमिति ॥

प्र.] विदुः लाभे इत्यस्मात्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वम् । ‘विद सत्ता
या’मित्यस्मात्तु नत्वम् । विद ज्ञाने’ इत्यस्मात्त्वित्वा व्यवधानाज्जत्वाऽभाव ।
तौदादिकात्तु ‘विभाषा गमहने’ति वसौ विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेति निष्ठा
यामिट्प्रातपथ । तनवचन इति । तस्य नस्तन , तस्य वचनमिति समास ।
सदु इति । त’दिति लुप्तपठौकम् । उ’ इयनर्थको निपात पादपूरणाथ ।
विन्तेरिति । विन्त इति तिङन्तानुस्तरणात्पठौ । [वित्तो भोगप्रत्यययो] ।

भित्त । भिन्नमिति । शकलवाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्या

उ] नत्व तथा विद्यतेरित्यर्थं । पर्यवपन्न इति । इति मति रूपात्तर प्राप्त इत्यर्थं । दक्ष ष
प्रत्ययस्येत् तथापि प्रयोगे धातोरनन्तर अयमात्वात्तदवयवत्वप्रतिभानाद्विदि पर्यवपन्न
इत्युक्तं, तत्र बोधान्याह—नुदेति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति । यद्यपि विप्रतिषेधमूत्र
कार्यशब्देन शास्त्रोय ग्रहातुमुचिन तथापि । वराध परम्य बलवत्त्वदृष्टनादत्रापि तथैव
वल्पन । यद्यप्यत्र परस्मिन्नि मूत्रस्यभाष्यरी या पूर्वसाहचयमन्तरज्ञ तथापि व्याख्या
नादेव निषयो बोध्य । एव विभाषागमहनेविद्विज्ञा मिति मूत्रवि बोध्यन् । विदुःलाभ
इति । अस्यैव भोगप्रत्यययोश्चात्मभवादिनि भाव । मत्ताविचारणयोः तदसंभव इति
नात्पयन् । क्वचित्तु विदित्वाभ इति कैयटे पाठ । इयनि यादि भाग्य व्याचष्टे—विदुः सेति ।
ननु तौदादिकस्याऽनित् कारिकाानु पाटाऽभावात्तस्य कुतो नदित्यत्र आह तौदादिकास्त्विति ।
तत्र हि व्याख्यानात्तौदादिकस्यैव ग्रहणं ननु ज्ञानाथलुग्विकरणात्त्वैत्यर्थं । माध
यानशास्त्रिति । विकल्पप्रतिषेधादित्यर्थं । ननु रौधादिनस्य द्विषा निदश विनतेरिति
भवेन्नव्य कथ विचरि युचरत आह—तिङन्तेति । तेन नदधो धातुलक्ष्यन इति भाव ।
-१३-वित्तो भोगेषु विन्ति भोगग्रहण प्रत्ययस्याऽप्युत्पन्नश्च । [वित्तो भोगप्रत्यय]
भित्तं श । पश्चान्तेऽपि मत्ताविमाह—विशेषोपक्रमेऽपीति । त्रिष्वशुक्तिनिनि

१ इत्युक्तवाचिणम् । २ ‘दयोर्विदो धैश्यायुचौ’ ३ दुस्तौपा० । ४ ‘ननी वा० । ५ वेत्त्वमि ।
वेत् च ६ पा० । ६ ‘विद्यतेस्तु पा० । ७ वेत्त पा० । ८ भोग वित्तश्च विन्दते इति पा० ।

अनवकाश कुन्व लोप बाधेन ॥ सावकाश कुन्वम् ॥ कोऽवकाश ? ॥
 अनन्त्य ॥ कथं पुन सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य कुन्व स्यात् ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति
 नान्त्यस्य कुन्व भवतीति यदयं 'जिन कु'रिति क्वर्गनिर्देशं करोति, इत
 रथा हि तद्गुणमेवाऽयं निर्दिशेत् ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-येभ्यं किन्प्रत्ययो
 विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि पदान्ते कुन्व यथा स्यात्, -माना
 अस्मात् । मानो अस्मात् ॥

जिन कुरिति वैकल्ये प्रत्ययग्रहणं कृत्वा ।

किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुन्वमिष्यत् ॥ १ ॥

प्र] स्यात् । लोपे कृत इति । अन्तरङ्गो लोप कुन्व तु बहिरङ्ग, पदस्येति विधा
 नान् । अनवकाशमिति । क्रियादिषु सावकाश लोप विशशविहित कुन्व बाधे
 तति भाव । अनन्त्य इति । किन्प्रत्ययपेक्षयाऽनन्त्य पदस्य त्वन्त्य इति
 ज्ञयम् । 'पदस्ये'ति हि स्थानपठना अन्येऽन्युपमहारादन्त्यस्यैव कुन्वेन भान्य
 यदि तु पदस्येत्यवयवपट्टी स्यात्तदा घृतस्पृशेयादावापि कुन्व स्यात् । कथं
 पुनरिति । 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति लोप बाधित्वा कुन्वेन भाव्य
 मिति भाव । यदयमिति । अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादशप्रतिपत्तये वर्गग्रहण
 वकारस्यैव तु स्थानिन्वे घकार एव निर्दिशेत् । 'वर्गाणां तृतीयचतुर्था' इति
 शिक्षाया वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादान् । इदं तर्हीति । किन्प्रत्ययस्त
 त्प्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यमिति वा तन्प्रकृतेर्धातो पदस्य कुन्व भवति ।
 अस्मागिति । सृजिदृशिभ्यां मादि लुङ् । तिप् । तिब । 'बहुल छन्दसी ति
 विधानादीण भवति । ह्रड्गालोप । 'सृजिदृशोऽन्यनकिती'त्यमागम ।
 'वदन्ने'ति वृद्धि । 'बहुल छन्दस्यनादोगोऽपी'त्यङगम । 'सयोगान्तस्य
 लोप' । 'त्रध्रस्ते'ति एन्वे प्राप्ते कुन्व जस्य ग, शस्य ख । 'वावमान'

उ] अन्तरङ्ग इति । प्रत्ययमात्रपेक्षत्वादिनि भाव । वैशदिवत्वाऽप्यभिद कुन्वमिति
 बोध्यम् । ननु पदस्येत्पकारादन्तेदपरिभाषया पदान्तस्यैव कुन्व स्यादिति कथमन
 न्योऽवकाश स्यादत आह—किन्प्रत्ययेति । ननु पदस्येत्स्य विशयगताया अपुन्वचन
 कथं स्थानपट्टी स्यादत आह—यदि त्विति । शिक्षाथामिति । इत्योऽवकाशानि
 महाप्राप्ता तत्रोक्तेषु । धातूपलक्षणमिति । अतद्गुणविशानवदुक्ती हिणेत्यर्थ ।
 जस्य ग इति । अत्रागियत् । अत्रागियत्-शस्य ख इति । 'वर्गाणां प्रत्ययान्तानां'

१ कथने पा० । २ नप्यन्ते पा० । ३ इदं क्वचित् । ४ 'भिदं दत्' ।

अहन् । ८।२।६८ ।

॥ॐ॥ रैत्वविधावहो रूपरात्रिरथन्तरेपूपमहूर्णानम् ॥ ॥॥ रैत्वविधावहो रूपरात्रिरथन्तरेपूपहृत्त्वान कर्त्तव्यम् । अहोरूपम् । अहोरात्रं । अहोरथन्तरं माम् ॥ [अहन्] ॥

रोऽसुपि । ८।२।६९ ।

॥ १ ॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि ॥ ॐ ॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासेऽलुकि प्रतिषेधां वक्तव्य । दीर्घाहा निदाघ इति ।

प्र] इति चत्वं ककारः । 'पूर्वासादिह'मित्यामिडल पत्वे कुत्वस्य नास्ति, प्रथय-अङ्गणमामर्थ्या पन्वाद्यपवाइत्वाङ्कुत्वस्य । [द्विप्रत्ययस्य कु] ॥

अहन् । रैत्वविधाविति । मनासाऽमनासयोर्लुमना लोपाद्वादेशे प्राप्ते म्त्वसुवार्थमुच्यते । अहोरूपमिति । [अहो रूपमिति] षष्ठासमाम् । गतमहो रूपपश्यत्यममाम् । अहोरात्र इति । इकारलोपे कृतेऽप्येकदंशवितृत्तस्यानन्यत्व'ट्वम् । रात्रप्रहण तु न कृत, गतमहो रात्रिरागतैत्यत्रापि रुवार्थम् । [अहन्] ।

रोऽसुपि । 'असुपि रादेशे' इति पर्युदास मन्वेत्सुपते-दीर्घाहा निदाघ इति । अत्र च सुप्पहञो ह्यस्यरोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गः, एवं चाऽत्र यन्वार्थमि

उ.] इत्यत्र शस्त्रशोर्गुणमावप्रतिपादनमिति भावः । पत्वाद्यपवाइत्वादिति । अङ्गिना जश्च । 'टु' द्विन्यत्र इति न्यासेन 'टु' इत्यध्याहारेण च बहुवचनान्ते सिद्धे प्रथय अङ्गणमामर्थ्यापवाइत्वाङ्कुत्वस्य अहोरात्रमिति च विहितं नाऽपि इति विषयः प्रणोऽह्वन नडिपये जश्चपवयोरवदय प्राण्या लस्य लदपवाइत्वमिति भावः । इदं चिन्त्य, माध्यकृता बहुवचिमात्रमूलकत्वात् एव प्रत्ययग्रहणयोक्तत्वात् । तस्माद्गुणान्तेषु द्विषु कुत्वस्य चरितार्थ्येन न नदपवाइत्वमिति । यत्तु द्विप्रहृत्तौ पञ्चमासमोऽपि हने एव कुत्वस्य चरितार्थ्यं, तस्मात्पत्र अहन् च कुत्वमिति बोध्यमिति, तत्र, न'प्रवृत्तिकालेऽवश्यप्राप्ते रेवापवाइत्वमिति । एतदेवोच्यते 'सुदपि ममव' इत्यादि ।

अहन् । सनासासनासयोरिति । न लोप प्रात्रिदिक्तेति सूत्रस्यमाध्यमाना ष्ढनास्य मनुदावप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । लुमतेति । मनमे-लुमो धात्विति । अननासे-स्वनोरिति । एकदेशवितृत्तम्येति । एव प्रावर्तित्वात्प्रत्ययार्थः । 'न लोप' इति सूत्रमाथे 'रात्रे'ति पाठो दृश्यते । अत्र च निदिशकमहोरात्र इत्येव'दाहृतमिति गतमहो रात्रिरित्यादेरनभिधान्नियम्ये । [अहन्] ॥

रोऽसुपि । पर्युदासश्चे द'पन्तरगाह-पर्युदासमेवेति । एव च पञ्चदशानि पदा

१ 'रुवार्थ' । २ इदं इति । ३ 'अहोरात्रम्' प० ।

॥ * ॥ सिद्ध तु सुपि प्रतिषेधात् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सुपि प्रतिषेधात्' । प्रसज्याऽयं प्रतिषेध - 'सुपि ने'ति ॥ इहाऽपि तद्दि न प्राप्नोति अहर्ददाति अहमुंक्त इति ॥ * ॥ लुमि चोत्तम् ॥ ~ ॥ [लुकि चोर्त्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अहो रविधो लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षण न भवती'ति ॥

अम्लरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ।।२।१।७०।

॥*॥ छन्दमि भौपाया च प्रचेतसो राजन्युपमह्वानम् ॥२॥ छन्दसि भापाया च प्रचेतसो राजन्युपमह्वान कर्तव्यम् । प्रचेतो राजन् । प्रचेता राजन् ॥ ॥ अहरादीना पैयादिषूपह्वानम् ॥ * ॥ अहरादीना पत्या दिषूपसह्वान कर्तव्यम् । अहर्पति । अह पति । [अहर्पतिः] अह पुं । अह पुं । [अहर्पुत्र ।] गीर्पति । गी. पति । [गीर्पति] । धूर्पति । धूर्पति । [धूर्पति] [अम्लरूधरवति]

घसुस्रसुध्वस्यनडृहा द ।।२।१।७२।

इह दस्मात् भवति-पपिवान् तस्थिवानिति ? ॥ 'सस्ये'ति वन्ते ॥

प्र] प्यते। ष्युदास चाऽहरित्यत्र रन्वमेव भवति न तु र । सिद्ध त्विति । प्रत्यय लक्षणेन दोषाहा निदाघ इत्यत्र मुपरत्वादित्वाऽभाव । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति रन्व स्याऽनदन्व । पूर्व नोपधात्प्रथो दीर्घ , पश्चाद्दन्वम् । अहरित्यत्र तु र एव भवति । इहापति । प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधप्रसङ्ग । [रोऽसुपि] ।

अम्लरूध । प्रचेता राजन्निति । मकारस्य रेफ , तस्य रो रीति लोपे लोप इति दीर्घ । अहर्पतिरिति । रेफस्य रेफो विमर्ननायगाधनाय पक्षे छन्दोभाष्योर्विधीयते । [अम्लरूधरवति]

वसुम् । पपिवानिति । सस्येयस्याऽननुवृत्ती नकारस्य दत्व प्राप्नोति,

उ] नरमन्त्रधने उन्व म्यादित्यर्थ । रन्वस्यासिद्धत्वादिति । वस्तु स्थितिप्रदर्शनमेतत् । भाष्य लुमता लुप्ते इति । प्रत्यये परत पूर्वस्य कार्ये न तुमनेवि निषधादिति भाव ।

अम्लरू । रेफ इति । रुधे एव प्राप्ते इति भाव । रेफस्य रेफविधाने षन्माद- रेफस्येति । अह पनादी लुप्ते उन्वनाय । [अम्लरू] ॥

वसुस्रसुध्वस्व । लोप बाधिरवेति । मनेगान्तलोपमित्यर्थ । परत्वादिति भाव ।

१ इदं कश्चित्तुम् । २ 'न तुमता' (१-१-२३) मूले उक्तम् ॥ ३ इदं न सर्वं विक्रम् । ४ 'विमर्गण' प ० । ५ उरम्लरूधरविति दुस्त्व । ६ 'अहर्पुत्र' । ७ 'रन्वाव' ।

एवमथ प्रामोति ॥ लोपे कृते न भविष्यति ॥ अन्कां इत्य लोपे
 कांते ॥ सावकां इत्यम् ॥ कांज्वाकां ? ॥ धनिवृद्ध्या धनिवृद्धिर्गिति ॥
 [निषेधन्यस्यावकां] - अथापि न प्रामोति, तद्यथा न कांते एव गणमपि
 कांते ॥ न कांते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाप्राप्ते तस्य कांते भवति,
 न कांते गी इत्यमरम्यते, लोपे पुन प्राप्ते काप्राप्ते च ॥ यदि नहि
 'मस्ये'ति कर्तते-अनदृष्टप्रभनदृष्टिर्गियत्र न प्रामोति ॥ वचनादनेति
 भविष्यति ॥ यद्येवम्- ॥ ॥ अनदृष्टो ऽप्ये नकारप्रतिषेधः ॥ * ॥ अन
 दृष्टा ऽप्ये नकारस्य प्रतिषेधा वक्तव्यः । अनद्वान् ॥ - ॥ मिदं तु प्रतिपत्-
 त्प्रयत्नम् ॥ * ॥ मिदमेतन् ॥ कथम् ? ॥ प्रतिपत्प्रियानाश्रुम् ।
 नुम प्रतिपत्प्रियानामध्यांस्त्व न भविष्यति ॥ यदि नहि यत्रानदृष्ट
 प्रात वचश्रुम प्रतिपत्प्रियानामध्यांस्त्वान्ते न्वन्मपि न प्रामोति-अन
 दृष्टमिति ॥ नैष शेष- 'य विधिं प्रयुपदेशोऽयं क म विधिं ध्यायते यस्य
 तु विधिं निमित्तमेव नाम्ना ध्यायते' । इत्वं च प्रति नुम प्रतिपत्प्रियानामध्यां,
 न पत्तिमित्तमेव ॥ [अनुमुद्वन्द्वुहा *] ॥

प्र] अनुकृती तु लोपे धारिता मवागम्य ऽत्र प्रामोति । लोपे कृत इति ।
 परशामिदमिति इत्यस्याप्रासङ्ग्यात् । अनवकांमिति । कांतेन लोपे
 सर्वस्य विषयस्य अन्त्यत्वात् । येन नाप्राप्त इति । सर्वविषयस्यपि लोपे
 नाप्राप्ते न तु सर्वं कांते मवेवावगमम् । यदि तर्हीति । एकस्मात्प्रतिपत्प्रियाना
 नन्दर्हीना सर्वेषां विशेषणान्तरस्य न्याय्यत्वात् । वचनादिति । एकस्या
 द्रष्टव्यत्वात् । अनेवस्य प्रतिपत्प्रियानामध्यांस्त्वान्ते न्वन्मपि न प्रामोति-
 वचनात् । अनदृष्टोऽप्ये नकारप्रतिषेधः । मिदं चिति । साद
 नद्वान् इत्य स्यादृष्टोऽप्ये नकारप्रतिपत्प्रियानामध्यांस्त्वान्ते न्वन्मपि न प्रामोति-
 यदि तर्हीति । विधानमामध्यांस्त्वान्तेन नुमा भविष्यति इति भावः ।

उ] अन्कां इत्यम् । अनुकृती तु लोपे धारिता मवागम्य ऽत्र प्रामोति । लोपे कृत इति ।
 परशामिदमिति इत्यस्याप्रासङ्ग्यात् । अनवकांमिति । कांतेन लोपे
 सर्वस्य विषयस्य अन्त्यत्वात् । येन नाप्राप्त इति । सर्वविषयस्यपि लोपे
 नाप्राप्ते न तु सर्वं कांते मवेवावगमम् । यदि तर्हीति । एकस्मात्प्रतिपत्प्रियाना
 नन्दर्हीना सर्वेषां विशेषणान्तरस्य न्याय्यत्वात् । वचनादिति । एकस्या
 द्रष्टव्यत्वात् । अनेवस्य प्रतिपत्प्रियानामध्यांस्त्वान्ते न्वन्मपि न प्रामोति-
 वचनात् । अनदृष्टोऽप्ये नकारप्रतिषेधः । मिदं चिति । साद
 नद्वान् इत्य स्यादृष्टोऽप्ये नकारप्रतिपत्प्रियानामध्यांस्त्वान्ते न्वन्मपि न प्रामोति-
 यदि तर्हीति । विधानमामध्यांस्त्वान्तेन नुमा भविष्यति इति भावः । [अनुमुद्वन्द्वुहा *]

1) 'सायने'पाठः । इदं कालेन इत्यम् । अनुकृती तु लोपे धारिता मवागम्य ऽत्र प्रामोति । लोपे कृत इति ।

उपधायां च । ८।१।७८।

किमर्थमिदमुच्यते न 'हली'त्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । 'धातो-
रिति [तेन] वर्नन्ते' तत्र रेफवकाराभ्या धातुविशेष्यते—रेफवकारान्तस्य धातो-
रिति ॥ किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे रेफवकाराभ्या धातुविशेष्यते [न
पुनः पठ विशेष्यते ?] । नत्र शक्यम् ॥ इहापि प्रसज्येत—अग्निर्वायुरिति ॥
एव तर्हि पूर्वस्मिन्योगे यद्वातुग्रहणं तदुत्तरं निवृत्तम् ॥ एवमपि 'कुर्कुर'
मुर्कुर' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एव तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं, न तु रेफवका-
राभ्या धातुविशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ इति विशेष्यते—'रेफवकारान्तस्येका
धातो रिति ॥ एवमपि कुर्कुरीयति मुर्कुरीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥
तस्माद्वातुरेव विशेष्य । धाता च विशेष्यमाणे उपधाया चेति वक्तव्यम् ।
॥ * ॥ उपधादीर्घचेऽभ्यामत्रिचतुर्णां प्रतिषेधः ॥ * ॥ उपधादीर्घत्वे
ऽभ्यामत्रिचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभ्यामे-रियंतु रियुं । मवियंतु

प्र] उपधाया च । पूर्वस्मिन्निति । 'वोरुपधाया' इत्यनेत्यर्थः । उत्तरत्रेति ।
'हलि चे'त्यत्र । कुर्कुर इति । पदावयवस्य रेफस्य उपधाया इको दीर्घा विधी-
यमानोऽत्रापि प्राप्नोति । धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्याऽधातुत्वात् न भवति ।
रेफवकारान्तस्येकइति । अन्तग्रन्थ ममापराची, रेफवकारयोर्हृत्परयोर्धे उपधे-
तस्य धात्ववयवस्य दीर्घा विधीयमानो 'मूर्च्छित'त्यादी भवियति न तु
'कुर्कुर' इत्यादावियर्थः । कुर्कुरीयतीति । मयजन्तस्य धातोर्ध्ववयव इगिति
दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादिति । रेफवकारान्तस्य धातोर्हृत्परस्योपधाया इको दीर्घा
विधीयमानो मूर्च्छिते'त्यादी न प्राप्नोतीति वचनम् । तेन धातोर्ध्वधे यौ रेफ-
वहारी तयारुपधाया इको दीर्घः । उपधादीर्घत्व इति । 'जिप्रि'शब्दो 'जीयते

उ.] उपधाया च । माथे-हलीत्येवेति । 'गौग मिन्यादिभिद्वये पदावयवरेफान्तस्या
पथ वा दीर्घ इत्यर्थे मन्यते । पूर्वस्मिन्नित्यस्य हलिचे-यत्रत्यर्थेऽगिरिति उदाहरणाऽमत्र
निरत आह—वोरिति । अत्र धातुग्रहणमुक्त्वा उत्तरप्राप्त्यनुवृत्ति मभाभ्येन नान्यथेत्याशयन
प्रसङ्ग इत्यर्थः । नन्विदो रेफवयववक्तव्यमनुपपन्न विशयाऽमत्रिधानात्तदन्तविधेदुलंभत्व
चन आह—अन्तशब्द इति । तेन धातो रित्युपधायाहा वीविशया । पठोर्ध्वचनस्य स्थाने
ममभ्येवचन । धातो रित्यनुवर्तमान धेयधिरण्येन वीविशयण । प्रवृत्तमुपधाग्रहणमिको
विशेषण । न च वीविशं पूर्वत्वमाचष्टे इति भावः । धातोर्ध्वधारेण इति । बहिरद्वेष्यतात्

१ १२ कश्चिद् १२ 'उकादि' शब्दः । ३ नैव शक्यमित्यदरे स्थाने रह नाभूत् शब्दः

सवियु । [अभ्यास] ॥ त्रिप्रि । चतुर्विंशति चतुर्विंशतुम् ॥ * ॥ उणादिप्रति
पद्य ॥ * ॥ उणादाना च प्रतिपेधो वक्तव्यः । त्रिंशो गिर्योरिति ॥
अभ्यासप्रतिपेधस्तावन्न वक्तव्यः । हर्ला'त्युच्यते न चात्र हलादिं पश्याम ॥
यणादेशे कृते प्राप्नोति ॥ स्थानिवद्भावात् भविष्यति ॥ प्रतिपिष्यतेऽत्र
स्थानिवद्भावो 'दाघंविधि प्रति न स्थानिवदिति ॥ नैपोऽस्ति प्रतिपेध ।
उक्तमेतत्—'प्रतिपेधे स्वरदीर्घलोपेषु ह्रस्वाऽजादेश' इति ॥ त्रिप्रिप्रतिपेधश्च
न वक्तव्यः । 'उणादयोऽयुपत्रानि प्रातिपदिकानि' ॥ चतुर्विंशति चतुर्वि
तुमिति—'सुपि न' इति वर्तते ॥ यद्येव गीर्भ्यां गीर्भिरित्यप्रमिद्धि ॥ न सुपो
विभक्तिविपरिणामार्हाभ्यां गीर्भिरित्यदोष ॥ 'उणादिप्रतिपेधो वक्तव्य' इति,—
परिहृतमेतत्,—'उणादयोऽयुपत्रानि प्रातिपदिकानि ति ॥ [उपधाया च] ।

अदसोसेर्दादु दो म । ८।२।८०।

॥ * ॥ अदसोऽनोस ॥ * ॥ अदसोऽनोस्तेरिति वक्तव्यम् ॥ किमि-
मनोऽभ्येति ? ॥ अनोऽकारस्य, असकारस्य, अरेफस्येति । अनोऽकारस्य—
अदोऽत्र ॥ असकारस्य—अदम्यति । अरेफस्ये अद् ॥ तसहि वक्तव्यम् ? ॥
न वक्तव्यम् । क्रियत न्यास गृह्य । अविभक्तिको निर्देश—'अदम् ओ अम्'
रिति । ओकारात्पर प्रतिपेध पूर्वभूत । तत मकार । ततो रफ इति ॥

प्र] त्रिन् रथ व' इति व्युत्पन्न । तत्रोर्णादिप्रतिपेधश्चेति मिद्ध प्रथमार्थ पाठ ।
चतुर्विंशति चतुर उतानि वयन । तृच । इत् । अनो लोपे कृते धातोस्व
वारेफ इति दीर्घन्वप्रसङ्गः । स्वरेति । पूर्वत्राऽसिद्ध न स्थानिव दिति स्थानिव-
स्वनिपेधादीर्घं प्राप्नोति, तस्मादभ्यासप्रतिपेधो वक्तव्य एवत्वाद् । न सुप
इति । सुप परो यो इत् तत्परयोर्बोदाया न भवतीत्यर्थः । [उपधायां च] ।

उ] एयाऽमिद्धात् तु न त्रैप्राक्त्वाऽन्तरत्वं तदप्रसृते । इत्याहुरिति । 'पूर्वत्रामिद्धेनेत्यस्यापि
म नियम इति तु माध्याग्य इत्यत्राऽभक्ति । भाष्ये सुपिनेति वर्तते इति । व्याख्यान
विवक्षया मत्तमा । मुक्त्वावयवस्यको नेत्यर्थ इति भावः । एतेन चतुर्विंशति यदौ अन्तवर्ति
सुपो लुका लुप्तचेन विशिष्टोत्तर सुपो व्यवहितत्वन च दोष इत्यशम्भम् । सुप पर
इति । मत्तन्यन्मन्व पञ्चम्या विपरिणाम इति भावः । [उपधाया च] ॥

अदसोऽभ्ये । वानिक्—अनोस्तेरिति बहुत्रादि श्वा उकारणार्थं । अविभक्तिकोऽकार

१ इदं वचिन्न । २ 'उणादाना' । ३ भवति' पा० । ४ विभक्तिपरि' पा० ।
५ 'अरेफस्ये' पा० । ६ 'अम् ओ' इति पा० । ७ तस्यो' । ८ 'प्रथमार्थ' पा० ।

अथ वा नैव विज्ञायते—'अदसोऽसकारस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ अकारोऽस्य सकारस्य सोऽयममि, अमेरिति ॥ यद्येवममुमुयडिति न सिध्यति, अदद्य डिति प्राप्नोति ॥ अदमुयडिति भवितव्यम् 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति ॥

॥ * ॥ अदसोऽद्रे पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लम्बवन् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥ * ॥

॥ * ॥ तत्र पदाधिरारपदान्तौस्याऽप्राप्ति ॥ * ॥ तत्र पदाधिका रादपदान्तस्य न प्राप्नोति—अमुया अमुयोरिति ॥ ॥ निदन्तु सकारप्रतिपेधान् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सकारप्रतिपेधान्' । यद्यमसेरिति प्रतिपेधं शास्त्रिणः तज्ज्ञापयत्याचार्योऽपदान्तस्यापि भवतीति ॥

प्र] अदसोऽसे । ओकारात्पर इति । सूत्रे तावपदानि निर्दिष्टान्युत्तरकाल तु यद्येष्टमभिसंबन्धे लक्ष्यसस्कारकवान्यमुपप्लवमानममित्कर्त्तव्यं स्यादयति । असेरिति । यत्र सकारस्य स्वदाद्यधं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः । यद्येवमिति । स्वदाद्यत्वाऽभावान्मुलाऽप्रसङ्गः । अदमुयडिति । अ सेर्यस्येयेरमनाश्रयणेऽपि नैवाऽमुमुयडिति भाव्यमित्यर्थः । अदसोऽद्रेरिति । ये—न मि अमिरिति ममा गन्तप्रतिपेधमाश्रयन्ति नाऽन्त्यसदेशपरिभाषा, तेऽमुमुयडितौच्छन्ति । यथा चलीनूयन'इति रेफद्वयस्य ललम् । अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये स्वदमुयडिति ये तु स्वदाद्यत्वविषये एव मुत्वं निच्छन्ति ते अदद्रेरिति मन्यन्ते । असेर्हीति । अ. सेर्यस्य सोऽमिस्तस्येयधं । यद्यमिति । 'अदस्यती'त्यत्र 'न' इत्ये'इति नियमाददसोऽपदत्वान्मुत्वं न भवितव्यतीति किं निषेधेन । निषेधात्पदस्याऽ- 'यदसो' मुत्वं भवति—अमुयेति, पदस्याऽपि—अमुय अमूभ्यामिति । अन्त्य-

उ] सकाररेफस्याऽदम इत्यर्थः । 'अद'इति विमगस्याऽसिद्धत्वाद्देफान्तः । भाष्ये—ओकारात्पर प्रतिपेध पूर्वभूत इति । भूतपूर्वं—पूर्वेषु प्राप्त इत्यर्थः । ओ'इति तुत्तपञ्चक । मेर्'इति रेफान्त । तथैव इकार उच्चारणार्थं इति बोध्यम् । 'अने'इति ममर्त्तमाम । ओकार सकाररेफा तस्याऽदसो न मुत्वं निन्द्यर्थः । तदाह—सूत्रे इति । अत एवादोऽनुपपत्त इति निर्देशः मङ्गच्छने । अकारोऽस्येति भाष्येण व्यधिकरणवद्बुद्धिरित्युक्तं । तदाह—यथेति । स्वदाद्यत्वमित्युपलक्षणमाकारस्यापि । तेनाऽमूट्टक मिदपि । अदसोऽद्रेरिति । एवञ्च तन्त्रेण्युत्तरेऽपि सूत्रनात्पर्यं, लक्ष्यानुरोधश्च व्यवस्था । आचार्यमनाभेदाच्च इत्ययमपि

अथ दाद्रहणं त्रिमर्थम् ? ॥ ॥ * ॥ दाद्रहणमन्त्यप्रतिपेधार्थम् ॥ * ॥
दाद्रहणं त्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] 'अन्त्यप्रतिपेधार्थम्' ॥
अलोऽन्त्यस्य सा भूत् । अमुया अमुयोरिति ॥ [अदसोऽसेर्दादुदोम] ।

एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१।

॥ * ॥ इत्वं बहुवचनान्तरस्य ॥ * ॥ इत्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम् । 'बहुवचन' इतीययुच्यमाने इहैव स्यात्-अमीभिः अमीषु । इह न स्यात्-अमी अत्र, अमी आसते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । नेत्र पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणं ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणमेतत् । यद्नामार्थानां वचनं बहुवचनं, बहुवचन इति ॥ [एत ईद्वहु] ।

वाक्यस्य टे सुत उदात्तः । ८।२।८२।

वाक्याधिकारं त्रिमर्थम् ? ॥ * ॥ वाक्याधिकारं पदनिवृत्त्यर्थं ॥ * ॥
वाक्याधिकारं त्रियते । [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'पदनिवृत्त्यर्थं' । पदाधिकारो

प्र] स्येति । 'अलोऽन्त्यस्येति वचनादमुये'यत्र यकारस्योत्वं स्यात् ।

एत ईद्वहुवचने । इत्त्वमिति । 'वृत्रिमाऽवृत्रिमयो वृत्रिमे सप्रत्यय' इति वचनाप्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्यं, ततश्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्वेन भाव्यममीमिरित्यादौ, नत्वमी इत्येतेन भावः । नेत्रमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादितं, तत्र व्याप्तिन्यायाध्यादिहाऽर्थग्रहणम् । [अदसोऽसेर्दादुदो म]

वाक्यस्य टे । वाक्यस्यस्यैव पदस्य प्रयोगो न क्वत्स्येति मत्वाह वाक्याधिकार इति । पदनिवृत्त्यर्थं इति । पदस्येति यन्प्रस्तुतं तन्नित्यर्थः ।

उ.] सात्विति भावः । परतु 'यथैव' मित्यादपूर्वपञ्चोत्तरमदमुयटिति भवितव्यमिति मत्स्योक्तेरेतदव ह्य भाष्याभिप्रेतम् । अथवति व्याख्यादपणमेवेद, श्लोकश्चोक्तपश्चादप्यप्राप्त रूपानुवादमात्रमन्देशिनः । अतएवाग्रेऽस्येति प्रतिपेधं शास्त्री युक्तमित्याहुः ।

एत ईत् । प्रत्ययस्य बहुवचनस्य-तस्यस्यस्य । ग्रहणेन भाव्यं । बहुवचनग्रहणेनेति शेषः । [एत ईद्वहुवचने] ॥

वाक्यस्य टे । ननु वाक्यस्यस्यैव पदस्य यथा स्यात् नु क्वत्स्येति पदविशेषणार्थं वाक्याधिकारं न्यादन आह-वाक्यस्यस्येति । तत्रक्षाऽन्त्यमिच्छागत्र पदविशेषणनाऽर्थं इति भावः । 'प्रविश पिण्डी' मिति क्वत्स्येति प्रयोगदर्शनादिद्विन्नित्येव । नन्वविवारस्याधिकारान्तर

१ 'अन्त्यस्य' पा० । २ इदं तुमम् । ३ इदं हा'चित्यम् । ४ 'अन्त्यस्य' पा० । ५ इति क्वचित् । ६ इत् तुमम् ।

निवर्त्यते ॥ न हि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्तन्ते । दोष खल्वपि स्याद्यदि वाक्याधिकार पदाधिकार निवर्तयेत् । इत्यन्त एवोत्तरत्र पद-
कार्याणि, तानि न सिध्यन्ति—'नष्टव्यप्रशा'निति ॥

पदनिवृत्त्यर्थमिति नैत्र विज्ञायते,—पदस्य निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थं
मिति ॥ किं तर्हि ? ॥ पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति
पदानि तेषा सर्वेषां टे हुत प्राप्नोति, इत्यत च वाक्यपदयोरन्त्यस्य स्यादिति,
तच्चान्तरेण यत्र न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकार ॥

अथ टिग्रहण किमर्थम् ? ॥—॥ टिग्रहणमलोन्यनियमे व्यञ्जानान्तार्थम् ॥❀॥
टिग्रहण क्रियते । [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अलोऽन्त्यनियमे व्यञ्जानान्तार्थम्'] ।
अलान्यनियमे व्यञ्जानान्तस्यापि यथा स्यात्—अग्निर्चाश्त् सोमसूश्त् ॥
अस्ति प्रयाजनमेतत् ? ॥ किं तर्ह्यिति ॥

॥ ॥ सर्वांशप्रसङ्गस्तु ॥ - ॥ सर्वांशस्तु टे हुत प्राप्नोति ॥
किं कारणम् ? ॥ 'अच' इति वचनादन्त्यस्य न, 'अन्त्यस्येति' वचनादचो न,

प्र.] नहि काक इति । नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाचा यथा कारु-
दाशित्तस्येत्यर्थं । विरोधाभावाच्चाऽऽशयस्य पदाधिकारो निवर्तयितुं, वाक्यस्य
स्यैपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह—दोष इति । नष्टव्येति । एतीत्यादावपदा-
न्तस्य स्तं भवति । नैवमिति । 'पदस्ये'त्यनुवर्तत एव । पदस्य टे हुतो मा
भूपदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थं । टिग्रह-
णमिति । यमिति टिग्रहणे हुतश्रुत्याऽऽपरिभाषापस्थानादचा तदन्तविधौ मत्या-
न्तस्यैव वाक्यस्याऽलोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो नपुमकह्रस्व इव हुत स्यात् ।
टिग्रहणे तु तदुपादानमामर्ष्यादिनाऽऽज्विष्यत, नत्वचाटिरिति हलन्तस्यापि
हुत सिध्यति । सर्वांशप्रसङ्गस्त्विति । अचथेत्ययमलोन्यशेष इति भावः ।
अच इति वचनादिति । इह तस्याऽनुपस्थानादिति भावः । सर्वांश इति ।

उ] निवर्तवत्त्व दृष्टमित्यत आह—विरोधाभावाच्चेति । भाष्ये—पदे निवृत्त्यर्थमिति । पद-
परत पूर्वपदान्तस्य हुतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थं । वाक्यान्त्यस्यैव पदान्तस्य यथा स्यादित्येवमिति
भावस्तथाह—पदस्य टेरिति । भाष्ये—अलोन्यनियमे इति । अलोन्यनियमे
मिति व्यञ्जानान्तस्य न स्यात्तदर्थमित्यथस्याह—असतीति । सति तु पदावयवदेव
व्यञ्जानाच्च इत्यर्थं इति भावः । इह तस्येति । अच इत्यस्याऽलोऽन्त्यस्येत्यस्य चेत्यर्थः ।

उच्यते च श्रुत ॥ स सर्वादेश प्राप्नोति ॥ ॥ उक्तं वा ॥२॥ [उक्तं वा] ॥
किमुक्तम् ? ॥ 'ह्रस्वो दीर्घं श्रुत इति यत्र मूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थित
द्रष्टव्यमिति ॥ [वाक्यस्य टे श्रुत]

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८।२।८३।

अशूद्र इति किमर्थम् ? ॥ कुशल्यमि तुपजक । ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते
'अशूद्र' इति । ॥२॥ अशूद्रस्यैसूयकेषु ॥३॥ अशूद्रस्यमूयकेष्विति वक्तव्यम् ।
तत्र शूद्र उदाहृतम् । स्त्रिया-गार्ग्यह भो , आयुष्मती भव गार्गी । । असू-
यक-स्थाल्यह भो ॥ आयुष्मानेधि स्थालींश्नु ॥ नैषा मम सजा स्थालीति
प्र] हलन्तस्य टे सर्वस्य स्थाने इत्यर्थः । उक्तवेति । द्वितीया पठौ 'अच' इति प्रादुभा-
व्यते तत्र टिनाऽधो विशेषणादच एव स्थाने श्रुतो भवति । [वाक्यस्य टे] ॥

प्रत्यभिवादे । गार्ग्यह भो इति । केचिदाहु - न व्यभिवादयते पादोप-
सङ्ग्रहणान्येव तु करोति । अन्ये त्वाहु - 'अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति ।
अभिवादप्रत्यभिवादौ च नामगोत्राभ्यामिति स्त्रीप्रतिषेधो न विधेय ' । ये तु
स्त्रिया नाम्नाऽभिवादप्रत्यभिवादाद्विच्छन्ति तन्मतेनाऽयं प्रतिषेधः । नैषा ममेति ।
असूयक प्रत्याचष्ट-प्रत्यभिवादवाक्यान्तस्थस्य नाम्नो गोत्रस्य च श्रुत इष्यते
नान्यस्येति यौगिकस्य श्रुतो न विधेय । तत्र प्रत्यभिवादयित्रा स्थालाशब्द
सजा मत्वा श्रुतो विहित । यत्र तूपहासार्यमसूयकस्तमाक्षिपति तदाऽसौ प्रय-
भिवाद नाहृत्याशीर्वचन हि प्रत्यभिवादो गृह्यते । प्रतिसम्भाषणमात्रं प्रय-
भिवाद मत्वा वार्तिःकृताऽमूयक प्रतिषेध उक्तः । शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभि-

ड] परस्परविरोधनोभयोरपि त्यागादिति भावः । माथे-स सर्वादेश प्राप्नोतीत्युत्तर ।
तस्मादच इति वक्तव्यमिति श्रुते दोष्यस्तदेवाह-उक्तं वेति । उक्तं वेति च घञिषाठे तु
मम्याव । स्वर्थे वा वाशब्दः । द्वितीयेति । पदोपस्थितपक्ष एव तत्र स्थानो न तु तच्छेष
पक्ष इति भावः । [वाक्यस्य टे श्रुत उदात्त]

प्रत्यभिवादे । अभिवादयित्वं नुप्रहस्योनकमाशीरूप कुशलादिप्रक्षरप वा वाक्यमात्र
प्रत्यभिवाद । तदाह-माथे कुशल्यमि तुपजकेति । नस्यप्रत्यभिवादयते इति । अभिवादा
ऽभावे प्रत्यभिवादस्य नुत्तामभाव इत्यर्थः । ये न्विति । इदमेव माध्यममन । माथे 'एषा ति
भवेत्यर्थकम् । 'अथुमा' भव मौम्य नि स्मृती भवेत्यर्थः । नाश्रु इति । इदम्य स्नामृत
म्येत्यर्थः । प्रत्यभिवादा नाहृतीति । विपरीत शापमेवाहंतायर्थः । आशीर्वचन हीति ।
इदं हि प्रत्यभिवादयित्वं नुप्रहस्योनकमाशीरूपप्रक्षरप । प्रतिसम्भाषणमात्र

[नि] ॥ किं तर्हि ? ॥ दण्डिन्यायो मम विवक्षित स वक्तव्य-स्यात्य
ह भोः ॥ आयुष्मानेधि स्थालिन् ॥ न मम दण्डिन्यायो विवक्षित ॥ कि
तर्हि ? ॥ सज्ञा ममैषा ॥ असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्व प्रत्यभिवादमर्हसि
भिद्यस्व वृषल ! स्थालिन् ! ॥❀॥ भोरानन्यविशा वा ॥❀॥ भो राजन्य
विशा वेति वक्तव्यम् । देवदत्तोऽह भो , आयुष्मानेधि देवदत्त भो ३ ।
[आयुष्मानेधि] देवदत्त भो । भा ॥ राजन्य-इन्द्रवर्माऽह भो । आयुष्मा
नर्धन्द्रवर्माऽह । [आयुष्मानेधि] इन्द्रवर्मान् ॥ राजन्य ॥ वि-इन्द्रपालि
तोऽह भो । आयुष्मानेर्धन्द्रपालिता ३ । [आयुष्मानेधि] इन्द्रपालित ।

अपर आह—॥❀॥ सर्वस्यैव नाम्न प्रयमिवाद भोगब्द आदेशो
वा वक्तव्य ॥❀॥ देवदत्तोऽह भो । आयुष्मानेधि भो ३ । आयुष्मानेधि
देवदत्ता ३ इति वा ॥ इह कस्मान्न भवति-देवदत्त कुशल्यसाति ? ॥
इह किं चिदुच्यते किञ्चित्प्रत्युच्यते । प्रधानमुच्यतेऽप्रधान प्रत्युच्यते ।

प्र] वादाभावात्प्रतिषेधो न विधेय इति क्व चिदाहु । स वक्तव्य इति । अभिवादयिता
प्रत्यभिवादयित्रैव वक्तव्य इत्यर्थः । भिद्यस्वेति । कर्मकर्तृर्मानेपदम् । भो
राजन्यविशा वेति । भो शब्दा-भवच्छब्द , मभ्युज्य तो निपातो वा । सर्वेति ।
नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रयमिवादो नास्तीति समाचारे भो गब्दस्याऽऽमाधुवे
प्राप्त वचनम् । इह किं चिदिति । पदस्येति वर्तते तद्विशेषण प्रत्यभिवाद इति,
तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिन पदस्य वाक्यान्तस्य टे श्रुत्या भाव्य नान्यस्य
स्यर्थः । प्रधानस्येति । सस्त्रियमाणस्य प्राधान्यः । कुशल्यसाति । माध्याया

उ] मिति । अभिवादयितव्यनुग्रहयोनकम यादृश वक्ष्य । केचिद्राहुरिति । अनुग्रहो
तत्कुशलप्रश्नाद्यपि प्रयमिवाद इत्यत्राऽऽरुणि । कर्मकर्तरीति । स्वयमेव भिन्नो भवत्यर्थः ।

ननु मवृक्षयन्तेन निवातेन वा भो-शब्देन सिद्ध आदेश विधान-पर्यन्त आह-नाम
गोत्रेति । एवञ्च मववेय प्राप्तविभाषति लास्यम् । आद्यमने तु भो शब्दाशऽप्राप्त
विभाषा इतरयोस्तु प्राप्तविभाषति बोधम् । तनेति । प्रत्यभिवाद इति विषयसप्तमी ।
यत्पद प्रत्यभिवादविषय साक्षादक्ति तस्य लुप्त । तच्च नाम गोत्र वा । अत्र तु नामपद
न वाक्यान्ते इति भावः । ननु क्रियाया एव मवन प्राधान्यमत्र आह सस्त्रियमाणस्येति ।
अभिवादविषयनुग्रहार्थकत्वात्तस्य तेन तस्य सत्कार्यत्वमिति भावः । साध्याया अपीति ।
अत्रैव शब्देन प्रधानत्वा अपीत्यर्थः । भाष्ये-प्रधानमुच्यते अप्रधान प्रत्युच्यते
इति । अद्यमर्थ-प्रधानस्यैव देवदत्तादिक प्रथमत उच्यते । अप्रधान सत्कारक

नर्त प्रधानस्थस्य च टिमङ्गस्य प्लुया भवितव्य न चाऽत्र
 प्रधानस्थ टिमङ्गम् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति-आधेयाऽग्नीनांधेया इ
 इति ॥ नैतद्विचार्यते-आधेयोऽनाधेयोऽग्निश्चेद्भवतीति ॥ किं तर्हि ? ॥
 इहोऽग्निमाधनाक्रिया विचार्यते-आग्नेयोऽग्निनांधेय इति ॥ यद्येव द्वितीयोऽ
 ग्निशब्दस्य प्रयोग प्राप्नोति ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न भविष्यति ॥

यद्येवमौधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति-उक्तार्था
 नामप्रयोगो भवतीति ॥ नैष दोषः । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा
 प्र] अपि क्रियाया सस्कारिकात्वेन विवक्षितत्वादप्राधान्यम् । वचित्पाठ - 'अप्र
 णानमुच्यते प्रधानं प्रत्युच्यते' इति । तस्याऽर्थ - अमिवाद्वाक्ये श्रुतो देवदत्तादि
 रेव प्रत्युच्यते, कुशल्यसीत्वेन तु पूर्वमश्रुतत्वात् प्रत्युच्यते, किं त्वपूर्वमेवैत
 द्भ्यते । इहापीति । द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वात्प्राधान्यं मन्यते । नैतदिति ।
 न ह्याधानाऽनाधानस्यविशेषविषयो विचारो, नायमिदंविशेषविषय - किमाहव
 नीयोऽयं दक्षिणाग्निरिति, किं तर्ह्याधानं वर्तव्यं न वर्तव्यमिति तत्साधनक्रिया
 विचारः । यद्येवमिति । 'नाधेयोऽग्नि' रित्येवमग्निशब्दो निदर्शयः । उक्तार्थाना
 मिति । अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थः । उक्तार्थानामपिति । उक्ताऽर्था

उ] कुशल्यमोक्षेन [१] प्रत्युच्यते - पश्चादुच्यते । एवञ्च वाक्यान्ते प्रधानस्य टेरमावात्र
 भवतीति भावः । तद्वान्तु वैयर्थेनोक्तमेव । अमिवाद्वाक्ये इति । अन्यत्र निदर्शय इति
 सस्काराथमनुवाचो युज्यते इति भावः । अतएव मन्वोपनिषत्तया निर्देशः । भाष्यस्थ- प्रत्यु
 च्यते इत्यस्याऽनूप्रान्तर इत्यर्थः । अपूर्वमिति । विधेयत्वादिति भावः । एवञ्चाऽनूप्रान्तरस्य
 वाक्यान्तरत्वाभावात् पुन इति तात्पर्यम् । अत्र पक्षे प्रधानस्थस्ये त्वस्याऽनूप्रान्तरस्यस्ये
 न्यथ । द्रव्यस्येति । अग्निरूपस्येत्यर्थः । एवञ्च तद्वान्ति एव वाक्यान्तरस्य टे पुन
 न्यात्र तु नाथय इत्यस्यापीति भावः । विचार्यमाणत्वादिति । द्रयोर्वल्लक्षणं विचार
 मन्विषयत्वादित्यर्थः । न हीति । अधेयोऽग्नि' रित्यत्र त्रिनयनमिदं अग्निशब्दवाच्यं द्रव्यं ।
 धातुवाच्या क्रिया प्रत्ययवाच्यं कर्म । तत्र क्रियाविषय एव विचारो नेतरविषयः । तत्राग्नि
 किमाधानं त्रिधाकर्म तन्माध्यत्वादुक्तानाधानक्रिया इति न विचार्यते इत्यर्थः । योऽग्नि
 रावेय इत्यपि नेत्याह-नापीति । तत्साधनक्रिया-अग्निमाधनाधानक्रिया । अधेयोऽग्नि
 रित्यत्र तु क्रियावाचिनोऽन्वयत्वात्साधनात्तदुपलक्षितद्रव्यवाचिनो वाक्यान्तरस्याग्निपद
 रथापि पुन इति बोधयन् । प्रधानस्थस्य प्रधानक्रियोपलक्षितस्य च तेन पुनो विधातने
 अत्र चाधेयोऽग्निनाऽऽधेया इति भाष्यप्रयोग एव मानः । नन्वर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयो

१ 'नम्य पा० । २ इदं वचित् । ३ सुदर्श' पा० । ४ 'अधेयोऽग्निनांधेया' ।
 ५ 'इदं ति वचित् । ६ 'अग्नि' पा० । ७ 'यद्येव मिति वचित् । ८ 'नाम भवतीति' पा० ।

'अपूर्वी द्वावानय' 'ब्राह्मणी द्वावानये'ति ॥ [प्रयमित्वादेऽशुद्धे]

दूराद्भूते । च ८।२।८४ ।

दूराद्भूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चाऽयमनवस्थितपदार्थकस्तदेव हि कश्चित् प्रेति दूर कश्चित्प्रत्यन्तिक भवति । एव हि कश्चित्कचिदाह—'एष पार्श्वत करकस्तेमेनमानये'ति । स आह—'उत्थाय गृहाण, दूरं न शक्यामी'ति । अपर आह—'दूर मधुरार्था पाटलिपुत्र'मिति । स आह—'न दूरमिदमन्तिक' मिति । एतमेव दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकस्तस्याऽनवस्थितपदार्थं चान्न ज्ञायते—'कस्यानवस्थायां सुत्या भवितव्य'मिति ? ॥ एव तहि ह्यतिनाऽप्य निर्देश क्रियते 'ह्यतिप्रसङ्गे यद्दूरम्' ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ यत्र प्राकृतात्प्रय वात्प्रयत्नविशेषेऽनुपार्दीयमाने सन्देहो भवति, 'श्रोष्यति न श्रोष्यती'ति, तद्दूरमिहाऽवगम्यते ॥ [दूराद्भूते च] ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८।२।८५ ।

प्र.] भिमता उक्तार्था माहृद्यादुच्यन्ते, तत्पतस्तु यथा वृषवृषभशब्दौ भिन्नौ, तथा ऽपूर्वावानय अपूर्वी द्वावानयेत्येतौ, समुदायविवर्धवन्तौ लोके प्रयुज्येते । प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाधीयते, तन्नोक्तार्थानां प्रयोगेऽव्यवस्था नोद्भावनीया ।

दूराद्भूते च । तदेवेति । दूरस्याऽनवस्थितत्वात्पुनस्य विषयविभागो न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । ह्यतीति । हानक्रियापेक्ष दूरत्वमाधीयते न तु भोजादि पुरुषापेक्षमित्यर्थः । [दूराद्भूते च] ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः । पूर्वेण ह्यवमानार्थस्य पदस्य वान्वयान्तस्य टे भुनक्ति

उ.] गाच्छब्दात्तरेणोक्ते किमर्थं त्प्रयोगोऽन आह तत्पतस्त्विति । यथा वृषवृषभयोरत्पत्त पदवादेऽत्यन्तभेदेऽपि अवयवे ध्वनिमाभ्यादृषशब्दत्वभ्रमरनधानयोरत्यन्तभेदेऽपि माहृद्या दवयवे तत्त्वभ्रम इति न योनहनयमिति भावः । नन्वेव वृषो वृषभ' इत्यपि प्रयोग स्यादित्याशङ्क्य 'स्थितस्य गति रिति न्यासेन प्रयोगानुसाराद्भवत्येत्याह—प्रयोगेति ।

दूराद्भूते च । ह्यानेति । दूरस्थपुरुषवर्णाय यशहान'मित्यर्थः । दूरादिति । दूरान्तिवार्थेभ्य' इति एधमी । भाष्ये यत्र प्राकृतात्प्रयत्नादिशेषे अनुपार्दीयमाने इति पाठः । विशेषे—अधिकं यत्ने । [दूराद्भूते च] ।

हैहेप्र । ननु दूराद्भूते हैहयोर्दूराद्भूतेवेति सूत्रान्तरेण सिद्धवादिदमनयक'मित्यन

१ 'किञ्चि' पा० । २ एनन्ति कश्चिन्न । ३ 'मधुरा'पा० । ४ 'विशेष उपा पा० । ५ इति कश्चिन्न ।

हेहप्रयोगे किमर्थम् ? ॥३॥ हेहप्रयोगे हेहप्रयोगे हेहयो मुन्यधम् ॥ ३ ॥
 हेहप्रयोगे हेहप्रयोगे क्रियते ॥ किमर्थम् ? ॥ [हेहयो मुन्यधम्] । हेहयो
 मुन्यधया न्यात् । देवदत्त हे ३ देवदत्त ह ३ । अक्रियमाण हि हेहप्रयोगे तयो-
 प्रयोगेऽन्यस्य स्यात् ॥ अथ प्रयोगग्रहण किमर्थम् ? ॥३॥ प्रयोगग्रहणमथ
 ग्रहणेऽन्यथाधम् ॥३॥ प्रयोगग्रहण क्रियते । [कि प्रयोगनम् ? ॥ 'अर्थव-
 ग्रहणेऽनर्थकार्यम्' ।] अर्थवग्रहणेऽनर्थक्योरपि यथा स्यात् । देवदत्त हे ३ ।
 देवदत्त हे ३ ॥ अथ पुनर्हेहप्रयोगे किमर्थम् ? ॥३॥ पुनर्हेहप्रयोगमनन्त्या-
 यम् ॥ ३ ॥ [पुनर्हेहप्रयोगे क्रियते ॥ कि प्रयोजनम् ? ॥ 'अनन्त्यार्थम्' ।]
 अनन्त्ययोरपि यथा स्यात् । हे ३ देवदत्त हे ३ देवदत्तेति ॥ [हेहप्रयोगे]

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकेकस्य प्राचाम् । ८।१।८६ ।

॥ ३ ॥ गुरो मुनविधाने लघोरन्त्यस्य पुनप्रमदोऽन्येन विहितत्वान् ॥ ३ ॥
 गुरो मुनविधाने लघोरन्त्यस्य पुन प्राप्नोति । देवदत्त ॥ कि कारणम् ? ॥
 'अन्येन विहितत्वात्' । अन्येन हि लक्षणेन लघोरन्त्यस्य पुनो विधीयते

प्र] गणद्वयोरनं प्राप्नोति वचनम् । हेहयो मुन्यधमिति । अन्यथाऽऽत्ममान-
 र्थादनन्त्यस्यापि दृश्यमानवाचिन एव पुन स्यात्-देवदत्त हे ३ इत्यदौ ।
 अनर्थक्योरपीति । यदा तु प्राक् सम्बोधनपदं प्रयुज्यते तदा हेहयोर्दोषा-
 थाऽभावादानर्थक्य, यदा तु तयो प्राक् प्रयोगस्तदाऽऽमन्त्रणाभिव्यच्यर्थत्वाद्
 यवत्तम् । अनन्त्ययोरपीति । अन्यथा वाक्यस्य टोरत्वविस्मारादनन्त्ययोरनं स्यात् ।

गुरो । गुरो मुनविधान इति । 'अनन्त्यस्वर्पा'त्वपिद्यत्वेन गुरो मन्त्रि-
 धानाम एवाऽन्य ममुच्चायते, तेन यत्र गुरोरन्त्यस्तेनैव पर्याप्त स्यात्तौ
 त्वन्त्ये पूर्वोक्तस्य स्यादनेन चाऽनन्त्यस्य गुरोरित्यर्थ । न वेति । अपिद्यत्वेन

८.] आह-पूर्वेणेति । मानगोत्रयोरैव दृश्यमानार्थवृत्तत्वे, हेहयोस्तु न उदर्यधमन्ति-
 योत्कमन्ति-व्यर्थ । भाष्ये-हेहयोरिति । आह-गुरोरित्यर्थ । अन्यथेति । हेहप्रयोगे
 अन्ययुच्यमाने इत्यर्थ । हे देवदत्तत्वात् पूर्वोक्तं सिद्धयति भाव । अनर्थक्यं च
 दयति-यदेति । योयार्थाभावादिति । मधोऽनन्त्येवऽऽमिनुच्यस्य मन्त्रित्वादिनि-
 भाव । प्रयोगग्रहणं तु यथा कथञ्चित्तयो प्रयोग एव निश्च पठनुक्तरन्त्येवार्थहेहयो
 पुनर्निश्चयित्यर्थ । [हेहप्रयोगे हेहयो] ।

गुरोरनृतो । लघौ त्वन्त्ये इति । तत्र पुनर्दोषोऽनन्त्यस्य इत्यर्थ । प्रकृतौ

'दूराद्भूते चे'ति ॥ ॥ न वाऽनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिदेशार्थम् ॥ ॥ न
 चेप दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ [अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्दे-
 शार्थम्] । अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति 'अनन्त्य
 म्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टे'रिति ॥ ननु चैतद्बुधपेक्षं स्यात् अनन्त्यस्या
 पि गुरोरन्त्यस्यापि गुरोरिति ? ॥ नेत्याह । व्यपेक्षमेतत् । अनन्त्यस्या
 पि गुरोरन्त्यस्यापि टेरिति ॥ अथ प्राग्वचन किमर्थम् ? ॥ ॥ प्राग्वचन
 विभाषार्थम् ॥ ❀ ॥ प्राग्वचन त्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'विभाषार्थम्'] ॥
 विभाषा यथा स्यात् ॥ ❀ ॥ प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैः स्येति वचनान् ॥ ❀ ॥
 [प्राग्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?] । 'एकैकस्येति वचनान्' । एकैकग्रहण
 क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति ॥ अस्त्यन्त्यदेकैः प्रहणस्य प्रयोजनम् ॥
 किम् ? ॥ युगपत्पुनो मा भूदिति ॥ 'अनुदात्त पदमेऋजं'मिति वचनान्ना
 ऽस्ति यौगर्पद्येन सभव ॥ असिद्धं पुनस्तस्याऽसिद्धत्वाश्रियमो न प्राप्नोति ।
 नेप दोष । यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तत्त्वित् सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ 'कार्यकाल
 सजापरिभाष'मिति । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं दृष्टव्यं । 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकै-
 कस्य प्राचाम्' । उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्त पदमेऋजंमिति ॥ इहापि
 तर्हि समावेशो न प्राप्नोति-देवदत्ता ३ ॥ सिद्धाऽसिद्धावेतौ । यौ हि
 प्र] प्रकृतार्थः समुचीयते न तु गुरुरेवाऽनन्त्य इत्यर्थं । विभाषार्थमिति । तेन पक्षे
 न कस्यचित्पुनो भवति । इतरणु पक्षेऽनन्त्यस्य पुन पक्षे त्वन्त्यस्य टेरित्येव
 मर्थं प्राग्रहणमनेनोक्तमिति मन्वाह प्रागिति । यद्यपीदमिति । यथोद्देश-
 पक्षे । इहापीति । आमान्त्रितस्यादिरदात्त इत्युदात्तं पुनोदात्तवेन न समा-
 विशेषेण वर्ज्यमानस्वरप्रसङ्गान् । यदा चाऽऽभ एतान्तरमि यनेन निघातैकश्रुति
 निषेधस्तदेदमुदाहरणम् । सिद्धासिद्धाविति । अमान्त्रितस्यादिरदात्तं सिद्धं ,

उ.] रिति । तेन सर्वत्र पर्यायैः सिद्धिरिति भावः । भाष्ये-उभयनिर्देशार्थमिति । पुनपुन-
 च्चोरित्यर्थः । इत्येवमर्थमिति । अन्यथोदात्तानुदात्तयो पुनयो समावेशं स्यादिति
 वक्ष्यते । भाष्ये-तस्यासिद्धत्वादिति । कादकालपक्षेऽपि स्वरितस्वप्रतिष्ठानात्पदात्त्व-
 पादान्प्रवृत्तिः । ध्वनित चेदं पक्षे स्वरितो वानुदात्ते इति सूत्रे च भाष्ये । एकदेश्याह-नैप
 दोष इति । 'यद्यथात्यादिभाष्ये पूर्वमेव तत्र व्याख्यानम् । ननु देवदत्त रत्यादावेक
 श्रुति दूरात्सुदावित्यस्य प्रमद्वाक्य पाठिकमानुदात्तव रत्यादं आह-यदा चेति ।

मिहावेव भूमिहावेव वा तयोर्निबन्धनम् ॥ यस्माद्द्वि स्वरितं सुतस्तेन समावेशः
 प्राप्नोति—‘स्वरितमात्रेऽहितेऽभ्युदात्मनि कोपकुम्भे’ति ॥ स्वग्निऽ-
 प्युदानोऽस्ति ॥ यस्मात्तनुदात्तं सुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति ‘अनुदात्त
 प्रक्षान्ताभिपृजितयो रिति । तस्मात्प्रान्वयनं कर्तव्यम् ॥ [शुरोरुदो]

ये यज्ञकर्मणि । १।१।८८ ।

॥ १ ॥ ये यज्ञकर्मणात्प्रतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥ ये यज्ञकर्मणोऽन्वितिप्रसङ्गो
 भवति । इहापि प्राप्नोति—ये देवागो दिव्येऽकाशस्थेति ॥ १ ॥ मिद्धं तु ये
 यज्ञमह इति ब्रह्मादिप्रसङ्गानाम् ॥ १ ॥ मिद्धमेवम् ॥ कथम् ? ॥ [‘ये यज्ञो
 मह इति ब्रह्मादिप्रसङ्गानाम्’] । ये यज्ञमहेश्चो ब्रह्मादिप्रसङ्गेषु ।
 प्र] तस्मिन्वपेक्षिते ह्युदात्तोऽप्यनुदात्त इति तदाश्रयो निधानो न भवति । स्वरितेऽ-
 र्पति । अनुदात्तं पदमेव तस्मिन्वपेक्षितेऽप्यनुदात्तं च ननुदात्तं भ्रायते । न च
 पारिभाषिक—दानो गृह्यते हि तर्पणमयगतिरिह गच्छ इति उच्यते, न च
 स्वरितेऽर्पितोऽनुदात्तस्वरितयोर्गणपद्याऽभावात् । यस्माद्द्वि । उदात्तानुदात्त
 सुतयो समावेशानिबन्धनमेवैकप्रहणं, प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां हुताऽभिव्यञ्जितम् ॥

उ] अन्वपेक्षिते इत्येत्यादि । अन्ये तु दूरान्तराद्यभावात् इत्यन्वपेक्षिते
 मित्ये—इतिपद्यनुदात्तस्ते तस्मिन्वपेक्षिते इत्येवम् । उदात्ते इत्यनुदात्तमानमप्यत्र दोषन
 मापोपेक्षणम् । अत्रैव प्रत्यभिवाद’ इत्येवमितिपद्यस्य प्रवृत्तिः । न च ये हुताः ।
 पारिभाषिकोदाहरणवाक्यात् न निधान इत्याहु । तस्मिन्वपेक्षिते इति । हुतस्याऽ-
 मिद्धत्वं तत्पदानवयानुदात्तं पदमित्यस्याप्यमिद्धत्वात् निधान इति भावः । अन्ये-
 यस्माद्द्वि स्वरितं सुत इति । विहितस्वर्गानुदात्त इत्यर्थः । ‘स्वग्निमात्रेऽहिते’मित्यादि-
 मिद्धत्वात्स्वर्गानुदात्तं मात्रस्यैव विधानात् । पदमनुदात्तं प्रक्षान्तेत्यत्रापि वीर्यमिति चिन्तितम् ।
 ‘पदं वर्तयित्वा’ इति अनुदात्तगुणोऽस्ति मूलाशान्वरितेऽप्यनुदात्तगुणगणनात्समावेशः
 स्यादिति भावः । ‘अनुदात्तपदं दीर्घमिति परिहाराद्यभावात्—अनुदात्तं पदमिति ।
 एव च स्वरितेऽप्यनुदात्तगुणमहावात्समावेश इति भावः । ‘अनुदात्तशब्दापि परि-
 भाषिकस्य स्वप्नस्याऽप्येव प्रहणं न स्वर्गिकदेशस्य’ति शङ्का समावेशे—न चेति ।

यस्मात्तनुदात्त इति । एतदन्वयकदेरनुक्तिः । अत्रान्वयं तु सर्वेषामनुदात्तानां समा-
 वेशवर्णनार्थेऽस्ति—इत्यादि । उक्त्या विधाया कोपनिदानाऽप्युच्यते । इति देव
 दत्तेत्यादौ हुताऽपि मिद्धत्वात्पूर्वं पाद्यानुदात्तत्वे तत् हुते तदनुदात्तत्वात्समावेशनिदानो
 इति । तत्रान्वयानुदात्तमित्येवमिति इत्यभावात् । भाष्येऽप्यनुदात्तं तु पक्षे एव विधानम्

प्रणवष्टे । ८।२।८८।

‘प्रणव’ इत्युच्यते क प्रणवो नाम् । पादस्य वाऽर्द्धचंस्य वाऽन्यमक्षरमु-
पसहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोक्षार त्रिमात्रमोक्षार वा विदधति
त ‘प्रणवे’ इत्याचक्षते ॥ अथ टिग्रहण किमर्थम् ? ॥ ॥❀॥ टिग्रहण सर्वा-
देशार्थम् ॥❀॥ [टिग्रहणं क्रियते ॥ किं प्रयोजनं ? ॥ ‘सर्वादेशार्थम्’] ।
यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात् । यदा [हि] अकारस्तदाऽनेका
लिखितसर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ [प्रणवष्टे]

प्र] प्रणवष्टे । क प्रणव इति । शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्न । पादस्येति ।
शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध आश्रीयते देवतावत् । अक्षरम्-अच् । अन्यमच गृहीत्वे-
त्यर्थ । तदाद्यक्षरशेषस्येति । अक्षर च शेषश्च-हल, अक्षरशेष । तदन्यमक्षर
मादिर्यस्य तत्तदादि । तदादि च तदक्षरशेष च तदाद्यक्षरशेष-दिसङ्गमित्यर्थ ।

अथेति । टिस्थानिऋयोरेवोङ्कारौकारयोः शास्त्रान्तरे प्रणवसंज्ञाविधानात्प्रश्न ।
अकार इति । असति टिग्रहणेऽलोन्त्यस्येति वचनाद्वैर्योऽन्त्यो हल्लस्यौकार
स्यात् । हुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराऽभावादविशेषणात् । संज्ञया च विधानेऽचपरि-
भाषोपस्थानात् । अथाऽप्यचपरिभाषोपस्थानाद्विनाऽज्विशेष्यते तथापि वैर्योऽर्च
तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टे । अकारस्त्वञ्जत्समुदायत्वात्कृतो न भवतीति

उ.] अस्या अप्रवृत्ते सिद्धान्तिगत्वेनाऽप्रत्यस्य स्पष्टमेकदेश्युचित्वप्रत्ययेन च न पराक्रान्त
मत्रेति बोध्यम् । [गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि] ॥

ये यज्ञकर्मणि । सिद्धन्तिविति । एवमद सूत्रं तु कर्त्तव्यमिति भावः ॥

प्रणवष्टे । यज्ञकर्मणि ऋगादीनां टे हुत प्रणवोऽनेनादेशो विधीयते । यद्यप्यक्षर
शब्देन वणमात्र तथा पीडाऽश्विबक्षित इत्याह-अक्षरमिति । तदाद्यक्षरशेषशब्दे
बहुमीहिन्द्रगम कर्मधारय इत्याह-अक्षरञ्च शेषश्चेति । अत्रपक्षशेषशब्देन हलुच्यते
एतद्विसर्गादेरप्युपलक्षण । तत्राऽक्षरस्य तदादित्वं व्यपदेशिवद्भावेन, शेषस्य तु मुस्य ।
पादस्यार्द्धचंस्य वेति । वाऽर्द्धचार्थे । तेन ऋबोऽपि सङ्गहै । ननु टैरित्यनुवर्तमानं
पुनरिग्रहणं किमर्थम् आह-असतीति । ननु हुतश्रुत्याऽचपरिभाषोपस्थित्याऽन्यस्याऽच
पबोक्षार स्यान्न तु हलोऽन आह-हुतत्वेनेति । प्रणवस्य-ओङ्कारस्य । अथारो
त्यभ्युपगमवाद । उपरजकनवा हुतेन विशयगमभवेनाऽचपरिभाषोपस्थितिरिति भावः ।

१ 'त्रिमात्रमोक्षारमोक्षार वा' । 'त्रिमात्रम् अकार, त्रिमात्रमोक्षार' । २ 'प्रावर्भिति' ।
३ इदं क्वचित् । ४ 'द्विर्बोऽच्' । ५ 'ग्रह' ।

वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । योगविभाग. करिष्यते—‘अग्नीत्प्रेषणे परस्य च विभाषा’ । तत ‘वृष्टप्रतिवचने हे’ । ‘विभाषे’त्येव । अपर आह—॥ * ॥ सर्व एव हुत माहमनिच्छता विभाषा वक्तव्य ॥ * ॥ [अग्नीत्प्रेषणे] ॥

आग्नेडितं भर्त्सने । ८।२।१५।

॥ . ॥ भर्त्सने पर्यायेण ॥*॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौरौ ३ चौर । चोर चौरौ ३ । कुशीला ३ कुशील । कुशीलं कुशीला ३ ॥

स्वरितमाग्नेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । ८।२।१०३।

॥ * ॥ असूयादिषु वाचनम् ॥ * ॥ असूयादिषु घेति वक्तव्यम् । कन्ये ३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके ३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके ॥

मुतावेच इदुतौ । ८।२।१०६।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ ऐबोर्भव्यविवृद्धिरसद्वादिदुतो हुतवचनम् ॥*॥

प्र] चापले द्विवचनम् । योगविभाग इति । व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयते इति भावः । एवमुद्धर उद्धरेत्यर्थदुतो न लभ्यत इति के चिराहु । व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्तत इति भाष्यकाराभिप्रायमन्य आहुः । साहममिति । शास्त्रयाग माहस । तेन शास्त्रमन्यतनाऽभियुक्तस्मरगात्सर्व हुतो विभाषा विषेय इत्यर्थः । एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र मन्वात्मिधतीति मन्यन्ते । [अग्नीत्प्रेषणे] ।

स्वरित । असूयादिध्विति । ‘सर्व एव हुत’ इति वचनमन्यरीयमिति वचनम् । [स्वरितमाग्नेडिते] ॥

मुतावेच । लक्ष्मन्तरेणैव. हुतप्रमत्ने तदवयवयोरिटुतो. हुतार्थं वचनम् ।

उ.] पूर्वान्त्यस्येत्सर्व । बहुप्रमत्तस्य मशेषाधिष्वभिचारायत्वा इति भावः । अन्यस्य हुतो नेति । पूर्वान्त्यस्येत्यथ । विभाषाग्रहणस्य विकारायत्वेनोपनिन्द्यभिचारार्थं क्त्वाऽभाषा इति भावः । एवमिदं ऽपीति । व्यवस्थितविभाषाग्रहणादेव नादेनां व्यवहितपरस्य । क्वचित् तस्यैवेति भावः । अविमृद्यकारित्वं—सहस । तदिदं सन्दशयोगे शास्त्रानुमरण । तदाह—शास्त्रयाग इति । प्राग्ग्रहणस्येति । क्वचित् विभाषेति अत्र योग विभज्य ‘उक्तं वक्ष्यमाणं च पुनरुक्तं वा’—इत्याहु । [अग्नीत्प्रेषणे परस्य च] ॥

मुतावेच । नेदं पुनविधायक किन्तु अन्यशब्धेदिदं पुनस्य विषयशोधकमित्यह—

१ ‘सर्वत’ पा० । भाष्यमिदमित्यन्ये । २ ‘चौर ३’ पा० । ३ ‘हुत्सो ३’ पा० ।

४ ‘कन्ये कन्ये ३’ पा० । ५ ‘शक्तिके शक्तिके ३’ पा० । ६ इदं क्वचित् । ‘वृद्धि’ पा० ।

७ ‘एवमुद्धरेत्यस्य हुतो’ पा० । ८ हुतोयस्यादे परत्वाऽभावादित्यर्थः । ९ ‘प्राचा’मित्यन्य ।

पेचोरभयविद्वेदिप्रमद्गादिदुतोः धृत उच्यते ॥ किमुच्यते 'उभयविद्वेदि-
प्रमद्गा'दिति ? यदा नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कृतमर्थरविचालिमि-
वर्णैर्भक्तितन्यमनपायोजनविकारिभिः ॥ नैव द्रोप । 'उभयविद्वेदिप्रमद्गा'-
दिति नैवं विज्ञायते-'उभयोर्विद्वेदिरभयविद्वेदिरभयविद्वेदिप्रमद्गा'दिति ॥
कथं तर्हि ? ॥ उभयोर्विद्वेदिरस्मिन् सोऽयमुभयविद्वेदिः, उभयविद्वेदि-
प्रमद्गादिति । इमावैचो समाहारवर्गौ, मात्राऽवर्गस्य मात्रावर्गोवर्गयोरिति
तयोः धृत उच्यमान उभयविद्वेदिः प्राप्नोति । तद्यथा,--गर्भो वर्धमानः सर्वा
ङ्गपरिपूर्णा वर्धते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतन् ? ॥ किं तर्हीति ॥ ॥३॥ तत्रा

प्र.] पेचोरिति । समाहारवर्णन्वादवर्णस्येदुतोश्च विरुद्धिः प्राप्नोतीति वचनं, तत्र
वचनगामर्थ्याद्वर्णकदेशयोरपीदुद्गृहणेन ग्रहणम् । किमुच्यते इति,--उभय
विद्वेदिशब्द तत्पुरुष मन्वा सिद्धान्तविरोधमुद्घातयति । विद्वेदिनिश्चिता च विर-
यते, तादवस्थ्य हि निश्चिता । यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णपृच्छरितप्रशंसित्वाद्दि
शब्दोपपद्यते, नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवमामवस्था प्राप्त इति युज्यते
वक्तु । तथा च दीर्घोभूत इति चिन्ता निर्देशः क्रियते । नित्येषु च तद्विरुध्यते ।
कृतमर्थरिति । कृतस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमानाः नित्यतामाचक्षते,
पुगपत्तु प्रयोगे केन चिच्छब्देन कश्चिन्नित्यताविशेष उच्यते । तत्र 'कृतमर्थ'-
शब्देन स्वभावाऽपरित्याग उक्तः । स चाऽवयवविचालेऽप्यास्ति-नित्या प्रथिवीति ।
अविचालिग्रहणेनाऽवयवाऽविचालः प्रतिपाद्यते । अविचालित्वस्य हेतुकथनम्-
अनपायेति । तत्र शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यन्मिन्विद्वेदिरिवोमचोलेक्ष्यत इत्याह
नैवमिति । तद्यथेति । यथा गर्भे नाऽवम्बित्वा एवावपवा विवर्धन्ते, किं तर्हि,

ट.] लक्षणान्तरेणेति । एवं स्वरित्वात्पि वाच्यम् । समाहारवर्णन्वादिति । समा-
हित्यमाणाऽवयववर्णोपपत्तादित्यर्थः । ननु वर्णकदेशयोः कथमिदुद्गृहणेन ग्रहणन्त आह-
नन्तेति । सिद्धान्तविरोधमिति । शब्दाद्यन्तन्वन्वन्ना नित्यत्वस्य सिद्धान्तः । यद्यपीति ।
शब्दान्तरप्राप्त विचिन्तान् विवर्धयैवोपपद्यते ननु शब्दान्तरमेव भावः । तथापीति ।
शब्दकतिपये गौणे व्यपदेश इति भावः । एवविषयान्तर एव प्रत्युत्पद्यते-तथा-
चेति । नित्येषु चिन्तितेति । तत्र गौणव्यपदेशोऽप्यनुपपन्न इति भावः । कृतमर्थराना पदा
वचनशब्दस्य निगमयति-कृतमर्थर इति । ननु कृतमर्थरपि नित्यत्वविरोधत्वात्
नित्योऽत आह-इतर इति । कृतमर्थरान्तरमर्थ्यासाहृद्वर्गमः समास आश्रयते इति
भावः । ननु गर्भेऽवम्बित्वाऽनुपपन्न, तत्रावयववृद्धयुपलक्षणम् आह-यथा गर्भे इति ।

१ 'वृद्धि' । २ 'युच्यते' । ३ 'अविचालित्वेन गर्भ' 'वन्ते वर्ध' ११०४ 'परिपद्यते' ।

ऽयथेष्टप्रसङ्ग ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्ट प्रसज्येत । चतुर्मात्रं प्लुतं प्राप्नोति ॥
॥ * ॥ सिद्धं त्विदुतोर्दीर्घवचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥
['इदुतोर्दीर्घवचनात्'] ॥ इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदेतत्कथं कृत्वा
सिद्धं भवति ? ॥ यदि समं प्रविभागो-मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयो ॥

अथ ह्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्द्धतृतीयमात्रं प्राप्नोति ।
अथ हि^२ ह्यध्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्द्धचतुर्थमात्रं प्राप्नोति ।
सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽऽप्नु ॥ ननु चोक्तं- 'तत्रायथेष्टप्रसङ्ग'
इति ॥ तत्र सौर्यभागवतोक्तमनिष्टिज्ञो वाडव पठति । इत्थत् एव चतु-
र्मात्रं प्लुतं । [प्लुतावैच इदुतो] ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतो । ८।२।१०७।

॥ * ॥ एचं प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ एचं प्लुतविकारे

अ] पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोपति, एव शब्दान्तरमेवोभयविवृद्धि प्राप्नोतीत्युच्यते ।
चतुर्मात्रं इति । मुतावयवत्वाद्भुत उच्यते, नहि चतुर्मात्रस्य भुतसज्ञाऽस्ति
'ऊकालोऽ'पिति वचनात् । तदेतदिति । भाष्यकारो वार्तिककार पर्यनुयुङ्क्ते ।
'ऐधोद्योत्तरभूयस्त्वा'दिति वदता वार्तिककारेण समप्रविर्भागेन नेष्टमिति भावः ।
इत्थत् एवेति । 'ऊकाल' एवाऽजिति नियमो नाश्रीयते, तेन चतुर्मात्रं
स्याप्यच्चार्यं भवति, 'प्रन्यङ्ङु' इति कायने'ति 'हमो हस्वा'दिति हमुद्भवति ।
ग्लौ ऋजाते' ल्यत्राऽनाचि चति तकारस्य द्विवचनं भवति । सौर्यभागवतेति ।
सौर्यं नाम नगरं तत्रत्येनाचार्यणेदमुक्तम् । [मुतावैच इदुतो] ।

उ.] भवत्स्थिता एव वर्धन्त इति नेत्यन्वयः । प्लुतावयवत्वादिति । प्लुतमदृशावयवत्वादि-
यर्थः । त्रिमात्रत्वनं च मादृश्यं । कुनो गौणवृत्त्याश्रयणमन आह-न हीति । नाप्यवयवस्य
मुख्यं प्लुतत्वम्, अच्चाऽभावादित्यपि बोध्यम् । इति वदतेति । एवञ्च वार्तिककारस्य
पूर्वाऽपरविरोध इत्यर्थः । नत्रोत्तरस्य भूयस्य पूर्वस्य केवत्र विनिगन्ना-विरहस्य भाष्यकृतोक्तं
तथा समप्रविभागपक्ष एव भगवतो भाष्यकारस्य सम्मत इति बोध्यम् । ननु एकं मात्रिक
द्विमात्रिक-त्रिमात्रिकण्ठनेवाऽप्येवात् कथं चतुर्मात्रिकस्याऽच्चार्याणि स्युरत आह-ऊकाल
एवेति । तत्र त्रिमात्रग्रहण एव द्विमात्रभिन्नोपलक्षणमिति भावः । ग्लौ ऋ-जातेति समस्य ।
सिद्धं त्विदुनो रिति वार्तिकं वाडवस्य, तदाह-वाडव पठतीति । [प्लुतावैच इदुतो] ॥

पदान्तप्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-मद्र केरापि गौश्चरिति ॥ * ॥ विषय-
परिगणन च ॥ * ॥ विषयपरिगणन च कर्तव्यम् । 'प्रशान्ताभिपूजित
विचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् । प्रशान्त-अगमाश्-
पूर्वाश्च^३ ग्रामाश्चनग्निभूताश्च इ ? । पटाश्च ? । प्रशान्त ॥ अभिपूजित-
मिद्धोऽसि माणवकाग्निभूताश्च । पटाश्च । अभिपूजित ॥ विचार्यमाण-हो
तव्य दीक्षितस्य गृहाश्च । विचार्यमाण ॥ प्रथमिवाद-आयुष्मानेधि
अग्निभूताश्च । प्रत्यभिवाद ॥ याज्यान्त-उक्षाद्याय वशाद्याय सोमपृष्टाय
वेधसे स्तोमविधेमानयाश्च ॥ * ॥ आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥
आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अगताश्च^३ पत्नीनांश्च मन्वेदेन
त्वष्टा सोम पिथ ॥ [एचोऽप्रगृह्यस्याऽदरा]

तयोर्यवाधि सहितायाम् । ८।२।१०८।

अथ कयोरिमौ र्वाबुच्येते ? ॥ 'इदुतो' रित्याह ॥ तदिदुतोऽग्रहणं कर्तव्यम् ॥

एचोऽप्र । गौश्चरिति । अथ यदा मावपि पदं भवति तदा कन्मात्रं भवति^१,
उच्चमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति । विमर्शनीयथाऽत्र वाक्यस्य ऽन्तो न त्वेव । पदा-
न्तप्रहणमित्यत्र पदसन्धेन वाक्यमुच्यते, पठते प्रत्यायतेऽनेनाथ इति पदमि-
त्यन्वयप्रहणान् । एतच्च 'याज्यान्त' इत्यतोऽन्तप्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ।

अग्निभूताश्चिति । अग्निभूतिशब्दस्य सुबुद्धौ रूपम् । आमन्त्रित इति ।
अप्राप्त एव ष्टेते वचनम् । [एचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक] ।

उ] एचोऽप्रगृह्यस्या । अथ यदेति । यथा 'अन्वर्तनामस्थाने' इति यत्पदी मर्वना
मस्थाने प्रतिषेध इति व्याख्यानं तत्पर्यं । न च परिगणनेऽत्राद्भूत इति व्यर्थं स्यात् ।
किञ्च तसत्त्वे उच्यते दूराद्भूत इति पदस्य मन्वेधनोपलक्षणत्वेन मन्वेधनोऽहरणमस-
ङ्गमिति वाच्यम्, उपलक्षणत्वे मानानावात् । किन्तु यथाऽत्रमेव तत् । एवञ्च दूरादाह-
नविशिष्टाऽभिपूजितार्थे 'रवागच्छ भो माण काश्चिभूत' इत्यादी नास्य प्रवृत्तिरित्याहुः ।
वृत्तिकारास्तु परिगणनेऽदूराद्भूत इति न वक्तव्यं । तस्य मन्वेधनापलक्षणत्वेन मन्वेधन-
माथोदाहरणविरोधापत्तेरित्याहुः । अजिन्दम् । अप्राप्त एव ष्टेते इति । ष्टेतेविकल्पे
इत्यर्थं । दूरादाहानमत्वापरिगणनाऽप्राप्तिः । ष्टेतेस्तु 'गुरारन्त' इति प्रसंगेऽपि । तेन
वाक्यान्तपदानन्वयस्य ष्टेते इत्यत्र न मानं । किञ्चित् 'गुरोरिति मूर्धे दूराद्भूत इत्यदि-
विहितेष्वन्त्यस्थ स्थानिविशेषमात्रमनर्थकं ननु विधादकमिति यथाऽत्रमेव व्याचक्षते ।

१ 'गौरिति पा० । २ अगम ३' पा० । ३ 'पूर्वाग्रामाश्च' पा० । ४ 'मन्वेदाश्च' पा०

५ 'पत्नीनां' । 'पत्नीनां' 'पत्नीनां' ३' पा० । ६ 'विबुच्येते' पा० ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुता'
विति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टे पृथीनिर्दिष्टेन चेहाऽर्थं ॥ 'अची'त्येषा सप्तर्मादु
ताविति प्रथमाया पृथीं प्ररूपयिष्यति—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥

किमर्थमिदमुच्यते नेको यणचीत्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । असिद्ध
प्लुत, प्लुतविकारी चेमी । सिद्ध प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥ कथं ज्ञायते ? ॥
यद्य प्लुतप्रगृह्या अची'नि प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति ॥ कथं कृष्वा
ज्ञापक ? ॥ सतो हि कार्येण कार्येण भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि—
॥*॥ प्रयोजन-दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ [दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं प्रयो-
जनम्] ॥ दीर्घत्व^१ शाकल च मा भूदिति । अग्राश्चिन्द्रम् । पटाश्चुदकम् ॥
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य 'यणादेश प्लुतपूर्वस्य
(च) दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थ'मिति, तन्नवक्तव्यं भवति ॥ अत्रय तद्वक्तव्यं यौ
प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारी नदर्थं—भोश्चिन्द्रं भोश्चिन्देति ॥ यदि तर्हि
तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् ॥ इदम[प्ये]वदय वक्तव्य

प्र.] तयो । कयोरिति । प्रश्नद्वारेण 'तयो'रिति प्रत्याख्यायते, तदन्तरेणाप्य
धिकारात्स्यानिलाभान् । हुतविकाराविति । हुतविषयत्वा हुतविकाराबुन्धेते
तौ चाऽसिद्धकार्णवे पाठाद्यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धौ । सिद्धं हुत इति । ननु
हुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतो सिद्धवम् ? उच्यते । हुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वर
सन्धिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाध्रयणात् । भोश्चिन्देति । इशब्दस्य
निपातत्वात्प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभासप्रसङ्गे तद्वाधनार्थोऽपि यण्वधि । वर्णव्यत्यये

उ] तयोर्ध्वा । ननु तथोरित्यनेनेदुतो स्थानिनो निर्देशान्कयोरिति प्रभोऽनुपपन्न इत्या
द्यदुपाशयमाह—कयोरितितीति । माथे तद्विदुतोऽग्रहणं कर्तव्यमिति । तद्वच तयोरिति
कर्तव्यमित्यथ । नन्वच उत्तराध्विकारात्'बहुनी न प्लुतस्येति प्लुतविकाराविन्द्युक्तम
अह—विषयत्वादिति । प्लुतमाहितौ विकाराविति मध्यमदर्शनी ममाम । आकारस्य
प्लुतस्य विधानात्तन्निधेयगच्छनयाऽनयोरपि तद्विषयत्वमिति भाव । कथमिदुतोरिति ।
तयो प्लुतत्वात्प्रभासिति भाव । माथे—दीर्घं च शाकलञ्चेति । दीर्घं मवर्णत्वं ।
शाकलोऽहरणम्—अग्राशासिति । मामथ्यादिसिद्धावपि दीर्घशाकलो—आवादावि'दर्थ ।

१ निर्देशन' पा० । २ इदं प्रायिकम् । ३ दीर्घेत्यादि वातिकमित्यन्ये । इदं माथ्यं न
वार्तिकमित्यन्ये । ४ इदं हुत भवदिति नन्दे । ५ दीर्घं ६ इति वचिन्न । ७ 'म्यतेऽत्र' पा०
८ 'सो ३ इ इदं भोश्चिन्द्र' 'सो इ इह भो ३ इति पा० ।

स्वरार्थम् । तेन हि सति 'उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्ये'त्येष
स्वर प्रसज्येत, अनेन पुन सत्यसिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥ यदि तदस्य निव
न्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तत्र वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्त 'तदप्यवश्यं वक्तव्यं,
यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारी तदर्थं-भो३ ई इन्द्र । भो३यिडेति ॥
छान्दसमेतत्, दृष्टानुविधिदृष्टान्दसि भवति ॥ यत्तर्हि न छान्दस भो३इन्द्र [भो
३ यिन्द्र] साम गायति ? ॥ एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोगइति ॥

॥ * ॥ किं^३ तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्ध्वदय विदधाति ।

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥१॥

प्र.] नाऽत्र छान्दस इति । स्वरार्थमिति । आकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तं पुन ,
इदुतौ तु सर्वत्रोदात्तौ, तत्राऽनयोर्ध्वोर्ददात्तस्वरितयोरिति स्वरिते कर्तव्येऽसिद्ध
त्वात्स्वरितो न भवति । इतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसन्धिषु सिद्धमिति
ज्ञापितं, स्वरस्तु स्वरमन्विनं भवतीति तत्राऽसिद्धत्वं व्योर्भवत्येव । छान्द
समेतदिति । ततश्चोपसङ्ख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यणिसिद्धं । यत्तर्हीति ।
अप्रतिपन्नविकारस्याऽनुकरणत्वादन्यच्छान्दसत्वात्प्रश्नं प्राप्नोति । एषोऽपीति । इत्
यणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थं । पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकद्वयम्-किं न यणेति ।
'इको यणच्चा ति यणादेशेन किं न सिद्धं एष यत् इदुतोर्ध्वौ विदधात्याचार्यस्ती
चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ, इतप्रगृह्या अर्चीति ज्ञापकान् । एव तर्हि इकोऽसवर्णे
इत शाकल प्रकृतिभाव प्राप्नोति, मवर्णदीर्घश्च, तन्निवृत्तये व्यौ विधायेते ।
एतदपि न प्रयोजनम्, इक इतपूर्वस्य धार्तिककारेण शाकलदीर्घमपवादस्य यणो
विधानात् । एव तर्हि उदात्तस्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रमङ्गनिवृत्तये व्यौ विधी

उ] छान्दस प्लुत इति । अनन्त्यत्वात् । गुरोग्नृत इति सूत्रस्य प्लव्यत्वेनानेकाश्च एव
प्रवृत्तिरिति भावः । यथाविषयमिति । विचार्यमाणानिपूडात्, प्रशान्तं शक्यं तत्र अम्
दादी स्वरित इत्यर्थः । इदुतौ चिति । अनुवृत्तोदात्तपदेन तयो मवर्णादित्यर्थः । तत्रा
नयोरिति । उदात्तेऽनुदात्तानि कथयवदोरित्यर्थः । ननु प्लुतप्रकरणस्य कायस्य सिद्धत्वं
दापनाच्च न स्वरोऽत्र आह-प्लुतप्रकरण इति । वर्णव्यत्ययेनेति । प्लुतवदिति
भावः । तदेवमुपमद्वयान् प्रत्यागतान् मूत्रं तु स्वरसिद्धयर्थं कर्तव्यमिति स्थितम् ।
अमुकरणमिति । भाष्येऽनुप्रयोगशब्दस्यानुकरणमर्थः इति भावः । किं न सिद्ध
मिति । सिद्धमेवेत्यर्थः । श्लोक यच्छब्दो निपातो हेनाविन्वाह-यत्त इति । नन्वनयारि

१ 'होशयिद्र' हो शयि इद्र २ 'योवक' । ३ श्लोकवार्तिकद्वयम् । ४ 'न 'नु' पा० ।

इत्तु यदा भवति श्रुतपूर्वस्तस्य यथा विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च न शाकलदीर्घो यणस्वरबाधनमेव तु हेतु ॥२॥ *

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः ॥

मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ।८।३।१।

॥ * ॥ मनुवसोरादेशे वन उपसह्वयानम् ॥ * ॥ मनुवसोरादेशे वन
उपसह्वयान कर्तव्यम् । यस्वायन्तं वसुना प्रातरित्त्व । ॥ * ॥ विभाषा
भवद्भगवदघवतामोच्चाऽवस्य ॥*॥ छन्दसि भाषायाञ्च भवन् 'भगवत्' 'अघ
व'दित्येतेषां विभाषा स्वक्तव्यः, ओच्चाऽवस्य वक्तव्य । भो । भवन् । भगोः ।
भगवन् । अघो । अघवन्निति ॥ संबुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—भो
ब्राह्मणा इति । तथा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टप्रहणं नेतीह न प्राप्नोति भो
ब्राह्मणि । ॥ नैप दांप. । अव्ययमेव भो शब्दो नैपा भवतः प्रकृति ॥

म.] येते । इति भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

मनुवसो । वन इति । वनिञ्चनिपो सामान्यप्रहणम्, अनुबन्धस्याऽनिर्देशात्,
तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात्कनिपोऽपि ग्रहणम् । प्रातरित्त्व इति । प्रातरे-
तीति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति वनिप् । भो ब्राह्मणा इति । जसि स्वीत्वं
न प्राप्नोते, नापि स्वीत्वंयोर्भो इति रूपं सिध्यति । तथा 'भो ब्राह्मणी'त्यत्रापि
भवतिशब्देकारस्य स्वीत्वे, अवस्य स्वीत्वेऽपि कृते, संयोगान्तलोपे कर्तव्ये स्वीत्वा-

उ.] दुतोरनिद्वत्वात्कथं तयोरिको यणचोति यणत् आह-तौ चेति ॥ इति श्रीनागार्जुनभट्ट-
कृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्त ॥

मनुवसो रु । 'वन' इत्युक्त्वा प्रातरित्वेति वनिदुदाहरणमसन्नमन आह-सामा-
न्यप्रहणमिति । तदनुबन्धकप्रहण इत्यर्थात्कानुबन्धकारणे इत्यर्थ इति भाव । भाष्ये-
ओच्चावस्येति । 'नानर्थके' इति परिभाषया विशिष्टस्य स्थानिन उच्चारणाच्चीकार
भवतिश । जसीति । मृत्स्थसंबुद्धावित्वस्य चातिवेऽपि सक्त्वात् । नापीति । अस-
अवगणमद्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभ्युपगमेऽपि रूपाऽसिद्धिरित्याह-तथेति । संयोगान्त-
लोपेऽपि भोदिति स्वादिति रूपाऽसिद्धिः, यण-प्रतिषेधरामाच्च स दुर्गम इत्यपि बोध्यम् ।

भाष्ये-नैपा भवत प्रकृतिरिति । एषा-प्रकृति । अव्ययवे मुप उत्पत्तेरस्य प्रकृतिर-
व्यवहार । सा च न भवत -न भवन्त्यब्जन्त्येवार्थ । प्रकृतिरिति पाठे प्रयोग इत्यर्थ ।

सकार । 'पुम खय्यम्पर' इति निवृत्तम् ॥ * ॥ समो वा लोपमेके ॥ * ॥
समो वा लोपमेक इच्छन्ति ॥ सस्पर्ता । सँस्कर्ता ॥ [सम. सुटि] ॥

ढो डे लोप । ८।३।१३।

॥ * ॥ ढलोपेऽपदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ ढलोपेऽपदान्तग्रहण कर्तव्यम् ।
इह मा भूत् श्लिङ्गकते गुडलिङ्गकते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् ।
जश्वमग्र बाधक भविष्यति ॥*॥ जश्रभावादिति चेदुत्तरत्र टस्याऽभावादप-
यादप्रसङ्ग ॥*॥ जश्रभावादिति चेदुत्तरत्र ढकारस्याऽभावादसिद्धत्वादपवा-
दोऽयं विशायेत ॥ कस्य ? ॥ जश्रवस्य ॥ * ॥ तस्मान्तिद्धवचनम् ॥ * ॥
तस्मात्सिद्धत्वं वक्तव्यम् ॥ कस्य ? ॥ द्रुत्वस्य ॥ * ॥ सङ्ग्रहणं वा ॥ * ॥

प्र] सम्बन्ध न हास्यतीत्यर्थः । अनुपूर्वस्य वृत्तेः सक्र्मत्वात्सम्बन्धमिति
द्वितीया । कर्मणि वा घर् । न च नपुसकेऽपि बाधकाऽभावाद्भवति । खिया
तु किञ्चादिभिर्बाध्यमानत्वात् भवति । [सम. सुटि] ॥

ढो डे । ढलोप इति । क्वचित्स्थानी नास्ति, क्व चिन्नमित्त नास्तीति
वचनसामर्थ्याद्बचनान्तरबाधनादुभयत्र लोपप्रसङ्गः । जश्रवमत्रेति । एकपदा
धमत्वादनन्तरं वाद् पूर्वत्राऽसिद्धमिति वा लोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं जश्रवे
प्रवृत्ते लोपस्याऽप्रापिरेव बाधः । जश्रभावादिति चेदिति । उत्तरत्र ढे [यो] लोप
इष्यते स न प्राप्नोति, लापे कर्तव्ये द्रुत्वस्याऽसिद्धत्वात्परस्य ढत्वाऽभावादित्यर्थः ।
जश्रव इति । लोपेन ताददत्तिद्धत्वमवश्यं बाध्यं, तत्र 'लाट'मित्यादावेकमेव पूर्वं

उ] माह-भर्षास्तरतीति । सक्र्मकत्वादिति । अहीनार्थत्वादिति भावः । कर्मणि
वा घपिति । अथेतरसदृशं स' इति उत्तरत्रोपनिषत्ते इत्यर्थः । नपुसकेऽप्यसिद्धिः ।
पञ्चवना पुनि' इति प्रायेवाद इति भावः । [सम. सुटि] ॥

ढो डे लोप । क्वचित्स्थानीति । श्लिङ्गकते इत्यत्र जश्रवाद । क्वचित्स्थानित्त
मिति । 'लोप' इत्यादी द्रुत्वस्याऽसिद्धत्वादिनि भावः । वचनान्तरबाधनादिति ।
रवैकवाक्यपद्धतय द्रुत्वैकवाक्यपद्धतय च पूर्वत्राऽसिद्धमित्यत्र बाध' इत्यादाखिव
प्रवृत्तेऽपि जश्रवापरत्वात्लोपप्रसङ्ग इति भावः । ननु लोपस्याऽसिद्धत्वाच्च ढत्वेन
लोपस्य बाधोऽन आह-अप्राप्तिरेव बाधेति । कर्तव्यकपदादिसंशयो नास्तीति । अथ
कस्य जश्रवस्येति । लोप इत्यादापद्धतेः ढत्वन्यापवाद' इत्य म्हादेश्यं । तस्मा
दिति । द्रुत्वस्य सिद्धत्वेन जश्रवापवादत्वात्तन्मनाद् लोपस्याऽसिद्धत्वेन पूर्वं ढत्वे प्रवृत्ते
लोपस्याऽसिद्धिरेति भावः । सङ्ग्रहणं चेति । 'उड' इत्युक्तेः श्रुत्यादात्तप्लुतयेन विकल्प

सङ्ग्रहण वा कर्तव्यम् । 'सङि ङ' इति वक्तव्यम् ॥ तत्तहि वक्तव्य १ ॥
न वक्तव्यम् । आनन्तर्यमिहाध्यायते 'ढकारस्य ढकार' इति ॥ क्व चिच्च सञ्चि
पातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, क्व चिच्च नैव सञ्चिपातकृत नापि
शास्त्रकृतम् । ष्टुत्वे सनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, जश्त्वे नैव
सनिपातकृत, नापि शास्त्रकृतम् । यत्तु कृतश्चिदेवानन्तर्यं तदाध्याप्याम ।

खरवसानयोर्विसर्जनीय १८।३।१५।

॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति
वक्तव्यम् । इह मा भूत् नार्कुटो नार्पत्य इति ॥ [तत्तहि वक्तव्य विसर्जना

प्र] त्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते, श्वलिट्टीमत् इत्यत्र तु टलोपस्य जदत्वापेक्षया
वहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते । ततो जदत्वे कृते
नश्रुतिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृत जदत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावादिति लोपस्या
ऽयमविषय । [ङो ङे लोप] ॥

खरव । विसर्जनीय इति । उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नस्तन्नमित्तक
स्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाच्यार्थं सपद्यते । तेन दास्या पुत्रादौ
भवत्येव । न ह्यत्र सकारस्य रेफ उत्तरपदनिमित्तक, किं तर्हि पदत्वनिमि
त्तक । 'नार्कुट' इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपद निमित्त, तदपेक्ष
त्वादकारस्यादित्यस्य । नार्कुट इति । नृकुट्या भव इत्यण । नार्पत्य इति ।
नृपतेरपत्यमिति दित्यदित्येति प्य । तत्र वृद्धौ कृताया रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य

उ] बोधयो वाशब्द । ननु मामग्यात् हुत्वाऽसिद्धत्वापे स्यासिद्धत्वमपि बाध्यतां
विनिगमकाऽभावादन आह-द्विविधमिति । किञ्च स्वैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रानिद्धत्वापेक्षया
पश्चादुपभितपरान्तद्राधारेव न्याग्यचक्षित्यपि बोध्यम् । एनेन त्रिपादोभेऽन्तरङ्गे वहिर
ङ्गाऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्तरिं चिन्त्यमित्यवगतम् । अथ च ज्ञानाशोन्तेऽशीति न्यास खरिचे
त्यत पूर्व न कृत । [ङो ङे लोप] ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीय । नन्वेव यञ् समूह इत्यादौ उत्तरपदे विसर्गेन
स्यान्त आह उत्तरपदे सतीति । नेव परमसमी विभयविशेषणं किन्तु सत्सप्तमी
रेफविशेषण । तेन निमित्तत्वं फलतीत्याह-तन्निमित्तक इति । ननु नार्कुटोऽपि नोत्तर
पदनिमित्तको रेफ इत्यत्र आह-नार्कुट इत्यादौ श्रियति । श्रकारगणाऽऽदित्यस्य वृद्धि
निमित्तस्य एदपेक्षत्वादित्यन्वय । पूर्वभक्तत्वादिति । रपरोऽण यद्भक्त स्थानशरा सत्ता

योऽनुत्तरपद इति ?] ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गो रेफोऽन्तरङ्गो विसर्जनीय । 'असिद्धबहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ नैप युक्त परिहार । अन्तरङ्ग बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ, स यन्तरङ्गे बहिरङ्ग, सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्ग भवेति । न चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ [कैयमसिद्धमिति] । न

प्र] पदान्तत्वाद्विसर्जनीय प्राप्त प्रतिषिध्यतं । न वेति । बहिरङ्ग लक्षण निमित्त स्वभावो वा यस्य रेफस्य न तथोक्त । अपत्याथविहिततद्धितापेश्वृद्धिनिमित्तत्वात्रेफा बहिरङ्गस्तस्याऽसिद्धत्वास्थान्यभावाद्द्विसर्जनीयाऽभाव । अन्त अङ्ग यस्य, वहि अङ्ग यस्यति बहुव्राहि । तत्र सवर्तिज्ञावनरङ्गबहिरङ्गशब्दापुपञ्चौ । अङ्गशब्दात्प्रोपकारकत्वात् । प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति । द्वन्द्व युग्ममुच्यते । प्रतिकूल परस्परविरुद्ध द्वन्द्व प्रतिद्वन्द्व, तत्र भवतोऽवश्यमिवावश्यैक गिति । सत्यन्तरङ्ग इति । अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्ग भवति, बहिरङ्ग चाऽपेक्षित तदपेक्षयाऽन्तरङ्ग भवात् अन्तरङ्गव्यपदेशे । समत इत्यथ । न चाप्रति । अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदवस्था बुद्ध्यावपक्षितपरस्परभवस्थान नास्ति, पूर्वस्या परिभाषाया परस्य विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वाद् अन्तरङ्गाऽभावात्रेफस्य

उ] वा तद्वृत्तत्वादित्यथ । बहिरङ्ग-बहिभूतनिमित्त शास्त्रमित्यथ । स्वभावा वेति । स्वस्य भाव-उपति । अपयति । अप वाथविहिततद्धितापेश्वने निमित्तत्वात् वा वृद्धि तन्निमित्तत्वे रेफस्य तथा मह विधानात् रेफशिरस्को हि वृद्धिऽशब्देन विधीयते विसर्जनीयस्तु पदान्तमात्राश्रितोऽन्तरङ्ग इत्यर्थ । पूर्वमनयो पुँटिङ्गन निर्देश कृत्वा अथ नपुंसकत्व नोटखोऽसङ्गोऽप आह-अन्त अङ्गमिति । अङ्गशब्द मणिविशेषवाची शरीरावयव वाची वा न गृह्यते इत्याह-अङ्ग शब्दश्चेति । द्वन्द्वयुग्ममिति । अथान्तसहचरितामिन्वच्छेद-द्वन्द्वशब्दनिपातनाशिति भाव । तत्र भवतोऽवश्यमिति । विराधनैव तावथो नियमेन भवतो ननु कदाचिदपि अविरोधनेयथ । भाष्ये पक्षौ-असिद्धपरिभाषाया फणविव पक्षौ तन्मवदो पणार्थावित्यर्थ । न वानुवसत्ता विवक्षिता किन्तु बौद्धीत्याह-बुद्धरेति । तदपेक्षयेति । तद्विधेयमित्यनेत्यर्थ । बहिरङ्ग भवतीति । तद्व्यपदेशमात्रमवतीत्यर्थ । अपेक्षितपरस्परम्-अपेक्षितपरस्परधर्मावच्छिन्नम् । अस्यस्थान विषयत्व । तदुपपादयति-पूर्वस्यामिति । वद उच्छिद्येदेश्मन्थादामित्यर्थ । एवचाऽस्या परिभाषादात्तैराश्रितोऽन्तरङ्ग न प्रवृत्तिरिति भाव । युक्त्यन्तरमाह-अन्तरङ्गाभावात्रेफस्येति । त्रैपणिक्यः

चाऽनैभिनिवृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति, तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवेति । [॥ * ॥ अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्याऽसिद्धत्वात् ॥ *] ॥ अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ कथमसिद्धत्व यावता 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यसिद्धा परिभाषा । अमिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ कथम् ? ॥ 'कार्यकाल सज्ञापरिभाष'मिति । 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' । उप-
 य] तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीय । ज्ञानभिनिवृत्त इति । वस्तुतस्वरूपधनम् । तत्र निमित्तमेवेति । पराम्युपगमे-
 नाऽन्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेश । बहिरङ्गामिमत् बहिरङ्गम् । अन्तरङ्गामिमत्स्यान्तर-
 ङ्गस्येत्यर्थ । अमिद्धत्वादिति । बहिरङ्गस्य रेफस्याऽन्तरङ्गे विसर्जनीयेऽसि-
 द्धत्वादिसर्जनीयाऽभाव । कथमसिद्धत्व यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति वचनेन विसर्जनीयत्व पूर्वस्या परिभाषया-
 मसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात्तत्र रेफस्याऽसिद्धत्वमित्यर्थ । अप्रवृत्तिरेव परिभा-
 षया अमिद्धि । बहिरङ्गपरिभाषा हि विप्रतिषेधे पर कार्य'मित्यत्रोपसङ्गा-
 नान्देशा 'वाह ऊ'डिल्यत्र ज्ञापितत्वादेतद्देशा वेति पूर्वा । इतर कार्यकाल-
 माश्रियाह-असिद्धमिति । यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति-कथमिति । इतर-
 आह-कार्यकालमिति । तत्र काचिपरिभाषा विधिवाच्येनैकवाक्यत्व गता-
 स्वकार्यं निष्पादयति, यथेनपरिभाषा सिद्धेरिको गुण व्यवस्थापयति । काचित्तु
 उ.] न्तरङ्गस्य स्यादसिद्धत्वादीत्येव विधापयत्वात्स्याऽसिद्धत्वमैव बहिरङ्गमन्तरङ्गत्वनेव तस्य-
 नाश्रित्यर्थ । पूर्वत्रासिद्धमिति । विसर्जनीयाऽसिद्धत्व मति रेफस्य यथा विसर्गत्रासिद्ध-
 दाह-भाष्ये-न ज्ञानभिनिवृत्ते इति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्ग'मित्याद्येव वक्तव्ये अयं प्रवृत्ते-
 उपायोगाभावादाह-वस्तुतस्त्वेति । पराम्युपगमेनेति । एवम् बहिरङ्गत्वाऽभावेन परिभा-
 षाऽप्रवृत्तौ प्राप्नोत्येव विसर्गं इति चोद्य पश्यन्तिन् । अत्राद्यमगमनं प्रभुत्वात्-अनिमित्त-
 मिति । तस्यावधे-बहिरङ्गस्येति । इतर स्वाद्य प्रकटयति-कथमित्यादि । न च-
 परिभाषेत्यन एतद्वचक एवो घन्य इत्याद्येन श्रुत्व भाष्यमुपादत्ते-कथमित्यादि ।
 कथमित्याद्येनैवाभिनोषिद्वत् प्राप्नोत्येत्वर्थ । तदुपपादयति-पूर्वत्रेति । असिद्धापरि-
 भाषेत्यस्याप्रवृत्तान्तरङ्गपरिभाषेत्यर्थ । इत्याऽ-अप्रवृत्तिरेवेति । कार्यकालत्वमिति ।
 तत्पक्षे हि विसर्जनीयत्वाऽमिद्धत्वेऽपि परिभाषाया सिद्धत्वात्तेन तस्या श्रवणात्पत्त्या-
 म्पादनमिति भाव । तत्र परिभाषाया विधिद्येपत्वं क्वचित्पदेव वाक्यपत्त्या, क्वचिदात्रैक-
 वाक्यपत्तेरिति दास्यति- तत्र काचिदिति । विषये-उदाहरणविशेषे । निमित्तापेक्षा-

१ 'न चा' पा० २ अथ.पाठ इति । ३ पूर्वत्रासिद्धत्वेऽपि अस्त्वानं वृत्ति भवेत् । पूर्व न वानिकमियन्ते ।

स्थितमिदं भवत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । एवमेवा सिद्धा परिभाषा भवति ॥ कुतो नु खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः

प्र] विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्ये व्याप्रियते, यथा 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति । एषा हि 'वृक्षे'ष्वित्यादौ 'बहुवचने सत्ये'दित्यस्मिन्प्रवृत्ते 'वृक्षे-भ्य' इत्यादायेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्वं प्रवर्तयति । तद्वदसिद्धपरिभाषा [हि] 'वृक्षस्तिष्ठती'त्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्याऽसिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं सस्युरुते । न च 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धा क्रियते । प्रधानसन्निधौ गुणानां परस्परेणाऽसंबन्धान् । तदुक्तं—'गुणानां च परार्थत्वाद् संबन्धः समत्वात्स्या'दिति । विध्यन्तरोपभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरे विसर्जनीयैर्नवाक्यभावात्पूर्वापर्याऽभावात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नाऽसिद्धा क्रियते, पूर्वोक्ताद्गुणत्वाद्वा । कुतो न खल्विति । 'असा आदित्य' इत्यादि 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यस्याऽवकाशः । 'पचावेद'मित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः । नार्कुट'इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः । यद्यपि 'पूर्वत्राऽ-

ड.]विप्रतिषेधादिरूपनिमित्तापेक्षा। व्याप्रियत इति । प्रधानकार्यं विशेषेऽवस्थापयतीत्यर्थः । वृक्षेष्वित्यादाविति । अनेन एत्वशास्त्रस्य विनाऽपि परिभाषा स्वविषये प्रवृत्तिं दर्शयति । तद्वदिति । 'विप्रतिषेधे परमितिदित्यर्थः । विषयं—लक्ष्य । रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धेति । कार्यकालक्षेत्रे बहिरङ्गपरिभाषायास्तिपादीस्थत्वेन पूर्वरेफदृष्ट्या असिद्धतया कथं तस्य विसर्गं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेदिति शङ्कार्थं । प्रधानेति । 'पूर्वत्रे'त्यनेनाऽसिद्धपरिभाषाया नासिद्धत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नन्वेव विसर्गविधौ उपस्थिताऽसिद्धपरिभाषाया 'आगन्तुनामन्ते निवेश'रिति न्यायेन तदुत्तरत्वात्पूर्वत्रे विसर्जनीये तस्या असिद्धत्वात्कथं सा रेफाऽसिद्धत्वं प्रतिपादयेदत आह—विध्यन्तरेति । वाक्यान्तरे इति । वाक्यैकवाक्यनशपक्षे महावाक्ये इत्यर्थः । पूर्वोक्तादिति । कार्यकालक्षेत्रे अस्या उपस्थितिसामर्थ्यादेव रेफ प्रत्यपि न विसर्गाऽसिद्धत्वमिति कथं तन्निरूपित बहिरङ्गत्वमित्यपि न वाच्यम् । अनया एव युक्त्या सर्वशङ्कावल्ङ्गपरिहारः सुकर इति बोध्यम् । एवमेवा परिभाषा सिद्धा भवतीति । बहिरङ्गपरिभाषाऽत्र प्राप्ता भवतित्यर्थः । यदा एवमेवा परिभाषा—पूर्वत्रामिद्धत्वमित्येषा—अप्राप्ता भवतीत्यर्थः । असा आदित्य इति । अत्र बलोपस्थासिद्धत्वादीर्घो न । बहिरङ्गेति । तथा ह्यत्रैत ए इत्यैव न । सावकाशत्वमुक्तं एकत्र युगपत्प्राप्तिरूपसमवस्थितत्वं दर्शयति—नार्कुट इति । यद्यपीति । एवम परिभा

'पूर्वत्रासिद्ध'मिति चे 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति च, 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येता-
मुपमृष्टाऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति, न पुनरसिद्ध
बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृष्ट 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येतया व्यवस्था स्यात् ? ॥
अतः किम् ? ॥ अतोऽयुक्तः परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति ॥

रोः सुषि । ८।३।१६।

किमर्थमिदमुच्यते न 'ररवसानयोर्विसर्जनीय' इत्येव सिद्धम् ? ॥

॥ ॥ नियमार्थोऽयमारम्भ ॥*॥ [नियमार्थोऽयमारम्भ] 'रोरेव सुषि

प्र.] सिद्ध'मित्यधिरारस्तथापि मपादा सप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्याऽ
सिद्धत्वप्रतिपादनान्परिभाषामाधर्म्या परिभाषाव्यवहार । तत्रैतयो परिभाषयो
सावनाश'वान्तुत्यपलयोरप्रतिपत्तावाश्रयमाणायानाकुटादौ विमर्जनीयप्रसङ्गः ।
पर्याये चोश्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्ति । अनयोश्च परस्परनिमित्तव्या
घातात्परस्परस्योपमर्दनत्वम् । तथा हि बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्याऽसिद्धं चं बुर्वती
पूर्वलक्षणविषयाऽभावात्पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्या अप्रवृत्ति साधयति । 'पूर्वत्रा
सिद्ध'मित्येयाऽपि विमर्जनीयाऽमिद्विधानेनाऽन्तरङ्गाऽभावाद्रेफस्याऽपि तद
पेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषाया प्रवृत्ति विवहन्ति । ततश्चाऽयुक्तोऽय
परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति चोद्यान्तमेवेद भाष्यम् । ततश्च 'विस-
र्जनीयोऽनुत्तरपद' इति वक्तव्यमेव । यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद्बहिरङ्गपरि-
भाषाऽऽश्रीयते यथा चक्रमेष्विष्टतो व्यवस्था, तदा युक्त एव परिहारो 'न वा
बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति । [ररवसानयोर्विसर्जनीय] ।

रोः सुषि । नियमार्थ इति । अथ 'सुषी'ति प्रत्याहाराश्रयणान् 'पयोभ्या'

ठ] योरित्ययुक्तमिति भाव । अप्रतिपत्ताविति । इतिव्यश्रुत्या शास्त्रस्य चरित्राथत्या
द्विरोधऽप्रतिपत्तिरित्यर्थ । पर्याये स्थिति । तुनादिवदित्यर्थ । भाष्योक्तनुपमर्दकत्व
न्युत्पादवान्-परस्परेति । एवञ्च कायकाले ययोदेशे च त्रिषाणा बहिरङ्गसिद्ध
त्वाऽप्रवृत्तिरिति भाष्याल्लभ्यते । वस्तुन प्रयश्लब्ध बलवता पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनानुनानिषया
असिद्धपरिभाषाया बाध एवोचिष्ठ । भाष्ये-अयुक्त इति । सवगान्तरव लोपो रदाभ्या
मित्यत्राऽन्यत्र चोक्तोऽमहान् इत्यर्थ । यदा स्थिति । लक्ष्यवशात्त्रिदानुमानिननाऽपि
प्रत्यक्षबाध इत्यभिमान । लक्ष्यगैकचभुषा तु वचनान्दवावश्यकानेति बोधन् ॥ १५ ॥

१ इदं इति । २ केचित्त्विद् भाष्यमेव न वाचित्वमिति मन्यन्ते । तदाऽस्याऽग्रिम
भ्यात्पदान् नावश्यकम् । ३ 'पतिवत्' ४ 'त्वाश्रय' ।

नान्यस्य सुपि' ॥ क्व मा भूत् ? ॥ गार्पुं धृपुं ॥ [रो सुपि] ।

भोभगोअधोअपूर्धस्य योऽति । ८३।३।७।

॥ * ॥ अद्रहणमनर्थकमन्यत्राऽभावात् ॥ * ॥ अद्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ? ॥ 'अन्यत्राऽभावात्' । न ह्यन्यत्र ररक्षन्त्यदतोऽशः ॥

ननु चायमस्ति-छन्दःसु पयःस्त्विति ॥ किं पुनः कारणमुत्तरपर एवोदा-
ह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र वृक्षस्तत्रेति ? ॥ अन्यत्र विशेष-विमर्जनीये कृते
न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि विमर्जनीये कृते न भविष्यति-छन्दःसु पयः-
स्त्विति ॥ स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ॥ ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति-
वृक्षस्तत्र वृक्षस्तत्रेति ॥ अत्रल्लिख्यं स्थानिवद्भावः ॥ अथाऽयमल्लिखिः स्था-

प्र.] मित्यादौ विध्यर्थे कस्मादारम्भो न भवति ? । 'खरी'त्यनुकृत्या खरादे
सुपो ग्रहणान्, न च मत्तमीन्द्रवचनादन्य खरादिः सुवस्तीति तस्यैव ग्रहण-
द्विध्यर्थानुपपत्त्या नियमार्थ आरम्भः । रोरेवेति । 'रोः सुयेवे'ति तु नियमो
न भवति, 'हलोऽनन्तरः सयोग इ'यादिनिर्देशान् । [रो. सुपि] ।

भोभगो । अन्यत्राऽभावादिति । तत्राऽशोऽन्य खर्भवति तत्र 'पूर्व
त्राऽमिद'मिति यन्वस्याऽसिद्धत्वात्विमर्जनीयेन भाष्यमि-इत्येव ररम्तीत्यर्थः ।

स्थानिवद्भावादिति । ननु च रोखरस्यानुबन्धत्वात्तत्र स्थानीयं तत्रिखित्वा-
त्स्थानिवद्भावेन न भाष्यम् । उच्चारणकाले च श्रुतः स स्थानिवेनाधीयते

ट] रोः सुपि । विध्यर्थे इति । क्व खिदरि विध्यर्थत्वे न भवति नियमो न शुक्त
इति भावः । विध्यर्थानुपपत्त्येति । विधिक्याऽर्थस्यानुपपत्त्येवर्थः ॥ १६ ॥

भो भगो अधो । भाष्ये-अन्यत्वं कुत श्याद्यद्भावात्तुचम्-अन्यदतोऽश इति ।
भाष्ये-छन्दःस्त्विति । अत्र हि 'रो सुपी'ति विमर्गः । तत्र रो स्थानिवेन स्व'निव-
द्भावेन क्व सुभ्रमं । वृक्षस्तत्रे यत्र तु 'खरवले'ति ररभ्य विमर्गः । न हि तस्य स्थानिव-
द्भावेन क्व सुभ्रमं स्थानिभूताल्लभमांशवे क्षयै निषेध इति भावः ।
अल्लिखित्वादिति । अन्वथानिषोऽयं विमर्गविधिः न तु स्थानिक इति, -अत्रापि स्थान्य
त्वमेत्वादिसर्गस्य क्व टुटमिति भावः । इति मन्यत इति । सिद्धान्तत्वेनद्वा
बरोनीत्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्य 'वि'गुष्ट दोषोऽनन्तमाश्रयते इ' नामे'ति स्थानिव'मूत्रभाष्ये
उक्तमिति अयं सिद्धान्त एव । निदममूत्राणि वाच्य'र्थमयांशया विषाद्यकान्येव, अदिकम्पु निषेध
इति पश्यशाया भाष्ये ध्वनितम् । भाष्ये-ननु चेहापि स्थानिवद्भावादिति । स्थानि-

१ इति क्वचित् । २ 'श्यादिनिर्दे' ।

च्छस्यमश्रुहणमत्रकुम् ? ॥ वाढ शक्यम् ॥ अखिवधिस्तद्दि भवित्यति ॥
वथम् ? ॥ इदमस्ति 'रो रा'ति । ततो वक्ष्यामि—'खरवसानयोर्विसर्जनीय'-
र' । ततो 'रा सुपि' । 'विमर्जनायो र'इत्येव ॥

उत्तरार्थं तर्ह्यश्रुहणं कर्तव्यं,—'हलि सर्वेषां',—हल्यश्नाति यथा स्यादिति
मा भून्-वृक्षवयतेरप्रत्ययो-वृक्षक्करोति ॥ [भोभगोअघो] ॥

प्र] न तु प्रतिपत्तिश्चाल इति मन्यते । अखिवधिस्तर्ह्यति । हनवस्थानी, किं तु
तादृशेषण, रोरा रेफस्तस्य विसर्जनाय इत्यर्थः । ततो वक्ष्यामीति । व्याख्या
स्यानात्यर्थः । वृक्षवयतेरिति । केचिद्वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च
न्पमित्याहुः । तदद्युक्तम् । इष्वद्वावान्मनुषो लुका भाव्य, न टिलोपेन
नस्माद्बृक्षतेर्बृक्ष वृक्षतीति क्विप्, मप्रसारणे कृते वृभ्रवृक्षमाचष्ट इति णिचि
टिलोपे च विचप्रन्वयं क्रियते । क्विपि तु सत्येनदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्बृक्षति
श्रुणेन श्रुणाद्वाकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्, लोपो व्योर्बली ति लोपो वा । न च
णिलोपस्य स्थानिवद्भाव 'क्वि'गुणधात्वचढपरनिर्हासकु'वेपुपसङ्ख्यान'मिति
प्रतिषेधान् । विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्ब्रलोपो नास्ति, 'हलि सर्वेषां'मि
त्यनेन तु ब्रलोपे वर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्ब्रलोप
स्यादिति हल्विशेषणार्थमश्रुहणं क्रियते । वेतेर्वा वृक्ष वेति वृक्षवी, वृक्षव्य

ड] भूताऽऽमात्रवृत्तिर्माथयो जाय यत्विधि, समुदाये वनमानस्य हत्वस्य निमित्तत्वाद्भव
त्येवात्रापि स्थानिवत्त्वमिति भावः । उत्तरम्—अनखिवधादिति उक्तं आशयः । विसर्ज
नीय इत्यर्थः इति । एवञ्च रो सुपा नि मूत्रेऽपि रेफस्यैव स्थानित्वैमित्यखिवधित्वात्स्था
निवत्त्वमात्र इति भावः । न टिलोपेनेति । मनुष्यकटिलोपवादत्वादिति भावः ।
ननु णी परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रतिपत्तिव्यस्य लोपविधानेन वृक्षने स्थानित्वे मानाऽभावाद्वाकारे
वृक्षतिवस्य दुह्यमत्वाऽप्रसारणाऽप्राप्तिः । न च छिन्नपुच्छश्चाद्येन वृक्षतित्वं बहव्य
वापगमेन वृक्षतित्वाऽप्रत्यभिधानान् । एनेन त्रथभ्ररन्ति पत्व स्यादित्यपास्तम् । न च
पदस्येत्यधिकारेण वृक्षान्तत्वस्यापि निमित्तत्वाच्च स्थानिवत्त्वं न मुलभम् । झला जयोऽन्त
इत्ये तप्रहणनेदृशेषु पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनैवावदात्तं अह-लोपो व्योरिति ।
इदं च तदपवादस्य ऊठ उपलक्षणम् । न च णिलोपस्येति । न च पदान्तविधित्वं प्राति
पदिकारैव णिजुत्पत्त्या पदान्तत्वाऽभावात् लोपस्य चरमानयवत्त्वाभावाच्च । क्विलुगिति ।
को लुप्तं वाजी विषेद्धेति भावः । विचि न्विति । अनभूतविधाप्रयवलोपस्तु न, बहिभूत
णिनाच्येभृटिलोपादेरसिद्धत्वात् । अत्र अत्र उपधाया इति वृद्धिप्राप्तेराह-वेतेर्वेति । अत्र

ओतो गार्ग्यस्य । ८।३।२०।

किमर्थमिदमुच्यते न 'लोप शाकल्यस्य'स्येति सिद्धम् ? ॥

॥*॥ ओसाराहोपवचनं नित्यार्थम् ॥ - ॥ ओकाराहोपवचनं त्रिप्रते ॥
निमर्थम् ? ॥ 'नित्यार्थम्' । नित्यार्थोऽयमारम्भ ॥ [ओतो गार्ग्यस्य] ॥

उजि च पदे । ८।३।२१।

पद इति किमर्थम् ? ॥ तन्त्र उत, तन्त्रयुत, तन्त्र उतम् ॥

॥ ॥ पद इति 'अयमवक्तुम्' ॥ ॥ [पदे इति शक्यमवक्तुम्] ।
कस्मान्न भवति-तन्त्रे उक्तं तन्त्रयुतं तन्त्र उतमिति? ॥ 'लक्षणप्रतिपदानयो
प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं- 'ह्रस्वो ह्रस्वाच्चि
ह्रस्वुणित्य'मित्यपदे मा भूत्-दण्डिना दाकटिना ॥ [उजि च पदे] ॥

प्र] माचष्ट इति पूर्ववर्णिनादि । अथ वगारे परतो 'लोपो व्योबली'ति लोपः
कस्मान्न भवति ? न च ङिलोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, पदान्तरिचौ तद्विषे
धान् । नैप दाप । पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो, न च लोप पदा
न्तस्तरथाऽभावत्पलात् । अग्रहणाऽनुरोधेन चेतद्वाध्यगारेणोदाहृतम् । तथा
हि लणित्यत्रोक्तं 'न पदान्ता ह्रस्वोऽण सन्तीति । [भोभगोअघो] ।

ओतो गा । किमर्थमिति । लोप शाकल्यस्य'त्यनेन पाक्षिणं सिद्ध एव
लापोऽनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येपामिति विवक्ष्येनैव विधेय इति प्रश्नः ।
ओकारादिति । गार्ग्यं इवस्या स्मृतावोतो नित्यमेव लोप स्मरतीति पाणिनि
रपि तथैवेच्छति । एवञ्च मा अत्रेति नित्यं भवति, न तु 'भो यत्रे'ति ॥

उजि च पदे । अयमपि नित्याऽर्थो योगः । [उजि च पदे] ।

उ] ङिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति भावः । पदान्तविधापिति । विवन्तीत्तरत्तुषा
पदत्वमिति भावः । पदान्तविधीयमान इति । विधिश्चब्दो भावसाधनं अन्तश्चब्दश्च
भावव्यवशाचीति भावः । अनुरोधेन चेति । एवञ्चेद् भाष्ये पृथक्पक्षेन दशुक्तिः ।
'ह्रस्वो ह्रस्वाच्चि ह्रस्वुणित्य'मित्यनेन भोसादिमाहचर्येण रोरेत्यस्यानुवृत्त्या च स्थानिवत्त्वस्यैव
लोपादित्यपि बोध्यम् । [भोभगोअघोअपूर्वस्य] ॥

ओतो गार्ग्यस्य । इति प्रश्न इति । न च स्वमतप्रच्युत्यभावादेद् गार्ग्यं शाक
ल्याभ्यां लोपस्यैव स्मृत्या तदङ्ग्येऽन्यग्रहणेन तयोर्ग्रहणादिति भावः । [ओतो गार्ग्यस्य] ।

उजि च पदे । भाष्ये दण्डिमेति । न च पदस्ये-वविकारेण विभक्तिविपरिणामेन
च ह्रस्वापरो यो ङम् ङइत यत्पदं तस्मात्परस्वाचो विधीयमानो ङमुट कथमत्र प्राप्नोति

हे मपरे वा । ८। ३। २६।

॥ * ॥ यवलपरे यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम् । किं ह्य किं ह्ये । किं ह्यल्यति । किं ह्यल्यति । किं ह्यादयति । किं ह्यादयति । [हेमपरे वा] ।

डः सि धुट् । ८। ३। २९। नश्च । ८। ३। ३०।

शितुकु । ८। ३। ३१। ड्णा कुन्दुकु शरि । ८। ३। २८।

उमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् । ८। ३। ३२।

इह धुडादिषु के चित्पूर्वान्ता त्रियन्ते केचित्परादय । यदि पुन सयं एव पूर्वान्ता स्यु सर्वं एव के परादय कश्चात्र विशेष ? ॥ * ॥ धुगौदिषु टुयण उप्रतिषेध ॥ * ॥ धुगौदिषु ससु टुस्वणत्वयो प्रतिषेधो वक्तव्य । टुत्वम्य तादन्-श्लिट्स्साय मधुलिट्स्साय । 'टुना टु'रिति टुत्व प्रामोति । परादा पुन सति 'न पदान्ताट्टारना'मिति प्रतिषेध सिद्धो भवति । णत्वस्य कुर्वन्नास्ते कृपन्नास्ते । 'रपाभ्या नो ण समानपद इति णत्व प्रामोति । परादा पुन सति 'पदान्तस्य न'ति प्रतिषेध सिद्धो भवति ॥ सन्तु तर्हि परादय ॥ * ॥ परादा छवपन्विधिप्रातर्षेध ॥ ॥ यदि परादयश्छव

प्र] ड सि धुट् । योऽयमिह पूर्वान्तपरादिविचार स । स्थितलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य विशेषाभावात् कृत । ततो यदेक चोदयन्ति- 'पूर्वान्तपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वणाऽर्थ प्रयाज्य परादिपक्षे हि तत्सहितेन परेण पदेनेत्युक्तो विचार' इति । तदमम्बद्धम् । मत्स्यास्मन् भेद महिताया वाक्यार्थाऽभेदान् ।

ठ] डमन्तस्य परवाभावादिनि बाध्य वैयधिररण्येनानुवृत्तस्यान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानामाव शिष्याशय । एवञ्च पदग्रहणमपि अन्तप्रसङ्गपरदाधिकारस्य विशेषणत्वात्पर बोध्यम् । भाष्येऽनुनमपि मूत्रप्रयोजन दशयति-अयमपीति ।

हे मपरे वा । धातुवन यवला निरनुनामिका एव विधीयमानवात् । उदाहरणेषु नानुनामिरत्यम्बु लेख्यप्रनादाश्लिषाहु । [हे मपरे वा] ॥

ड सि धुट् । स्थितलक्षणस्येति । स्थितम्-अप्रच्युत लक्षण-स्वरूप यन्म म । कोऽभौ? लौकिको वाच्यार्थरूपस्यैव्यव प्रवृत्तिप्रयययो पदाना चावागोदापन्शुणो बुद्ध्या पृथक् निष्कृष्य कश्चित्तोऽर्थो न तु स्थितलक्षण । म हि आगमादशादिभिरन्वयावधोपसन्नमन इतिभाव । सहिताया-प्रवृत्तिप्रयययो पदानाश्च विभागाऽभावकाले । वाक्यार्थाऽभेदादिनि । वाक्यम्यैवास्मन्ने बोधयन्त्वात्, अस्तिर्भवन्तिपर इत्युक्तेरिति भाव ।

१) निरनुनासिच पाठ कश्चित् । २) न्द कश्चित् । ३) धुगौदिषु पाठ । ४) प्रतिषेधो

विधेयं, पत्व च प्रतिपेध्यम् । छत्व विधेयं—कुर्वञ्छेते कृपञ्छेते । यदि तच्छब्दोटीति 'क्षय पदान्ता'दित्येवं तत् ॥ किं पुनः कारण—'त्रय पदान्ता'-दित्येवं तत् ? ॥ इह मा भूत् 'पुरा कूरस्य विसृपो विरप्ति'मिति । पत्व च प्रतिपेध्यं—प्रत्यङ्क्सिञ्च उदङ्क्सिञ्च । 'आदेशप्रत्यययो'रिति पत्व प्राप्नोति । पूर्वान्ते पुन सति 'सात्पदाद्यो'रिति प्रतिपेध सिद्धो भवति । तस्मात्स्मन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ता के चित्परादय । अयं तु खलु शितुक्छत्वार्यं नियोगत पूर्वान्त कर्तव्य । तत्र कुर्वञ्छेते कृपञ्छेते इति 'रपाभ्या नो ण समानपद' इति णत्व प्राप्नोति ॥ नैप दोष श्रुत्वे योगविभाग करिष्यते । इदमस्ति 'क्षुभ्नादिषु च' । [क्षुभ्नादिषु] न णकारो भवति । तत—'स्तो श्रुनो' । स्तो श्रुना सनिपाते न णकारो भवति ॥ तत—'श्रु' । श्रुश्च भवति स्तो श्रुना सनिपाते ॥ [८ सि धु] ।

उमो ह्रस्वाच्चि उमुग्निनत्यम् । ८।३।३२।

॥ * ॥ इमुटि पदादिग्रहणम् ॥ * ॥ इमुटि पदादिग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत्—दण्डिना शकटिनेति ॥ तत्तद्दि वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ 'पदा'दिति वर्तते ॥ एवमपि—परमदण्डिना परमच्छत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति ॥

प्र] नियोगत इति । परादौ छत्व न सिध्यताति वचनादवश्य पूर्वान्त कर्तव्य इत्यर्थ । तत्र नकारस्याऽपदान्तत्वाणत्वप्रमद् । न च 'नश्चापदान्तस्य झली'ति नकारस्याऽनुस्वारे परसवर्णे च रुः सिध्यति । अनुस्वारे कर्तव्यं तुकोऽसिद्धत्वात् । श्रुत्व इति । णत्वप्रतिपेधे श्रुत्वमाश्रयतिसिद्धम् । [८ सि धु] ।

उ] धुगे विधायकभेदेन भेदमवलम्ब्य इट् पुट् नुगेऽप्युलम्ब्य च माथ्ये केचित्परादय इति बहुवचनम् । वचनादिति । यथान्यासं वचनादियर्थ । अपदान्तत्वादिति । परादौ तु पदान्तत्वन 'पदान्तस्य ने ति णत्वप्रतिपेधमिद्धिरिति भाव । ननु पूर्वस्मिन् णत्वप्रतिपेध कतव्ये परस्य श्रुत्वस्याऽसिद्धत्वात्तत्र सिद्धवेदन आह—णत्वप्रतिपेध इति ।

उमो ह्रस्वाच्चि । माथ्ये पदादिग्रहणमिति । पदादेत्च इत्यर्थ । अचि इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । यद्यपि परस्येत्यनुवृत्तस्याऽञ्जलि विज्ञापणे तथा च 'तस्मात्तदञ्चो'त्यादा विज्ञापदे परस्येत्यर्थेनापि न्द्वारण समवति तथापि यत्र विशेषणे विशेष्ये च सप्तमा तत्रैव यस्मिन्विधिरिति न्यायप्रवृत्तेस्तद्दृष्टार्थाऽसमभव इति भाव । अतएव 'गुञ्जित्तु दयादौ धुदादि'मिद्धि । अन्यथा सादे परस्यैव स्यात् । अतएव आर्षभातुक्स्येति सूत्रेण सादेरित्यादिग्रहण करिताथन् । अन्यथा वन्तात्वेव वदेत् । पदादिति वर्तत इति । एवञ्च

‘पदस्येति वर्तते ‘डम’ इति च नैया पञ्चमी ॥ का तहि १॥ सवन्धपष्टी ।
 ‘पदान्तस्य डमो डमुद्भवति ह्रस्वादुत्तरस्याऽर्चो’ति ॥ यदि डम एव
 डमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृपन्नास्ते,—‘रपाभ्या नो ण समानपदे’इति णत्व
 प्राप्नोति ॥ ‘पदान्तस्ये’त्युच्यते नैप
 पदान्त ॥ पदान्तभक्त पदान्तग्रहणेन ग्राह्यते ॥ एवमपि न सिध्यति ॥

नैप दोष । उक्तमेतत्—‘उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधीं लुमता लुते
 प्रत्ययलक्षण न भवती’ति ॥ एवमपि पदादिति वक्तव्य, यद्धि तत्प्रकृत, ‘प्राक्
 मुपि कृतसना’दित्येव तत् ॥ एव तहि डम एवाय डमुट् क्रियते ॥ कथम् १॥

प्र] डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् । एव तर्हीति । डमा पदस्य विशेषणा-
 त्तदन्तविधिना डमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो ‘दण्डिन’त्यादौ डमन्त
 स्याऽपदत्वात् भवति । यथेव पदस्यादिर्डमुट् प्राप्नोति । नैप दोष । ‘ह्रस्वा’दित्यनेन
 डमा ह्रियते ‘डमन्तस्य परस्य ह्रस्वात्परो यो डम् तस्य डमुद्भवति’ । नचेति ।
 न हि पदस्येयेतद्विशेष्य किं तर्हि, विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डनेत्यादौ

उ] डमन्तपदात्परस्याऽच दयथेन दण्डनेत्यादौ न दोष । दण्डनित्यस्य भ्रंशार्थिनि
 तापर्यम् । एवमपीति । अन्तवर्तिविभक्त्या पदत्वमिति भाव । मिद्वान्धेऽदेश्याह
 उक्तमेतत्—उत्तरपदत्वे चेति । अत्राऽपदादीनि पशुंमेन पदान्तविधाववाऽस्य प्रवृत्त्या
 न लुमनेति मृप्रस्थमाध्यममनया अत्र प्रवृत्त्यभावात् मापकुमवापनेयारी परवस्य पद
 व्यवायेऽपीति निषेधसिद्धये यत्र उत्तरपदस्य कार्येव तथैव तत्रप्रवृत्तश्च नैप मिद्वान्धुक्ति ।
 एतत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि तद्व्याप्य उक्तो योगविभागस्य इष्टमिद्वर्धनया पदा नविधविषय
 एवेति न दोष इति बोध्यम् । वैषट् एरन्नाचिनन डमाह्रियते इति पाठ । अगमिन्वना
 क्षिप्यत इति तदय । डमन्तस्य पदस्य ह्रस्वादिति । पदस्येत्यवदवषष्टं । ‘डम’इति
 च तदिदं पदम् । डम तपदान्तस्य ह्रस्वात्परस्य डमुणित्यर्थं । ह्रस्वात्परश्च प्रत्यासत्सो
 परिपठो डमेवेति भाव । भादे णचं प्राप्नोतीति । आगमनस्येति भाव । माथे—
 पदान्तभक्त इति । अयं भाव — दशागमा इत्यभ्यायमप्यथ — अगमी यद्वर्धमवैशिष्ट्येन
 भामने अगमस्याऽपि तद्वर्धमवैशिष्ट्येन इष्टमिति म गृह्यते देन धर्मेण तेन तद्वर्धमभूतागमा
 नामपि ग्रहणमित्यश्वरार्थं परिभाषाया । म देन इ ध्येन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य इष्टमिति
 चेति । ध्येन ‘यदागमा इति परिभाषया समुदायस्य पदान्तत्वेऽपि वदन्नागमनदारस्य
 तत्त्वाभाव । नत्व तु एरन्नाचस्त्येवेति अगस्तन् । न हि पदस्येति । विशिष्येवे ह्रस्वात्पर

१ ‘भवतीति’ पा० । २ पदात्तस्येति प्रतिपद्यो ‘भवि पा० । ३ इति वचिन्न ।
 ४ ‘प्रादपि’ । ५ ‘डमुट् त्रय । ६ ‘अपदवात् ।

किं कारणम् ? ॥ उक्तमेतत्—‘न वा पदाधिष्णरस्य विशेषणान्वा’दिनि ।
[तेन वृण्डिना शकटिनेत्यत्र प्राप्नोति] ॥ एव तहि पद इति वर्तते ॥
क प्रकृतम् ? ॥ ‘उजि च पदे’ इति ॥ [वृचो हस्वादिच वृणुणितम् ।]

मय उजो वो वा । १८३३३ ।

किमर्थं ‘मय उत्तरम्य उजो वो वे’त्युच्यते नञो यणचान्येव मिदम् ? ॥
न निष्पत्ति । ‘प्रगृह्यः प्रकृत्य’ति प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥ यदि पुनस्तत्र
बोच्येत—‘इडा यणचि मय उजा वे’ति ? ॥ नैव शक्यमिह हि दोषः स्यात्—
‘किम्बावपन महत्’ । ‘मोऽनुन्वारो हली’त्यनुस्वारः प्रमन्येत । ववे पुनः
सन्प्रमिद्वन्वात्त भविष्यति ॥ [मय उजो वो वा] ॥

प्र] वृचुटप्रमद । एव तर्हीति । तसम्बन्धानुसृत्या च पूर्वयणेष्वसम्बन्धाद्बुद्ध
। इतिस्वित्वादीं गुणान्नाऽपि भवन्ति । [वृचो हस्वादिच]

मय उजो वो वा । किमर्थमिति । ‘उज’ इति योगविभागेन शाक्यस्य
गतेन प्रकृतमत्राविधानापक्षे यणादग मिद इति प्रथ । प्रगृह्य इति ।
‘न’ इत्यत्रेत्त्वित्यनुवर्तनादनितिपरस्योजो निपात एकाऽन्वादिनि नित्य प्रगृह्य
सन्ना । यदि पुनरिति । यणप्रहणानुवर्तनाद्ब्रह्म न र्त्तव्य भवतीति भाव ।

वय इति । अनुन्वारो र्त्तव्ये वस्वस्याऽसिद्धत्व दनुस्वाराऽभाव , इपरत्वाऽ
भावात् । यथा त्वितिपर उन्भवति तदा ‘किं विनि’ ‘किंमिति’ ‘किमु इति’
किंभू इति नि रूपचतुष्टय भवति । प्रकृतमत्राऽभावपक्षे व वस्यामिद्वत्वाद्यणादेशे
सत्यनुस्वारो भवति । प्रगृह्यमन्त्रापक्षे त्वनेन वा वचनम् । ‘उ’ आदेशस्यापि स्थानि
वद्वावादान्तरत्वाद्यनुनासिके पाभित्ते वकारे मति रूपपक्षेनयेन भव्यमित्याह ।

उ.] मन्त्रपदादि वृचुत्त्वव्यथ स्यान्ननु तदुक्त इति महद्वाऽनित्ये स्मार्तिभ भाव । एव
च ‘हस्वापरो यो वृचु पदावयवन्त्य वृचुत्त्वव्यथे वृण्डिनेत्यादी दोषमन्त्रव्यथ । पदाव
यवन्त्य परपदाऽच श्यथेऽप्यत्र दोष एव । विमल्लिवरिणामेन ‘वृचुत्त्वव्यथे’त्यर्थस्तु
न युक्ते विमल्लि(वि)वरिणामे नान्नाऽभावात् । उत्पन्नेऽपि परमर्द्धनेत्यादी शेषकारणाव
पद इत्यनुवृत्ति । उक्तपदन्व चेदस्य तु नाम प्रकृतिरित्युक्तम् । [‘वृचो हस्वादिच’] ।

मय उजो वा वा । ननु प्रकृत्यात् कथमिदं दान्त्तव्यनेन यणित्यत् कद-
उज इतीति । नित्यमिति । यथा च शनु अस्तु वृचिरित्यादी षष्ठे वच्य न स्यादिति
मात्र । इत्याहुरिति । विधोऽन्वयनेन सर्वान्पदाहकत्वानुसृत्याऽप्यहणन यण-

विसर्जनीयस्य स । ८।३।३४।

इह कस्मान्न भवति-वृक्ष प्लक्ष इति ॥ 'सहिताया'मिति वर्तते ॥ एव
मप्यत्र प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पर सन्निकर्षं सहिते'त्युच्यते स
यथैव परेण पर सन्निकर्ष एव पूर्वणाऽपि ॥ एव तर्ह्यनघकाशाऽवसानसज्ञा
सहितासज्ञा बाधियते ॥ अथ वा सहितासज्ञाया प्रकर्षगतिविज्ञास्यते,-
'साधायो य पर सन्निकर्ष'इति ॥ कश्च सार्धाय ? ॥ य पूर्वपरयो ॥

यद्येवाऽनघकाशाऽवसानसज्ञा सहितासज्ञा बाधतेऽथापि सहिता
सज्ञाया प्रकर्षगतिविज्ञायते उभयथा दाया भवति । इत्यन्ते इत उत्तरमव

प्र] विसर्जनीयस्य । इहति । स्थानिमात्रानदिष्टं न तु निमित्तविशेष इति
प्र. ३ । सहितायामिति । पौर्वापर्यमत्रालव्यपेत साहता न चाऽत्र परमस्तीति
सहिताया अभाव । अन्यथा दाध अत्रेतागचारसाहतायामपि इह पूर्वैणाच परेण
च सहितास्तीति यण प्रमज्येत । एवमप्यत्रेति । विज्ञापानुपादानादिति भाव ।
इको यणचात्वत्र तु स्थानिनिमित्तयोऽपादानात्तयारेव साहता गृह्यत । एव
सहाति । एतन्मज्ञावकारा मामान्यविहता महिला मज्ञावशेषावाहृतयाऽत्रमा
मज्ञया बाध्यत । ननु मज्ञभेदाद्वाधानुपपत्तिः, परस्य सन्निकर्षस्य महिला
मज्ञा, भवमानमज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा । उच्यत । साहतावसान
मर्थयोरेनवर्णविषय साकार्यत्वाच्च सन्ज्ञाना सन्ज्ञयारप्यभावपर्यन्तद्वाध्य
साधकभाव मच्यत । अथ वेति । सन्निकर्षं साहतायतामिदं पराब्दं प्रकर्षं
गन्वर्थं उपादीयत तत्र पूर्वपरविषय सन्निकर्षं सहितागन्त्रो भवति । यद्येवति ।

उ] विषये गुणानामेव चमेव चेत्येवचि अत्रैव मनुष्ये मरुतानुनामिदो वरुण अनएव
मज्ञानामा मन्त्रि निर्देशे मद्रु एते अस्थानियेऽनुनामिन् इवान् । [मय उच्यो वो वा]।

विसर्जनीयस्य स । सहितायामिच्चतुर्वृत्त्युत्तिप्रमत्तनिवृत्ति दशवन्-पौर्वा
पर्यमिति । इह हि तत्र बानवदृशोक्तम् ननु इम इयशवपि पूर्वैण सहिताऽस्तीत्यत
अह अन्यथेति । असहितायामर्षाति । कालदशायेऽपीत्यर्थं । दशान्यामेऽपि सन्न
वपराननयमाप एव नू पूर्वपरयोरेव य लाभ इति न च्यन् । ननु पूर्वैण सहिताया दधि
अत्र दशाऽसंहितायामपि मत्तन योऽस्तीति भाव आह-इको यणचायत्रविति ।
विरामस्येति । वर्ण घणिति भाव । विरतवेति । भाव घणिति भाव । प्रकर्षं ग वधे
इति । कादि । पूर्वस्य परेण सन्निकर्ष इत्यर्थः । दशवैऽभ्युत्तानात् इहाह-सन्निभे

साने सहिताकार्याणि, तानि न सिध्यन्ति—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनामिक' इति ॥ एव तस्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न सर्वस्य विमर्जनीयस्य सत्त्वं भवतीति यदयं 'खरवसानयोर्विमर्जनीय' इत्याह । इतरथा 'खरवसानयो मो भवतीत्येव ब्रूयान् । तच्च एषु भवति, 'विमर्जनीयस्य स' इत्येतच्च न वचन्यं भवति ॥ अवश्य 'शर्परे विमर्जनीय' इत्यत्र प्रकृति निर्देशार्थं विमर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथेदानीमेतदपि रम्याद्विधायार्थं पुरस्तादपत्रद्वयते—'खरवसानयो. स' इत्यत्रैव, एवमपि 'कुष्वो ऋकृषी चेत्ये

प्र] मञ्जिमेदात्मजज्ञयोर्वाध्यवाधकभावोऽनुपपन्न इति भाव । अणोऽप्रगृह्यस्येति । 'वावसान' इति तत्रानुवर्तते, सहिताधिकारस्योत्तरार्थे विध्यानुवर्त्य । तोलीति पर-सवणाऽसहिताया मा भूदामिचित्त्वनातीति । ततश्च सहितावसानोभयाश्रयोऽनुनासिको दर्वि मणु इत्यत्र सिद्धो भवति । यदि तु मत्वपि वाध्यवाधकभावे यत्र वावसानाश्रय कार्ये तत्रैव सहिताग्रहणेनाऽभम्बन्धः, उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिदोपः । किंतु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य सहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थानं सम्भ-ह्येतेति भिन्नविषयवात्समावेत्ता एवानयो सञ्जयोरेष्टव्य इति भाष्यकाराभि-प्राय । प्रकृतिनिर्देशार्थमिति । स्थानिनिर्देशार्थमियर्थ । अन्यथा ऋक् शर्परे विसर्जनीय स्यात् । अथेदानीमिति । एवमत्र (सूत्र) मञ्जिवेश द्वियते—'रोरि' 'खरवसानयो म' 'रो सुपि' 'शर्परे विमर्जनीय' इति । तत्र 'शर्परे' इत्यत्र 'र' इति वर्तते न तु 'रो'रिति । एवमपीति । यदि 'रो सुपी'त्यस्यानन्तर 'शर्परे विमर्जनीय' 'वा शरि' 'कुष्वो ऋकृषी चेत्यादि 'र' स्थानि रादेशमिधानार्थं

उ.] दादिति । मत्वोऽप्रगृह्यस्येति सहिताधिकारान्वाये वो दोषोऽत आह—सहितावि-रश्नेति । सत्यपि वाध्यवाधकभावे इति । पूर्वपरयो सञ्जवपंश्वैव वा सहितात्वे इत्यपि बोध्यम् । अहि तयैवाधीयतामन आह—किंन्विति । प्रतियोगिनेति । विरोध्यं प्रतिपादकेन 'अवसाने' इत्यनेने यर्थ । परेतु व्याख्यानत्रियताऽवधिपरिच्छिन्नैश्चधिकारेषु न मण्डूक्युति । नदात्तेनो यायेन तेषामधिकारान्तरमवसात् । विषयभेदेऽपि मत्वपि मभवे वाधन भवतीति न्यायन वाध प्राप्नोयेत्, अवसानकार्येण सहिताधिकारो पाठमान-व्याद । आकारादिति सूत्रं शुद्धस्वशास्त्रपरिभाषितमहाविषयम्, अनयोस्तु लोच विदित्वात् वेत्तशास्त्रीयाऽभावेन न वाच्यवाधकभावा इति भाष्याशय । 'अणोऽप्रगृह्यस्येत्युपपन्न-क्षण-अवसानविमर्गस्याऽपि, तस्याऽपि संहित-ऽधिकारे पाठविद्यात् । ननु रोरितीति । नेन 'पुन शरि'रित्यादौ विमर्जनीयमिद्विः । ननु यत्रमपि ररवैव विषेय, ऋक्-तदा

वमादिनाऽनुक्रमणेन व्यवच्छिन्न 'भोभगोअधोअपूर्वस्य योशी'त्यत्र रुद्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ एवमप्येक विमर्जनायग्रहणं व्याजो भवति । सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे सैति यद्गरीयाय यवमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न सर्वस्य विमर्जनीयस्य सत्व भवती'ति ॥ एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापयम्, एतावज्ज्ञाप्यते 'न सर्वस्य विमर्जनीयस्य सत्व भवती'ति, तत्र कुत एतदिह भविष्यति-वृक्षस्तत्र गृक्षस्तत्रेति, इह न भविष्यति वृक्ष गृक्ष इति ॥

एव तज्ज्ञापयप्रवृत्तिज्ञापयति-'नास्य विमर्जनीयस्य सत्व भवती'ति यदयं 'शपरे विमर्जनीय' इत्याह ॥ अथ वा 'हली'ति वर्तते ॥ इ प्रकृतम् ? ॥ 'हलि सर्वेषा'मिति ॥ यदि तदनुवर्तते 'मय उजो वो वा' 'हलि चे'ति

प्र.] पठित्वा 'भोभगो' इति यच्च रस्य स्थाने विधीयते तदा 'स्वरत्रे'न्यादावपि प्राप्नोति, रुद्रहणस्य विच्छिन्नत्वात् पुनरपादानं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । एवमप्यति । यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति द्वे विमर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे ग्रहणे-'स' ग्रहणं 'ह'ग्रहणं च । तत्र 'स्वरवसानयो स' इति सग्रहणं 'स्वरवसानयोर्विमर्जनीय' इति विमर्जनीयग्रहणेन निमीयते, रुद्रहणं 'विमर्जनीयस्य स' इति 'स'ग्रहणेन । 'तत्र विमर्जनीयस्य'ति विमर्जनीयग्रहणमधिरत्वाद्वाजो भवति । अजे क्षेपणार्थस्य घञि रूपं विक्षिप्यते तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः । अथ वा व्याजोऽनृतमुच्यते । आनर्थक्यादनृतं भवति । न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । तस्मात्सर्वस्य विमर्जनीयस्य सकारो न भवति । यदयमिति । विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुषे तस्मिन् इत्यादी मथाऽभावः

उ] स्वरत्रेति । निर्मायत इति । परिवर्त्यत इत्यर्थः । न च तत्र लज्जुत्वाद्गुणं कथं निमानमिति वाच्यं, कुप्यो-क-पौचेनेव स्वरवसानयो र इत्येव निद्धे पर्यायेषु एवमगौरवानादरेणैव विमर्जनं यदस्य सत्त्वेन वाङ्मूल्यवगौरवसाऽप्रधेनवस्वमिदाशपात् । न च स्वर्गं तृतीयोऽरो 'कुप्यो रिति अत्र न्यासे दुर्वारं मण्डूकानुश्रुत्या स्वरत्वस्य कुप्योरिति सूत्रमन्वयेनाऽदोषात् । न चैवमपि गीर्षिक्यादी वा शरी'ति पश्चिमविमर्गो दुर्वारः । 'रो सुपी'ति चाऽन-तरस्तेति न्यायात्सर्वैव नियमः । वा शरीत्यस्याऽभिद्वन्वात् । यथान्यासे तु वा शरीत्यस्य विमर्गस्थानिकत्वात् निदमेन विमर्गस्थैवाऽभावात्तत्र दोष इति वाच्यम् । वा शरीत्यस्याऽपि रो सुपी'कथ्यनुवर्त्ये वाक्यभेदेनाऽर्थाधिकारात्प्रदमपगतवा न्यात्वात् नानाऽदोषादिति भावः । घञोति । घञोति च म । यद्येतावदिति । विमर्जनं यदं च

स्याताम्—अङ्गि प्मात् याम् क्षीमन् ॥ वचनात्त भविष्यत ॥

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम्? ॥ पुरुष त्महः ॥ तत्तहि वक्ष्य? ॥
न वक्ष्यम् । यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरप्रानुव
तिष्यते, तस्मिन् शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्ध ॥ नाऽसिद्ध ॥ कथम् ? ॥
अधिकारो नाम त्रिप्रकार । कश्चिदेकदेशस्य सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति ।

प्र] त्वात् । वचनादिति । यदि 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य विसर्जनीयस्य ×क×पी
स्याता तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात् । अस्तीति । यत्र कुपुभ्या-
मन्य शर्परं खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत् । कुषोस्तु
शर्परथोर्विसर्जनीयस्य ×क×पप्रमङ्ग । यदेतदिति । 'विसर्जनीयस्य स' इत्यत्र
सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्त स द्विविध सम्भयति, खरवसान
लक्षण शर्परलक्षणश्च । तत्र 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति स च शर्परलक्षणस्याऽसिद्ध वादि
तरं सस्य स्थानी विजायते । न एव चेहानुवर्तते, तदथा वा शब्द इति स एवैह
स्थानी गृह्यते । तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्वे कर्तव्येऽपवादयो ×क×पया
रसिद्धत्वाऽभावात्प्रमृत्तौ मत्या यथेष्ट सिध्यतीत्यर्थ । शर्परलक्षणश्च विस
र्जनीय आदेशोऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु नस्यैव सत्त्वशाधनार्था
प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्येतदुच्यते । प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाऽ
भावादयुक्तोऽनन्तरोऽर्थं स्यात् । ननु च वक्ष्येतेत्—'न योगे योगोऽसिद्ध
किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, तत्र प्रकरणत्वात्सत्वे 'शपरे विसर्जनीय
इत्यस्याऽसिद्धत्व नास्ति । नैप दोष । कायभेदात्प्रकरणभेदान् । एतेन हि सकारो
विधीयते, अन्येन विसर्जनीय । कश्चिदिति । यद्यपि सर्वशास्त्रावज्वलन परि

उ.] स एवेति । स्वरितत्वेन तदर्थस्य तस्यैव शब्दस्वात्तत्रोपस्थानादिति भाव ।
शब्दान्तराऽनुमानपक्षेऽप्याह—तदर्थो वेति । सति मभव तदर्थ एव शब्द उत्तरवा
ऽनुमीयाने नार्थान्तरयुक्त इत्यर्थ । उत्सर्गे इति । स च प्राप्तेऽप्यारभादिति भाव । न तु
सत्त्वशाधनार्थेति । तथाहि स'नि शर्परेने त्वेव वदेत् । 'कुषो रिति मूत्रेऽपि चेन सत्व
नेत्यनुकृष्य तत्प्रामाण्यात्पक्षे विसर्गमिद्विरिति भाव । भेदाभावादिति । खरवसान-
लक्षणशर्परलक्षणयोरविद्येपादुमयोरिति स्थानि च स्यादिति भाव । एकप्रकरणात्वादिति ।
सर्वस्य विधेर्विमर्गस्थानिकत्वादिति भाव ।

कार्यभेदादिति । स्थानिभेदाऽभावेऽतीत्यर्थं । वस्तुनो 'योगे योगोऽसिद्ध' इत्येव
मिदान्त इति चतुर्थपादे निरूपयिष्याम । सर्वशास्त्रावज्वलनमिति । तच्च यथोद्देश

यथा प्रदीप सुप्रज्वलित सर्वं वेदमाऽभिज्वलयति । अपरो यथा—रज्ज्वाऽयसा वा बद्ध काष्ठमनुवृष्यते तद्वत् । अपरोऽधिकार प्रतियोग तस्याऽनिर्देशार्थं इति याने याने उपतिष्ठते । तद्यदैप पक्ष—‘प्रतियाग तस्याऽनिर्देशार्थं’ इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्त मद्-यत्सपद्यते । तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीय सिद्ध । एव च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वो \times क \times पौ स्याताम्, यासं क्षौममङ्गि प्सातमिति ॥ एव तर्हि योगविभागं करिष्यते । ‘शर्पर विसर्जनीयः’ । ‘वा शरि’ । तत ‘कुप्वो’ । कुप्वोश्च शर्परयाविसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति ॥

किमर्थमिदम् ? ॥ कुप्वो \times क \times पौ वक्ष्यति तद्वाधनार्थं । [तत \times क \times पौ च] । \times क \times पौ च भवत । ‘कुप्वो’रियेव ।

प्र] भाषार्थमस्तथापि परार्थवसामान्याद्वेदाऽपरामर्शेनैतदुक्तम् । तद्वदिति । चरारेणेति भाव । प्रतियोगमिति । यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरेष्वनुमीयते सादृश्यात्तु तत्त्वाध्ववसाय । योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवाऽनुमानम् । अर्थभेदात्त्वभिन्नस्यापि भेदावसाय । तत्र विसर्जनीयस्य स’ इति लिङ्गाऽभावात्त पारभाषा, नाऽपि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनोऽनुकर्ष । स्वरितत्वात्त्वह सम्बन्धमानोऽपि विमर्जनीयशब्द सिद्ध विसर्जनीयस्थानत्वेन प्रतिपादयतीति ‘शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यैव \times क \times पप्रसङ्ग । स

उ] पक्षे एकदेशस्य स्पष्टमेव कायकालेऽपि सर्वे शास्त्रैरेकवाक्यतया परत्वादिनियामकदेशस्य पाठस्थानरूपस्यैव सत्त्वेन च एकदेशस्यत्वमव्याहृतमेव । भेदापरामर्शेनेति । अभेदाऽध्यवसायान्त्यर्थं । चकारेणेति । यथा लुटि च कृप इत्यादी चैन स्यमनोरनुकर्ष । यस्य स्वरितत्वमिति । अत्र पक्षे योगान्तरेष्वर्थान्तरप्रतिपत्तियुज्यते इत्यथ प्रत्यभिज्ञानुमादृश्यमूलेत्याह सादृश्यात्त्विति । अर्थभेदेऽप्येव शब्दत्वमिति पञ्चमालम्ब्य प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिं परिहरति यागान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवेति । अत्र पक्षे शब्दान्तरव्यवहार कथं तदाह—अर्थभेदात्त्विति । तद्यदैप पक्ष’ इति भाष्येणाऽस्यैवात्र समव इति दृश्यत इत्याह—तत्रति । एव च यत्प्रायाधिकारे न दोषस्तथापि शब्दाधिकारपक्षे दोष एवेत्यथ । भाष्ये कुप्वो \times क \times पौ वक्ष्यतीति । इदं सोऽपदादी इण प-दुदुपपत्त्येति प्रकरणस्यैवोपलक्षणमिति कश्चित् । वस्तुतः सोऽपदादाविण व इत्यनयो पाञ्चकल्पकाम्येष्वेव प्रवृत्त्या तद्विषये शपरयो कुप्वोरसम्भव । एव च सत्त्वापवादजिज्ञा

१ ‘अपर’ पा० । २ अत्रोदाहरणयो पीर्वापयै विषयय कश्चित् । ३ शपरयोरिति कश्चित् । ४ इदं प्रायिकम् । ५ योगान्तरे ।

‘शर्परयो’रिति निवृत्तम् ॥ अथवा‘शपरे विसर्जनीय’ इत्येतन्
‘कुप्वो XकXपौ चे’त्यत्रानुवृत्तिष्यने ॥

सोऽपदादौ । ८।३।३८।

॥ * ॥ सोऽपदादावनव्ययस्य ॥ * ॥ सोऽपदादावनव्ययस्येति वक्त
व्यम् । इह मा भूत्-प्रात कल्पम् पुनःकल्पम् ॥ * ॥ रो काम्ये नियमा
र्थम् ॥ * ॥ रो काम्य इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ‘नियमार्थम्’ ।
शरेव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्यति ॥ क्व मा भूत् ? ॥ गी काम्यति
धूँ काम्यति पूः काम्यति ॥ * ॥ उपध्मानीयस्य च ॥ * ॥ उपध्मानीयस्य
च सत्त्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अयमुXट्टिनरपध्मानीयोपध
पठ्यते तस्य सत्त्वे कृते जरभावे च ‘अभ्युद्’ ‘समुद्’ इत्येतद्रूप यथा
स्यात् ॥ यद्युपध्मानीयापध पठ्यते-उज्जिजिपतीत्युपध्मानीयस्य द्विवचन
प्राप्नोति । दकारोपध पुन सति न न्द्रा सयोगादय’इति प्रतिषेध’

प्र] हिXरXपयो कर्तव्ययो िद्ध । अथ वेति । योगविभागे प्रसक्तयो XरX
पयोर्निर्गति , अनुवृत्तौ तु प्रसक्त एव नास्तीति विशेष । [कुप्वो XकXपौच] ।

सोऽपदादौ । प्रात कल्पमिति । यद्यपि प्रात.शब्दोऽधिकरणवाची तथापि
वृत्तिविषये शक्तिमत्त्वादीति ईषदसमाप्त्या योग उपपद्यत । यथा दोषाभूत
महर्दिवाभूता रात्रिरित्यादावभूततद्भावे । उपध्मानीयोपध इति । उपध्मानी-
यस्य पभारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वाद्दुXपृते आत्वे इत्येतदुच्चारणार्थं पभार
पठ्यते, न तु ध्रुवणार्थं इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य । कुप्वो प्रकरणाच्च यत्र जका-
रस्य कुच्च तत्रैवोपध्मानीयस्य समारोऽन्यत्र प्रत्याहारे उपदेशचोदनात् इत्या

उ] मूलोवादिशधकत्वमस्वेति स्वरवसानयो’रिति विसगस्यैव तत्र स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।
एवमेदुदुपधस्येत्यापि तथैवोचितम् अर्थाधिकारानुरोधादिति तद्विषयेऽपि शर्परकुप्वोर्विसग
एवत्वाद् । ननु योगविभागापेक्षया सपूर्णनुवृत्त्या वाच्यभेदेन व्याख्याने गौरवमन आह-
योगविभागे इति । एवञ्च प्रतिपद्योगोत्तरं तत्रापि भाव [कुप्वो XकXपौ च] ।

सोऽपदादौ । उत्तरमूवेऽप्यस्य सत्त्वं इति ध्वनयन्नुच्चारति-भाष्ये-गी काम्य
तीति । ननुपध्मानीयोपधवमसिद्ध पभारस्वोपधाव दित्यन आह-उपध्मानीयस्येति ।
ननुभ्रिजनेत्यादावप्यनेन मत्त्वं श्यादित्यन आह-कुप्वोरिति । अन्यत्र-कुच्चविषयाऽ
भावे । वकार इति । आन्तरतन्वादिनि भाष । ननु कुच्चविषयार्थेन न निपातने कथं बो

सिद्धो भवति ॥ यदि दकारोपध पठ्यते वा रूपमिद्धि-उच्चिता
उच्चिनुमिति? ॥ - ॥ अमिद्धे भ उद्जे ॥ ३ ॥ इदमस्ति-‘स्तो श्रुनाश्रु ।
ततो वक्ष्यामि-‘भ उद्जे’ । उद्जेर्ध्रुना सन्निपात भो भवतीति ॥ तच्चहि
वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥
‘भुजन्त्युर्जा पाण्युपतापयो’रिति ॥ इहापि प्राप्नोति-अभ्युद् समुद् ॥
अकुत्वविषये निपातनम् । अथ वा नैनदुब्जे रूपम् ॥ किन्तहि ? ॥ गमेर्द्ध्रु-
पसर्गाद्धो विधीयते-अभ्युद्गतः-अभ्युद् । समुद्गत समुद् । [गोऽपदादौ] ॥
इण पः । ८।३।३९।

विमविशेषेण सवमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य पत्वमुच्यते आहो
स्विदिण उत्तरस्य विसर्जनामर्थ्यव पत्र विधीयते ? ॥ किञ्चान ? ॥ यद्य
विशेषेण सवमुक्त्वेण उत्तरस्य सकारस्य पत्वमुच्यते, निष्कृत निष्पानमि यत्र
सर्वस्याऽसिद्धत्वात्पत्व न प्राप्नोति । अथेण उत्तरस्य विमर्जनीयस्यैव

प्र] तदा ज्ञाति जद्व बजार । निपातनादिति । यत्र जगर ध्रुयते तत्र
दकारस्य स्तो श्रुनाश्रुरिति चुन्वे प्राप्ते ‘ज्ञला जग जशी’लनेनानन्तरतमोऽपि
वकारो भवतीति निपातनेन कुत्वनिपेकार्थेनाप्यनुमीयत इति भाव । तेन
‘पूर्वनासिद्ध’मिति ‘न न्द्रा मयोगादय’ इति द्विर्वचननिषेधे बन्वस्याऽसिद्धत्वा
दकारस्य द्विर्वचननिषेध । गमेरिति । एव च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ
एवेति द्विर्वचने कृते बन्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याधीयते अनभिधानाच्च
धनभावाद्बुध्य इति न भवति । न चाभ्युद् दत्त्वात् गमेऽ घञिबोद्धे स्वरे
विशेष । डे कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तत्वाद्बुध्यपि थाथादिस्वरेण । [सोऽपदादौ]

इण प । सर्वस्याऽसिद्धत्वादिति । ‘इण प’इत्यनेन यत्र सम्य पत्व

उ.] लभ्यतेऽन आह-यत्र जकार इति । अनुमीयत इति । वकारोच्चारणान्यथाऽनुप
स्येति भाव । एवञ्च द्विर्वचननिषेधोऽपि सिद्ध इत्याह-त्तेनेति । ‘पूर्वनासिद्धोपमद्विर्व
चन’इति हि द्वित्वे निषेधे ननु तन्निषेध इति भाव । एवञ्चेति । अत्रापि पक्षे दोषध-
पठितव्य । उच्चितमिद्धये उच्चैर्भो वक्तव्य, शापक वाश्रयणीयम् । तत्र शापजन साक्षा
देव वक्तव्यमि पक्षेऽपि दकारोपदेशमामध्यात्पूर्वं द्वित्व पश्चाद्बन्वमिति । रूपप्रक्रियाया
मिति । प्रयोगप्रक्रियायामित्यर्थ । इयेवरूपा प्रक्रियादानानुपूर्वा’नि वचित्यात् । नन्वव
मुद्नेर्ध्रुवि उभ्या इयनिष्ठ स्यादत्र आह-अनभिधानाच्चेति । ‘उभ्य इति न भवती’मि पाठ ।

इण प । भाष्ये-इण उत्तरस्य सकारस्येति । ‘म’ इति विपरिणतविमत्तिक

पत्व विधीयते सत्वमप्यनुवर्तते उताहा न ? ॥

किं चार्ते ? ॥ यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्त 'नमस्तु
रसोर्गत्यो' रित्यत्र सकारग्रहण कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे पचमप्यनुवर्तते उताहा न ? ॥

किं चार्ते ? ॥ यद्यनुवर्तते पत्वमपि प्राप्नोति, अथ निवृत्तम्—
'इदुर्दुपधस्य चाऽप्रत्ययस्ये'त्यत्र पकारग्रहण कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥

विज्ञात ? ॥ यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्त 'निरसोऽन्य
तरस्या'मित्यत्र सकारग्रहण कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे पचमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥ विज्ञात ॥

यद्यनुवर्तते पत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्त—'द्विग्विधत्तुरिति कृत्वोर्थे'
'इसुसो सामर्थ्ये' 'नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति पकारग्रहण कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥

प्र.] विधीयत तदा सोपदादा'त्वत्यस्यैव मस्य सर्पिष्वादी पत्व स्यात् । वक्ष्यमाण-
योगेन विधीयमानस्य तु सस्य पत्वेऽनिद्वत्त्वापत्व न प्राप्नोतीत्यर्थः । अस-
मासेपिग्रहणमिति । अन्तरेणऽप्यसमासेऽपिग्रहण निरोपानुपादानात्मनामाऽ
गमामयोर्णत्व सिध्यति । न च समासे पूर्वपदान्मजायामग'इति नियमेन
णत्वस्याऽप्राप्तिः । नियमे कर्त्तव्य 'उपसर्गा'दित्यस्य णत्वस्याऽसिद्धत्वात्क्रियमा
ऽभावात् । तदेतदसमासेऽपिग्रहण यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । यद्यपि स्थानिभेद आदेश

उ.] मनुवर्तन इति भावः । इण स इत्यनेनेति । अत्र पक्षे उत्तरत्र न्वत्र 'कुष्वो रित्य
धिकृत्य सो विधीयते । अनेन तु तस्यैव विमर्चनीयस्येयनुवृत्त्या । वमचनीयस्थानि
कस्य मस्येण उत्तरस्य पत्व क्रियते । तत्र 'विमर्चनीयस्थानि' इति विशेषणानुपुत्र
इत्यादी न दोषः । तत्र हि मर्यादिक म श्लुक्तं प्रायः । उत्तरत्र विमर्चनीयपदस्य
मण्डूकानुवृत्तिश्च न । अनव्यस्येति चात्र पक्षेऽत्र न मन्वध्यते । तेन द्विभूत'मित्यादी न
दोषः । 'बाम्ये रो रित्यपि न मन्वध्यते तेन दुरो दुष्काम्यनीरदादी पत्वमिद्धिः । गो वा'य-
तो'त्यादी तु सकाराऽभावाद्भव न दोषः । अपदाना'विति चाऽत्र न मन्वध्यते । तेन दुष्क
रोनी'त्यादी न दोषः । पत्नान्तरे तु त्रितयपि मन्वध्यते । तेनोच्चै क गो काम्यनि गा'करोम'त्येन
न दोषः । ननु समासे पूर्वपदादिनि नियमान्नप्राप्नोतीत्यममामेऽपि इत्युच्यते इत्याद्यद्भव
परिहरति—नचेति । भिन्नप्रकार'त्वमा'द्युच्य परिहरति—यद्यपीति । वस्तुनस्तु 'मूढे

१ 'प वनुच्यते । २ इदं 'कचिन्न । ३ सकारस्य' । ४ 'इदुपध । ५ 'इत्यादी ।

किञ्चैत. ? ॥ यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् 'अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्णाप्वनव्ययस्ये'ति सकारग्रहणं वर्त्तव्यम् ॥

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तामद्विशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य पत्वमुच्यते ॥ ननु चोक्तं—“निष्कृतं निष्पातमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात्पत्वं न प्राप्नोती”ति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न योगे योगोऽसिद्धः ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, यद्यमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति ॥ अथ वा पुनरस्तु 'इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पत्वं विधीयते' ॥ ननु चोक्तं—“सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न । किञ्चाते, यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोती”ति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्त्तयते । 'सोऽपदादी' 'इण प.' 'नमस्पुरसोर्गंत्यो.' सकार, इण उत्तरस्य पकारः । 'इदुदुर्पधस्य चाऽप्रत्ययस्य' पकारः । 'नमस्पुरसोर्गंत्योः' सकारः । 'तिरमोऽन्यतरस्या' सकारः । 'इदुदुर्पधस्य चाप्रत्ययस्य' पकारः । 'द्विच्छिन्नरुरिति कृश्वोर्धे' 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति, पकारः । 'तिरमोऽन्यतरस्या' मकारः । 'अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्णाप्वनव्ययस्य' । सकारोऽनुवर्त्तते । पकारग्रहणं निवृत्तम् ॥ [इणः प]

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ३।१।४१।

॥ * ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत्पुसुहुसोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

प्र.] भेदश्च, सरस्य विसर्जनीयस्थानिलापस्य सकारस्थानिलात्तथापि बुधोरधिकारादेकनिमित्तवादेकप्रकरणत्वावभावात् । सम्बन्धमिति । नचेन परस्य मकारः प्राप्नोति, पकारेण तस्य वाधनाच्चकाराऽकरणाच्च । तत्र 'स' इति 'प' इति च स्वरितत्वादुत्तरानुवर्त्तते । उत्तरेऽपि योगात् स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित्पकारसम्बद्धा केचित्मकारसम्बद्धा अनुवर्त्तन्ते इति यथेष्ट सकारपकारादेशप्रवृत्तिः । [इणः प.] ॥

उ.] मूत्रमसिद्ध'मिति पक्षेऽपि न दोषः, परेषामसिद्धत्वे सोपद्रादाविनि मत्व एवाऽस्य प्रवृत्तिस्वात् । तथा चाऽपदादी विसर्गस्यैव पत्वविधानेन सिद्धे मस्य विभक्तिविपरिणामेन स्वानित्वरूपनस्य वैदर्थ्यं स्यादिति । 'तत्त्वाभ्यां दुर्गेषामसिद्धत्वाऽभाव' इति भाष्यन्तु एकदेश्युक्तिः । अनपवाऽस्य शापकस्याऽग्रे दृपित्त्वेऽपि न दोषः । यद्वै नद्योपादय पक्षोऽमद्गत एवेति तात्पर्यम् । नचेन इत्यादि । 'इदुदुपधस्येत्याख्योर्गै रिति शेषः । [इणः प]

१ इदं क्वचित् । २ 'वर्त्तयिष्यते' । ३ 'इदुपध' ।

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्येति चेत्पुमुहुसो प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुँस्कारो ।
 मुहु कामेति ॥ २ ॥ वृद्धिभूताना पत्वम् ॥ ३ ॥ [वृद्धिभूताना पत्व]
 वक्तव्यम् । दौक्त्वम् । नैप्पुरर्ण्यम् ॥ ४ ॥ हुताना तादौ च ॥ ५ ॥ हुताना
 तादौ च कुप्वोश्चेति वक्तव्यम् । सर्पा ३ष्टर । वर्हा ३ष्टर । नी ३कुल । दू ३प्पुरम् ॥
 ॥ ६ ॥ न वा घहिरङ्गलक्षणत्वाद्बुद्धे ॥ ७ ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कार
 णम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्बुद्धे' । बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः ॥ इह कस्माच्च
 भवति पितु करोति मातु करोति ? 'अप्रत्ययविमर्जनीयस्ये'ति पत्व
 प्रसज्येत ॥ 'अप्रत्ययविमर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥

प्र] इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पुमुहुसोरिति । अव्युपनायेताविति प्रति-
 षेधश्चोद्यते । 'सम्पुक्ताना सो वक्तव्य' इति वचनापत्वं न भविष्यतीति नाऽयं
 पुम. प्रतिषेधेन । सकारश्चावश्यं वक्तव्य । रुव हि क्रियमाणे विमर्जनीयस्य
 प्रतिषेधेऽपि पत्वे ५२५पविसर्जनायध्वणप्रसङ्ग । ननु सकारस्याऽपि पत्व
 प्राप्नाति, 'सकारस्य पत्व मित्येपोऽपि स्थित पक्ष. । नैतदस्ति । सकारविधान-
 मामर्थ्यान्पत्व न भविष्यति । पत्वे हि सति रो सस्य च विशेषाऽभावान्किं
 सत्वविधानेन ? । मातुरिति । उभयादेशस्याऽन्यतरतो व्यपदेशात्प्रत्यये मत्वप्रत्यय
 विमर्जनीयत्वान्पत्वप्रसङ्ग । प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति । उभयादेशत्वात्ता

उ] इदुदुपधस्य । ननु प्रत्ययावयवत्वन मूत्रणैव निषेधसिद्धराह-अव्युत्पन्नाविति ।
 अतएव ननुष्वशाल्मिन्यादौ पत्वमुदाहरिष्यति । नन्विदमेवास्तु सश्व न वक्तव्योऽव अह-
 सकारश्चेति । विषये वाचकमाह-रत्वे हीति । एवे तु तस्याऽमिदत्वाद्दोषमात्रेण विम-
 र्जनीयाऽभावान्न दोष । ध्वनिन चेद् 'पुष्कामेत्यत्र पत्वात्' पुम सयीत्यत्र भाष्ये ।

ननु सकारस्यापीति । विमर्जनीयस्थानिकमत्स्यैव पत्वविधानाच्चिदंलेप शङ्का ।
 सकारविधानेति । वस्तुन मामर्थ्यानिदस्यैवानुवादी वाग्निने मन्त्रा प्रति न वा बहिरङ्गे
 निभाष्ये । एवञ्च पूर्वमेव पत्वप्रवृत्तेरनस्य निवृत्त्ययोगाच्च कृतमन्विवायद्बव तद्धिनो
 रत्तेश्च न दोष इति भाव । अप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिति । सकारमधिकालेऽ
 कारेण नैव तस्या प्रत्ययमक्षा समुदायनिवर्तनीयत्वात्तस्या इति तदशरशस्येण प्रत्ययत्वाऽ-
 नाव । यश्चोत्वे कृतेऽवशिष्ट सकार प्रत्ययमक्षर म लुप्त एवति भाव । नचाऽन्तादेव
 द्वावेनोमित्यस्य प्रत्ययत्वेन मलोपे एकदेशविकृतत्वनोर्मत्वस्य पत्रयस्या प्रत्ययावयवत्वं
 मूलम विषाण अमिदत्वेन तत्रानवज्ञावाऽप्रवृत्तेरिति पूर्वपक्षानुपूर्वी । विस्तरेण चैन

१) पुष्काम' पुँस्कारान् । २ 'मुहु काम' । ३ इदु लुप्तम् ।
 ४ 'नैप्पुरर्ण्य' पा० । ५ 'वर्हा ३ष्टर' । ६ 'वृद्धे'रिति लुप्तम् ।

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो 'रात्मस्ये'ति ॥ एव तर्हि—॥*॥ भ्रातृपुत्र
ग्रहण ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् पत्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥ यद्य कस्कादिपु
भ्रातृपुत्रशब्द पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नैकादेशनिमित्तात्पत्र भवती'ति ॥

द्विच्छ्रश्चतुरिति कृत्वोर्थे ।३।१।४३।

द्विच्छ्रश्चतुरग्रहण किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्-पञ्चकृत्व करोति ॥ अथ
कृत्वोर्थग्रहण किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्-चतुष्कपाल चतुष्कण्ठ इति ॥
नैतदस्ति । अस्वनेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति ॥ नाप्राप्तं
पूर्वेणैव विभाषाऽऽरभ्यते, मा यथैवेह बाधिका भवति चतु करोति चतुष्करो
नात्येव चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् ॥ नाऽत्र पूर्वेण पत्व प्राप्नोति ॥
किं कारणम् ? ॥ 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविमर्जनीयश्चाऽयम् ॥
लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्मस्येति ॥ तस्मात्कृत्वोर्थग्रहण कर्तव्यम् ॥

२] यस्मिन् स्थाने इति रपरत्वाऽभावात्कारस्यैव स्त्वविमर्जनीयौ मन्यते । लुप्यत
इति । पूर्वोक्तेन न्ययेन रपरत्व भवत्येव । कस्कादिष्विति । एकादेशनाश्र
निमित्त यस्य तस्मात्परस्य विमर्जनीयस्य पत्र न भवतीति ज्ञाप्यते ॥

द्विच्छ्रश्चतुरिति कृत्वोर्थे । द्विच्छ्रश्चतुरग्रहणमिति । वक्ष्यमाणेनाऽमिप्रायेण
रूपणथ प्रश्न । इतरस्त्वगृह्यतामिप्राय प्रयुतादृगति-पञ्चकृत्व इति । अत्र
मकार प्रसूयेत । अथेति । द्विच्छ्र शब्दौ कृत्वोर्थावेवेति प्रश्न । इतर
धनु शब्दार्थमेतद्विशेषणमिच्छाह-चतुष्कपाल इति 'इदुदुपधस्ये'ति नित्य पत्व
भवति अद्युपन्नत्वादुणादीनामप्रत्ययविमर्जनीयत्वान् । यदा तु साहचर्यं व्यव
स्थाहेतवेनाश्रीयते तदा चतु शब्दार्थमपि कृत्वोर्थग्रहण न कर्तव्यम् । प्रत्यय
विमर्जनीय इति । सकारस्य स्त्वे कृते पूर्वस्य 'रो री'ति लोप क्रियत इति

३] दुग्णपर इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्देशेन निरूपितं तत्र ण्यवधारणम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्यय
विसर्जनीय इति । योऽत्र प्रत्यय-यानिकत्वेन तदाऽमिमता विसर्जनीय सु लुप्यते-न
इत्यनेन स्थानिन प्रत्ययस्यैव लोपादिति भावः । ज्ञाप्यत इति । एवञ्च विपणनामप्यन्त
वत्त्वादिप्रवृत्तिरनेन ज्ञाप्यते । तेनामी क्षरपेत्त्यादौ भीत्वणञ्च भिद्यत इति भावः ।

द्विच्छ्रश्चतु । वक्ष्यमाणेनेति । 'इदुदुपधस्ये'त्यनुवृत्तिरूपेणैव । दूषणाय
इति । तद्ग्रहणवन्व्यवप्रतिपादनादेव । सकार इति । पन्थोक्तस्ये रप्यनुवृत्तेन
एण परस्य योऽन्यथ स इति व्याख्यानमिति भावः । न कर्तव्यमिति । एवञ्च तद

द्विस्त्रिंशत्प्रहणे शक्यमवन्तुम् ॥ कस्माच्च भवति पञ्चकृत्व करोतीति?।
 'इदुदुपधस्येति वर्तते । नैव शक्यम्, अक्रियमाणे द्विस्त्रिंशत्प्रहणे कृत्वा
 र्थप्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येति ॥ तत्र को दोष ? ॥ इहेव स्याद्विष्क-
 रोति द्वि कैरोति, त्रिष्करोति त्रि कैरोति [इति] । इह न स्याच्चतु करोति
 चतुष्करोतीति । द्विस्त्रिंशत्प्रहणे पुन क्रियमाणे कृत्वार्थप्रहणेन द्विस्त्रिंशत्प्रा-
 षिष्यन्ते 'द्विस्त्रिंशत्प्रहणां कृत्वार्थे वर्तमानानां यो विसर्जनीय' इति ॥
 एतदपि नास्ति प्रयोजन, 'पदस्येति वर्तते । तत्कृत्वोर्धप्रहणेन विशेष्यि-
 ष्याम - 'पदस्य कृत्वोर्धे वर्तमानस्य यो विसर्जनीय' इति ॥

॥ * ॥ कृत्वोर्धे पव व्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पव विभाषयाऽभून्ननु सिद्ध तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥

सिद्धे ऋषि विवत्त चतुर पव यदापि कृत्वोर्धे ।

एत कृत्वाऽर्थीये रेफस्य विमर्जनीयो हि ॥ २ ॥

प्र] भाव । लुप्यत इति । रान्सास्येति लोपे र्नस्ये कृत्वस्याऽसिद्धत्वात् । रोरीति
 लोपे च 'टलोप' इति दीर्घप्रसङ्ग । द्विस्त्रिंशत्प्रा षिष्यन्ते इति । चतु शब्द मुच्यन्तस्यानु-
 करणमिति प्रकृतावेवाऽऽहृष्टवादात् न कुत । द्विस्त्रिंशत्प्रहणां मिल्यत्र त्वमुच्यन्ते ।
 नुस्तरणत्वानुट कृत । पदस्य कृत्वोर्धे इति । ननु 'पूर्वजामिद'मिति विवक्ष्य-
 म्याऽसिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्य एत्वप्रसङ्ग । नैव दोष । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध

ठ] नित्यत्वप्राप्त्यर्थमिदमित्यर्थ । परत्वाट्टव स्यादन आह-असिद्धत्वादिति । रूपे दोष
 मन्वाह-रोरीतीति । प्रकृतिवदनुकरण मिति न्यायेनाऽऽम् स्यादन आह-चतु शब्द इति ।
 अतिदेशाऽनित्यत्वादन्यद्वेषेऽपि सुभे लुक् । एव च तत्र एवाऽऽनुवारण मुकरमित्यापि
 बाधम् । मुट् कृत इति । नुस्तरणत्वाऽऽनुच्यन्तानुकरणत्वमनुमीयत इत्यर्थः । इदु-
 दुपधस्य कृत्वोर्धेति । द्विस्त्रिंशत्प्रहणेऽप्यन्येति नियधेन शकारप्रहण चिन्त्यम् ।
 उदुपधस्येत्येव युक्त पाठ । भाष्ये उक्ताथमन्वाहका श्लोका-कृत्वसुजर्थे इति ।
 कस्मादिति । किमर्थं कृत्वसुतथ इत्युच्यते इत्यथ । अत्रपनि-चतुष्कपाले मेति ।
 पव विभाषया माभूदित्यन्वय । इतर आह-ननु सिद्ध पूर्वेणेति । आरम्भवायाह-
 सिद्धेऽप्यमिति । तथा चाऽस्मिन् कृत्वोर्धेऽप्यनुस्तरणत्वात् न स्यापि विभाषा स्यादित्यर्थः ।
 यदापीति । यदा तु व्यमाचाय कृत्वोर्धे इति करोति तत्र न दोष इत्यर्थः । ननु

१ विश्वधने पा० २ अत्र पूर्वपरयोश्चाहरत्योश्चत्वय । ३ अप्य पाठ काचिक

✓ द्विस्त्रिंशत् पा० । * श्लोकात्तिकानि । ६ 'न पा० । ७ कपाले इति ।

एवं मति विदानीं द्वित्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ? ।
 अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥
 अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येन ।
 चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विगर्जनीयो हि ॥ ४ ॥
 तस्मिन्नु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
 प्रकृतं पद तदन्त तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥ * ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८।३।४५।

अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् ? ॥ परमसर्पिःकुण्डिका ॥ अथेदानी-
 मनेन मुक्ते पूर्वेण पत्वं विभाषा कस्मान्न भवति—‘इसुसो सामर्थ्य’ इति ? ॥
 ॥ * ॥ नाना पदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।
 तस्मिन् पत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥ * ॥

प्र.] न तु योगे’ इत्युक्तत्वात् । अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थेकृतेर्नाऽप्राप्ते नित्ये
 पत्वेऽस्त्यारम्भादस्याऽपवादत्वमित्यपवादो वचनप्रामाण्याच्चाऽभिदो भवति ।

नित्यं समासे । अथेदानीमिति । इह समासग्रहणादिकार्याभाव एव
 नामर्थ्यं गृह्यते । पूर्वसूत्रे तु विशेषाश्रयणे प्रनाणाऽभावाद्द्विविधसानर्थ्यग्रहणस्य
 न्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यपत्त्वाभावे पूर्वेण निवृत्त्य प्राप्नोयेव । नानापदार्थ-
 योरिति । नानाभूतयो पदार्थयोर्यो शब्दो वर्तेते तैयोर्यो योगो व्यपेक्षाल-
 क्षण स ख्यायते ज्ञायते न त्वेकार्थाभावो गृह्यते । तस्मिन्निति । व्यपेक्षालक्षणे
 मम्बन्ध इत्यर्थः । तदुक्तमिति । व्यपेक्षालक्षण सामर्थ्यमाश्रयितुं युक्तं, तस्या
 नुरोधान् । अथ वा पदविधित्वान्तर्यपरिभाषोपस्थानात्सानर्थ्ये लब्धे पुनः साम-
 र्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । तच्चेति । व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिह परमसर्पि-

ड.] प्रत्ययविसर्गत्वा पूर्वेण न प्राप्तात्त्वान्न आह-स्त्ये इति । एवञ्च एतदानीमप्युपसृत्त्वाच्च
 प्रत्ययविसर्गोऽयमिति भावः । एव सतीति । कृत्वोऽर्थग्रहणे मन्तव्यं । तदा रेफ-
 स्येति । स च न कृत्वोऽर्थ इति भावः । आरम्भवाचाह—तस्मिन्स्थिति । प्रत्याख्यान
 वाचाह प्रकृतं पदमिति । तदन्तमिति । विमर्शनाद्यन्तमत्यर्थं ॥

नित्यं समासे । ननु पूर्वेण व्यपेक्षालक्षणसानर्थ्याश्रयणात् कथं समाने तस्य
 प्राप्तिरिति आह—इहेति । अथवा पदविधित्वादिति । इह चिन्त्य, तद्विध्युद्देश्यस्योक्त-
 द्विध्युद्देश्यविधेययोर्वा यथैकार्थीभावयोर्मन्तव्येन तत्रैव तत्प्रवृत्तिः, नचैवं प्रकृते पदकार्णवद्वेवाशोः

व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगो न चाऽत्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् ॥

किं पुनः कारणं [पूर्वस्मिन्योगे] व्यपेक्षासामर्थ्यमाधीयते
न पुनरेकार्थभावो, यथाऽन्यत्र ? ॥

॥ * ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये पञ्च न मे प्रसज्येत ॥ * ॥

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये पञ्च न स्यात्—सपिच्छरोति, सपि करोतीति ॥

॥ * ॥ तस्मादिह व्यपेक्षौ सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥

अथ चे कृदन्तमेतत्ततोऽधिनेनैव मे भवेत्प्राप्ति ॥ * ॥

यदि कृदन्तमेतत्ततोऽधिकस्य पञ्च न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥

‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥ वाक्येऽपि तर्हि न प्राप्नोति
परमसर्पिच्छरोति परमसपि करोतीति ॥

प्र] कुण्डिकेत्यादौ नास्तीति पञ्चाऽभावः । यथाम्यत्रेति । समासतद्धितसुङ्गातुषु
यर्थकार्थभाव आधीयते तथेह कस्माज्जाधीयत इत्यर्थः । ऐकार्थ्यं इति ।
यथेकार्थभावलक्षण सामर्थ्यं पूर्वजाधीयते तदा वाक्ये पञ्चविकल्पो न स्यात् ।
ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र मा ग्राहि, द्विविधस्य तु सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ।
उक्तमत्रोत्तरम् । अथ वेह समासग्रहणाद्गोवलीवर्द्धन्यायात्पूर्वजापेक्षितप्रगति
निमित्तविशेष समर्थशब्द आधीयते,—सम्प्रेक्षितार्थं समर्थमिति । अथ चेदिति ।
स्यादेतत् । द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे कृत्प्रत्यययोरिसुमोर्ग्रहणा-
त्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पि कुण्डिकेत्यादौ पाक्षिकं पञ्च न भविष्यतीति ।
तदयुक्तम् । परमसर्पिच्छरोतीत्यादावपि पञ्चाऽप्रसङ्गान् । वाक्ये चेति । अनु

उ.] इत्यना । न च एतौ तद्योग्याविति अधपञ्च एव श्येयान् । परमसर्पि कुण्डिकेति पठो
तत्पुण्य । उत्तर—लक्ष्यानुसाररूप । प्रगतिनिमित्तविशेषे दशयति—सम्प्रेक्षितार्थमिति ।
पृथगुपस्थितत्वे पृथक् शक्तिग्रहविषयत्वे वा सति परस्परमात्राङ्गार्थमित्यर्थः । अथ
चेदित्यादि श्लोकार्थं व्याचष्टे—स्यादेतदिति । सर्पिरादिशब्दा श्वुन्पत्रा अनएव ‘सर्पिष
त्यादौ ष वमिद्धिरिति मावः । अत्र पक्षे प्रत्ययविमर्गत्वात् नित्यपञ्चप्राप्ति । प्रत्ययरूपो
विमर्गः शययत्वे तद्वाच्यविरुद्धः । अनएव ‘कविभिः कृतं’मित्यादौ न पञ्च । तस्मात्प्रत्ययपदस्य
तदवयवत्वभूण्या प्रयदावयवविमर्गस्येत्थं एव न्यारय इति बोध्यम् । न चेनुम्या तद
न्तविधौ तेन पदविशेषणे तदन्तान्तेत्यर्थात् परमसर्पिश्कुण्डिकत्वत्र पञ्च स्यादेवेति
वाच्यम् । उगात्तविशेषसम्भवे आक्षिप्तेनानन्वयेन तदर्थस्य दुर्भ्रमत्वात् । आक्षेपे मानाऽ
भावाच्चेत्याशयः । ‘वाक्येऽपि तर्हि’त्यादि भाष्य व्याचष्टे—तदयुक्तं परमेति । अनुत्तर

१ पूर्वयोगे । २ इदं शर्पिच्छरम् । ३ व्यपेक्षासामर्थ्यं पा० । ४ इति क्वचिन्न । ५ भविष्यति ।

॥ * ॥ वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रवर्त्येत ॥ * ॥

यद्यप्यनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो नास्ति तज्ज्ञापयथाचार्यो 'भवति वाक्ये विभाषे'ति ॥ १ ॥ अथ च न विधानं नित्यं पौत्रे ततो विभाषेयम् ॥ २ ॥ अथाऽऽद्युत्तरपदं प्रतिषेधकं ततो नित्ये पौत्रे प्राप्ते इयं विभाषा प्रारभ्यते ॥ ॥ * ॥ सिद्धं च न समाप्तं ॥ * ॥ [सिद्धं च मे समाप्ते] पञ्चम् । किमर्थं तर्हिदमुच्यते ? ॥ * ॥ प्रतिषेधार्थं यद्वाऽयम् ॥ * ॥ [प्रतिषेधार्थोऽयं यत्] । अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो यद्यस्मीति ।

॥ १ ॥ नानापदार्थयोर्वर्तमानयो र्यायते यदा योगः ।

तस्मिन् पत्रं वाक्यं तदुच्यते तथ मे नह ॥ १ ॥

एकार्थ्यं नामर्थे वाक्ये परं न न प्रवर्ज्यत ।

तस्मादिह व्यपेक्षा नामर्थ्यं माधु मन्वन्ते ॥ २ ॥

प्र] उत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधाज्ज्ञापकाद्वाक्ये परममपि श्वरोत्तीयादौ पत्रं भविष्यतीत्यर्थः । यदि हि पत्रं प्रत्ययप्रहणपरिभाषोपरिभाष्यत, अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यपश्यत । केचित्तु 'नित्यं समाप्तं' इत्येको योगः, 'अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समाप्ते सर्वापत्रप्रतिषेधपरपदस्थस्य प्रतिषेधत इति वर्णयन्तो द्विविधगामर्थ्याश्रयेऽपि न दोष इत्याहुः । अथ चेदिति । यद्यप्युत्तरपरिभाषादि शब्दरूपं सुविज्ञानं वाचकं तदाऽप्रत्ययपरिभाषात्तर्जाय वादिदुपव्यस्येति नित्ये पत्रे प्राप्तेऽद्युत्तरपदस्थस्येति नामर्थ्येऽयनेन विरूपं क्रियते तत्र प्रत्ययप्रहणाऽमावा-
-प्रत्ययप्रहणापरिभाषानुपस्थापानपरममपि श्वरोत्तीयादावपि पत्रविरूपं भविष्यति ।

विमर्धमिति । इत्युक्तो नामर्थ्येऽत्यत्र व्यपेक्षालक्षणगामर्थ्यप्रहणात्मकारेण 'इदुत्तरपदस्थे'ति नित्यं परं सिद्धं, तत्किमर्थं 'नित्यं समाप्तं' इति सूत्रमिति प्रश्नः । प्रतिषेधार्थं इति । उत्तरपदस्थस्य समाप्तं परं प्रतिषेधार्थं सूत्रमिति चार्थः । नित्य-

उ.] पदस्थस्येति । इति प्रतिषेधो न प्रवर्त्येत इति वाक्ये मे विभाषा सिद्धं यत् । प्रतिषेधो वापत्रवमुत्तरपदस्थस्येति-यदि हीति । तस्मादनन प्रतिषेधोऽस्ति इत्युक्तं पृथक्पृथक् इति भावः । पत्रं परममपि कुण्डलं त्वादीं पत्रं पत्रं पत्रं वाक्याय पूर्वसूत्रे श्वरोत्तीयाश्रयणीयं तात्पर्यम् । केचित्पिच्छति । भाष्याऽस्मिन्मन्त्रिणाऽऽदि । नविज्ञानं पदार्थगत-यद्यद्युत्तरपदमिति । भाष्येऽयं श्वरोत्तीयादौ इति भावः । नचत्पत्रावे समाप्तं इति इत्युत्तरपदस्थस्येति विकल्पेऽप्युक्तं भाव-इत्युत्तरपदमिति । इत्युत्तरपदस्थस्येति ।

१ नित्यं पत्रं वा २ इदं व्याख्यानं प्रतिषेधोऽस्ति ३ पत्रस्थितं ।

अथ चे कृद्न्तमेतत्ततोऽधिकेनैव मे भवेत्प्राप्ति ।

वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकृपेन ॥ ३ ॥

अथ चेन्मविज्ञान नि ये षडे ततो विभाषेयम् ।

मिद्ध च मे ममासे प्रतिषेधार्थस्तु यन्नोऽयम् ॥ ४ ॥❀॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः । ८।३।५५।

अथ मूर्द्धन्यग्रहण किमर्थं नाऽपदान्तस्य षो भवत्कृत्येवोच्येत, तत्रा यमैष्यर्थः षकारग्रहण न कर्तव्य भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥

‘इण ष’ इति ॥ नैव शक्यम् । भवदयं मूर्द्धन्यग्रहण कर्तव्यम्- इहार्थमुत्तरार्थं च ॥ इहार्थं-तावत्-इण. षाध्वलुङ्लिटा धोऽङ्गादि- त्यत्र मूर्द्धन्यग्रहण न कर्तव्य भवति । उत्तरार्थम्-‘रषाभ्या नां णः समान पद’ इत्यत्र णकारग्रहणं न कर्तव्य भवति । तत्रार्थमप्यर्थं ‘पदान्तस्य ने’ति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसम्बद्ध मूर्द्धन्यग्रहणमनुवर्तते ॥

॥❀॥ इति आभाष्यपतञ्जलिमुनिरिक्त्वि व्याकर महाभाष्ये । ४ मस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥❀॥

प्र.] ग्रहण तु न कर्तव्यम् । ‘समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं सूत्र पठितव्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षे न्वधीयमाणे ‘सर्पिषा’ यजुषे’त्यादि न सिध्यतीति षवाय व्युत्पत्तिपक्ष एवसुमन्तस्याध्रयणीय. । [नित्य ममासे] ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्य । अर्थेति । मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रथं । इणः षाध्व- मिति । इहाऽन्वियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे ‘इण षाध्व’मित्यत्र उग्रहणं कर्तव्यं, ततः ‘समासेहृले’रित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम् । अपदान्ताभिसम्बद्धमिति । रषाभ्यामित्य-

उ] एव च नित्यग्रहणमपि वाच्यमिति भावः । परेत्यध चे-सर्वविज्ञानमिति वाचिने षश्च, सर्पिषयादी बहुषुग्रहणात्तच्चिरन्वदेवत्यर्थकाल्यन्व मिद्धम् । ध्वनिश्च चायनेयीति मूने ‘प्रतिपदिकविज्ञानाच्च भगवन् सिद्धमिति वदनाऽस्य षण्णितरक्षन्वित्यन्वम् ॥

अपदान्तस्य । ननु परेन पदान्तरप्रत्याख्यानममद्मत्त आह-मूर्द्धन्येति । मूर्द्धन्य- न्वर्णनेषु क म्ग्रहणमिति भाष्यार्थं इत्याह-उग्रहणं कर्तव्यमिति । ‘उग्रहण’मित्यन्व वक्तव्ये मूर्द्धन्यग्रहणस्य नाह-तत समासे इति । उग्रहणेन विविउग्रनवाऽनुत्तरपदयोगादिति भावः । आद्य-अत्र णकारेति । न चैव हृत्त्वपदप्रत्ययमूर्द्धन्यपदप्रत्ययमाणसर्विषेयाभावा इतिवाद् इत्यादी पूर्वमुशाम्नीय इत्यस्य ‘तस्य टोष’इत्यनेन निषेधे स्थानिवद्भावेन हृत्त्वाऽ-

१ तत्राद्यमर्थं ५०। २ ।❀ । मूर्द्धन्यग्रहणमिहार्थमुत्तरार्थम् ।❀ । इति वाचिकमत्र तुप्रमिति गोहाः ३ ‘तत्राद्यमर्थं-अपदान्तस्येति प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो’ ५० । ४ ‘संने इति’

सहेः साडः स । १।३।५६।

‘स’ग्रहण क्रियर्थं न ‘महेत्माडो मूर्द्धन्यो भवती’त्यत्रोच्येत ? ॥ ‘सहे
स्ताडो मूर्द्धन्यो भवती’ युच्यमानेऽन्वयस्य प्रसज्येत ॥ ननु चाऽन्वयस्य मूर्द्धन्ये
वचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति ॥ कुतो नु खरवेतदनन्वयार्थे
आरम्भे सकारस्य भविष्यति न पुनराकारस्य स्यात् ? ॥ ‘स्थानेन्तरतमो भव-
ती’ति सकारस्य भविष्यति ॥ भवेत्प्रकृतितोऽन्तरतमनिवृत्तौ मया सिद्ध
म्यात् । आदेशात्स्त्वन्तरतमनिवृत्तौ मत्पामाकारस्य प्रसज्येत । तस्म त् मकार-
ग्रहण कर्तव्यम् । [॥* ॥ मकारग्रहणमुत्तरार्थम् ॥* ॥] उत्तरार्थं च यदारग्रहण
प्र] प्रापदान्तग्रहणानुवर्तनात्पदान्तस्येति सूत्रं न वक्तव्यं भवतीति लघव
सम्पद्यते ॥

ॐ इति कैयटीये महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॐ

सहे साड स । प्रयोजनं नास्तीति । ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचन
स्यात् । नतदस्ति । ‘स्थानेऽन्तरतम’ इत्यस्य बाधप्रसङ्गात्पदान्तस्येयधिकारा
दन्त्यस्य न भविष्यतीत्यमप्यत्र परिहारोऽस्ति । कुतो नु खरवेतदिति । ननु
वचनसामर्थ्यादनुसहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्य प्राप्नोति । अयमपरोऽस्य
दोषोऽस्तु । स्थानेन्तरतम इति । पग्रहणमिहानुवर्तते इति भावः । मूर्द्धन्-
ग्रहणानुवर्तौ तु ककार आकारस्य प्राप्नोति । भवेदिति । यन्तरतम इति
सप्तम्याश्रीयेत तदाय परिहारः । पग्रहणानुवर्तौ स्यात् । सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शना-
त्यक्तः । सप्तम्या हीको यणञ्जाति यणोऽर्द्धमात्रादालम्ब्य मानिक एवान्तरतम

उ] नापत्तिः पग्रहणतु प्रतिपदोक्तेऽत्रैव न निषेध इति स्थानिवत्त्वाभावात् एव स्यादेवेति
बाध्यम्, एतद्बाध्यशमाप्येनाऽन्वित्यतवा णवाधे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाष
थोरप्रवृत्त्याऽश्रुते । प्रियाष्ट इवादेरनभिधानस्य स्थान्तेति सूत्रे उक्तत्वाच्च । इति श्रीनारोत्र
भट्टविरचिते माध्यप्रदीपेऽष्टोत्तैःऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

सहे सा । भिन्नरूपेति । ऋवर्णादीयर्थं । बाधप्रसङ्गादिति । अबाधेनोपपत्तौ
बाधस्वाऽन्वयववादिति भावः । भाष्यमुपलक्षणमित्याह—अपदान्तस्येति । माथ्ये ‘प्रथो
जन’शब्द प्रयोजकनिमित्तपरोऽपि तेन अपदान्तत्वस्य प्रयोजनं नास्तीत्यर्थं इति
बोध्यम् । अयमपर इति । पूर्वपक्षत्वादोषान्तरमद्भावो न दोषादत्यर्थं । वस्तुतस्तु अत्रे
‘ष्को’ रित्यस्याधिवारादवध्यवधिगतो साज्ञान्यस्योच्चिद्येन मूर्द्धन्य प्रति वर्णस्यैव स्थानित्वं
नाऽपदान्तस्यैव स्यात्प्रापि वर्णपरत्वमेवेति भाष्याद्य इत्यन्ये । पग्रहणमिति । ‘इत् ६’

१ धन्यस्य वचने’ पा० २ इत् जुहम्भवरितिगौडा ।

क्रियते । आदेशप्रत्यययोस्मशरस्य यथा स्यादिह मा भूत्,—चित्त
स्तुतम् ॥ अथ सहिप्रहणं किमर्थं न 'साड सो भवती'त्येवोच्येत ? ॥
सहरेव साडरूपं भवति नान्यस्य [भवेति] । यद्येव—॥०॥ साड षये समान
शब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥ साड षये समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
साऽडा दण्ड, साऽडा वृश्चिक इति ॥ * ॥ अथद्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥
अर्थवत् साड्[रूप]शब्दस्य प्रहणं, न चेपोऽर्थवान् ॥ * ॥ अर्थवद्रहणात्सिद्ध
मिति चेत्तद्वितलोपऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ अर्थवद्रहणात्सिद्धमिति
चेत्तद्वितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सह अडेन साऽड, साऽडस्याप्य
साऽडिरित्यत्र प्राप्नोति ॥ [स तहि वक्तव्य ?] ॥ न वक्तव्यः । पवनुमो
रेकादेशस्याऽसिद्धत्वाच्चैव साड्शब्दः ॥ एवमपि सह डन सड, सडस्या-
प्य साडि,—अत्र प्राप्नोति ॥ तस्मात्सहिप्रहणं कर्तव्यम् ॥ [महे साड स] ।

इण्को ॥८॥३॥७॥

नुम्बिसर्जनीयशर्षवायेऽपि ॥८॥३॥८॥

॥ ॥ नुम्बिसर्जनीयशर्षवाये निसे प्रतिषेधः ॥ * ॥ नुम्बिसर्जनीय
शर्षवाये निसे प्रतिषेधो वक्तव्यः । निस्से निस्सेति ॥ तत्तहि वक्तव्यम् ? ॥
न वक्तव्यम् । नुम्बेव व्यवाय, विसर्जनीयेनेव व्यवाये शर्षेव व्यवाये इति ॥

प्र] स्थानी स्यात् द्विमात्र । चित्तमिति । मूद्रन्याऽनुवृत्तौ तकारस्य ऋ प्रसज्येत ।
पकारानुवृत्तौ तु ष । साड इति । दण्डस्य वृश्चिकस्य वा अणोऽवयवविशेषः ।

नुम्बिसर्जनीयशर्षवायेपि । निसेरिति । यथा'वृर्षेर्न प्रवृष्ट्यं मात वृषल
प्रवेशनिषधपरत्वाद्वाक्यस्य प्रत्येकं सहितानां च प्रवृष्टाऽभाव एव नुमादीनां
पलाऽप्रतिबन्धहेतुलप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये पलप्रमङ् ।

उ] इत्यत इत्यभिमानः । पकारानुवृत्तौ चिति । इदं प्रोक्ष्य ननु तन्नुवृत्तौ मानसं स
पूर्वोक्तपूर्वपलाऽनुसारेण वा । भाष्ये—तद्वितलोप इति । तद्वित्तमित्त लोप इत्यर्थः ।

नुम्बिसर्जनीय श । ननु प्रत्येकं वाक्यपरिमनात्तिदायाश्रुमात्तिभिः प्रत्येक
व्यवाय पलन भाष्यं समुदायव्यवायाऽसंभवाच्च । एवञ्च प्रवृष्टे न दोषः नुम्बिसर्जनीय
व्यवाय इत्यत आह यथा वृर्षेर्न इति । एवप्रसङ्ग इति । णवृत्ति भावः ।
ननु समुदायेन व्यवायाऽसंभवात्कन्वन्यायावसरोऽत आह—सर्वैश्चेति । प्रत्येकपरि
मनात्तिदायाऽभावे तत्पर्यमिति भावः । एतद्वाक्योपायानीति । एतन्मन्त्रादिकं

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि कथमनुच्यमान गस्यते ? ॥ प्रत्येक वाक्य परिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा गुणवृद्धिसञ्जे प्रत्येक भजत ॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्त - समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति । तद्यथा-‘गर्गा शत दण्ड्यन्तामर्थि नश्च राजाना हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येक दण्डयन्ति’ ॥ एव तर्हि- ॥३॥ यागविभागात्सिद्धम् ॥३॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्] । योगविभाग करिष्यते । ‘नुम्ब्यवाये’ । ततो, - ‘विसर्जनीयव्यवाये’ । तत ‘शर्व्यवाये’ ॥ स तर्हि योगविभाग कर्तव्य ? ॥ न कर्तव्य । प्रत्येक व्यवायशब्द परिसमाप्यते ॥

आदेशप्रत्यययोः । ८।३।१९।

आदेशप्रत्यययो पत्वे सरक प्रतिषेध ॥ * ॥ आदेशप्रत्यययो पत्वे सरके प्रतिषेधो वक्तव्य । कृसर धूमर ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ‘सरक’ इति ॥ १० ॥ सरगादीनामिति वक्तव्यम् ॥ ११ ॥ इहापि यथा स्यात्-वसं तर्षमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । “उणादयोऽव्युपज्ञानि प्रातिपदिकानि” । न वा पूर्वतल्पत्वे अस्य विज्ञातुम् ‘उणादयोऽव्युपज्ञानि प्रातिपदिका

प्र] नुम्बेति । एवमुच्यमानऽनेकव्यवाय पत्वाऽप्रसङ्ग । ननु चायमिति । सर्वेष्वव्यवायाऽमम्भवाद्यथासम्भव ऋचि-प्रत्येक क्वचिद्वाभ्या व्यवाय पत्वप्रसङ्ग । एव तर्हीति । योगविभागे सति द्वाभ्या व्यवाये पत्वाऽभाव । ‘इष्को’रिति पञ्चमी निर्वेशादानन्तर्ये पत्वप्रतिपादनौयोगप्रयेण चैकैकव्यवाये पत्वाऽभ्यनुज्ञानात् । प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनवशात्क्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रिया वाक्यानि त्रीण्युपलवन्त इति योगविभागसाध्यफलसिद्धि । [नुम्बिसर्ज] ।

आदेशप्रत्यययो । कृसर इति । ‘अशे मर’त्रियत सरन्प्रययो ‘कृधूमादिभ्य दि दियत्रानुवतते । कित्वातिदेशाच्च कित्कार्यगभाद्वाप्यवार्तिनयो सर कपठित । वसंमिति । ‘वतुवदि’इति सप्रयय । उणादय इति । अवुधवोधनाय व्युपायमाना आयुणादयो व्युत्पत्तिनिमित्त कार्येन लभन्ते, ‘अत कृकमिकसे’त्यन पृथक्प्रवृत्तान् । नर्ध एतदिति । एव व्युत्पत्तिहेतुमुणादीनामवस्थाभ्युपेय

उ] वाक्यमुपायो वपाम् अपाय इति पाठे अपादान वा येषामित्यर्थ । क्वचित्तु ‘एतद्वाक्या प्रक्रियावाक्यानीत्येव पाठ । [नुम्बिसर्जनीय] ।

आदेशप्रत्यययो ; सरक उणादिष्वप्रसिद्धत्वादाह-अशेरिति । ननु व्युत्पत्तिमपि प वाव्युत्पन्नत्वकथनममहत्तम आह-अनुपेति । वृश मशे नवराजप । पत्वे कर्तव्ये

१ १२ छत्र मिति गौडा । २ सरकाप्रतिषेध’ पा० । ३ पादनाय योग । ४ ‘पत्तत्त्व’ ।

नीति । इह हि न स्यात्-सर्पिषु यजुष इति ॥ एव तर्हि-॥ * ॥ बहुल
वचनात्मिद्धम् ॥ * ॥ [बहुलवचनोत्सिद्धमेतत्] । बहुल प्रत्ययमज्ञा भवति ।

अथ किं पुनरियमवयवपट्टी-‘आदेशस्य य सकार’ ‘प्रत्ययस्य य सकार’
इति, आह्वस्वत् समानाधिकरणा-‘आदेशो य सकार’ ‘प्रत्ययो य
सकार’ इति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ ** ॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवपट्टी च
द्विवचने प्रतिषेध ॥-॥ आदेशप्रत्यययोरियवयवपट्टा चद्विवचन प्रतिषेधो
उक्तव्य । विस विसम् । मुसलमुसलम् ॥+ । समानाधिकरणानां चाऽप्राप्त ॥* ॥
समानाधिकरणानां च परस्याऽप्राप्ति । ण्य अकार्पन् ॥ अस्तु समानाधिक
रणा ॥ यदि समानाधिकरणा सिपेच सुत्वाप,-अत्र न प्राप्नोति ॥ न धानु

प्र] सर्पिषा ऋभ न्यादिमिद्वयमिद्वयर्थ । एव तर्ह्येति । कृमरादिषु पत्रवक्तव्य
प्रत्ययसज्ञानं भवति । अथति । अवयवपट्ट्यामस्या म’इयस्यानुगतस्य वचनविप
रिणामो न कर्तव्यो भवति कायणत्वादेशप्रत्यययोरमन्वन्ध सकारविशेषणत्वात्,
समानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययो सकारयारति इवचन विपरणाम्य कायण
त्वादेशप्रत्यययोश्चोत्पन्नाया अनुग्रह इति नाम्यान्मद्वयमन्वन्ध । विसविस
मिति । ‘स्थाने द्विवचन मिति मत्वा दोषोपन्यास । ण्य इति । एतदस्मरस्य
तदो स सायनत्व्या रिति सकार आदेशो नादेशप्रत्यय इति पत्र न प्राप्नोति ।
ण्वमनायादित्यत्रादे- प्रत्ययो वा मनारो, न तु तदवयव । सिपेचेति । स्थाने

उ] इति । णेन वम मित्यादावत्तरत्वादिनिमित्त शुभे प्रयत्नस्य भवन्तीति मूचदति-
प्रत्ययसज्ञानेति । परे तु सर्पिषु इत्यागावन्व्युत्पत्तिभ्यसि बहुलमित्युक्तार्थाहुत्वात्
वयमन्निमित्त पत्र भवन्तीत्यथ । मरगादिविषय तु नेद । तथा मति बहुलवचनाप्रत्य
यमज्ञानं भवतीत्येव वदेत् । अ एव नियमसामान्य इति मूलस्थमथचत्सविज्ञानमित्यादि
मर्थि शब्दोपक्रमेण प्रवृत्त माय वार्तिकं च मद्गच्छने ‘एवन्तर्हि बहुलवचनात्मिद्ध’
मित्यत्र सर्पिषु इत्यागीति शब्दोऽपि [इति] पद इत्येवपि दोषपरिहारार्थं प्रोक्त भाष्ये ण्यस्यो
बहुलमित्यभ्युपगमना श्रुत्या प्रत्ययप्रवृत्तिविभागेन व्याकरणान्तरे माधिनान्तर मन्व
कार्त्विद्धर्थे बहुलवचना मन्वन्ध वाच्युत्पन्नानामपि तेषां मन्वन्धवत्सद्वर्थं बहुलवचना
वक्तव्यमित्यर्थं इत्याह । ननु सम्भवति समानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यत्वाऽन्यादृशत्वात्पश्चा
त्पुनरुत्पत्ते आह-अवयवेति । कार्येणेति । कार्येण पत्रनादेशप्रत्यययोर्वा चोदना
माशुचदुत्पत्तिभ्यस्या अनुग्रह इत्यर्थ । साक्षाच्छ्रुत्योरेव कार्येण मन्वन्ध इति भाव । साम्या

१ सर्पिषा यजुष पा० २ इदं तु न स्यात् । ३ भवन्ति पा० । ४ द्विवचनम् ।
५ सम्भावना । ६ वदन्त्यादि । सादि ।

द्विर्वचने म्याने द्विर्वचनं शक्यमास्थानुम्, इहोपि हि प्रसज्येत-सरीमृष्यत इति । तस्मात्तत्र द्वि प्रयोगो द्विर्वचनम् ॥ इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति,— 'प्रत्ययो य सकार' इति पञ्च न प्राप्नोति ॥ अस्तु तद्भादेशो य सकार प्रत्ययस्य य सकार इति ॥ इह तर्हि—अकार्पात्,—प्रत्ययस्य य सकार इति पञ्च न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्, 'आदेशो य सकार' इत्येव भविष्यति । इह तर्हि जोषिषत्, मन्दिपदिति,—प्रत्ययस्य यः सकार इति पञ्च न प्राप्नोति । ण्योऽर्पाटि कृते प्रत्ययस्य सकार ॥ इह तर्हि, इन्द्रो मा वक्षन्, न देवान्य वक्षन् ॥३॥ नानाविभक्तीना च समासानुपपत्ति ॥३॥ नानाविभक्तीना च समासो नोपपद्यते आदेशप्रत्यययोरिति ॥३॥ योगविभागान्निद्धम् ॥३॥ [योगविभागा निद्धमेतन्] : योगविभाग करिष्यते । 'आदेशस्य' । [आदेशस्य] पोभवतीति । ततै 'प्रत्ययस्य' । प्रत्ययस्य सकारस्य पा भवतीति ॥ न तर्हि योगविभाग कर्तव्यः १ ॥ न कर्त्तव्य ॥ कथम् १ ॥ अस्तु नावदवयवपृष्ठी ॥ ननु चाक्षमा देशप्रत्यययोरित्यवयवपृष्ठी चेद्विर्वचने प्रतिषेध इति ॥ नैष दोष । द्वि प्रयोगा द्विर्वचनम् ॥ यदप्युच्यत-समानाधिकरणाना चाप्राप्तिरिति । [नैष दोष] ॥

प्र,] द्विर्वचन आदेशावयव सकारो न त्वाटिग इति पचाप्रमत्ता, यथा विमनित्यादी । सरीमृष्यत इति । ननु समानाधिकरणपक्षे पञ्चस्वाऽत्राऽप्रयत्न । उच्यते । लिपेनादिसिद्धय यदि व्यधिकरणपक्षे आध्याने तदा स्थाने द्विर्वचने सरीमृष्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । द्वि प्रयोगे तत्र न दोष । लिपेचे'त्यादी तु 'धाचाट प म' इति य आदास्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण पञ्च लिष्यति । जोषिपदिति । लेट । व्यययेन परमैपद । तिप । इत्तश्च लोप'इत्यादिनेशरलोप । लेटो ऽजाटा'वियद् । 'मिच्यहु' लेटी ति मिप । इटि कृत इति । सागमकस्य प्रयय त्वात्तदवयव सकार । वक्ष्यक्षदिनि । वचिचजिम्या लेट । नानाविभक्तीना मिति । आदेशस्येति पञ्चापेक्षया स्थानपत्रा, प्रययस्यति सकारापेक्षयाऽवयव

ट] इति । युक्तमान्यादि'दर्थ । आदेश प्रत्ययो वति । च्छे मिच्यशानादेशश्च, स्थानिवद्भावेनाधिकरणे वा प्रत्ययस्यमिति भाव । भाष्ये—इहापि तर्हीति । तर्हि स्थाने द्विर्वचनत्व इत्यर्थ । ननु समानेति । समानाधिकरणपक्षे प्रत्यय 'पत्तुक्त । ननु द्वि प्रयोगे 'मिपचे'त्यस्याऽमिडिगत अह-मिपचे'त्यादी चिति । पचापेक्षयति । सकार

१ इहापि तर्हि प्रस' । २ द्विप्रयोगा' । ३ 'प्रत्ययस्यकारस्य ।

४ इद प्रायो हुमन् । ५ इद वचिच । ६ 'द्विप' ।

व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु समानाधिकरणा ॥ कथं करिष्यति हरिष्यति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्येव नार्तायकानां पत्व'मिति, यद्य 'सात्पदाद्यो'रिति सात्प्रतिषेधे शास्ति ॥ अथ वा पुनरस्वादेशो य सकारः प्रत्ययस्य य सकार इति ॥ कथमिन्द्रा मा वक्षत्, स देवान्यक्षत् ? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ स तद्दि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य ॥ उक्त वा ॥ ❀ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'तत्र व्यपदेशिवद्बचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं, पत्वे चादेशसप्रत्ययार्थम्, अवचनान्द्वयप्रिज्ञानात्सिद्ध'मिति । यदपि—'नानाविभक्तानां च समानानुपपत्तिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानाविभक्तयोरप्यसमास' इति, 'यद्य सासिबमिघसाना च'ति घसिग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यदि ह्यादेशस्य य सकार इत्येव स्यादसिग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यं—'आदेशो य सकारस्तस्य पत्व'मिति,—ततो घसिग्रहणं करोति ॥ [आदेशप्रत्यययो] ।

प्र] गृह्णाति सहविवक्षाऽभावाद्द्वानुपपत्ति । व्यपदेशिवद्भावेनेति । ननु निष्पि चार्यस्य त्वागोशदानाभ्यां युक्तो व्यपदेशिवद्भाव इडागमभावभावाभ्यामनङ्गपन्दाद्वा । 'एष इत्यत्र तु सकारस्यानर्थक्याद्युक्तो व्यपदेशिवद्भाव । तथा चोक्त 'मर्थवता व्यपदेशिवद्भाव'इति । एव तद्व्यवयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशिवद्भाव, स्य न एषोऽभाविति सकारसमुदायस्यादशस्यैव इत्यत्र सकारोदयवो भवतीति पत्व प्रवर्तते । यद्यमिति । प्रत्ययावयवस्यापि सकारस्य पत्व भवति न केवलं प्रत्ययस्य नकारस्यति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यत । नानाविभक्तयोरिति । नन्वाचार्यस्यार्थेवैवं भवान्मथ निनप्रस्थानयोद्बद् । उच्यते । एतद्विभक्तयोरय इन्द्रो, नानाविभक्तनुव्यपदेशान्नाविभक्तिरुक्तः । साद्ब्रह्मणाद्धमिग्रहणाच्च नाभयत्र सामानाधिकरण्येऽपि वैयर्थ्यप्रपञ्च लभ ।

ठ] रूपादस्य प्रत्ययावयवस्य चेत्यथादिनि भाव । सिष्पिचोर्यवत्त्वादिति । धात्वर्थेनाप्यवत्त्वमित्यर्थः । इदं चिन्मिन्यायतकम्पूत्रे निष्पिनन पत्वात्परमाह—इडित्यादि । सकारोऽप्यव इति । आहावारापणं लोकनिद्धनं शक्यवहारोपपत्तेर्यं प्रदासो वृथा । ज्ञाप्यत इति । साते सकारस्याऽप्रत्ययत्वात् प्रत्ययभावप्रतिषेधाऽनर्थक्यं ननु प्रत्ययस्य विधेयत्वेन पत्व तदवयवस्यापि भवतीति ज्ञाप्यतीत्यर्थः । साद्ब्रह्मणादिति । साद्ब्रह्मणोभयत्र मुग्धार्थेन सामानाधिकरण्ये घसिग्रहणाच्च नोभयत्र वैयर्थ्य

स्तौतिष्योरेव पण्यभ्यासात् । ८।३ ६१ ।

स्तौतिष्यग्रहण किमर्थम् ? ॥ अस्तौतिष्यन्ताना मा भूत्-मिमिश्रैति ॥
अर्थवकारः किमर्थम् ॥ ३॥ एवकारो नियमार्थम् ॥ ३॥ [एवकारो नियमार्थम्] ।
'स्तौतिष्यन्तानामेव नान्येषा'मिति ॥ नैनदस्ति प्रयोजन, मिद्वे विधिरार-
भ्यमाणोऽन्तरेणैवकारवर्णन नियमार्थो भविष्यति ॥ 'दृष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि' ।
यथैव विज्ञायेत 'स्तौतिष्योरेव' पर्णानि, मैव विज्ञायि-स्तौतिष्यो-
पण्येवे'ति । इह न स्यात्-तुष्टाव ॥

अथ पर्णानि किमर्थम् ? ॥ सर्पाप्यते । को विनतेऽनुरोधः ? ॥ अविनने नियमो
मा भूत्-सुपुष्यतीति ॥ क सानुग्रन्थेऽनुरोधः ? ॥ पदाब्दमात्रे नियमो मा
भूत्-सुपुषिप इन्द्रम् । सुपुषिप इहेति ॥ अभ्यासादिति किमर्थम् ? ॥ अभ्या-
साद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपमगांद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा
भूत्-अभिपिपिक्षनि ॥ नैतदस्ति, अमिद्वेसुपमगांत्यत्त्वं, तस्याऽमिद्वत्त्वा
न्नियमो न भविष्यति ॥ इद तर्हि प्रयोजन, -मनि योऽभ्यामस्तस्माद्या प्राप्तिस्त-
स्या नियमो यथा स्याद्यदि योऽभ्यामस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत्-

प्र.] स्तौति । नियमार्थ इति । विनिष्टेष्टनियमार्थ इत्यर्थः । सुपुषिप इन्द्र-
मिति । स्वपेल्लि । छान्दसन्वाह्यन्ययेन धाम । धाम सं । तस्य पत्वेऽयादेशे
यलोपे च नियनाऽभावादभ्यामात्परस्य वातुसन्धारस्य पत्वं भवत्येव । अभि-
पिपिक्षतीति । 'म्यादिष्वभ्यासेने'ति वर्तमान 'ग्रन्थगान्मुनोत्ता'ति पत्वंम् ।
असिद्धमिति । 'प्रसरण प्रसरणमत्तिद्ध न तु योगे योग'इत्येतदाश्रितम् ।
मनि योऽभ्यास इति । यथाऽन एकहामप्य इत्यत्र लिट्वाऽऽदेशो विरोधते
तथेह सनाऽभ्यास, -'मनि योऽभ्यामस्तस्मास्तौतिष्योरेव'ति । तेन यद्वि प्रोऽ-

ड.] करण्य क्षेपेदेशे वनादेशे वाक्यवन्देति पत्वंस्य सिद्धत्वेन शक्तिवन्ति मूत्रे धमिग्रहण
वैयर्थ्यपत्ते । उत्तराप्रत्ययशब्दस्य लक्षणधीमयत्रापि मानानाधिकरण्यमिति भाव ।

स्तौतिष्योरेव । एवकार विनाऽपि अर-भ्यमानभ्यासिदममिद्वेराह-विधिराष्टेति ।
भाष्ये-को विनते इति । 'विन'न'शब्देन पत्वंमुच्यते व्याकरणान्तरप्रसिद्ध्या । अनु-
रोध-प्रयोजन । कृत्पत्वनिर्देशे कि प्रयोजननियम । स्वपे परस्मैपदि कादाह-अत्यये-
नेति । नियनाऽभावादिति । नराऽनुबन्ध एव नियनाऽन्वयम् । इतिपत्वंमिति ।
उभयोरपत्वंस्य । तथेह सनेति । 'गुण कृत्पत्वनिर्देशे नि न्यादादिति भाव । अत्राऽ

१ 'स्तौतिग्रह' । २ 'मिपुष्यति' पा० । ३ इद भाष्यमिदमेव । ४ 'एवकार' ।
५ 'प्यन्तयोः' । ६ 'दिति' ।

सोपुप्यते सन्-सोपुपिपते ॥ अथ वाऽभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा
स्याद्वातोयां प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् अधीपिपति प्रतीपिपतीति ॥
ननु च पर्णाप्युच्यते, 'पर्णा'ति नैया परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् । सन्यङ्गन्त
हि द्विरुच्यते, नरमादेया सत्सप्तमी 'पणि सनी'ति । सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ॥

प्र] न्यासस्तस्माद्वात्वन्तरस्यापि पणि पन्व भवति । सोपुपिपत इति । अत्र तु
शक्य वक्तुमन्तरङ्ग पन्व बहिरङ्गो नियमस्ततोऽमिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सिद्ध
पन्वम् । अथ वा सन पन्व बहिरङ्गत्वदसिद्धम् । यन्निमित्तादभ्यासादातुस-
कारस्य पत्वे कर्तव्येऽविनते च नियमाऽभावो यथा- 'सुपुप्यती'ति । अधीपि
पतीति । इणे बोधनार्थन्वाद्भ्यादेशाऽभाव । 'अजादेद्वितीयस्ये'नि 'स'शब्द
स्य द्विवचनम् । 'भन्यत' इतीन्वम् । धात्वाश्रयमभ्यासस्य पन्वनभ्यासाश्रये
प्रत्ययस्य पत्वे कृते नियमाऽभावात्प्रवर्तते । ननु च पर्णाति । 'पणी'ति पर
सप्तमी, ततश्च 'पणि परत स्तौतिष्योरेव पत्न'मिति नियम नियमाणस्तुल्य-
जातीयस्य षण्णरस्य 'निमित्तती'त्यादौ पथ व्यावर्तयति । अधीपिपतीत्यादौ तु
सन एव द्विवचनविधानात्षण्णरत्वाऽभावात्मस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति
नार्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः । सन्यङ्गन्तमिति । समुदाय एव सन्यङ्गन्तोऽयव
द्वारेण द्विवचनभागिन्यर्थः । सत्सप्तमीति । तुल्यजातीयस्यापि नियमेन
निवृत्ति क्रियमाणा सत्सप्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीपिपती

उ.] श्वरमाद्भाष्ये पश्चान्तरमित्याह-अत्र त्विति । अन्तरङ्गमिति । यदनिमित्तद्वित्वाश्रयत्वात् ।
सन पत्नस्याऽमिद्धत्वे हि जानमियाह-अविनत इति । 'अत्र त्वित्दारभ्य' यथा सु-
पुप्यतीत्यन्त चिन्त्य, विषाद्या बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते । पत्वे कृते इति । निय
त्वादिनि भाव । धात्वाश्रयमभ्यासस्य पत्न, तस्मिन्कृते सामान्यनियमपक्षे न प्राप्नोत्येव
नित्यमिति बोध्यम् । परसप्तमीति । श्वरसन प्राप्तत्वात् । सन एव द्विवचन
विधानादिनि । स्थाने द्विवचने इदम् । तदा हि स्थानवत्त्वेन समुदायस्य सन्त्व, हि
प्रयोगे तु न दोषः । उत्तररत्नस्य सन्त्वात् । अतएवाऽऽट्टित्यादौ उत्तररत्नते निनेय
इति बोध्यम् । एवञ्च स्थाने द्विवचनवादिन इत्का, नैषेत्यायेकदेशिन उत्तरम् । 'स्य
रन्त हीत्यस्य सन्यङ्गन्तवद्वैकाच इत्यर्थः । तथा च सर्वत्र सनवयवमहितस्य मन
एव वा स्थाने द्विवचनोक्ते षण्णरत्वमभ्यासस्याऽममभर्त भाव । एताह-समुदाय
एवेति । भाष्ये सत्सप्तमीति । 'पणि सनि षण्णन्तसमुदायावयवस्य चेत्यत्र तदा
स्तौतिष्योरेवे'ति सूत्रार्थः । एताह-पणन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेणेति । 'अथ

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८।३।६४।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ स्यादप्यभ्यासवचन नियमार्थम् ॥ * ॥

नियमार्थोऽयमारम्भ - 'स्यादिष्वभ्यासस्य यथा स्यादिह मा भूत्-अभिसु-
सूपति ॥ अथ किमर्थंभ्यासेन चेत्युच्यते ? ॥ * ॥ तद्वचवाये चापोपदेशा
यम् ॥ * ॥ तद्वचवायेऽभ्यासव्यवाये चाऽपोपदेशस्यापि यथा स्यात् ।
अभिपिपेणयिपति ॥ * ॥ अवर्णान्ताभ्यासाद्यर्थं पणिप्रतिपेयार्थं च ॥ * ॥
अवर्णान्ताभ्यासाद्यर्थं तावत्-अभितष्टी । पणिप्रतिपेयार्थम्-अभिपिपिक्षति ॥

उपसर्गात्सुनोतिमुच्यतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेद्य-
सिचसञ्जस्वञ्जाम् । ८।३।६५ ।

प्र] त्वादावपि स्यादित्यभ्यासप्रहणम् । यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा
सन्वत इतीत्वमधीपिपतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्त्पत्तात्पौर्वापर्याऽभावात् ।

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । अभिसुसूपतीति । 'पू प्रेरणे' सन् । 'सनि
ग्रहगुहोक्षे'तीट्प्रतिषेध । अत्र धातुसंज्ञारस्य 'स्तौतिष्यो'रिति नियमान्यत्वाऽ
भाव । अभ्याससंज्ञारस्य लस्मान्नियमात् । अभिपिपेणयिपतीति । अत्युत्पन्नः
सेनाशब्द । अथ वा सहेनेन सेना, 'सहस्य स' सज्ञाया'मिति सादेश । यदा
तु 'कृवृत्तृपी'ति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो युग्भाषते तदाऽस्त्येव पोपदेशत्वम् ।

उ] वित्त्वेनेति लपपाठ । सर्वत्रैव सर्नाति । सत्प्रहम्याश्रयणोयेहीहापि तदाश्रयणेन दोष
इत्याह—यदि च सन्प्रदेशेष्विति । सनि सति चोऽभ्यास प्रत्यासत्त्या सनत्त्व
निमित्तक इत्यर्थ । अतएव पापनिषत् इत्यादौ न दोष । 'दि प्रयोग'इति सिद्धान्ते तु
परसप्तमीपक्षेऽपीदं फल बोध्यम् । 'सन्वत'इत्यादौ च न दोष इति सत्त्वं ।

स्यादिष्व । भाष्ये—किमर्थमिति । अभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना सिद्धे
रिति भाव । न चाऽभ्यासस्य नैरर्थक्यात्कथं तेन सिद्धिरित्यस्य विध्यर्थत्वमेवोचितं ।
सुनोतीत्यादाना य सकार इत्यश्रयत्वमिव तस्मिन्ध्यवदवावस्यापि पष्ठवर्षत्वेना
ऽदोषत्वं । पू प्रेरण इति । अन्यैव उत्तरसूत्रेण प्राप्ते । दैवादिकाऽदादिकयोस्तु सुवतीति
निर्देशत्वत्वाऽप्राप्ते । अत्रेति । 'आदेशप्रत्यययो रिति प्राप्ति । धातुसंज्ञारस्येति ।
उत्तरखण्डस्यैव धातुत्वमिति भाव । अथ किमर्थमिति । 'आदेशप्रत्यययो'रित्यनेनैव
सिद्धेरिदं किमर्थमिति प्रश्न । तदास्त्येवेति । एतच्च नेदं प्रयोजनमिति भाव । वस्तुत
उपादयोऽत्युत्पन्ना एव ति पाणिनीयमतेनेदं भाष्यम् । भाष्ये—पणिप्रतिपेयार्थमिति ।
न च 'उपसर्गा'दित्यस्य बहिरद्गत, त्रिराधा बहिरद्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते । [स्यादिष्व] ।

१ इदं कश्चित् । २ 'येव चाऽभ्या' पा० । ३ 'अवर्णार्थ' पा० । ४ 'सिद्धि' ।

॥ * ॥ उपसर्गात्पवे निस उपसङ्ख्यानमनिणन्तत्वात् ॥ * ॥ उपसर्गा-
स्पन्वे निस उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । निष्पुणोति । निष्पिञ्चति ॥ किं पुनः
कारणं न सिध्यति ? ॥ 'अनिणन्तत्वात्' । इणन्तादुपसर्गात्पत्वमुच्यते न
च निस्सिणन्त ॥ * ॥ न वा वर्णाश्रयत्वात् पत्वस्य तद्विशेषक उपसर्गो
वातुश्च ॥ * ॥ न वा यन्वच्यम् ॥ किं कारणम् ? । 'वर्णाश्रयत्वात् पत्वस्य' ।
वर्णाश्रय पत्वम् । 'तद्विशेषक उपसर्गो वातुश्च' । नैवं विज्ञायते—'इणन्ता-
दुपसर्गा'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'इण उत्तरस्य सकारस्य, स चेदिणुपस-
र्गस्य', 'स चोत्सकारस्सुनोत्यादीना'मिति । तत्र 'शार्ध्ववाये'इत्येव सिद्धम् ॥

प्र] उपसर्गात् । अनिणन्तत्वादिति । इणप्रहणेन प्रकृतनोपसर्गो विशेष्यत इति
तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात्पत्वेन भाव्यम् । न वेति । उपसर्गोणिविशेष्यत
इति तदन्तविध्यभावः । शार्ध्ववायश्चाश्रित इति सिद्धं पत्वम् । वर्णाश्रयत्वा-
दिति । वर्णाविवर्णमकारावाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम् । यद्येवमिति । यद्युपस-
र्गोणिविशेष्यते न तु सुनोत्यादयस्तदाऽतिप्रसङ्गः । सुनोत्यादिभिरिति । सुनो-
त्यादिभिः सकारो न विशेष्यते, अपि तुपसर्गः । सुनोत्याद्युपसर्गस्थाच्चेन परः
सकारः सामर्थ्यात्सुनोत्याश्रयव एव भवति । उपसर्गस्थस्य तु सकारस्याऽप-
दान्तस्येन्यधिकारात्पत्वस्याऽप्रवर्तनम् । ननु चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात्कथं
मिण्विशेष्यते ? । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दो भविष्यतीत्यदोषः । सुनोत्यादीनां य उप-
सर्गस्थस्यादिणः परस्य सकारस्य पत्वे विज्ञायमाने न कश्चिदोषः । सुनोत्या-
दीनां पत्व इति । यथा 'विसेचक'इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचैरिति

उ] उपसर्गात्सुनो । माथे—निस इति । निरोऽपि विमर्गे 'वा शरी ति कृतपत्वस्य
प्रयोगस्थान्याऽनुकरणं, दुर्दुर्मोत्पुनमर्गत्वप्रतिषेध एवेति भावः । इणप्रहणेनेति । भ्रुनस्य
विशेष्यताया न्याय्यत्वादिति भावः । उपसर्गोणिति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । 'उपस-
र्गा'दिति तत्स्थानाज्ञप्तिम् । वर्णाविति । पौर्वापर्यमपत्रावित्यर्थः । नन्वव सकारस्तौर्न
विशेषितः स्यात् । पदचोपसर्गस्थसत्त्वापि 'निरपिच'दित्याशौ रयादत आह—सामर्थ्या
दिति । तत्र रुच बाधकमिति भावः । युचयन्तरमाह—उपसर्गस्थस्येति । ननु
चेति । षष्ठनिर्देशे हि तदुपपत्तिः । तात्स्थ्यादिति । इणुपसर्गाऽभावेन लक्षणमिति
भावः । यथा विसेचक इति । सुनोत्यादीनामप्यद्वारा सम्बन्धी य उपसर्गस्थस्येन परस्य
स्य सुनोत्याश्रयवस्य पत्वमित्यसत्त्वादिति भावः । माथे—आधिक्यमर्थानो विवक्षितं न

यद्येव धातूपमर्गयोरभिसम्बन्धोऽकृतो भवति ॥ तत्र को दोष ? ॥ इहापि
 प्राप्नोति-विगता संबन्धो अस्माद्गामात्-विभेचको ग्राम ॥ धातूपमर्ग-
 योश्चाऽभिसम्बन्ध कृत ॥ कथम् ? ॥ मुनोत्यादिभिरत्रोपसर्गं विशेषयिष्याम-
 'मुनोत्यादीना य उपमर्गस्तस्य [उपमर्गस्य] य इ'णिति ॥ * ॥ मुनो
 त्योदीना पचे प्यन्तस्योपमङ्गानमधिकत्वात् ॥ * ॥ मुनोत्यादीना पचे
 प्यन्तस्योपमङ्गानं कर्तव्यम् । अभिप्रायति ॥ किं कारण [नसिर्घात ?] ।
 'अधिकत्वात्' । व्यतिरिक्तः मुनोत्यादिरिति कृचोपसर्गांमुनोत्यादीना
 मिति पचं न प्राप्नोति ॥ ~ ॥ न वाऽवयवस्याऽनन्यत्वात् ॥ * ॥ न वा
 वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अवयवस्यानन्यत्वात्' । अवयवोत्रानन्य
 [इति] ॥ ॥ नामघातोस्तु प्रतिषेध ॥ * ॥ नामघातोस्तु प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । सावकमिच्छत्यभिप्रायक्रीयति । परिमार्गक्रीयति ॥ * ॥ न वाऽनु
 पमर्गत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुपमर्गत्वात्' ।
 यत्त्रियायुक्तान् प्रति गत्युपमर्गमजे भवतो न वाऽत्र मुनोति प्रति क्रिया-
 योग ॥ किं तर्हि ? ॥ सावकीयनि प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति-
 अभिप्रायति । अत्रापि न मुनोति प्रति क्रियायोग ॥ किं तर्हि ? ॥ साव-
 यति प्रति ॥ मुनोति प्रत्यत्र क्रियायोग ॥ कथम् ? ॥ नामावेव प्रेपरते-

प्र] पच न भवत्येव प्यन्तस्याभिप्रायवर्तीत्यादावभ्यादिरुपमर्गे इति पत्राऽप्रमङ्ग ।
 हेतुमति च'लत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वनुच्यते । नवेति ।
 प्यन्तस्य योऽवयवो िच्छतिस्तस्याऽनन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपमर्गत्वस्य सिद्ध
 पत्रम् । नामघातोरिति । तत्रापि न एव मुनोत्यादिरिति पत्रप्रमङ्ग ।
 नवेति । अत्रि क्यजर्थम्येच्छत्या विशेषणत्वात्तदुपमर्गो न मुनोते । मुनो
 त्युपमर्गावे स्तभिप्रायमिच्छति अत्रिप्रायक्रीयति भवत्येव पत्रम् ।

उ] तु शब्द । तत्राधिक्यं प्रकृते हेतु वाऽशोपादिभ्याह-हेतुमति चेत्यत्रेति । प्रत्यया
 र्थविशेषणपक्षे इति । प्रयोजकत्वात्प्रत्ययार्थत्वपक्षे इत्यर्थः । न एव च एव निदानं
 इति भावः । तदाह-साव-व्यतिरिक्तः मुनोत्यादिरिति । अत्रिच्छेन प्रयोक्त-
 व्यात्प्राय विधि इति प्रयोजकत्वात् नम्येवाभ्यादिरुपमर्गे इति मुनोत्युपमर्गाऽमावापच न
 प्राप्नोत्यर्थः । तस्यानन्यत्वादिति । 'प्यर्थात्त्व न म्या' इति पूर्वपक्षे इष्टपत्या इदनु
 चरमिति बोध्यम् । भवत्येवेति । प्रवदेने शब्दोत्तरे निपदेत्याद्यतया बोध्यम् ।

१ 'सिक्का' । २ इदं कश्चिद् । ३ किं पुनः कारणम् । ४ परिमार्गक्रीयति परिमार्गक्रीयति ०

'सुन्वमी'ति ॥ किं तद्दि १ ॥ उपसर्गविशिष्टामसौ क्रिया प्रोच्यते—अभिपुण्विति ॥

स्तम्भे ॥८।३।६७॥

अप्रतेरिति घेनत उताहा निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि 'सदिस्तम्भ्यारप्रते'-रित्येव प्रयात् ॥ अस्त्यन्यद्यागविभागकरणे प्रयाजनम् ॥ किम् ? ॥ 'अवाद्यालम्भनाविदूर्यो'रिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेरेव यथा स्यात्सदेर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयाननम् । एक्यागोऽपि सति यस्यालम्भनाविदूर्ये स्तस्तस्य भविष्यति ॥ कस्य चाऽऽलम्भनाविदूर्ये स्त ? ॥ स्तम्भेरेव ॥ [स्तम्भे] ॥

अनुविपर्यभिनिभ्य र्ग्रन्थेऽप्राणिषु ॥८।३॥

अथ य प्राण्यप्राणी च कथं तत्र भवितव्यम्, अनुप्यन्देते मत्स्योदके इति, आहो स्विदनुप्यन्देते मत्स्योदके इति ? ॥ यदि तावदप्राणी विधिना ध्रायते, अस्त्यप्राणाणि कृत्वा भवितव्यं पत्रेन, अथ प्राणी प्रतिपेधेनाध्रायते, अस्त्यत्र प्राणाति कृत्वा भवितव्यं प्रतिपेधेन ॥

किं पुनरत्रार्थसतत्त्वं ? ॥ देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति ॥

नासावेवमिति । यदा प्यर्थस्याऽभिर्दिशेपगत्वात्तदुपमर्गस्तदा नास्ति पत्र, अत्र] यदा त्वसगविशिष्टाया क्रियाया प्रयोज्यो नियोज्यते तदा प्रतिग्रन्थकाऽभावात्पत्रं प्रवनेत एवेत्यर्थः । मुनु अर्मीति । नाय लौकिकप्रयोग केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाऽभावात् किन्तहि ? मुनोतिसम्भवाऽभावप्रदर्शनाय कल्पित । प्रयोनकृत्यापारेणाऽभे सग्रन्थो न मुनोतिनेति हानेन प्रतिपाद्यते ॥

अनुवि । देवा इति । पण्डिता पर्युदास मन्यते सभवयेकवाक्यत्वे

उ] नामावेव मित्यादिना पत्रात्प्रयोगस्य विषयविभाग प्रदर्शयति इत्याह—यदेति । मुनोति सम्भवाऽभावप्रदर्शनमेवोपपादयति—प्रयोनकेति । परे तु 'नामावेव'मिति भाष्येणोपमर्गोणां स्वभावात्प्रकृत्यर्थविशेषशक्तमेव न प्यथविशेषणत्वमिति अत्रोऽभिभावयतोत्वमहत्त्वं प्रयोगः । अत्र एव वचनपरम्परा समपन्तेत्याहुः । [उपसर्गात्मुनोति] ।

अनुवि । किं पुनरत्रार्थसतत्त्वं मिति भाष्ये पाठः । मतस्व'ग्रन्थ'उत्तर'द'य । पर्युदासमिति । तत्राप्यपि तद्वचनं यत्र सत्ता तत्रैवेदमिति सर्वदाऽत्र पत्राऽभाव एव न्दायः । प्रतिपेध'क्षे मन्नामेऽवधारणाऽलाभादिन्यये ।

१ स्तम्भे' पा० । २ दिव्यनुवर्त्तने रित्यत्र वचने । ३ अप्रते रिति निवृत्त योगविभाषणसामर्थ्यात् इति व सिक्कनेऽन्त्य'श्री व्याख्यान भगवतेति परे । ४ देवा इत्यु पा० ।

परेश्व ॥८१३॥५४॥

अथाऽनिष्टायामिति वर्तते उताहो निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'मित्याह ॥
कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरणसामध्यात् । इतरथा हि 'विपरिभ्या च
स्कन्देरनिष्टाया'मित्येव व्रूयात् ॥ [परेश्व] ॥

इण पीध्वलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८१३॥७८॥ विभाषेष्ट ॥८१३॥७९॥

इणप्रहण किमर्थम् ? ॥ * ॥ इणप्रहण एत्वे क्वर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥
इणप्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'इत्वे क्वर्गनिवृत्त्यर्थ'] ॥ क्वर्गा
द्वत्त्वात् मा भूत् पक्षीध्वम् यक्षीध्वम् ॥ किं पुनरिदमिणप्रहण प्रत्ययविशेषणम्—
'इण उत्तरेषा पीध्वलुङ्लिटा यो धकार' इति, आहो स्विद्धकारविशेषणम्—
इण उत्तरस्य धकारस्य, स चेत्पीध्वलुङ्लिटान्धकार'इति ॥ कश्चात्र
विशेष ? ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि एत्व परादित्वात् ॥ * ॥
तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि इत्वे न प्राप्नोति । लुङ्लिङ्गो लुङ्लिङ्ग इति ॥
किं कारणम् ? ॥ 'परादित्वात्' । इट् परादि ॥ वचनाद्भवति ॥ अस्ति
वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ अलविद्धम् अलविध्वम् ॥ अस्तु तर्हि धकार-

प्र] वाक्यमेदाश्रयणस्याऽयुक्तत्वात् । प्रमज्यप्रतिषेधे हि वाक्यमेदोऽवश्य भावी ॥

इण पी । इणप्रहणमिति । 'इष्को'मित्यत इणप्रहणमनुवर्तते एवेति प्रश्न ।
क्वर्गनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वयोगेषु द्वयोरनुवर्तनात्केवलस्येण इहाऽनुवृत्तिर्दुर्लभा ।

किं पुनरिति । वार्तिकानुसारेण 'इणप्रहण'मिति पाठो युक्त । 'इणप्रहण'मिति
तु भाष्ये प्रायेण पाठः । किं पीध्वमादयो विशेषणेन प्राक्संबन्धन्ते पश्चा प्रधा-
नेन धकारेणाऽथ धकार एव विशेषणद्वयेन संबन्धतइति प्रश्न । प्रत्ययपरत्वे
इति । इट् परेषा पीध्वलुङ्लिटा एकारस्येति विज्ञायमान इटो िद्धत्वापौ
र्वापर्याऽयोगाद्विकल्पाऽप्रसिद्धि । लिङ्प्रहण चोपलक्षण, पीध्वमोऽपि इण पौर्वा-
पर्याऽयोगात् । वचनादिति । लिङ्प्रहणाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थ । अस्तिवचन
इति । समुदायानुवृत्तौ वचिदेवदेशे प्रवृत्त कार्यं समुदाये प्रग्न भवतीत्यर्थ ।

उ] इण पीध्व । प्रायेण पाठ इति । स तु न युक्त इत्यर्थं । अतएव 'विभाषेष्ट'
इत्यस्य ग्रहण प्राक्कृतम् । पशुदणोपपत्तिमाह—किमिति । 'गुण कृताऽमस्कार इति
न्याय आद्यपक्षवोजम् । अथेति । महत् उपकारस्याऽदर्शनादुभयोरपि प्रधानमन्वय

१ इदकचित्र । २ 'अनिष्टायामिति निवृत्त योगविभागकरणसामर्थ्यात्' इति वार्तिक-
स्यात् । ३ 'भूदिनि' पा० । ४ इद वार्तिकवदकमित्यन्वये । ५ 'इध्वकारादि' पा० ।

विशेषणम् ॥*॥ धकारपरत्वे पीध्वम्यनन्तरत्वादिदो विभाषाऽभाव ॥*॥
 धकारपरत्वे पीध्वम्यनन्तरत्वादिदो विभाषा न प्राप्नोति । एविपीध्व
 एविपीध्वम् ॥ वचनाद्भवति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? लुलु-
 विद्धे लुलुविध्वे इति ॥ * ॥ इणग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् प्यादिमात्रे ढव
 प्रसङ्ग ॥ * ॥ इणग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् प्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति ।
 पेशीध्व यक्षीध्वमिति ॥ नैष दोष । अङ्गादिति वक्ष्यामि ॥ अङ्गग्रहणाच्च
 दोषः ॥ * ॥ अङ्गग्रहणाच्च दोषो भवति । इह न प्राप्नोति—उपदिदीयिध्वे
 उपदिदीयिद्धे इति । यो ह्यत्राऽङ्गाऽन्त्य इण न तस्मादुत्तरं इत् । यस्मा-

प्र.] धकारपरत्वे इति । 'इट परस्य धकारस्ये'ति व्याख्याने पीशब्देन व्यवधाना
 त्पाक्षिकडत्वाऽप्रसङ्ग । वचनादिति । पीध्वमोऽनुवृत्तौ येन नाऽव्यवधानमा-
 थोयत इत्यर्थ । 'अस्ति वचने प्रयोजनं, किं लुलुविद्धे लुलुविध्वे' इत्यस्याऽ-
 नन्तर'मिणग्रहणस्ये'ति—युक्तः पाठः । क्वचित्तु 'नैष दोष इण उत्तरस्ये'त्यादि-
 पठ्यते, तदयुक्तम् । मन्थसङ्गत्यभावात् । इणग्रहणेन यक्ष धकारो विशेष्यते न
 तु प्रत्ययस्तदा पीध्वमो धकार इण परो न भवति, पीशब्देन व्यवधानात् । ईकारेण
 पीशब्दावयवेन व्यभिचाराऽभावाद्वकारस्य विशेषणाऽयोग । अङ्गादिति
 वक्ष्यामीति । 'इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धकारस्य धीध्वमोऽवयवस्य ढत्व भवती'-
 त्यर्थ । तत्र 'येन नाव्यवधान मिति 'च्योपीध्व'मित्यादौ ढत्व भवति, 'पक्षी-
 ध्व'मित्यादौत्वङ्गस्याऽनिगन्तत्वाद्दृत्वाऽभाव । उपदिदीयिद्धे इति । युट्

उ.] एव न्याय्य इति भाव । लिङ्ग्रहणानुवृत्तीति । इदमपि पीध्वमुपलक्षण बोध्यम् ।
 क्वचिदेकदेश इति । लुङि सिच इति धानेन पीर्वापर्यं युक्तमित्यर्थ । पीशब्देनेति ।
 लुङलिटोस्त्वव्यवधानात्स्व प्रवर्तते इति भाव । सङ्गत्यभावादिति । पीध्वमि
 ढत्वाऽप्राप्ती चोदितायां तत्परिहारत्वेनाऽयं ग्रन्थो न मङ्गल इति भाव । इणग्रहणेनेति ।
 यदि 'विभाषे' इत्यत्रेण इणनेन ध्वो विशिष्यते तदा 'इण' पीध्वमित्यत्रेण इणनेनापि ध एव
 विशेष्येन, तुल्यप्रस्थानत्वात्, ततश्च पाध्वमि दोष इत्यर्थ । ननु पीध्वमवयवकारमादाय
 इण परत्वमस्त्येवेत्येन आह—ईकारेणेति । एवध्व पीध्वमि इण इत्यस्य धकाराऽविशेषणत्वेन
 सर्वत्र पीध्वमो धस्य ढत्वप्रसङ्ग इति भाव । तदुक्तं—भाष्ये प्यादिमात्रे इति । युटा
 व्यवधानादिति । समुदायमच्छे युट् तमेव न व्यवस्थात्, इट तु व्यवस्थात्वेति

१ श्लोऽमे—'नैष दोष, इण उत्तरस्य धकारस्य मूर्धन्य उच्यते । पीध्वमश्चापि धकार
 इण उत्तर ॥ यत्पेवं धीध्वम इणग्रहण विशेषणं भवति । तत्र को दोष' इति पाठोऽधिको दृश्यते ।
 २ इदं क्वचित् । ३ इति क्वचित् । ४ 'दुत्तरमिद् । ५ 'पीध्वमवय' ।

चोत्तर इह्याऽऽसावङ्गान्त्य इणिति ॥ यधेरुसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावत्प्रत्यय-
विशेषणम् ॥ ननु चोक्त—'तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि हत्व परादिवात्
लुलुबिध्वे लुलुबिद्धे' इति ॥ वचनाद्भवति ॥ ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयो-
जन ॥ किम् ? ॥ अलविद्धम् अलविध्व'मिति ॥ यदेतस्मिन् योगे लिट्प्रहण तद-
नवकाश तस्याऽनवकाशत्वाद्बचनाद्भवति ॥ अथ वा पुनरस्तु—धकार-
विशेषणमिति ॥ ननु चोक्त—'धकारविशेषणत्वे पीध्वम्यनन्तरत्वादिदो विभा-
षाभावो लविपीध्व लविपीध्व'मिति ॥ वचनाद्भवति ॥ ननु चोक्त—'मस्ति
वचने प्रयोजन, किं, लुलुबिध्वे लुलुबिद्धे' इति ॥ यदेतस्मिन् योगे पीध्वप्रहण
तदनवकाश, तस्याऽनवकाशत्वाद्बचनाद्भवति ॥ यदप्युच्यते—'इणप्रहणस्य
चाऽविशेषणत्वान् प्यादिमात्रे हत्वप्रसङ्ग' इति ॥ अङ्गादिति वक्ष्यामि ॥ ननु चोक्त-
'मङ्गप्रहणाच्च दोष' इति ॥ पूर्वस्मिन् योगे यदङ्गप्रहण तदुत्तरत्र निवृत्तम् ।
अथ वा पूर्वस्मिन् योगे इणप्रहण प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ॥

अग्ने. स्तुत्सोमसोमा ८।३।८२ ॥

॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य ॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् ।
अग्नीषोमौ ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग ॥ ~ ॥ इतरथा ह्यनिष्ट प्रसज्येत ।

प्र] परादिन्वादिगन्ताङ्गात्पर इण भवति, युग व्यवधानान् । यदेतस्मिन्निति ।
सर्वेषामवयवानागनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भाव । पूर्वस्मिन्निति । अङ्ग-
प्रहणाऽननुगत्तौ युट एवेण उत्तर इदिति टत्वविकल्प सिध्यति । अथ वेति ।
'इण परो यो धकार इटश्च तस्य पीध्वलुलुलिङ्ग सन्निधनो विभाषा मूर्धन्य'
इत्यर्थ । तत्र 'येन नाव्यवधान'मिति पाठच्छेदेन व्यवधानमाश्रीयते, उपदिशेयिद्
इत्यत्र वकारदेवेण परो धकार इति सिद्धो टत्वविकल्प ।

अग्ने स्तुत्सोमसोमा । अग्नेर्दीर्घादिति । देवताद्वन्द्वे पञ्च भवतीत्यर्थ ।

ट.] भाव । एवञ्च विभाषण इत्यत्र दोष इति तात्पर्यम् । सर्वेषामिति । अनुवृत्तिनामर्थ्या-
रत्वावयवनाऽपि पीर्षापर्यमाश्रीयते इत्यर्थ । युट एवेति । अत्र पक्षे 'इण उत्तरो य इट
तत परस्य धकारस्य पीध्वादिमन्निधनो मूर्धन्य' इत्यर्थ । इण परो यो धकार इट
श्चेति । तत्रोऽनन्तरम्, इणस्त्वय व्यवहित इति सामर्थ्यामिद्वयान्तर्यं । ध्वमि-
होऽप्यनन्तरो नास्तीत्यनुवृत्तिनामर्थ्यायेन नाव्यवधानमाश्रीयत इत्याह—तत्रेति ।

अग्ने स्तुत्सो । देवताद्वन्द्व इति । इदमे सोमेति तत्रैव ईश्वरविधानादिति

१ यदि तस्मिन् । २ 'दिदिविद्धे' ।

अग्निमोमौ माणवकाविति ॥ तत्तद्दि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'गौण
मुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिः' । तद्यथा 'गौरनुबन्धोऽज्ञाऽर्थापोमाय' इति न
वाहीकोऽनुबन्धते ॥ कथं तद्दि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतो-गौस्तिष्ठति गामान-
येति ? ॥ अर्थाश्रय एतदेव भवति । यद्दि शब्दाश्रय शब्दमात्रं तद्भवति ॥
शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ [अग्ने स्तुस्तोमनोमा] ।

प्र.] गौणमुख्ययोरिति । लौकिक एवाऽयं न्यायः शास्त्रे आधीयते 'स्व रूप शब्द-
स्येति रूपग्रहणादर्धवद्रूपमाधीयते । स चार्धो मुख्य एव गृह्यते न तु गौण ।
तत्र प्रसिद्धप्रतिद्विभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके सज्ञात्वेन विनियुक्तावग्नि-
सोमशब्दौ गौणार्थाविति पचाऽभावः । शब्दाश्रये चेति । प्रातिपदिकस्थं वृद्ध्यात्वे,
प्रातिपदिकन्तु न लौकिकेनार्थेनाऽर्धवत्, किं त्वव्यव्यतिरेकाभ्यां कल्पिता
भ्यां कल्पितेन । तस्यां चावस्थायाम् लौकिकार्थत्वाऽभावाद्गौणमुख्याभवाद्द्रूपमात्रा-
श्रयः कार्यं प्रवर्तते । तस्मिन्प्रवृत्ते मुख्येऽर्थे गौणे वाऽर्थे प्रयोगः । अथ वा शब्दो

ट] भावः । भाष्ये-अग्निमोमाविति । तद्वानानाविन्त्यर्थः । यदाऽयं माणवकोऽश्रिय
सोम इति कनचिदुक्ते तयोर्द्वन्द्वप्रयोगं किञ्चिदार्थं बोधयितुं यदा 'अग्निमोमौ भोजने नि
प्रयुज्यते तदेतमुदाहरणम् । रूपग्रहणादिति । 'स्वमित्येवा'तरङ्गवादिहेतुमी रूपपरिग्रहे
निष्ठे रूपग्रहणं रूपवदर्थपरिग्रहाद्यम् । स चार्थः इति । शीघ्रोपस्थितिकत्वादिन्त्यर्थः । ननु
यदि मातृशब्दादिप्रयोगशब्दस्यान्वयः कृत्स्नदान्तरद्वन्वात्स्वाभगादाय एतत्प्रवृत्तिरस्येव ।
सुशाशब्दयोर्द्वन्द्वं तु कथं गौणत्वमत्र अह-तत्र प्रसिद्धीति । ननु गौण' इत्यादौ
गोशब्दादेः प्रातिपदिकस्थान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवत्त्वमात्वात् कुतो न गौणमुख्य
न्यायावधार इत्यत्र अह-प्रातिपदिकस्येति । तस्याञ्चेति । शब्दान्तरमन्निधानादि
गौणार्थपरिपत्तिः । न च तत्प्रातिपदिकस्य, एवमस्य लोकाप्रयोगादिति भावः गौणमुख्यत्व
लोकाव्यवहारगम्यमिति लौकिकार्थनिष्ठमेव तत्, नन्वव्यव्यतिरेककल्पितार्थनिष्ठमिति
तात्पर्यम् । वस्तुतस्तवेव सति 'नहङ्गुत' इत्यादिषट्कमहदादानामपि शास्त्रीयश्रियायां
कल्पितार्थवत्त्वेति तत्रापि न्यायाऽप्रवृत्त्यापत्तिः । तस्मात्कल्पितार्थवत्त्वमात्रायाऽर्थवत्परिभाषाया
यथा प्रवृत्तिप्रत्ययविषये प्रवृत्तिस्थाना कल्पितगौणमुख्यत्वमादाय गौणमुख्यत्वायस्याऽपि
प्रवृत्तिरावश्यकमिति चिन्तयेत् । गान्ध्यादौ यथात्त्वप्रवृत्तयथा ओ' वृत्ते निरूपितम् ।
इतदुक्तत्वात् 'गो'वादिद्योगो वाहीके निमित्तात्कौञ्चिद्विध्यते । अर्थमात्रं
विपर्ययं शब्द स्वार्थं व्यवस्थितमिति शीत्या प्रातिपदिककार्येषु तन्वायाऽप्रवृत्ति

१ इदं वाचिकं । व्याख्या चान्य- 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिर्भवति' इति मुने-कन्वे ।
२ 'रूपग्रहणे', ३ 'अर्थे' ।

मातुः पितुभ्यामन्यतरस्याम् । ८।३।८० ॥

॥*॥ सान्ताभ्या च ॥*॥ सान्ताभ्या चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-मातुः पितुः स्वसा मातुः स्वसा । पितुः स्वसा पितुः स्वसा [इति] ॥*॥ मातुः पितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ * ॥ मातुः पितुरिति सान्तग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' ॥ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति सान्तस्यापि भविष्यति ॥

उपसर्गप्रादुभ्यामस्तिर्यञ्चपरः । ८।३।८१ ॥

अस्तिग्रहण किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्-अनुसृतं विमृतमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गद्युपसर्गसङ्घे भवतो न चैतं

प्र.] न कदाचित्स्वार्थपरिल्यागेनाऽर्थान्तरे प्रवर्तते, अर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारः । तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थं एव वर्तमानं वृद्ध्यात्वे प्रतिपद्यते, पश्चात्तु पदार्थान्तरारोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुच्यव्यवस्थाश्रयणम् । [अग्नेःस्तुत्] ॥

मातुः । सान्ताभ्यामिति । रेफान्तयोर्निर्देशात् प्राप्नोति । एकदेश[विकृत] स्येति । स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं, 'वा शरी'ति पक्षे विसर्जनीयस्य विमर्जनीयविधानात्, पक्षे 'विमर्जनीयस्य स'इति सकारविधानात् । तस्माद्रेफनिर्देशस्तद्विकारप्रतिपत्त्यर्थः ॥ [मातुः पितुभ्याम्] ॥

उपसर्गः । अस्तिग्रहणमिति । अस्तिप्रकारे एवाऽकारे लुप्ते क्रियावाचित्वा

उ.] दर्शयति-अथवेति । न कदाचिदिति । शब्दार्थमन्वभाऽनित्यत्वप्रमत्तादिति भावः । पदान्तरारोपितेति । पदान्तरसन्निधानेनाऽ-रोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । 'पदार्थान्तरे'ति पाठे पदार्थान्तर आरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । स्वार्थं -स्वप्रवृत्तिनिमित्तम् । [अग्नेःस्तुत्] ॥

मातुः पितुभ्याम् । रेफान्तयोरिति । उत्तरपद रेफान्तत्वे स्पष्टं, पूर्वपदेऽपि तस्माद्-स्वार्थोत्पत्तमेव, विमर्गस्तु लाक्षणिकः । तत्र रेफान्तस्य स्वसृशब्दे परे ज्ञाप्यप्रयोगा सामर्थ्येन साक्षात्स्थानिकविकारोपलक्षणं वेत्तं विसर्गान्त एव स्यात्, न तु विमर्गस्थानिकमाऽन्त इति वार्तिकारम्भ इति भावः । ननु रेफान्ताभ्यां परस्य पक्षे मन्मन्वत्येकदेशविकृतन्यायाद्व्ययेन सान्तग्रहणं व्यर्थमन्त आह-स्वसृशब्द इति । एवञ्च उभयत्राऽप्येकदेशविकृतन्यायेनैव सूत्रप्राप्तिरिति भावः । माथ्ये-सान्तस्योपीति । अथिना विसर्गान्तम् ।

उपसर्गप्रा । अस्ति सकार एवेति । सकारस्य प्रस्तुतत्वात्तदर्थान्वयिनोरेवोपसर्गं

सकारं प्रति क्रियायोग ॥ इहापि तद्धि न प्राप्नोति,—अभिपन्ति विपन्तीति ।
 न ह्यस्ति क्रियावचन ॥ क पुनराह 'नाऽस्ति क्रियावचन' इति । क्रिया
 वचनोऽस्ति । आतश्च क्रियावचन,—व्यत्यनुपत्ते—'कर्तरि कर्मव्यतिहारे'
 इत्यनेनात्मनेपद भवति ॥ कर्मव्यतिहारश्च क ? ॥ क्रियाव्यतिहार ॥
 प्रादु शब्दात्तद्धि मा भूत् ॥ प्रादु शब्दश्च नियतविषय कृत्वस्तियोग एव
 वर्तते ॥ उपसर्गात्तद्धि स्यतेमां भूदिति ॥ इष्यते उपसर्गात्स्यते पत्वम् ।
 आतश्चेष्यते—एव [तद्धि] व्याह—'उपसर्गात्सुनोतिसुवन्स्यतिस्तौति
 स्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जा'मिति ॥ प्रादु शब्दात्तद्धि स्यतेमां भूत् ॥
 प्रादु शब्दश्च नियतविषय कृत्वस्तियोग एव वर्तते ॥ इदं तद्धि प्रयोजन
 मिह मा भूत्,—अनुसूतेरप्रत्यय—[अनुसू], अनुस्योऽपत्यमानुस्येय ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा । ८।३।८८॥

किमर्थं स्वप्ने सूपिभूतस्य ग्रहणं क्रियते ? ॥ * ॥ सुप्ते पंचं स्वप्नेर्मा
 भूत् ॥ * ॥ सुप्ते पत्वमुच्यते तत्स्वप्नेर्मां भूदिति । सुस्वप्नं विस्वप्रगिति ।
 ॥ * ॥ विमुष्वापेति केन न ॥ * ॥ विमुष्वापेन्यत्र कस्माच्च भवति ? ॥

प्र.] उपसर्गप्रादुर्भ्यां परं सम्भवति नान्य इति प्रश्न । न ह्यस्तिरिति । परिस्पन्दन
 रूपस्यैवाऽर्थस्य क्रियात्वादिति भावः । क्रियावचन इति । न परिस्पन्द
 एवैकं क्रियेति भावः । 'कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां'मित्यत्र तु भावक्रिय
 योर्भेदेनोपादानात्परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रिया इति क्रियाशब्दः, 'यत्क्रियायुक्ता'
 इत्यादौ तु क्रियामात्रश्रुतिरित्यविरोधः । व्यत्यनुपत्त इति । व्यत्यनुभवन्त
 इत्यर्थः । प्रादु शब्दश्चेति । केषां चिच्छब्दानां नियतविषयत्वदर्शनात् । अनु-
 सूतेरिति । अनुसूत इत्यनुसू । 'मात्सूद्वेषे'ति द्विप् । 'चतुष्पाद्भ्यो ढ निति
 ढञ् । 'ढे लोपोऽकृद्वा' इत्युत्तरलोपे कृत्ते सकारमात्रं क्रियावाचीति पंचप्रसङ्गः ।

सुविनिर्दुः । विस्वप्रगिति । 'स्वपितृपोर्नञि ङिति नञिङ्प्रत्ययः । तारुणीलि-

उ.] प्रादुभ्योर्ग्रहणमिति भावः । न परिस्पन्द एवेति । किन्तु पत्वर्थमात्रमिति भावः ।
 भूत्वादिभ्यो विस्वरेणैतत्प्रतिपादितम् । व्यत्यनुभवन्त इति । परस्परमनुभवन्त इत्यर्थः ।
 भाष्ये—प्रादु शब्दात्तद्धि इति । 'प्रादु सुन्'मित्यादाविति भावः । नियतविषयत्वेति ।
 यद्योक्तं भाष्ये—समाने रक्ते वने गौर्लोहितोऽथ शोणः' इत्यादिः [उपसर्गप्रादुर्भ्यांमस्ति] ।

सुविनिर्दुर्भ्यः । ननु ताच्छीत्त्रिकानां रुदिशब्दत्वेन क्रियाप्रश्रुतिनिमित्तत्वात्

॥ * ॥ हलादिशेषाच्च सुपि ॥ * ॥ हलादिशेषे कृते नैप सुपिर्भवति ॥
इदमिह सप्रथमं हलादिशेष क्रियता सप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥
परत्वाद्दलादि शेष ॥ - ॥ इष्ट पूर्वं प्रसारणम् ॥ * ॥ इष्यते हलादि-
शेषात्पूर्वं सप्रसारणम् ॥ आतश्चेत्यते-एव [तहि] द्याह-^३ 'अभ्याससम्प्र-
सारण हलादि शेषाद्विप्रतिषेधेने'ति ॥ एव तहि 'स्थादिष्वभ्यासेन चोभ्या-
सस्ये'त्येतस्मात्त्रियमात्र भविष्यति ॥ - ॥ स्यादीना नियमो नात्र प्राक्सि-
तादुत्तर सुपि ॥ * ॥ प्राक्सितसप्तदनात्स नियम, उत्तरश्च सुपि
पठ्यते ॥ एव तदर्थं बद्धहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ * ॥ अन-
र्थं विपुपु ॥ * ॥ यद्यर्थवतो ग्रहण 'विपुपु'रिति न सिध्यति ॥ नैप
दोष ॥ कथम् ? ॥ * ॥ सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ * ॥ सुपिभूतस्य द्विर्बचनम् ।

प्र] कश्चपि ऋ चिदस्ति क्रियाणामुपसर्गयोग - 'आगामुक्'मित्यादौ साधुकारिणि
प्रत्ययविधानात् । त्रिसुप्त्वापेति । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति सप्रसारणे कृते-
ऽकृत एव हलादि शेषे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्याऽन्तरङ्गत्वात्पत्वप्रसङ्ग । कृते वा
हलादि शेषे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वान् । हलादि शेषादिति । सप्रसारणात्प्रा-
गेव परत्वाद्दलादिशेष । इष्ट पूर्वंमिति । 'दिव्याधे'त्यादिसिद्धये । स्यादिष्विति ।
स्यादीनामेवाभ्याससकारस्य पन्व न धात्वन्तरस्येति नियमात्प्र पन्वाऽभाव ।
स्थार्दीनामिति । स्यादीना समन्धी नियमो नाऽत्र प्रवर्तते । यस्मात्स्यासूत्रे
प्राक्सितादिति वर्तते, तेन प्राक्सिताये वातवस्तेषा स्यादिष्वेवाभ्यासस्य पत्व'-
मित्येव नियमेन मुनोनिमुगतिस्थतय एव निवर्त्यन्ते, सुपिस्तु सितादुत्तर इति न
निवर्त्यते । अर्थवद्ग्रहण इति । स्थाने द्विर्बचने समुदाय एवाऽर्थवानवयवयोश्चा-

ऽ] एकमुपसर्गयोगोऽन आह-ताच्छीलिकेप्विति । उपसर्गादिति अत्रापि मन्वच्यत
इति कैयटस्वरम । 'पूर्वं धातु साधनेने'ति पक्षे । त्रिषायामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यवृत्ति-
पक्ष त्वाह-कृते चेति । आगेव परत्वादिति । अभ्यासविकारेषु वाचकानामवधकत्वस्य
च समावेश नापर्य । स च न्याय्यक्रमणवेति भाव । एव च वगारन्त्य सम्प्रसारणेऽपि
सुपिरूपाऽभाव इति तात्पर्यम् । दिव्याधेति । परत्वाद्दलादि शेषे यकारवकारयोर्निवृत्तौ वस्य
सप्रसारणेऽपि रूपाऽसिद्धयेति भाव । तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनोभयेषामग्रहणेन वा पूर्वं
सम्प्रसारण पश्चाद्दलादि शेष पठ्यते । ततश्च सुपिरूपात्पत्वप्रसङ्ग । इत्यतय एवेति ।
स्तौनित्तोमत्योस्तु 'अपूर्वा' इति त्वय शेषे प-वगारत्वेवाऽभावादिति भाव । अवयवयो

१ इत्येकवचनिक । २ 'लिट्यभ्यासस्य' (६-१-१७) इत्यत्रोक्तम् ।

३ 'भ्यासस्येति' । ४ 'सुपिभूतो ।

॥ * ॥ सुपे पत्व स्वपेर्मा भूदिसुप्वापेति केन न ।

ह्लादि शेषाच्च सुपिरिष्ट पूर्वं प्रमाणम् ॥ १ ॥

स्थादीना नियमो नाऽत्र प्राप्तितादुत्तर सुपि ।

अनर्थके विपुपु सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥ * ॥

कपिष्ठलो गोत्रे । ८।३।९१।

॥ * ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ ॥ * ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम् । 'गोत्र' इत्युच्यमाने ईहव स्यात्-कपिष्ठलि । इह न स्यात्-कपि

प्र] नर्थक्य, द्वि प्रयोगेऽप्यधस्यानावर्तनाद्वाभ्यामर्थ प्रत्यायत इत्येकस्यानर्थक्यम् ।

सुपिभूत इति । परत्वात्प्रसारणे कृते सुपेर्द्विवचनम् । तत्र स्थानिवक्त्रासु ब्रह्मणेन समुदायस्य ग्रहणात्सिद्ध पत्वम् । द्वि प्रयोगेऽपि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव पत्वम् । 'विसुप्वापे लात्र तु स्वपेर्द्विवचन न सुपेरिति पत्वाऽभाव । के चित्तु 'सुपिभूतो द्विरुच्यते' इति पठान्त । पूर्वत्रामिन्द्रायमद्विवचन इति कृतपत्वस्य द्विवचनमिति शेषा भाव । [सुविनिर्दुभ्य] ।

कपिष्ठलो । कपिष्ठल इति । गोत्रमिह पाणिभाषिक पौत्रप्रकृति गृह्यते, तेन यत्र गोत्रामिधानं तत्र कपे परस्य 'स्थल'मकारस्य पत्वेन भाष्येन न तु परमप्रकृतौ, नापि यूनाति वार्तिकारम्भ । यस्माद्गात्र प्रक्रियते प्रवर्तते गोत्रस्य

उ] ध्यानार्थक्यमिति । उत्तरराजस्योऽर्थवत्त्वथानुत्तरानो द्वे दयनेदिगोत्थादिमूत्रस्य भाष्याणावशयकत्वेन द्विवचनमयुक्तम् । 'अभ्यासस्थानथक्यमित्येन तु भाष्याशय । यथा चैतत्तथा एवाचो द्वे'दयत्र निश्चितम् । परत्वादिति । वचिस्वपीति यत्प्रमाणं तस्य द्वित्वात्पत्वात् । लिट्प्रयोगाम्येति त्वभ्यामस्य विधानादित्त्वोत्तरमेव । तदक्षयति विसुप्वापेत्यप्रत्विति । समुदायाश्रयमेवेति । सुपेरेवाय दि प्रयोग इति पदोचनदा समुदाये सुपवदुदित्यर्थ । इदमपि चिन्त्य समुदाये तत्त्वस्य दुरुपगदत्वात् । अन्यथैकैक द्वि प्रयोगेऽप्यप्यचक्षित्यादे साधुवापत्तिस्तुल्यन्यायादिति । अतएव पाठान्तरं दशयति-केचित्त्विति । परे तु स्वादिभ्य परेषा सुप्वादीना मस्य पत्वमिति सूत्रार्थ । तत्रावयवत्ववचनमन्वयवयववप्रतिपत्त्या इति तत्सिद्धि । अनप्य रथादिभित्थरय निवन्ताय स्वमुपपत्ते । दशाऽत्र प्रवरणे नक्षत्रान्ते समानाकारस्य च ग्रहणमिति न दोष इत्याहु ।

कपिष्ठलो गोत्रे । पारिभाषिकमिति । कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायादिति भाव । '३-२ त्यापिकारादन्वय लौकिक गोत्रमिति तु कृत्रिमिदस्योऽप्यनर्थक्यत्वात्प्रदाने अथ शपकसूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वादेति बोध्यम् । गोत्रामिधानमिति । गोत्रप्रयय इत्यर्थ । प्रकृतिग्रहणे सर्वत्र सिद्धि दशयति-यस्मादिति । 'अकर्त्तरि कारक' इत्यपदाने क्त्वात् ।

एल कपिष्ठलायन ॥ तत्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैव विज्ञायते
'कपिष्ठल इति गात्रे निपात्यत' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ गोत्रे य कपिष्ठल
शब्दस्तस्य पञ्च निपात्यते यत्र वा तत्र वे'ति ॥ [कपिष्ठलो गोत्र] ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुरोकुराङ्घ्रुमञ्जिपुञ्जिपरमे
वर्हिर्दिव्यग्निभ्य स्थ । ८।३।९७।

'स्थ' इति किमिदं धातुग्रहणमाहो स्वद्रूपग्रहणम् ? ॥ किं चात ? ॥
यदि धातुग्रहण- गोस्थान'मित्यत्र प्राप्नोति । अथ रूपग्रहण सव्येष्टौ परमेष्टी
सव्येष्टा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्भातु
ग्रहणम् ॥ कथं गोस्थानमिति ? ॥ सवनादिषु पाठ करिष्यते ॥

अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम् ॥ कथं सव्येष्टा परमेष्टीसव्येष्टा सारथि
रिति ? ॥ * ॥ स्थ स्थास्थ-स्थृणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

प्र] वा या प्रकृति कारण तदभिधाने पत्व । तेनै सर्वमिष्ट सिद्धपति । नैव विज्ञा
यत इति । न गोत्र पत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्ट, किं तर्हि, दर्शनस्थ गोत्रे यो
दृष्ट कपिष्ठलशब्द स साधुर्भवतीति । तेन कपिस्थानवाचिन पत्व न भवती
युक्त भवति । अथ वा प्रवराध्यायपठित गोत्र गृह्यत इति पत्वविषयत्वेनापि
गोत्रस्याधरणेन दोष । [कपिष्ठलो गोत्रे] ।

अम्बा । किमिदमिति । यदि स्थशब्द प्रथमया निर्दिश्यते, 'स्थशब्द
सकारस्य मूर्द्धन्य प्रतिपद्यत' इति, तदा रूपग्रहणम् । अथ स्थ शब्द पठ्या निर्दि
श्यते ततो धातुग्रहणमिति भाव । सवनादिष्विति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थ
त्वाद्गोस्थानभूमिस्थानादयोऽनिव्यमाणपत्वा सर्वे सवनादय । स्थस्थास्विन्-
स्थृणामिति । स्थाशब्द द्विवचन 'इवे वकारप्रतिषेध' इति वचनात्प्रत्यय
लक्षणेनेत्व न भवति । 'स्थि' जित्तीन्प्रत्ययात् । 'स्थृ' शब्द ऋप्रत्ययान्त ।

उ] कपिस्थानवाचिन इति । यौगिकस्येत्यथ । प्रवराध्यायेति । स्वसन्तानस्य व्यपदेश
हेतुराद्य पुण्यो वसिष्ठादिरपि तत्र गोत्रशब्देनोच्यते ॥ [कपिष्ठलो गोत्रे] ॥ ९३ ॥

अम्बाम्बगो । प्रथमयेति । अत्र पक्षे मूर्द्धन्य इत्यनुवृत्त द्वितीयया विपरिणम्यते ।
प्रतिपद्यते इति वाऽऽध्याहियन इयाह-स्थशब्द इति । प्रकार - साहृय । तत्र प्रयोगे-
ऽनिष्टपत्वनेत्याह-अनिध्यमाणपत्वा इति । वचनादिति । माभ्यप्रयोगादथेत्यन्ये । अत्र
विनेवेपन्ते । [अम्बाम्बगोभूमि] ॥ ९७ ॥

सुपामादिषु च । ८।३।१८।

[॥❀॥ अविहितैलक्षणमूर्धन्य सुपामादिषु ॥ * ॥] अविहितलक्षण मूर्धन्य सुपामादिषु द्रष्टव्य ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८।३।१०१।

॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङ्प्रतिषेध ॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङ् प्रतिषेधो वक्तव्य । भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तरामिति ॥ [ह्रस्वात्तादौ तद्धिते] ॥

स्तुतस्तोमयोदछन्दसि । ८।३।१०५।

॥ * ॥ स्तुतस्तोमयोदछन्दस्वनर्थक वचन पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् ॥❀॥ स्तुतस्तोमयोदछन्दसि वचनमनर्थकम् [इत्येव] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्' । पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ [स्तुतस्तोमयो.] ॥

सनोतेरन । ८।३।१०८।

॥ * ॥ मनोतेरन इति च ॥ * ॥ [मनोतेरन इति च] ॥ किम् ? ॥ वचनमनर्थकमित्येव ॥ किं कारणम् ? ॥ [पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्] ॥ पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ नियमार्थं तर्हीद वक्तव्यम्—'सनोतेरनकारस्यैव यथा स्याद्विह मा भूत्-गोसनि'मिति ॥❀॥ मनातरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिदृष्टत्वासिद्धम् ॥❀॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादि [कृतत्वासिद्धम् । सवनादि] पु पाठ करिष्यते ॥❀॥ सन्नर्थं तु ॥ * ॥ सन्नर्थं त्विद वक्तव्यम् । सिसनिपति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'मनीतिष्योरेव पण्यभ्यासा'दित्येतस्मात्सवभावा भविष्यति ॥ पण्यं तर्हीद

प्र] स्तुतस्तो । पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति । पूर्वं पद पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु सनासावयव एवेति वाक्येऽपि एव प्रवर्तते । तदन स्तुत-स्तोमग्रहण प्रत्यायायते, छन्दोग्रहण सूतरार्थं वक्तव्यमेव । [स्तुतस्तोम] ।

सनोतेरन । सिसर्गारिति । एतस्मिन् प्रयोजने सति सामर्थ्याऽभावा-

उ] सुपामा । भाष्ये—अविहितलक्षणेति । अविहितो लक्षणेन मूर्धन्यो यस्येत्यर्थ । भिन्नपदादे-मूर्धन्य इत्यं आद्यनलम् । अविहितलक्षणस्यस्योऽकृतशास्त्र इत्यर्थं । १८॥ स्तुतस्तोम । ननु पूर्वपदादित्येऽनुत्तरमूर्धे पूर्वपदग्रहस्य समानादावयव इदत्वात् 'नृभिष्टु-न्दे'ति वाक्ये कर्षं तेन सिद्धिरन आह—पूर्वपदमिति । सर्वत्र पूर्वपदग्रह एवमेवेत्याहुः । सनोतेरन । अस्य 'गोषा' इति विदन्तुदाहरणम् । सवनादिव्यति । एवञ्च

वक्तव्य-निगमानविपैर्ताति ॥ कथं पुनरप्यन्तस्य प्रतिषेधे ष्यन्त. शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ सामर्थ्यात् । 'अप्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजन नास्ती'ति कृत्वा ष्यन्तो विज्ञास्यते ॥ अथ कऽप्यमग्यष्यन्त. मियनिप तेरप्रत्यय -सिसर्ना. ॥ [मनोदेरन] ।

न रपरसृपिसृजिस्सृदिस्सृदिस्सवनादीनाम् । ८।३।११०।

किमर्थं सवनादिष्वधमनिशब्दं पठ्यते ? ॥५॥ पञ्चवाधनार्थम् ॥६॥ 'पूर्वपदा'दिति पञ्च प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, इणन्तादिति तत्रानुवर्तते, अनिणन्ताश्चाथ, नैव प्राप्नोति नाऽर्थ. प्रतिषेधेन ॥ एव तद्दि सिद्धे मति यत्सवनादिष्वधमनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनि गन्तादपि पञ्च भवती'ति ॥ किन्नेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ जलापाह माप इत्येतसिद्ध भवति ॥ अथ वैकटेशविहृतार्थोऽयमारम्भ । अध्वपा इति ॥

मिचो यटि । ८।३।११३।

अधोपसर्गादिति या प्राप्ति-भक्तिव्य तस्या प्रतिषेधेनोताहो न ? ॥ न भक्तिव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ उपसर्गात् एव प्रतिषेधविषये आरभ्यते, तद्यथैव पूर्वपदादिलक्षण प्रतिषेध वाधते एव 'सिचो यटि'त्येतमपि बाधते ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? । येन नाऽप्राप्ते तस्य वाधन भवति ।

प्र] ष्यन्तस्य नियमाऽभावात्सिप्राणायिपतीति पवेन नाव्यमित्याहुः । [सनोतेरन] ॥

न रपर । माप इति । मानं मा., मा मनोतीति । जनसनेति विद् । विद्वनोरित्यात्वम् । विभक्तौ षत्ति परत 'आतो घातो'रित्याणेष । एकदेशविहृतार्थं इति । अध्वशब्दविषयमेव ज्ञापकम्-अनिणन्तादप्यधमब्यापञ्चं भवतीति । मापो जलापाहमित्यत्र तु सुपानादित्वापत्त्वलिद्धि । [न रपर] ॥

मिचो यटि । तस्मादभिसेमिच्यत इति । ननु 'पूर्वनाऽसिद्ध'मिति प्रति-

ट.] 'शेष'मिति मपञ्चपाद्ये वदे प्रामादिक । 'मर्बविधीना छन्दसि वैकटिपकृन्दात्मोप्रि साधुरिति कश्चिद् । इत्याहुरिति । अयऽहचिदज्ञानु प्रहर्तमानस्य सुनेतिचाऽनपाप । सवनादिपद्ये वा । [सनोतेरनः] ॥

नरपर । माप इत्यत्र मनोदेरन इति पञ्चमसि दर्शयन्-मानं मा इति । जलापदे पूर्वपदादिति पञ्च । पूर्वपरिशारादुत्तरस्य विद्येय दर्शनव-अथेति । [नरपर] ॥

सिचो यटि । प्रकरणे इति । वस्तुत्त्वेन त्वादेशान्दयकोरित्यर्थैवेद वाक्य

न चाऽप्राप्ते पैदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् पञ्चमारभ्यते, 'सिचो यही'-
त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ॥ अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तराम्बि-
धीन् बाधन्त' इत्येवमुपसर्गात्पञ्च पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । 'सिचो
यही'त्येतन्न बाधिष्यते । तस्मादभिमेसिच्यते इति भवितव्यम् ॥

सोढः । ८।३।११५।

किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते ? ॥ यत्रास्यैतद्रूप तत्र यथा स्याद्विह
मा भूत्परिपहत इति ॥ [सोढ] ।

स्तम्भुसिबुसहां चङ्ङि । ८।३।११६।

॥ * ॥ स्तम्भुसिबुसहा चङ्घुपसर्गान् ॥ * ॥ स्तम्भुसिबुसहा चङ्घु-
पसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या.
प्रतिषेधो यथा स्यादभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति ।
पर्यर्सापहत ॥ [स्तम्भुसिबु सहां]

सुनोतेः स्वसनोः । ८।३।११७ ।

सनि किमुदाहरणम् ? ॥ सुसूपति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं 'स्तौतिष्यो-
रेव षण्यभ्यामा'दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि—अभिसुसूपति ॥
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्याद्विष्वभ्यासेन चाऽभ्यासस्ये'त्येतस्मान्निय-
मान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अभिसुसूतेरप्रत्ययः—अभिसुसू ।
विर्मुसू । निर्मुसू ॥ [सुनोते स्वसनोः] ॥

सदोः परस्य लिटि । ८।३।११८ ।

॥ * ॥ सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्घानम् ॥ - ॥ सदो लिटि
प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्घानं कर्तव्यम् । परिपम्बजे ॥

॥ ❀ ॥ इति धीमद्गवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्या-
ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयांशमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥ ❀ ॥

प्र.] षेधम्यामिद्धन्वदुपसर्गादिति पञ्चं प्राप्नोति । उच्यते । 'प्रकरणे प्रकरणमिदं
न तु योगे योग' । विधिप्रतिषेधयोर्ध्वं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम् । [नरपर]

❀ इति वैयटीये भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये द्वितीयांशमाह्निकम् ॥ पादश्च ॥ ❀

उ.] स्यात् । एवञ्च स्पष्टप्रतिपत्तये 'उपसर्गा'दित्यत्र प्रागेव निषेधप्रकरणे कर्त्तव्ये उच्यते

१ 'साम्प्रदायि' । २ 'पगोत्येन' । ३ 'म्यामेत चे' । ४ इदं हचित्र ।

गृह्यन्ते ॥ एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनन्तरत्वात्' । यत्तद्रेफात्पर भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ 'अङ्घ्र्यवाये' इत्येव भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ वर्णैकदेशा. के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृत्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्पर भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृत्तं दृश्यते ॥ एव तद्धि योगविभाग करिष्यते—'रपाभ्या नो णः समानपदे' । ततो 'व्यवाये' । व्यवाये च रपाभ्या नो णो भवतीति । तत 'अट्कुप्वाद्गुम्भिरिति ॥ इहमिदानीं किमर्थं ? ॥ नियमार्थम्—'पूर्तरेवाक्षरसमाज्ञायिर्नैव्यवाये नान्यैरिति । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्जापयति 'भवति

प्र.] स्थानप्रयत्नत्त्व । तस्मादसति सावर्ण्ये कुतो ग्राह्यत्वम् । यथा च नरसिंहा वयवाना नरवर्मिहवजातियोगाऽभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाऽभाव एव वर्णवर्णैकदेशयोरपीति भाव । नुडादिषु चान्कमिति । अप्रहणपक्षे नुडादिषु ऋकारग्रहण कर्तव्य भवेदिति ग्रहणपक्ष आधीयते । इह समुदायस्य शर्येषु व्यापारे अवयवस्य स्वनिमित्ते कार्ये मा भूद्यापार, यथा अग्र इन्द्र इत्यादावेकारोऽयादेश प्रतिपद्यते न तु तदवयव इकारः सवर्णदीर्घत्वम् । इह तु 'मातृणा' मिति समुदायस्य न वैस्मिन्निमित्तधौ निषेधे वा व्यापार इत्यवयवः स्वाश्रयकार्यं प्रति रस्मान्निमित्तत्वं न प्रतिपद्यते ? ॥ भेदेन चापलम्भात्तान्यपृक्तस्येति न्यायो नास्ति । यत्तद्रेफादिति । रेफ एव भक्तिस्तस्या यपरमित्यर्थ । ऋकारभाग च व्यवधायकमिच्छन्ति । न तत्त्वचिदिति । मात्रार्तुर्यस्य पृथगभावात् । पूर्वतरेवेति । येऽक्षरसमाज्ञाये पठ्यन्तेऽकारादयः, ये च तैर्गृह्यन्ते आकारादयः ।

उ] इति यदुक्तं तत्राह—यथा चेति । पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतीति । अथ नरसिंहावयवानामित्यनुव्रण्य । ननु समुदाये एवाऽवयवाना गुणभावेन प्रधाने काय नप्रयय इति न्यायात्कथं कार्ययोग स्यादित्यादाह्य प्रधानकार्याऽभावे गुणा अपि कार्यं प्रतिपद्यत इत्याह—इह समुदायस्येति । भेदेन चेति । यथा 'माया न भोक्तव्या' इति निषेधो मिश्रेष्वपि प्रवृत्तने सत्र तद्द्विगद्भावात् एवमृकारस्थो रेफो भेदेन प्रतिभासात्कार्यं प्रतिपद्यत एवेत्यर्थं । रेफात्करोरपि समानाधिकरणमित्याह—रेफ एवेति । भक्ति—मा । ऋकारभागं—नदन्वर्त्त्यैकभागमित्यर्थं । इकारभागमिति पाठोऽप्यत्र इकारमदृश इति मनेन बोध्य । अथवाऽवकइहचके ऋ ऋ लृ लृ इति चतुर्णांभिकार गदश निर्णय उक्तं स्वराशास्त्रे । मात्रार्तुर्यस्येति । रेफोऽप्यत्र, उमपठोऽप्यभक्तिर्दं

ऋकाराणत्वमिति यद्यं ध्रुवादिषु नृनमनशब्दं पठति ॥ नैनदस्ति ज्ञाप-
कम् । वृद्धवर्थमेतत्स्यान्-नानमनिरिति ॥ यत्तर्हि तत्रैव 'तृप्नोति'शब्दं
पठति ॥ यच्चाऽपि नृनमनशब्द पठति ॥ ननु चोक्तं 'वृद्धवर्थमेतन्म्या'दिति ।
बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्ग णत्वम् । 'अमिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । अथ वो
परिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते । [इदमस्ति 'छन्दस्यवृद्धप्रहा'दिनि । 'ऋत.']
ऋतो [उत्तरस्य] नो णो भवति । ततः 'छन्दस्यवृद्धप्रहात्' । 'ऋत' इत्येव ॥
अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८।१।२।

॥ * ॥ अङ्गव्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेध ॥ * ॥ अङ्गव्यवाये
णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन । अक्षदर्शने ॥ * ॥ न वाऽन्येन
व्यपेतत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन व्यपेत-
त्वात्' । अन्येनाऽत्र व्यवायः ॥ यद्यप्यत्रान्ये व्यवायोऽत्राऽपि तु व्यवायो-

प्र.] सर्वे ते आक्षरममात्रादिना । अत्र च 'बह्वोऽन्तोऽन्ताट्ट'निति भवार्थे ठ्च्,
'प्रयोजन'मित्यनेन वा । यद्यमिति । इदं ज्ञापकमृशारादपि नो णो भवतीत्य-
नुमापयति । अथ वा वर्णदेशोऽपीह रेफो गृह्यते, रेफाट्टिर्णो निर्दिश्यते,
भक्तिव्यवधानेऽपि वा णत्व भवतीत्यनुमापयते । [रषाभ्यां नो ण] ॥

अट्कुप्वा । अङ्गव्यवाये इति । एतत्सूत्रारम्भात्प्राम्यामित्यत्राऽडादि-
व्यवायविषये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषा निर्दिष्टाङ्गविकलोपनिप्रत इति यत्रा-
ऽडादिव्यवायोऽन्यव्यवायश्च तत्र णत्वप्रसङ्गः । न वेति । 'रषाभ्यामित्यत्र
'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थानाव्यवाये णत्वाऽप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यनाणमडादि-

ठ] मात्रा । अत्र मान प्रत्याहारहिक उक्तम् । एवञ्च परमागो मात्रानुर्यं इति स्पष्टमेव ।
एवञ्च 'नाभ्यपवृत्तस्ये'नित्यायादट्टग्रहणेन प्रहणाऽभाव इति भाव । प्रयोजनमित्य-
नेन वेति । प्रयोजनशब्दश्च प्रकृते प्रयोजकपर । शेष भाष्य प्रयोहारहिक व्याख्यानम् ।
नत्र बहिरङ्गा वृद्धिरित्येवशातिवमठेन । भाष्यकृता 'खरवसानयो'रिति सूत्रे कार्यशाल-
पक्षेऽपि त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्ते निदन्तितत्वात् । [रषाभ्यां नो ण] ।

अट्कुप्वा । ननु व्यवाये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषोपस्थाना णत्वाऽप्राप्तेः
किं प्रतिषेधनेत्यत्र आट्ट-एतत्सूत्रेति । अडादित्यव्यवाये इति । नञ्जत्र ये विधानमाम
र्थ्याच्चावन्मात्रकृतानन्तर्याऽभावऽपि णत्व भवति । अन्यव्यवाये नु निर्दिष्टनट्टेन तदवा

१ अथ पाठः इति । २ 'ऋत उत्तरस्य नो' । ३ 'दर्शनेन' पा० । ४ 'व्यवेत्' ।

५ 'वक्तव्य' । ६ 'अन्येनाश' ।

प्रतिषेधे ॥*॥ कुच्यवाये हादेशपु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ कि प्रयोननम् ? ॥
॥ * ॥ प्रयोनन वृत्रघ्न सुत्र प्राधानीति ॥ * ॥ [वृत्रघ्न सुत्र प्राधा
नीति प्रयोननम्] ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहण न कर्तव्य भवति ।

॥ * ॥ नुम्ब्यवाय णवेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेध ॥ -- ॥

नुम्ब्यवाये णवेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधो वक्तव्य । प्रेम्बनम् प्रेम्ब
नीयम् ॥ * ॥ अनागमे च णवम् ॥ * ॥ अनागम च णत्व वक्तव्यम् ।
तृम्फणम् तृम्फणीयम् ॥ * ॥ अनुस्वारव्यवाय वचनात्तुं मिद्धम् ॥ * ॥
अनुस्वारव्यवाये नो णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदनुस्वारग्रहण कर्तव्यम् ?
न कर्तव्यम् । त्रियते न्यास एव । नकारेऽनुस्वार परसवर्णाभूतो निर्दिश्यते ॥
इहापि तर्हि प्राप्नोति—प्रेम्बन प्रेम्बनायम् ॥ अनुस्वारविशेषण नुम्ग्रहण—
'नुमो योऽनुस्वार' इति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—तृम्फण तृम्फणायम् ॥
एव तर्ह्ययोगवाहानामविशेषणोपदेशश्चोदितस्तत्राऽनुस्वारे कृतेऽडव्यवाये
इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येव नाथो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वार कृतेऽडव्यवाय इत्येव
सिद्धम् ॥ [अटकुप्वाळ]

प्र] सम्भव व्यवाये णत्व भवति । वृत्रघ्न इति । 'प्रातिपदिकान्ते'त णत्वप्रसङ्ग ।
सुत्रम् इति । सुचो ह्यन्येतेऽस्मिन्निति धनर्थे कविधानमिति क । प्रेम्बनमिति ।
'इत्तादे सनुम' इति णत्वप्रसङ्ग । नकारेऽनुस्वार इति । द्विनकारको निर्दिश
इति भाव । नुमो योऽनुस्वार इति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य पठ्यन्तस्य परनिपात ॥

उ] वृषलेन प्रवृत्त्यमिति वृषलस्य प्रवेशनिषधपरनोन्नावा प्रक महताना प्रवेश
निषिध्यते एवमिहापीत्यथ । प्रातिपदिकान्तति । नुमनि चेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ।
सुम्बन इत्यत्र पूर्वपत्तस्महाया मिति प्राप्ति । अतएव ऋगयने निपातनमाश्रय अग
इति तत्र प्रत्याख्यान भाष्ये । अपूर्वग्रहण न कर्तव्य भवतीति । तवरणेऽपि
बहुवचनहाणी त्यसिद्ध उपसर्गमवधसत्त्वन वृत्रघ्न इत्यसिद्धश्च प्रधनाघन' इत्यत्र
णवापत्तेश्चेति भाव । वार्तिकस्य त्वत्र करणमवर्णवनिषधकत्वमिति बोध्यम् ।
हादेशेष्विति विशयणात् 'वृषण' त्यागौ पूर्वपत्त'दिनिणत्व भवयेव । तत्र हि शत्रुपपदे
हन्तेरप धनादेशश्च हन्तेरन्तीनात्तो विशयने । द्विनकारक इति । तत्र पूर्वो नकारोऽ-
नुस्वारस्य परसवर्णेन निर्दिष्ट इति व्याख्यास्येन इति भाव । [अ० कुप्वाडनुम्] ।

१ अय पाठ प्रायिक । २ कचित्तु इद भाष्यमित्वाहु । ३ अय पाठकृदितो भवेत् ।
४ वक्तव्यम् । ५ इदं कश्चित् । ६ तृप् । ७ 'वचनात्सिद्ध'वा । ८ सम्ब धासत्त्वेन ।

पूर्वपदात्सज्ञायामग । ८।४।३॥

॥*॥ पूर्वपदात्सज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥ पूर्वपदात्सज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजयन् ? ॥*॥ तद्धितपूर्वपदस्थाऽप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत् । स्वारपायण , कर्णाग्रिय ॥ तत्तद् हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपदे उत्तरपद भवति, सति चोत्तरपदे पूर्वपद भवति । तत्र सम्बन्धादेतदवगन्तव्यं—‘यत्प्रति पूर्वपदमियेतद्भवति तत्स्थस्य नियम’ इति ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ उत्तरपद प्रति ॥*॥ सज्ञायाम् नियमवचनेऽगप्रतिषेधा नियमप्रतिषेध ॥*॥ सज्ञायाम् नियमवचनेऽगप्रतिषेधास्त्रियमस्याऽयं प्रतिषेधो विज्ञायते—‘अग’ इति ॥ तत्र को दोष ? ॥ * ॥ तत्र नियमवचनप्रसङ्ग ॥ * ॥ तत्र पूर्वेण संज्ञायाम् चाऽसंज्ञायाम् च नित्यं णत्वप्राप्नोति ॥ ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ योगविभागं फरिष्यते—‘पूर्वपदात्सज्ञायाम् । ततः ‘अग’ । गाम्तात्पूर्वपदाद्या च यावन्ता च णत्वप्राप्तिस्तस्या सर्वस्या

प्र] पूर्वपदात् । तद्धितेति । ‘पूर्वपदे यौ रसौ ताभ्यां परस्य नवारस्य सज्ञायामेव णत्व’मिति नियमादसंज्ञायाम् तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्व न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । स्वारपायण इति । स्वरपस्यापय गोत्र । नडादित्वात् षक् ।

सम्बन्धिशब्दाविति । पूर्वपदावयवयोरेष पकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते । समुदायेषु हि उक्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । पूर्वपदत्वचोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्व भवत्येव । समान[पदे]मेवेति । समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागाऽपेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाऽप्रसङ्ग । एव च विध्यर्थमेतत्सूत्रं, न नियमार्थम् । अथ स्वारपायण इत्यत्र कथं णत्व, यावन्ता स्वरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति, तस्थवाद्रस्य समानपदत्वमेव नास्ति । अत्राहु—यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थस्य व्यभिचरतस्तत्र णत्वा

उ] पूर्वपदात् । पूर्वपदे याविति । पूर्वपदग्रहणं तत्रैव लाक्षणिकमिति भावः । नियमादिति । समासे समानपदत्वात्पूर्वेण सिद्धेऽस्वारभाष्यार्थः । पूर्वपदावयव इति । आशेषोऽप्युत्तरपदावयवत्वस्येति भावः । पूर्वपदग्रहणे षट् इति तात्पर्यम् । भाष्ये—नित्यं णत्वप्रसङ्ग इति । सर्वत्र महायाममशायां च णत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अगयनादिभ्य इति । अगयनव्यतिरिक्तानां तु गव्यवधाने णत्वप्राप्तियोग्यानामनभिधानमिति

१ अथ स्यास्यां लुता भवेत् । २ इदं हवित्रम् ।

प्रतिषेध ॥ १ ॥ अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसज्ञायाम् ॥ ३ ॥ न वाऽर्थं प्रतिषेधेन ॥ णत्व कम्मात् भवति ? ॥ 'यथा सर्वनामसज्ञायाम्' । उच्यते च सर्वनामसज्ञायाम् 'सर्वनामसज्ञायाम् निपातनाण्णवाभाव' इति ॥ यथा पुनस्तत्र निपातन क्रियते—सर्वादीनि सर्वनामानाति, इहेदानी किं निपातनम् ? ॥ इहापि निपातनमस्ति ॥ किम् ? ॥ 'अणुगयनादिभ्य' इति ॥ नैव च पुनरत्र णत्व प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समानपद' इत्युच्यते, न चैतस्समानपदम् ॥ समासे कृते समानपदम् ॥ समानपदमेव यन्निव्य । न चतस्त्रिय समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतन् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमान गस्यते ? ॥ 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि य-समान चाऽसमान च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ [पूर्वपदात्प्रज्ञायामग] ॥

विभाषोपधिघनस्पतिभ्य ॥ १८४६ ॥

॥ * ॥ अक्षरैर्यक्षरेभ्य ॥ * ॥ अक्षरन्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—देवदारवनम् ॥ * ॥ इरिकादिभ्य प्रतिषेधं ॥ * ॥ इरिकादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । इरिकावनम् । तिमिरवनम् ॥ [विभाषोपधिघन] ।

अहोऽदन्तात् ॥ १८४७ ॥

॥ * ॥ अदेताददन्तस्य ॥ * ॥ अदन्ताददन्तस्यति वक्तव्यम् । इह मा भूत् दीर्घाह्नी शरदिति ॥ तत्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्य । नैपाऽह्च्छदापष्टा ॥ वा तर्हि ? ॥ अह्च्छदाप्रथमा ।

प्र] भाव । इह तु रेफस्य व्यभिचारऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाऽन्यभिचाराण्यत्वं प्रवर्तते । समानग्रहणमिति । 'पद' इत्येवाऽपदस्थयोर्निमित्तानमिति नोरसम्भवात्सामर्थ्यादक-वसङ्गाया । वचन्या समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरङ्गीहनाऽवधारणा विनायन इत्यर्थ । [पूर्वपदात्] ॥

उ] भाव । यत्र द्वावपीति । एव च निमित्तानधिकरणनिमित्तम-पदाऽपठित्वमेव समानपदत्वमिति भाव । सामर्थ्यादेकत्वेति । अनुवाङ्मनून्वऽपि सामर्थ्यात्तद्विवक्षेति भाव । इदं चिन्त्य पदान्तरेऽप्रवृत्त्यापत्ते । तस्मात्पदे इत्युक्तयैव प्रथामत्या रक्षानामेकपदस्थत्वे लब्धे तत्सामर्थ्यात्तद्व्यम इति बोध्यम् । [पूर्वपदारसञ्ज्ञायामग] ॥

विभाषोपधि । भाषी-अक्षरेति । अत्राऽशरशब्देनाऽच्छादितं व्यजनम् । अत्र एवरिकादिभ्य प्रतिषेध साधक । [विभाषोपधिघनस्पतिभ्य] ॥

‘पूर्वसूत्रनिर्देशश्च’ ॥ अथ वा युवादिषु पाठ करिष्यते ॥ [अहोऽदन्तात्] ॥

वाहनमाहितात् । ८।४।८।

॥❀॥ आहितोपस्थितयो ॥ -॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-इक्षुवाहनम् शरवाहनम् ॥ अपर आह ॥❀॥ वाहन वाह्यादिति वक्तव्यम् ॥❀॥ यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्ध तिष्ठति तदा मा भूत्-गर्गवाहनमिति ॥ [वाहनमाहितात्] ।

वा प्राकरणयो. । ८।४।१०।

॥❀॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥❀॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । गिरिणदी गिरिनदी । चक्रणितम्बा चक्रणितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्निभक्तिषु च । ८।४।११।

॥❀॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् ॥ -॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ‘असमासान्तप्रतिषेधार्थम्’ । असमासान्तस्य मा भूत्-गर्गमगिनी

प्र] अहोऽदन्तात् । पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वाचाया कार्यभावात् पठ्या न निरदिक्षन्तित्यर्थः । अथवेति । अवश्यमर्तव्यश्च युवादिषु पाठः, ‘प्रातिपदिकान्ते’ति विकल्पेन णत्व मा भूत् । [अहोऽदन्तात्] ।

वाह । आहितापस्थितयोरिति । आहितशब्देन भूतशालक्रियानिर्देशायदावाह्य नारोपित केवल सन्निहित तदा न प्राप्नोतीति वचनम् । स्वस्वामिभाव निवृत्तिपरत्वाद्भूतशालस्येहाविवक्षे’त्यन्ये आहुः । वाहन वाह्यादिति । वहनीयवाचिन इत्यर्थः । अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकल प्रनष्टमित्यर्थः । यदा गर्गा वाह्यात्वेन विवक्ष्यन्ते न तु स्वामि-त्वेन तदा णत्व भवयेव । [वहिनमाहितात्]

प्रातिपदिका । समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो

उ.] अहोऽदन्तात् । अवश्येति । एव चाऽदन्तानुवर्णण्डो कथीवेति भावः ।

वाहनमा । आहितम्-आरोपितः । वाह्यम्-उपस्थितम् । अनारोपितवाह्यमपि मन्निहितवत् । वचनमिति । उपस्थितेत्येतदित्यर्थः । मूवाभररेवाऽस्याऽर्थस्य सिद्धिदशंपति-स्वस्वामीति । वहनीयेति । वहनीयाऽर्थवाचकात्परस्य वाहनस्य णत्वमित्यर्थः । तस्मिन् गार्ग्यवाह्यमित्यसाध्वेव, नेत्याह-यदेति । [वाहनमाहितात्] ॥

प्रातिपदिकान्तः । ननु कृनेऽपि समासान्तग्रहणे समासप्रातिपदिकावयवत्वात्

१ इदं वाचिकमित्यन्ये । २ इदं लुप्तम् । ३ ‘भूदिति’ पा० ।

दक्षभगिर्नाति ॥ न वा भवति-गर्गभगिर्नाति ? ॥ भवति यदैतद्वाक्य
गर्गाणा भगो गर्गभग, गर्गभगोऽस्याऽस्तीति । यदा त्वेनद्वाक्य भवति-
गर्गाणा भगिनी गर्गभगिनीति, तदा न भवितव्य, तदा मा भूदिति ॥ यदि
ममासान्तग्रहण क्रियते मापत्राणिर्णा ब्राह्मिवाणिर्णित्यत्र न प्राप्नोति ॥
॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ॥ * ॥ [लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्] ॥
किमुक्तम् ? ॥ 'गनिकारकोपपदाना वृद्धिस्मह समासवचन प्राक् सुबु
त्पत्तेरिति ॥ * ॥ तत्र युवादिप्रतिषेध ॥ * ॥ तत्र युवादीना प्रतिषेधा
वक्तव्य । आर्ययूनाक्षत्रिययूना । प्रपञ्चानि परिपञ्चानि । दीर्घाह्वा शरदिति ॥

कुमति च । ८।४।१३ ।

अथेह कथं भवितव्य-मापकुम्भवापेण ब्राह्मिकुम्भवापेणेन, निय
णत्वेन भवितव्यमाहोस्विद्विभाषया ? ॥ यदा तावत्तेनद्वाक्य भवति-
कुम्भस्य वाप कुम्भवाप, मापाणा कुम्भवापो मापकुम्भवाप इति, तदा

प्र, नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थ । गर्गभगिर्नाति । 'भगि । ज्ञान्येतस्य प्रातिपदिकस्या
ऽन्तो नकार इति णत्वप्रसङ्ग । अतशब्दश्चाऽवमानवर्त्येकदेशवाची । यथा
वस्त्रान्त इति । गर्गभगोऽस्यास्तीति । शारपायणवल्गमानपदस्यत्वाद्देशनकारयो
पूर्वणवाऽत्र णत्व न त्वेनेन । मापत्राणिर्णिति । ईकारा तेन ममाम इति पूर्व
पक्ष । नकारान्तेन समाम पश्चादीकार इति सिद्धान्त । प्रपञ्चान्नाति । जन
'कुमति च'ति नित्य णत्व प्राप्नोति । [प्रातिपदिकान्त] ।

कुमति च । अथेति विचारो निष्प्रयोजन इत्याहु । विग्रहद्वयेऽन्वया
भेदाद्रूपद्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनात्सिद्ध्यणत्वोपन्यासस्य गणश्रौतनु-
त्वात् । न चाऽत्र णत्वेन भाव्यम्, 'पदव्यवाय' इति प्रतिषेवान् । क्वचि
त्वाहु -यदा मापाणा कुम्भो मापकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपद च
चाऽपदादिविधाविति प्रत्ययपक्षणनिषेधा पदत्वाऽभावात्प्रिषेधाऽप्रवृत्ति ।

४] णव स्यादेवेत्यन आह-अन्तशब्दश्चेति । न त्वक्त्वात्प्रकारात्तीति भावः । नन्वे
नेति । ममासप्रातिपदिकान्ताऽभावात्प्रकारस्येति भाव । [प्रातिपदिकान्तनुम्] ।

कुमति च । निष्प्रयोजन-चनुपपादयति-विग्रहद्वयेऽपीति । निष्प्रयतिपक्षमनि
योगिन प्रातिपदिकान्तिरूपणपर भाव्यमित्यप्ये । केचिद्वाहुरिति । अत्राऽरचिदीपनु प्रत्या-
म-योत्तरपदस्य वारित्व एव निष्प्रयवृत्त्याऽत्र तस्य दुर्लभत्व । किं चाऽपदादिविधाविति

नित्य णत्वेन भवितव्यम् । यदा खेतद्रास्य भवति,—मापाणा कुम्भो माप कुम्भ , मापकुम्भस्य वापो मापकुम्भवाप इति,—तदा विभाषया भवितव्यम् ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८।४।१४ ।

असमासप्रहण किमर्थम् ? ॥ समास इति वक्तंते, असमासेऽपि यथा स्यात् प्रणमति परिणमति ॥ इ पुन समासप्रहण प्रकृतम् ? ॥ 'पूर्वपदा त्सज्ञायामग' इति ॥ कथ पुनस्तेन समासप्रहण शक्य विज्ञानुम् ? ॥ पूर्व पदप्रहणसामर्थ्यात् । समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

अथाऽपिप्रहण किमर्थम् ? ॥ समानेऽपि यथा स्यात्—प्रणामक । परि णामक ॥ यदि तद्हि समासे चाऽसमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेऽपि प्रहणेन । निवृत्त पूर्वपदादिति । अविशेषेणोपसर्गाण्यत्र वक्ष्यामि ॥ समासे नियमा क्त भ्रामोति ॥ असिद्धमुपसर्गाण्यत्व, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥

प्र] कुम्भस्य वाप कुम्भवापो मापाणा कुम्भवापो मापकुम्भवाप इत्यस्या तु प्रक्रियायाः णत्वप्रतिषेध [इति] । [कुमति च] ।

उपसर्गा । समास एतद्भवतीति । ननु 'सुवामञ्चित' इत्यनोरुम्—'अवि शेषेणैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति, तेन चर्मनमञ्जित्वा णत्व न भविष्यतीति । उच्यते । स्वरप्रहणप्रत्याख्यानय तदुक्त न त्वेष पक्ष स्थित । समाने निय मादिति । यदा 'पूर्वपदात्मज्ञायामग' इति सूत्र नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदु च्यते । समासपदे हि समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भावात्सिद्ध णत्व नियम्यते । यदा तु समानप्रहणात्समानमेव यञ्जिन्य पद तदाधीयते तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वादसमासेऽपिप्रहणस्य ज्ञापकत्वाऽनुपपत्ति । न्यायान्तु प्रकरणे प्रकरण

उ] पूर्वपदात्समासप्रदानविभाषय तत्र प्रवृत्तेर्न लुप्ततेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वम् । एवमेव भाष्य मेकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् । [कुमति च] ।

उपसर्गाद । स्वरप्रहणप्रत्याख्यानार्थेति । तत्र हि चर्मनमन्, रूपे सिञ्चनिदाशौ षत्वषत्ववारणाय स्वरप्रहणमित्युक्ते पूर्वपदादिति नियमाण्यत्व न भविष्यति—इति चोदिते समाने एतद्भवति नूतनपदमित्यादिभिरुक्त्वा 'नेत्याह अविशेषो त्यादिना स्वरप्रहणप्रत्याख्यात । तथाऽयुक्तमिति 'इदियोगमपहरती' ति न्यायमिद्वैतद्राध्यादिसावते, तदाह—मत्वेप इति । विध्यर्थत्वादिति । अयमेव युक्तः पक्षस्तत्र सिद्धान्तित्वेति ज्ञापकत्वमसङ्गतम् । एवं चाऽ- समासेऽपि सूत्र म्यर्थमेवेति भाव । ननु प्रत्येक योगानामानर्थक्ये मानाभावात् स्वस्व

एव तर्हि सिद्धे सति यदसमासेऽपि ग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न योगो योगोऽसिद्ध ॥ किं तर्हि ? ॥ 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति ॥ क्रमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ यत्तदुक्त-निष्कृत निष्पीतमित्यत्र सन्वस्याऽसिद्धत्वात् पत्न्य न प्राप्नोती'ति, न स दोषो भवति ॥ ~ ॥ णोपदेश प्रत्युपसर्गाभावादिनिर्देश ॥ ~ ॥ [णोपदेश प्रत्युपसर्गाभावादिनिर्देश] । अगमको निर्देशोऽनिर्देश । यत्त्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसज्ञे भवतो, न च णोपदेश प्रति क्रियायोग ॥ एव तर्ह्याऽयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति, न च णोपदेश प्रत्युपसर्गोऽस्ति, तन्न वचनाद्भवति ॥ * ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेध ॥ * ॥ [वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो] वक्तव्य । प्रगता नायका अस्माद्भामात्-प्रनायको ग्राम इति ॥ * ॥ सिद्ध तु य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । ['य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात्'] । य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिद्धति । सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथाग्याममेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त 'णोपदेश प्रत्युपसर्गाऽभावादिनिर्देश' इति ॥ नैव दोष । णोपदेश इति-नैव विज्ञायते ण उपदेश णोपदेश णोपदेशस्येति ॥ कथं तर्हि ? ॥ ण उपदेशोऽस्य सोऽय णोपदेश, णोपदेशस्येति ॥

प्र] स्यासिद्धत्व व्यवस्थाप्यते प्रकरणस्यार्थवद्वाग्यत्वात्तदन्तर्गताना योगानामानर्थक्यायोगे योगस्याऽसिद्धत्वायोगात् । असिद्धत्वेन कार्याऽसम्पादनादनर्थकत्वमिति भाव । प्रकरणाऽसिद्धत्वेपि तस्यार्थवद्वाग्यत्वाद्बहुनामानर्थक्यम् । अथवा 'निष्कृत'मित्यादौ विसर्जनीयस्यैव पत्र विधेय न तु सगरस्य । णोपदेश प्रतीति । उपदिश्यत इत्युपदेशो, णश्चान्नादुपदेशो णोपदेश इति कर्मधारय मत्वा चीयते । नैव विज्ञायत इति । उपसर्गग्रहणस्य मा भूद्रीर्णार्थत्वमिति मुख्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराश्रीयते । [उपसर्गादसमासे] ।

उ] साध्यप्रयोगसाधनेन सार्थक्याच्चेयत आह नयवेति । एवधैतत्पक्षाश्रयणे न किञ्चित्कमिति भाव । कर्मधारयमिति । अन्तरङ्गत्वादिति भाव । माग्ने-सिद्धन्तु यं प्रतीति । य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णोपदेशस्य नस्य ण इत्यर्थ इति भाव । नचान्तरङ्गकर्मधारये संभवति कथं बहिरद्भवद्बुद्धीशाश्रयणमत आह-उपसर्गेति । तदा उपसर्गग्रहणं प्राप्नुपलक्षणमित्याश्रयणीय स्यादिति भाव । [उपसर्गादसमासेऽपि] ।

१ इदं लुप्तम् । २ नो णो । ३ इदं प्रायो लुप्तम् । ४ किन्तर्हि ? ५ इदं कश्चिच्च । ६ गौतम

हिनुमीना । ८।४।१५।

॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानं वक्तव्यम् । प्रहिणोति प्रमाणाति ॥ वचनाद्भिष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोचनम् ॥ किम् ? ॥ प्रहिणुत प्रमाणाति ॥*॥ सिद्धमच स्थानिवत्त्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अच स्थानिवत्त्वात्' । स्थानिवद्भावाद्गणत्व भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भाव 'पूर्वत्रा सिद्धं न स्थानिव'दिति ॥ दोषा एवमेतस्या परिभाषाया - 'तस्य दोषमयोगादिलोपलक्षणवे'त्विति ॥ [हिनुमीना] ।

आनि लोट् । ८।४।१६।

लोडिति किमर्थम् ? ॥ प्रहिमानि कुलानि प्रवपानि मासानि ॥*॥ आनि लोड्ग्रहणानर्थक्यमथवद्ग्रहणात् ॥*॥ आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणात्' । अर्थवत् आनिशब्दस्य ग्रहणं, नैपोऽर्थवान् । ॥*॥ अनुपमर्गाद्वा ॥*॥ अथ वा यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न चैत आनिशब्द प्रति क्रियायोग ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नाति-प्रयाणि,परियाणीति, जत्रापि नाऽऽनिशब्द प्रति क्रियायोग ॥ आनिशब्द प्रत्यत्र क्रियायाग ॥ कथम् ? ॥ यत्क्रियायुक्ता इति - नैव त्रिज्ञायत 'वस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

प्र] आनि लोट् । आनिशब्दमिति । क्रियायोगग्रहणस्यैव 'यत्क्रियायुक्तास्त प्रती'ति व्याख्यानम् । योगश्चाऽथलक्षण । तत्र प्रयागविषया क्रियाऽऽधायते । सा च न इ चिदसृष्ट्याऽऽस्तीति समुदायस्था आश्रीयत इति आनिशब्दान्तसमुदाय प्रात क्रियायोग । तत्राऽय सूत्राथ - 'उपमर्गात्परस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तन्नकारस्य गन्व'मिति । तदेव प्रत्याख्यात लोड्ग्रहणम् । [आनिलोट्] ।

उ] हिनुमी । भाष्ये स्थानिवत्त्व'दिति । बहिरद्भाऽऽसृष्टत्वतु न विपरीतस्यन्तरत्वं तदप्रकृते । एवदेशविकृत्य'देनापेद मि'यनीनेद भाष्येकदेशुक्तिरिति कचिद् ॥

आनि लोट् । एहिणोत्यत्र कर्मभासाधरणे हेतु दस्यन् त'श्च दृष्टमिद्धि इत्यंते - क्रियायोगंति । प्रयोगप्रियेति । तस्मा एव मुख्यत्वात् । ननु शास्त्र'यान्त्वव्यनिर'विष्येति भाव । न कचिदिति । परस्यैव लोडे प्रयोगात् । एतेन निरा समन्ताध्वनि क'कुल

नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिव्रातिद्रातिप्सातिवपति-
वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिपु च । ८।४।१७।

॥ ~ ॥ नेर्गदादिपु अडव्यवाय उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ नेर्गदादिष्वड्व्यवाय
उपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम् । प्रण्यगदत् । परिण्यगदत् ॥*॥ आर्हा च ॥*॥ आडा
चेति वक्तव्यम् । प्रण्यगदत् । ननु चाऽयमड् गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन
प्राहिष्यते ॥ न सिध्यति । अङ्गस्याऽड्व्ययते, विकरणान्त चाऽङ्गम् ।
सोऽसौ सद्वातभक्तोऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एव तर्ह्यड्व्यवाय
इति वक्तंते ॥ इ प्रकृतम् ? ॥ 'अट्कुञ्जाद्नुम्व्यवायेऽपी'ति ॥ तद्वै
कार्यविशेषण निमित्तविशेषणेन चेहार्थं ॥ तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ॥
अनितेः । ८।४।१९। अन्तः । ८।४।२०।

अन्तग्रहण किमर्थम् ? ॥*॥ अनितेरन्तग्रहण सवुद्धर्थम् ॥*॥ अनिते
रन्तग्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'सवुद्धर्थम्' । हे प्राण् ।
अपर आह—॥*॥ अनितेरन्त पदान्तस्य ॥*॥ अनितेरन्तग्रहण क्रियते,
'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेध प्राप्नोति तद्वार्थनार्थम् ॥*॥ यो वा तस्मादनन्तर ॥*॥

प्र] नेर्गदन । तदिति । तत्र हि निमित्तयो रेषकारयोर्निमित्तिनश्च नकार
स्याऽन्य व्यवाय आश्रित । इह तु ने परे गदादयो व्यवहिता इति गन्वाऽ
प्रमङ्ग । तत्रापीति । यत्र यश्चिन्त तत्राऽस्याऽडादिभिर्व्यवाये ण्वमिति
गदादीनामपि निमित्तन्वसद्वावाद्यवाये ण्व सिध्यतीत्यर्थं । [नेर्गदनद] ।

अनिते । सम्बुद्धर्थमिति । आनतेर्नकारोऽन्त एवेऽन्यन्तग्रहणसामर्थ्या
त्पदस्याऽन्तो विशायत इति 'पदान्तरने'ति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते ।
अपर आहति—पाठभेद दर्शयति । वस्तुतस्तु नाऽस्ति भेद । यो वा तस्मा

उ] निरानात्वादी णत्वव्याहृत्पर्यं तदुपसर्गत्वादर्थवत्त्वाच्चेति परास्त भाष्यप्रामाण्येन
तथाप्रयोगानभिधानादिति दिक् । [आनि एट्] ।

नेर्गद । कार्यशब्देन नकारो गृह्यत इत्याह—नकारस्येति । 'ने परे गदादय'
इति पाठ । यत्र यदिति । पूर्वपरस्यापि निमित्तत्वानिमित्तनिमित्तिनोरप्य व्यवाये
ण्वमित्त्वर्थं समान इत्यर्थं । [नेर्गदनदपतपदधुमास्यति] ।

अनितेरन्त । सवुद्धर्थत्वेऽपि योगविभागस्य पूर्वमूत्रेऽन्त इत्यरकृष्यते इत्याह—
यो वेति । वाचस्पत्याऽर्थे । सामर्थ्यादिति । अनिते सनोवे यो रेषलरन्तान्तरस्येति

अथ वा—अयमन्तशब्दोऽस्त्येवाऽवयववार्त्ता । तद्यथा—वखान्तो वसनान्त
इति । अस्ति सामीप्ये वर्त्तते । तद्यथा—उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत
इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्य ग्रहणं विज्ञायते अनिते-समीपे
यो रेफस्तस्माच्चस्य यथा स्यात्—प्राणितीति । इह मा भूत्—पर्यनितेति ।

उभौ साभ्यासस्य । ८।४।२१ ।

॥ ❀ ॥ साभ्यामस्य द्वयोरिष्टम् ॥ ❀ ॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते,
प्राणिणिपति ॥ [उभौ साभ्यामस्य] ॥

प्र.] इति । अस्मिन् पक्षे 'प्रा'णिनि सम्बुद्धार्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम् । तद्यः
सामीप्य इति । एकवर्णव्यवधानं च सामर्थ्यादाधीयते । 'पर्यनिते'त्यत्र
तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाऽभावः । [अनिते.] ।

उभौ साभ्यास । साभ्यासस्य द्वयोरिति—उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
उभावित्यस्मिन्नसति साऽभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च
पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाधीयमाणेऽकृतण्वस्य द्विर्वचने कृतेऽनन्तरस्य
पूवण ण्वस्य सिद्धत्वाद्यवहितार्थमिदं णत्व स्यात् । अनन्तरस्य तु तच्छकौण्डिन्य-
न्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते । [उभौ साभ्यासस्य] ॥

उ] भाष्योक्तरेकारदेशस्य परादिवद्भावेन रेफस्याऽनितिसमीपत्वाऽकृतेरिदं किमर्थमिति चिन्त्य ।
यत्तु 'न पदान्त'मृते नव्येनिमित्तसमीपस्थो योऽनितेनकार इति, निमित्तसमीपत्वाऽनितेयो
नस्तस्य ण-वमिति द्वेषा व्याख्यानं भाष्ये स्थितमित्युक्तं, तत्कथं भाष्याश्रित्वरससिद्धमिति
चिन्त्यम् । अन्तश्चक्ष्वाऽत्राऽव्यवहितसमीपवार्त्ता, व्याख्यानात् । प्राणिनीत्यत्र स्थानिवच्च
तु न, अपूर्वविधित्वात्पक्षसमासत्वाऽनित्यत्वाच्चेति दिक् । भाष्ये—समीपे यो रेफ
इति । 'अन्त' इति विभक्त्यन्तरेण विपरिणम्यते इति भावः । [अनितेः] ।

उभौ साभ्या । वचनसामर्थ्याच्चेति । अनेन तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति
भावः । 'साभ्यासस्येति च 'गुणं कृत्वात्मसत्कार' इति न्यायेनाऽनितेर्विशेषणं, न नस्य ।
एतेनाऽभ्याससहितनस्येत्यर्थे रमागमेन रोपधोरिवाऽभ्यासनिवृत्त्यापत्तिरित्युपास्तम् ।
तच्छकौण्डिन्येति । वस्तुतस्तु एव हि 'न' इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्वाधिकारादुभयोरिति वदेत्,
अपूर्वस्येतिवत् । अतएव 'यो रेफस्तस्माच्चस्येति' अनिते रित्यत्र भाष्ये उक्तं । किञ्च
ऽभ्यासस्यानर्थकत्वात्तस्य पूर्वेषु सिद्धिरित्यपि चिन्त्य । तस्मात्साभ्यासग्रहणप्रयोजनपर-
तदैवेदं भाष्यं योज्यम् । तथाहि—अभ्यासस्यानर्थक्यादुत्तरखण्डस्य व्यवहितत्वाच्च पूर्वैके
स्याऽपि सिद्धिः । अत्र मृतेऽभ्यामेनेत्यभ्यामस्येति वा वरणेऽपि द्वयोर्न सिद्धिः । अतः

१ इति क्वचिन्न । २ 'विशस्यते' ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२ ।

हन्तेरत्पूर्वस्येति किमर्थम् ? ॥ प्रघ्नन्ति परिघ्नन्ति ॥ * ॥ हन्तेत्पूर्वस्य वचने उक्तम् ॥ * ॥ [हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम्] । किमुक्तम् ? ॥ 'कुव्यवाये हान्शेषु प्रतिषेध' इति ॥ [हन्तेरत्पूर्वस्य] ॥

उपसर्गादनोत्पर ८।४।२८ ।

कथमिदं विज्ञायते—ओकारान्पर ओत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति, आहा स्विदोकार परोऽस्मात्सोऽयमोत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति ? ॥ किं चात् ? ॥ यदि विज्ञायते 'ओकारान्पर ओत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति,— प्र नो मुञ्चतम्—अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते ओकार परोऽस्मात्सोऽयमोत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति,—प्राणो वनिर्देवकृता,—अत्रै न प्राप्नोति ॥ उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति । प्र न मुञ्चतम्—प्र नो मुञ्चतम् । प्र उ न—प्रोन ॥ * ॥ भाविन्यप्योति नेप्यते ॥ * ॥ भाविन्यप्योकारे णर्त्वं नेप्यते ॥ एव तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ [उपसर्गादनोत्पर] ॥

प्र] उपसर्गादनोत्पर । उभयथा च प्रक्रम इति । प्रक्रमो ग्रन्थपरिचयाऽर्थ क्रमपाठ । भाविन्यपीति । यत्रापि क्रमपाठो योमारो नास्ति, सहित्पाठे तु भावीति णत्व न प्रवर्तते साप्रतिषेधद्वावे तु भाविगतिर्बुलमेति पाठान्तरमाधितम् । अथोभयथा च प्रक्रमे द्वाभ्यामर्थ —उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति । भाविर्नाति । ओकारार्थ उकार ओशब्देनोच्यत इत्यर्थ । सुस्यार्थसम्भवे गौणार्थघट्टणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रय ।

उ] साम्यासत्येत्युक्तमिति । अतएव वान्निष्कृता माभ्यामस्येति पद गृहीत्वा द्वयोरिष्टमित्युक्तम् । उभौप्रद्वयप्रयोनेन तु एक पूर्वपरयोऽन्यत्र भाष्ये उक्तम्—अदेऽद्वयत्वाभाधमिति । अन्यथा उन्त्स्वच्च सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोरिष्टौ स्थान्यभावात् पुन प्रवृत्त्यभावनादेशद्वयत्वाभो न स्यात् । एव च माध्ययेन विरोध इति चिह्नम् । [उभौ साम्यासत्य] ।

उपसर्गादनोत्पर । भाष्ये—उभयथा चेति । अत्रेण समाम्बयाऽङ्गीकारे इत्यर्थ । प्रक्रमे दोष इत्यत्र 'प्रक्रम इत्याद्यमाह—ग्रन्थेति । क्रमपाठ इति । एतमहितदोषद्वयोरपि तुल्यकाल्पभ्यामर्थ पाठ क्रमपाठ इत्युच्यते । अत्र व्याख्याने क्रमे इत्येव मिद्वे प्रशब्दो व्यर्थोऽन पठान्तरमाह—अथयति । ओकारार्थ इति । ओकारे उकारश्च ओकारशब्दे नोच्यत इत्यर्थ । मूलेऽन्यत्रैरप्रद्वयनुपलक्ष्य वक्ष्यम् । अत्र पाठान्तरप्रयोगे बीजमाह—

१ इदं लुप्त स्थान् । २ अत्रापि निषेध प्रा ।

कृत्यच. । ८।१२९ ॥

॥ * ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमनेन वासेन ॥ [कृत्यच] ॥

षेर्विभाषा । ८।१३० ॥

॥ * षेर्विभाषाया साधनव्यवाये उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ षेर्विभाषाया साधनव्यवाये उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । प्राप्यमाण प्राप्यमानम् ॥*॥ तद्विधानात्सिद्धम् ॥*॥ [तद्विधानात्सिद्धम्] । विहितविशेषण निग्रहण'ण्यन्ताद्यो विहित'इति ॥*॥ अडधिकाराद्वा ॥ * ॥ अथ वाऽड्व्यवाये इति वर्तते ॥

इजादे सनुम । ८।१३१ ॥

स्मिर्धमिदमुच्यते न 'कृत्यच' इत्येव सिद्धम् ? ॥ * ॥ नियमार्थोऽयमारम्भ ॥*॥ [नियमार्थोऽयमारम्भ] । इजादेरेव च सनुम्कारान्पर्यैरमारम्भमुक्त्वा दिति । इ मा भूत् ? ॥ प्रसङ्ग परिसङ्गम् ॥*॥ सनुमो णत्वेऽनपारणाऽ-

प्र.] कृत्यचः । निर्विण्णस्येति । अथ पर कृत्यस्यो नशरो न भवतीति वचनम् । तत्र परस्य णत्व, पूर्वस्य श्रुत्यम् । [कृत्यच] ।

षेर्वि. षेरिति परस्मिन्निर्देशादनन्तर एव कृति णत्व स्यादिति षेरितिवात्तिसारम्भ । साधनव्यवाये इति । साधनाऽभिधायिनि मार्बधातुके तिधानाद्विरुद्धेण 'साधन'शब्दलोच्यते । विवरण साधनाभिधायिनि केषां चिन्मतेन वा । तद्विधानादिति । सूत्रेषु यद्येष्ट वाक्यशेषाध्यापाराण्यन्ताद्यो विहित कृति स्यात्श्रीयते । अडधिकाराद्देति । 'ण्यन्तात्परो य कृत्येऽप्येवमप्याश्रीयमाणे न दोषो, ण्यन्तस्य कृता वाऽड्व्यवायेषु णत्वाम्यनुज्ञानात् । [षेर्विभाषा] ।

इजादे । सनुमो णत्व इति । नियमे प्राप्तनाथ, सिद्धस्य पुनरुपादानादनु-

उ.] सुत्कार्येति । पाठान्तरेति । उमयवाचार्थेण विश्वेभ्य सूय षाठितमिति भावः । यदा पाठान्तरशब्दन न्यामान्तरम् । [उपसर्गादिनोत्पर] ।

षेर्विभाषा । साधनाभिधायिनीति । निमित्तनिमित्तिनोरभेदापचारादुद्गीणोऽप्यन्पदेष्ट इत्यर्थः । विकरण इति । अत्र पक्षे साधनशब्दन साधनाभिधाय उच्यते । नन्मादिति षेर्विभाषायां स्यात् कथं विहितविशेषणान्नोऽन अथ-सूत्रेष्विति । विहित पदाध्याहारमानन्त्यां स्यात् अत्राऽप्रवृत्तिरिति भावः । षेर्विभाषाप्रवृत्तिप्रयोगेण पञ्चानर णत्वाद्-ण्यन्तात्पर इति । [षेर्विभाषा] ।

१ इदं लुप्त भवेत् । २ इदं भाष्यमन्ये । ३ इदं वाचिकम् ।

प्रसिद्धिविधेयभावात् ॥ १ ॥ सनुमो णत्वेऽवधारणस्योऽप्राप्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥
 'विधेयभावात्' ॥ कैमर्ष्याश्रियमो भवति ? ॥ विधेय नास्तीति कृत्वा ॥
 इह चाऽस्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ ष्यन्ताद्विन्नाया प्राप्ता तत्र नित्य
 णत्वं विधेयम् ॥ तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति, अपूर्वो
 विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ * ॥ सिद्ध तु प्रतिपेधाधिकारे सनुम
 ग्रहणात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रतिपेधाधिकारे सनुमग्रह-
 णात्' । प्रतिपेधाधिकारे सनुमग्रहण कर्त्तव्य 'न भाभूपूकमिगमिप्यार्यावेपि
 सनुमा'मिति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्ताति-प्रेङ्गणायम् । प्रेङ्गणम् ॥ ~ ॥
 कृत्स्नस्य च णत्वे इनादे सनुमो ग्रहणम् ॥ * ॥ कृत्स्नस्य च णत्वे इजादे सनुमो
 ग्रहण कर्त्तव्यम् ॥ सिध्यति । मूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्याममेवास्तु ॥
 ननु चोक्त- सनुमो णत्वेऽवधारणाप्रसिद्धिविधेयभावा'दिति ॥ नैप दोष ।
 'हल' इति वर्त्तत ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'हलश्चेत्पधा'दिति ॥ तर्हि तत्रादि
 विशेषणमन्तविशेषणेन चहायं ॥ कथं पुनर्नायते- 'तत्रादिविशेषण मिति ? ॥
 'इतुपधा'दियुच्यते तत्र नाऽर्थोन्तविशेषणन ॥ तत्रादिविशेषण सदिहाऽ
 न्तविशेषण भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'इनात्'रित्युच्यते तत्र नाऽर्थ आदि
 विशेषणेन ॥ अथ वा 'इजादे सनुम' इत्यत्र 'णत्विभाषे'त्येतदनुवर्त्तित्यते ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यार्यात्रेपाम् । ८।४।३।

॥ * ॥ भाद्रिपु पू-ग्रहणम् ॥ * ॥ भाद्रिपु पू-ग्रहण कर्त्तव्यम् ।

प्र] वाददोषश्च । विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विधिनियममभवे
 विधिरेव ज्यायानिति भावः । सिद्ध स्थितिः । तेन 'प्रमङ्गन'नियमादौ णत्व न भवति ।
 तत 'इजादे सनुम' इति योगो विध्यर्थं सम्पद्यते । तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेनेति ।
 इतुपधस्य हलन्तत्वाऽव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषण ह्यग्रहणम् । तत्र
 नार्थ इति । इनादेर्हलादित्वाऽसम्भवादनन्तविशेषण ह्यग्रहण सम्पद्यत इति 'हल'
 -तादिजादे सनुमो यो विहित कृत्तनस्थस्ये'त्येव विज्ञायमाने ष्यन्ताद्विध्यर्थोऽय
 योगो न भवतीति नियमाय सम्पद्यते । [इजादे सनुम] ।

उ.] इजादे सनुम । नियमाद्विधेय्यावस्त्वे बीजमाह-नियम इति । विध्यर्थ इति ।
 मन्त्र सनुमो निषेधेनाऽप्राप्तेरिति भावः । [इजादे सनुम] ।

इह माभूत्—प्रपवण सोमस्येति ॥ * ॥ ष्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥
ष्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ किं पून एव ? ॥ 'ने'त्याह ॥ * ॥ अवि
शेषेण ॥ * ॥ प्रभापन परिभापनम् ॥

पात्पदान्तात् । ८।४।३५।

॥ * ॥ पात्पदादिपरवचनम् ॥ * ॥ पापदादिपरग्रहणं कर्त्तव्यम् ।
इहैव यथा स्यात्-निष्पानं दुष्पानम् । इह मा भूत्-सुसर्पिष्णेण सय^३जु
ष्येण ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैव विश्रायते-पदस्यान्त
पदान्त, पदान्ता'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदे अन्त पदान्त, पदान्तादिति ।

नशो पान्तस्य । ८।४।३६।

॥ * ॥ नशोरश ॥ * ॥ नशोरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-
प्रनङ्क्ष्यति । परितङ्क्ष्यति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इह
पुनर्नशो य इत्यायता सिद्ध, सोऽयमेव सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति
तस्यैतत्प्रयोजनं पान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥ [नशो पान्तस्य] ॥

पदयवायेऽपि । ८।४।३८।

प्र] न भा । ष्यन्तस्य चेति । ष्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषधो न प्राप्नोतीति
वचनम् ।

पात्प । पात्पदादीति । 'पदादौ परतो य पकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो
नकारस्तस्य णत्व न भवती'त्यर्थः । पदेऽन्त इति । पात्पदा'दित्येव पकारेण
पदस्य विशेषणापान्तात्पदादिति लब्धेऽथऽन्तग्रहणा'मसमीक्षमान आश्रीयते ॥

नशो पान्त । प्रनङ्क्ष्यतीति । नशो पत्वे 'पटो क सी'ति कृते रूपं ।
'मस्तिनशोर्पत्'नि गुमागम । न च पत्वापूर्वमेव प्रवर्त्तते, पूर्वत्राऽसिद्धमिति
वचनात् । पान्तेति । अन्तग्रहणमामर्थ्यायथ सप्रति पातो यथ भूतपूर्वस्तस्य
मवस्य णत्वनिषधः । [पात्पदान्तात्] ॥

ड] न भाभू । धात्वन्तरत्वादिति । प्रभापमान'मित्यादि सिद्धये 'मादिभ्य' इति
विहितविशेषणमिति भावः । [नभाभूत्] ।

पात्पदा । सप्तमीसमास इति । 'पर इत्येव तु नोक्त, विधेयविशेषणत्वञ्छावा
णार्थत्वात् । अत्र पक्षे 'नि'शान'मित्यादी सुतुल्यनन्तरमेव ममाभोऽङ्गीकार्यः । परग्रह
ना ततोऽपरम् । [पात्पदान्तात्] ।

१ भाष्यमिश्रमित्यन्ये । २ 'समर्पि' । ३ 'अयजुष्वा' पा० । ४ 'पुन'रिति क्वचित् ।

॥ * ॥ पदव्यवायेऽनद्धित ॥ * ॥ पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत्-आर्द्रगोमयेण शुष्णगोमयेण ॥ तत्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्त-
व्यम् । नैव विनायते 'पदेन व्यवाय-पदव्यवाय, पदव्यवाये' इति ॥ कथ-
तहि ? ॥ पद व्यवाय पदव्यवाय, पदव्यवाय इति ॥ [पदव्यवायेऽपि] ॥

धुभ्रादिषु च । १८।४।३१।

॥ * ॥ अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेध धुभ्रादिषु ॥ * ॥ [अविहित-
लक्षणो णत्वप्रतिषेध धुभ्रादिषु] द्रष्टव्य ॥ [धुभ्रादिषु च] ॥

स्तो श्रुना श्रु । १८।४।४०।

किमयं नृतीयानिर्देश क्रियते न श्रावियेवाच्यते ? ॥ आनन्तर्यमात्र श्रुत्व
यथा स्यात्-यज्ञ राज्ञ याज्ञा ॥ अथ मह्यपातानुदेश कस्मात् भवति ? ॥
आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति- 'सह्यपातानुदेशो नै'ति यद्ये शास्त्रप्रतिषेध शारित ॥

ष्टुना ष्टु । १८।४।४१।

किमयं नृतीयानिर्देश क्रियते न ष्टावियेवाच्यते ? ॥ आनन्तर्यमात्रे

धुभ्रादिषु । अविहितेति । 'न भाभूपूकमिगमा यादयस्तु योगा अस्त्यत्र
प्रपचार्या ।

उ] पदव्यवायेऽपि । माथ्ये-अतद्धित इति । व्यवधायकपदस्य तद्धितमित्रपरत्व
चेदित्यर्थ । पदव्यवाय इति । सविशेषणत्वऽपि सौत्रत्वान्नृत्तिरिति भाव । नस्य तु न
विशेषणम् । अर्द्रगोमदणेयुदाहरणाऽनद्धते । पद व्यवाय इति । अनपव रन्ववापे
त्यादौ प्रातिपादभाते नि णत्व भवदेव । वानिक्मतेऽपि ष्टकवाक्यनया णत्वाश्रयानिरिक्त-
तद्धितमित्रे परत पदन व्यवाये नत्यर्थात्त दोष । न चोत्तरपदत्व चापदादिविधाविति
निषेधादुदाहरादीलभ्यम् । अशादिविधाविति पद्युपदासेन पदान्तविधावव निषेधप्रवृत्त, प्रत्या
सत्स्योत्तरपदस्य कारित्व एव तत्प्रवृत्तश्च, अम्वनानतरयाने यच्च भामिति तदस्याख्यान
प्रकारोऽपि योगविभागस्तेऽसिद्धसर्वनया पदान्तविधिविषय एवति भाव ।

धुभ्रादि । अविहितेति । अविहितो लक्षण णत्वप्रतिषेधो यस्येत्यर्थ । मित्रपद
पाठ णत्वप्रतिषेधशब्दनाऽऽश्रयत्वात्तद्वानुच्यते । अविहितलक्षण इत्यस्याऽऽकृणशास्त्र इत्यर्थ ।

स्ता श्रु । आनन्तर्यमात्रे इति । पूर्वस्मिन् पैरस्मिन्श्चेत्यर्थ । अत्र सवोग इत्यध्या-
हियते । तेन चित् मित्यादौ न दोष । अतएव । चननूलमारिषु 'उत्तरादिभ्य' इत्यादि
निर्देशा मङ्गच्छते । [स्तो श्रुना श्रु] ॥

१ हुम् । २ ष्टकत्व । इदं माथ्यमेव न वाक्तिकमित्यन्ये ।

३ इदं क्वचिदपि । ४ नेहेति ।

ध्रुव यथास्यात्-पेष्टा लैटो ॥ अथ सङ्ख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति ? ॥
आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति 'नेह सङ्ख्यातानुदेशो भवतीति, यदय 'तो.पी'ति
प्रतिषेध नास्ति ॥ [प्लुता प्लु] ॥

न पदान्ताद्योरनाम् । ८।४।४२।

अनामिनि किर्मर्थम् ? ॥ पण्णा भवति काश्यपः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते-
'अना'मिति ॥ ॐ ॥ अनाभ्रवतिनगरीणां चैति वक्तव्यम् ॥ ॐ ॥ पण्णाम् ।
पण्णवति । पण्णैर्गर्थं ॥ [न पदान्ताद्योरनाम्] ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८।४।४५।

॥ १ ॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषाया नित्यवचनम् ॥ ॐ ॥ । यरोऽनुनासिके
प्रत्यये भाषाया नित्यमिति च वक्तव्यम् । वाङ्मयम् । त्वङ्मयमिति ॥

अनचि च । ८।४।४७।

॥ १ ॥ द्विवचने यणो मय ॥ १ ॥ द्विवचने यणो मय इति वक्तव्यम् ॥
किमुदाहरणम् ? ॥ यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी उल्का वरम्भीक
मि-युदाहरणम् ॥ अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी दृष्टयत्र मध्वत्रे
युदाहरणम् ॥ १ ॥ शर मय ॥ १ ॥ शर मय इति वक्तव्यम् ॥ किमुदाहरणम् ? ॥
यदि 'शर' इति पञ्चमी 'खय' इति षष्ठी 'स्थाली' स्थाने 'युदाहरणम् । अथ
'खय' इति पञ्चमा 'शर' इति षष्ठी, वस्य[र] क्षीराम् अपस्मरा इत्युदाह-
रणम् । ॥ १ ॥ अवमाने च ॥ १ ॥ अवमाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।
वाक् । वाक् । त्वक् त्वक् । स्रक् स्रक् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्त-
व्यम् ॥ नाय प्रसज्यप्रतिषेध - 'अचि ने'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं
यदन्यदच' इति ॥

प्र] अनचि च । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । पाठोऽयं लेखकप्रमादादप्य-
' पर्युदासे ह्यनसदस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवमाने द्विवचनस्याऽ

उ] अनचि च । भाष्ये-क्षीरमिति । अल्पपक्षे इदं । स्युच्यतेऽप्येवम कीरप्रत्यये
अलोपे पूर्वशास्त्रमदित्ते इति कर्त्तव्यं एव परत्वं बोध्यम् । एतेन 'दित्ते परस्वर्णत्वमिदं
वक्तव्यमिति वचननामध्यादस्य वर्णद्वित्यप्रवृत्ते, प्रवृत्तौ वा द्विवचनं एवाऽपिदत्तत्वं
निषेधमेतदित्यगस्तत् । मानाभावाच्च । तरमारयैव तत्रपञ्च इति वाच्यम् । 'शरोऽचीनि
नु सौशरयैव निषेध । तद्व ध्वनयशाह-वाक् इति । अन्यथा चर्चस्याऽपिदत्तत्वं त्रस्यैव

१ 'लेटा' । २ 'विम् दा० । ३ पण्णगरी ।

नाटिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८।१।३८।

॥३॥ नाटिन्याक्रोशे पुत्रस्येति न्यरे च ॥३॥ नाटिन्याक्रोशे पुत्रस्ये-
न्यत्र 'न्यरे चे'ति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रेतिनि ॥३॥ वा इतज्जम्परं च ॥३॥
वा इतज्जम्परं इति वक्तव्यम् । पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजःपौ । पुत्र
जर्घा । ॥ ३ ॥ चयो द्वितीया शरि पौष्करमाडे ॥ * ॥ चयो द्वितीया
भवन्ति शरि परतः पौष्करमाडेराचार्यस्य मतेन । वध्यः । स्थारैम् ।
अप्मरा । [नाटिन्याक्रोशे पुत्रस्य] ॥

प्र.] प्रमहान् । तस्मान् "नाथ पर्युदासो यदन्यद्वच इति ॥ इति नहि-प्रमज्यप्रति-
पेयोऽपि ने"त्यत्र पाठ । नत्र प्रमज्यप्रतिपद्ये विधिरकुनीपते । अत्र इतरस्य यो
नून द्विवचनं सर्वत्राऽस्ति यतोऽपि प्रतिरिष्यते । एवं चाऽनैमित्तिकं द्विवचन
भवमानेऽपि भवति । वेद्यधिराराच वा भवति । [अत्रचि च] ॥

नाटिन्या । वा इतज्जम्परं इति । हृतं जम्बं च न्यरे चेति विदुषासमानो,
राजदन्नादित्वाच्च परदाब्दस्य परनिपात । पुत्रहतीति । बहुनाहि । 'अस्वाह
पुत्रपदाहे'ति वा जीप् । [नाटिन्याक्रोशे] ॥

उ.] द्वित्वस्यस्य वाऽवमान इति चत्वे पूर्वेषु गर्भेव अरण स्यात्, न च उभ्यापि
'खरि'चेति चत्वे, वाऽवमान इत्यस्मात्तन्वेन उपगत्वाऽभावात् । प्रकरणे 'प्रवर्णनमिदं'मिति
पक्षस्त्वमुक्तय इति स्पष्टमेव 'असमानेऽप्या'ति मूत्रे वैद्यते । न चाऽ'मिदन्तान्नात्रपि वचनम
स्ति चत्वेत्याऽमिदत्वाद्भावे अत्र परे छला कश्चित् उच्यते । इतरादेव चत्वेमावे गप्र-
वण दुर्वाग्म् । अस्मादेव मास्योदाहरणात्पूर्वकमिदमित्यस्य द्विवे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न, कृते
न तस्मिन्प्रदासत्या द्विवाक्यस्य कार्ये कर्तव्ये द्विवाक्येतिरन्त्यामिदत्वं नैवदात्र दोष
इत्यदु । इत्यर्थं पाठ इति । पूर्वपाठेऽपि 'न वक्तव्य'मित्यस्य 'मूत्रेण सिद्धे'ति
इति । तदुपलक्ष्यति अरभवादाति योजनार्थमित्यस्य । अत्रचत्तरस्येति । अत्रयो वा
विषयार्थे इति बोध्यम् । द्वित्वान्नात्रविशिष्टस्यापि भाष्ये उदाहरणात्-वेद्यधिकाराच्चेति ।
सर्वत्र शाक्यस्येति वा विकल्प इति बोध्यम् । [अत्रचि च] ।

नाटिन्या । न्यरे इति, ९४४थे म्ठनी । पुत्रजम्परं पुत्रजम्बे विद्वानस्य य
इति कार्यं । मूत्रे आदिनीति तुमन्मन्कमिन्दाद्येनेदाहरति-पुत्रपुत्रादिर्नाति । अक्रो-
शस्य कश्चि प्रसिद्धत्वाच्च । अल्पव पूर्वमाहचर्याच्च इतज्जम्बेयोरपि विद्वमेव । नदाह-
पुत्रहतीति । अस्वाहति । एत 'नाते' रित्यस्य सुबन्वादिद चिन्तम् । पुत्रजम्ब्याऽ
जातिष्वान् । पुत्रनाटौगद्विज्मौ पट्टादित्यदु । वध्या अप्मरा इति । नवजाऽप्ये

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८।४।६१।

॥ * ॥ उदं पूर्वत्वे स्तम्भेऽह्णदस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ उद पूर्वत्वे
स्तम्भेऽह्णदस्युपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम् ॥ अध्ये दूरमुत्कन्दं ॥ ॥ ६ ॥ रोगे च ॥ * ॥
रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको रोगः ॥

शदछोऽटि । ८।४।६३।

॥ * ॥ छलमभि [तच्छ्लोकेन तच्छ्रुणोति प्रयोजनम्] ॥ ॥ छवममीति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ तच्छ्लोकेन तच्छ्रुणोति ॥

[अभ्यासे चर्च । ८।४।५५।

प्रकृतिचरा प्रकृतिचरो भवन्ति । चिर्चापति । प्रकृतिजज्ञा प्रकृतिजज्ञश्च
भवन्ति । जिजनपति । बुबुधे । ददौ ॥ [अभ्यासे चर्च] ॥]

शरो शरि सवर्णे । ८।४।६५।

सवर्णग्रहण क्रियार्थम् ॥ * ॥ शरो शरि सवर्णग्रहण समसङ्ख्यप्रतिपेधा
र्थम् ॥ * ॥ शरो शरि सवर्णग्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजन ?] ॥ 'सम
सङ्ख्यप्रतिपेधार्यम्' ॥ सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥
इह न स्यात्—शिण्डि पिण्डि ॥ [शरो शरि]

अ अ इति । ८।४।६८।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अकारोऽयमक्षरममाज्ञाये विवृत उपदिष्टस्य

प्र] शरो शरि सवर्णे । शिण्डीति । डकारस्य टकारे परत्वे लोप । यथासङ्ख्या-
थयैणे तु न स्यात् । सवर्णग्रहणात्—यथासङ्ख्याऽभाव । नहि यथासङ्ख्ये सत्य
प्यमवर्णो शरस्ति यद्भाष्येऽर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् । [शरो शरि]

अ अ । किमर्थमिति । अकारस्याऽकारवचने प्रयोजनाऽभावात्प्रश्नः । अका

उ] वरे स, अन्येऽपूर्वत्सर्वसि उभयप्रापि चत्वेन चिदि चत्वेऽसिद्धत्वात्कथमे
तदुदहरणमिति वाच्यम् । पाणिनिमनसिदाऽव्युत्तिपज्ञाभिप्रदेग मत्वात् ।

उद स्या । उत्कन्दक इति । न च सस्यान्तरतम्भात्कारे तस्याऽसिद्धत्वात्पूर्व-
दुर्भं, भाष्येऽभ्यासे चत्वेत्यस्य परत्र पाठेन चत्वेत्यैव परत्वेन त प्रत्यस्याऽसिद्धत्वा
भावादित्याहुः । वृत्तक. पाठस्तु कित्य एव । [उद स्वास्तम्भो]

अभ्यासे चर्च । अन्तरतम्भारिभाषालम्भार्थमन्वाचये—प्रकृतिचरामिति ॥

शरो शरि सवर्णे । डकारस्य टकार इति । वृत्तकदीना पूर्वत्वादिति भाव ।

सवृतताप्रत्यापत्तिं त्रियते ॥ किं पुनः कारणं विवृतं उपदिश्यते ? ॥

॥*॥ आदेशार्थं सवर्णार्धमकारो विवृतः स्मृतः ।

आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥*॥१॥

आदेशार्थं तान्त्र-वृक्षान्याम् । देवदत्ताः । अन्तर्यतो विवृतस्य विवृतः दीर्घप्लुतो यथा स्याताम् । सवर्णार्धं च-अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् । अकारस्य तथा ह्रस्वः । तथा [च] अतिस्त्रुत् अतिमाल इत्यत्र आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति, सवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥*॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ * ॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ स्वर्णमाला ॥ नैष दोषः ॥ अथैव प्रवृत्तितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोऽपि भवितव्यं, तत्रान्तर्यतो ह्रस्वन्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ॥

प्र] संयमिति । सवर्णार्धमिह शास्त्रे विवृतोपयुक्तोऽकारः उपदिष्टस्तस्य प्रयोगे सवृतस्यवोच्चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिरचनम् । अन्तर्यतान्त्राप्रवृत्तौ सकलशास्त्रोपलक्षणम् । किं पुनरिति । कस्मात्पुनः कारणद्वित्यर्थः । 'निमित्तकारणहेतुषु सवर्णां प्रायदर्शनमिति प्रथमा । श्लोकोपन्यासात् प्रश्नः । प्रयोजनं तु 'अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः । तस्य विवृततापदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः एतद्वार्तिकवृत्ता पूर्वमेव प्रतिपादितम् । आदेशार्थमिति । अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्याचम्, -उक्तम्यामिति । यद्यपीदं प्रयोजनमकारवार्तिकेनाप्यवृत्ता प्रत्याख्यातं 'नैव लोकं नचवेदे दीर्घप्लुतोऽसृष्टौ स्तः किं तर्हि विवृतौ' यौ स्तस्त्वौ भविष्यत' इति, तथापि प्रयोजनात्तरमद्वादिना प्रत्याख्यानादप्ये न वृत्तं, पूर्वमेव वा प्रत्याख्यातान् । आकारस्येति । इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनं-नैव लोकं नच वेदोऽकारोऽस्ति विवृत' इति । दीर्घप्रतिषेध इति । दीर्घस्योपलक्षणं

उ] अ अ । सवर्णार्धमिति । सवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः । तस्य प्रयोगे इति । शास्त्रे विवृतोपदेशा प्रयोगेऽपि नैव अयनाऽऽस्तत्रिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यापत्तीति । सवृत एव कारणार्थं विवृतत्वोपायोपमात्रनिदानतः तथा व्यवहार इति भावः । उपलक्षणमिति । सवृत्तताप्युपलक्षणमिदं प्रवृत्तत्वादिनि भावः । ननु विवृतोपदेशप्रयोजनस्य अलक्षण्यं श्लोकात् पुनः प्रथो व्यवहोऽत आह-श्लोकेति । श्लोकवार्तिकप्रत्याख्यानादेत्यर्थः । प्रयोजनान्तरकथनाच्च न पीनकल्पमित्याह-अत्रापीति । प्रयोजनान्तरैति । सवर्णग्रहणार्थत्वस्येति । इदमपीति । एवञ्च सवर्णार्थैव प्रत्यापत्तिरिति भावः । प्रतिष्ठा

॥*॥ आदेशस्य चानप्लान्न सवर्णग्रहणम् ॥*॥ आदेशस्य चाऽनप्लवात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । ॥*॥ सिद्धं तु तपरनिदेशात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तपरनिदेशात्' । तपरनिदेशं कर्तव्यम्—'अद्' इति ॥

अपर आह—॥*॥ अकार[स्य]प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ * ॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खटा माला ॥ नैप दोष ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि—वृक्षाभ्यां पृक्षाभ्याम् ॥ अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि—अपि काऋ ष्येनायते ॥ ननु चाऽत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव [तत्] न भविष्यति ॥ अस्यम्यदीर्घवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ दर्शयति मधूर्यति ॥ [* ॥ आदेशस्य चानप्लवात्सवर्णाग्रहणम् ॥ *] ॥ आदेशस्य चाऽनप्लवात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥ * ॥ सिद्धं तु तपरनिद-

प्र] र्थत्वान्भुतस्याऽपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ष्वित्तु 'दीर्घभुतप्रतिषेध' इति पाठः । इह स्थान्यकारो विवृतोऽप्यन्तात्सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घभुतयोरपि स्थाने सवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । आदेशस्येति । सवृताऽकारोऽप्यन्तभवतीति सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । भाव्यमानत्वाच्च । उदात्तेति । ततश्च यद्गुणयुक्तं सवृतं उच्चारितस्तद्गुण एव त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घभुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रमङ्ग, इष्टं च न सिध्यतीति, सर्वगुणस्य मात्रिणस्य प्रत्यापत्तेरिष्टत्वम् । सिद्धं खिति । 'अद्' इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र तं परो यस्मादिति पूर्वाऽकारस्तपरः । तौत्परस्तपर इत्येव द्वितीयस्तपरः । एवन्निधति । यतस्त-

उ] धस्य वक्तव्यनामुपपादयति—इह स्थान्यकार इति । 'अ अ' इति सूत्रे इत्यर्थः । वानिके हेतुकथनमुपलक्षणमित्याह—भाव्यमानत्वाच्चेति । इष्टं चेति । उदात्तारिगुणयुक्तं ह्रस्वस्थाने तद्गुणकर्मैव प्रत्यापत्तिरिष्टा, सा च सवर्णग्रहणाऽभावे न सिध्यतीत्यर्थः । अत्र सिद्धन्विति प्रथमवातिके अद् अ' इति, उत्तरम् तपरत्वरहितं पाठः । 'अपर आदे नि षक्षे उम्वत्रापि तपरनिदेश इति भेदः । तदनयन्व्याचष्ट—अद् इति सूत्रमिति । त पर इति । तपरमूत्रे तत्रेणार्थद्वयाश्रयणादिति भावः । भिन्नकालाविति । नियमफलविविध्यर्थं च तन्मूत्रम् । तदनयन्नाह—आदेशस्तु तत्कालानिति । 'अपर आदे' इत्यन्व्याचष्टे—केचिदिति । पणमात्रिका इति । एतन्निधिविषये सहोदात्तानु-

१ इतोऽप्ये—अत्रैव चेष दोष—आदेशस्य चानप्लवान्मवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति पा० ।

२ तस्मान्पर ।

शात् ॥ ~ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ तपरनिर्देशात्' । तपरनिर्देश
कतंव्य । 'अद'दिति ॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिर्वमिज्ञाना भग
वत् पाणिने मिद्धम् ॥*॥ एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिज्ञाना भगवत् पाणि-
नेराचार्यस्य सिद्धम् । 'एकशेषनिर्देशोऽयम्'-अ अ इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पत्तञ्जलि[मुनि]विरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ चतुर्थ पादोऽष्टमोऽध्यायश्च समाप्त ।

प्र]परस्तत स्यायकारो मित्रकालौ दीर्घहुतौ न प्रहीष्यति । आदेशस्तु तत्काला
न्गुणान्तरयुक्तान्प्रहीष्यति । केचिदददिति द्वावपि तपरौ पठितव्यावित्याहु ।
एकशेषनिर्देशाद्वेति । पष्पात्रिका अकारा स्थानिनो निर्दिश्यन्ते । एवमादेश
अपि पठेव । ततश्चैकशेष , तत्र पष्णा स्थानिना निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ
दीर्घहुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते । तत्र यथासङ्ख्य पष्णा विवृताना स्थाने पडादेशा
सवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम् ॥

शुद्धौ शाखाणि विद्वद्भ्योयथाप्रश्न यथाऽऽगमम् । भाष्यदोष व्यवसंभवे कैयटो जैयटाल्मन ॥ १ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्त ।

उ]दात्तस्वरितानुनामिकाऽननुनासिका पठित्पर्यं । यदा उदात्तादित्यमनुनासिकत्वतद
भावार्था दिधति पर । सामर्थ्यादिति । अन्यैकशेषाश्रयणमनयक स्यादिति भाव ।
स्थानिभिरिति । आदेशस्त्वनप्लादेव न गृह्येतेति भाव । सिद्धमिष्टमिति । अनेन
व्याकरणाध्ययनप्रयोजनाभ्यां सकलपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति । अत एव मङ्गलाचरणं च कृतं
भवति । एव सूत्रवारेणाऽपि विष्णुवाचकाऽकारस्य द्विरुच्चारणाद्विबिष्णुगमरणस्य मङ्गलमा
चरितम् । किं चाऽकारो वै सर्वा बाक सैषा स्पर्शोष्मिन्व्यञ्जमाना नानाह्या भवतीति
शुद्धेकारस्य सर्वशब्दप्रकृतित्वात्, 'अ इति ऋद्धे ति शब्दप्रकृतत्वश्रवणाच्च महामङ्गलार्थता ।
वार्तिककृताऽपि 'भगवत् पाणिने सिद्धमिति सिद्धशब्दोच्चारणेन कृतं मङ्गलं ।
भगवत्पा ११३जलिनाऽपि 'एकशेषनिर्देशोऽयम् अ' इत्यन्ते वदता कृतं मङ्गलम् । एवञ्च तद
ध्यायिनां प्रवक्तव्यां च सकलपुमर्थसिद्धिर्दाशया । यथोक्तम्—'इदमाद्य पदस्थान
सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमाणा नामजिह्वा रात्रपद्धतिरिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥
भाष्याभ्ये सप्रदीपस्य भगवत्कृपया भया । यथामति कृता व्याख्या प्रीयता भगवास्तथा ॥ १ ॥
गदा शिवश्च शपश्च रक्षन्त्वेनां तु सर्वश । सर्वा हृदयपद्मेषु प्रसिद्धिं प्रापयतु च ॥ २ ॥
इति श्री शिवभट्टमुनिसतीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृतेमहाभाष्यप्रदीपो
दशोतेऽष्टमोऽध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्त ।

१ इदं वचिन्न । २ पाणिनेराचार्यस्य । ३ 'अ-अ इति पाठान्तरम् ।